

KIŞ-WINTER 2023

23/2

ISSN: 1301-2045

eISSN: 2667-6729

100
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ

27. yıl

T D İ D

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TDİD

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ *27. yıl*

Journal of Turkish World Studies
Журнал Исследований Тюркского Мира

KIŞ-WINTER 2023
23/2
ISSN: 1301-2045
eISSN: 2667-6729

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisine gönderilen yazıların düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler TDİD yazı işleri tarafından yapılır.
Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsüne aittir.

TDiD

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ 27. yıl

KURUCU / Founder
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT

EDİTÖR / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Mertcan AKAN

Alan Editörleri
Doç. Dr. Soner AKŞEHİRLİ
Doç. Dr. Erhan AKTAŞ
Doç. Dr. Elem EYRİCE TEPECİKLİOĞLU
Doç. Dr. Hasan UÇAR

İngilizce, Rusça ve Çince Editörleri
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Ön Kontrol, Tashih ve Dizgi
Arş. Gör. Dr. Şengül AYGÜMÜŞ
Dr. Öğr. Üyesi Nağihan BAYSAL YURDAKUL
Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY
Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Kapak Tasarım
Arş. Gör. Dr. Ali BALCI

Dergi İletişim, Halkla İlişkiler ve Dağıtım
Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü 35100 / Bornova - İZMİR
http://www.tdid.ege.edu.tr
Tel / telephone: (+90) (232) 311 47 00
E-posta: egetdid@gmail.com
http://dergipark.gov.tr/egetdid

BASKI / Print
Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi
Merkez Kampüsü / Bornova - İZMİR
E-posta: basimveyayinevisbm@mail.ege.edu.tr
Tel / telephone: (+90) (232) 388 10 22
Yayın Tarihi: Aralık 2023

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Türkiye)
Dr. Svitlana BİLİAËEVA (Ukrayna)
Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Özbekistan)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Türkiye)
Doç. Dr. Kuanyshbek KENJALİN (Kazakistan)
Dr. Artur KONOPACKİ (Polonya)
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Türkiye)
Prof. Dr. László MARÁCZ (Hollanda)
Prof. Dr. Eunhyung OH (Seul / Güney Kore)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (Türkiye)
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI (Azerbaycan)
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Türkiye)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. İsmail AKA (Ege Ü, Emekli)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Murat Necip ARMAN (Aydın Adnan Menderes Ü)
Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü)
Prof. Dr. Yunus BALCI (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Ekrem ÇAUŞEVİÇ (Zagreb Ü)
Prof. Dr. İsmet ÇETİN (Gazi Ü)
Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Ü)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (Atatürk Ü)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. Magripa ESKEYEVA (L.N. Gumilyev Avrasya Milli Ü)
Doç. Dr. Elem EYRİCE TEPECİKLİOĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Ü)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Düzce Ü)
Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers U, Emekli)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Ü)
Prof. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (Atatürk Ü)
Prof. Dr. Toğrul İSMAYIL (Kahramanmaraş Sütcü İmam Ü)
Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE (Marmara Ü)
Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ (Uppsala Ü)
Prof. Dr. Hakan Sırrı KIRIMLI (Bilkent Ü)
Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ (Ankara Ü)
Prof. Dr. Alexandar NIKOLOV (St. Kliment Ohridski Ü)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Doç. Dr. Evrim ÖLÇER ÖZÜNEL (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Ü)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ (İstanbul Medeniyet Ü)
Prof. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN (Balıkesir Ü)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Ü)
Prof. Dr. Oktay Fırat TANRISEVER (Orta Doğu Teknik Ü)
Prof. Dr. Ali YAKICI (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Prof. Dr. Emine YILMAZ (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN (Gazi Ü)
Prof. Dr. Azamat ZİYO (Özbekistan Bilimler Akademisi)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 18679

TDİD KURUMSAL

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ve DergiPark sisteminde yer alan uluslararası hakemli bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 16.02.2023 tarih ve 5/2 No'lu kararı ile basılmıştır.

CORPORATE IDENTITY

Journal of Turkish World Studies is a scientific referee journal which is published twice a year and takes part in DergiPark system.

It is published by Ege University Executive Board's No. 5/2 decree dated 16.02.2023

DERGİMİZİN TARANDIĞI ULUSAL VE ULUSLARARASI İNDEKSLER

TR Dizin, Index Copernicus, EBSCO, MLA

ABSTRACTED AND INDEXED IN FOLLOWING INDEXES:

TR Dizin, Index Copernicus, EBSCO, MLA

Dergimize gelen tüm yazılar, bilimsel etiğe uygunluk yönünden ön kontrol aşamasında

programıyla denetlenmektedir.

Kapak Görseli

Ön kapak: Taşkent Chorsu Bazaar (Çarşı Pazarı) çatısından bir detay.

AXP Photography:

<https://unsplash.com/photos/a-ceiling-with-a-round-light-PSZ-KJTjcrY>

Arka kapak: Taşkent Chorsu Bazaar (Çarşı Pazarı) içerisinden genel bir görünüm.

AXP Photography:

<https://unsplash.com/photos/a-large-airport-filled-with-lots-of-people-U0vtGD72e8s>

Dergimizin Yurtdışı Haberleşme Üyeleri

ALMANYA - Mark KIRCHNER

ALTAY – Nadejda TIDIKOVA

AZERBAYCAN - Kemal ABDULLAYEV

BULGARİSTAN - Memiş MERDAN

ÇİN - Abdulhekim MEHMET

FİNLANDİYA - Okan DAHE

FRANSA - Remy DOR

GÜRCİSTAN – Marika ÇIKİA

HAKASYA – Viktor BUTANAYEV

HOLLANDA - F. De JONG

IRAK - Çoban Hıdır ULUHAN

İNGİLTERE - Arthur HATTO

İRAN - Ali BERAZENDE

JAPONYA - Tadashi SUZUKİ

KAZAKİSTAN - Kuanyshbek KENZHALIN

KIBRIS - Mustafa YENİASIR

KIRGIZİSTAN - Ulanbek ALİMOV

KOSOVA - Mülazım MAZREK

MACARİSTAN - István ZİMONYİ

MAKEDONYA - Sevim HALİL

MOLDOVA - Lübov ÇİMPÖŞ

ÖZBEKİSTAN - Cabbar İŞANKUL

ROMANYA - Tahsin CEMİL

TATARİSTAN - İhsan DEMİRBAŞ

TUVA – Mira Viktorovna BAVUU-SÜRÜN

TÜRKMENİSTAN – Kakajan JANİBEKOV

UKRAYNA - İsmet ZAT

YUNANİSTAN - İbrahim BALTALI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Harun AKÇAM

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Doç. Dr. Emine ATMACA

Doç. Dr. Şerif Onur BAHÇECİK

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba BATUHAN

Prof. Dr. Şahap BULAK

Prof. Dr. Yakup ÇOŞTU

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

Doç. Dr. Aysun DURSUN

Prof. Dr. Süer EKER

Dr. Faruk GÜN

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Uğur GÜNDÜZ

Doç. Dr. Okan Celal GÜNGÖR

Doç. Dr. Aslı GÜRER

Prof. Dr. Fatma GÜRSES

Doç. Dr. Erkan HİRİK

Doç. Dr. Alpay İĞCİ

Doç. Dr. Ceren KARADENİZ

Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ

Doç. Dr. Fatma Aslı KELKİTLİ

Dr. Esra Gül KESKİN

Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Doç. Dr. Fahri MADEN

Doç. Dr. Said OLGUN

Dr. Öğr. Üyesi Cihan ORUÇ

Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Dr. Öğr. Üyesi Ceren PİLEVNELİ ÇUBUK

Doç. Dr. Ulviyye SANILI AYDIN

Doç. Dr. Erhan SOLMAZ

Doç. Dr. Davut ŞAHBAZ

Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN

Prof. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN

Doç. Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ

Dr. Aslı TOPSOY

Doç. Dr. Caşteğın TURGUNBAYER

Doç. Dr. Umut ÜREN

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 293 - 322** **Çağdaş Bulgaristan Türkleri Edebiyatını Eski Harfli Süreli Yayınlardan Okumak Üzerine Bazı Tespitler**
Findings on Reading Contemporary Bulgarian Turks Literature from Old Lettered Periodicals
Atıf AKGÜN
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1353296
- 323 - 332** **Priskos Yanılgısı: Margus Barışı'ndan Önce Ne Oldu?**
Priscus Fallacy: What Happened Before the Treaty of Margus?
Okan ÇEKİL
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1347616
- 333 - 352** **Türk Halk Hukukunun Bir Yüzü: “Doğanın Kanunu” Meselesi**
A Side of Turkish Folk Law: The Issue of “The Law of Nature”
Sevgi DAL
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1356208
- 353 - 398** **Manavgat Yerleşim Yeri Adlarının Toponimi Açısından İncelemesi**
An Etude of Manavgat Toponymies in Terms of Toponymy
Celâl GÖRGEÇ
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1313754
- 399 - 426** **Middle Power Foreign Policy Behavior in Peripheral Regions: The Cases of Türkiye and South Korea in Central Asia**
Çevre Bölgelerde Orta Büyüklükte Güç Dış Politika Davranışı: Orta Asya'da Türkiye ve Güney Kore Vakaları
Fatma Aşlı KELKİTLİ
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1321013
- 427 - 467** **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre İstanbul'da Avcılık**
Hunting in Istanbul According to Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme
Emre KUNDAKÇI
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1292613
- 469 - 501** **Fonksiyonel Dini Bir Kurum Olarak Mescitler “Azerbaycan Örneği”**
Masjids as a Functional Religious Institution “The Case of Azerbaijan”
Cengiz MÜRSEL
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1290646
- 503 - 521** **Türk Dünyasında Müze Diplomasisi: Kültürel Mirasın İnşası ve Uluslararası İlişkilerdeki Rolü**
Museum Diplomacy in the Turkic World: The Construction of Cultural Heritage and its Role in International Relations
Yaşar ÖZRİLİ
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetedid.1325454

- 523 - 541 **Kırgız Edebiyatında Çeviri Faaliyetleri: 1920’li, 30’lu Yıllar**
Literary Translation in Kyrgyz Literature: 1920s and 1930s
Ayşe ŞENER
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1323325
- 543 - 572 **Türk Dünyası Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet: “Kadın”, “Erkek”**
Social Gender in the Proverbs of the Turkish World: “Woman”, “Man”
Fatma TEKİN
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1345814
- 573 - 592 **Dede Korkut Destanlarında Göçebe Oğuzların Savaş Stratejileri Üzerine Bir Deneme**
An Essay on the War Strategies of the Nomadic Oghuzs in the Epics of Dede Korkut
Abdullah TEMİZKAN
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1365218
- 593 - 621 **Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Şart ve Emir Eklerindeki Kalıplaşmalar**
Stereotyping of Conditional and Imperative Suffixes in Kipchak Group Turkish Dialects
Ahat ÜSTÜNER - Fecri YAVI
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1335116
- 623 - 648 **Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağlımlı, Basit Kelime Gruplarının Kullanımı**
Usage of Dependent and Simple Word Groups in Karachay-Balkar Turkish Proverbs
Saniye Aybüke VARDAR
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1330421
- 649 - 668 **16.-17. Yüzyıl Bâbürlü Kaynaklarında Emir Timur İmajı**
The Image of Amir Timur in 16th and 17th Century Mughal Sources
Ali YILDIRIM
Araştırma Makalesi (Research Article) DOI: 10.32449/egetdid.1352329
- 669 - 672 **Dr. Hüseyin Mir Caferi, Tarih-i Tahavvülât-ı Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der Devre-i Timuriyân ve Türkmânân.**
İsmail AKA
Kitap İncelemesi (Book Review) DOI: 10.32449/egetdid.1371746
- 673 - 683 Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (TDİD)
Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları
- 685 - 689 Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (TDİD)
Yayın Etiği ve Yayında Suistimal Beyanı

Saygıdeğer okur,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2023 Kış (23/2) sayısı ile huzurlarınızda.

Bu sayımız tarih, folklor, edebiyat, dil bilim ve uluslararası ilişkiler gibi sosyal bilimlerin farklı alanlarından on dört araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi olmak üzere toplam on beş çalışma ile sizlere sunulmuştur.

Atıf Akgün'ün Bulgaristan Türklerinin çağdaş edebî ürünlerinden ilk örneklerine yer verdiği araştırma makalesinin ardından Okan Çekil'in Priskos'un fragmanları ve Margus Barışı'nı konu edindiği ikinci çalışma yer almaktadır. Sayının üçüncü makalesi olan Sevgi Dal'ın halk hukuku içerisinde doğa unsurlarını incelediği folklor makalesini Celâl Görgeç'in kaleme aldığı Antalya'nın Manavgat ilçesinin yerleşim yeri adlarının toponimik incelenmesi izlemiştir. Fatma Aslı Kelkitli'nin İngilizce olarak hazırladığı Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ve Güney Kore'nin Orta Asya dış politikalarını karşılaştırmalı şekilde incelediği çalışmasını Evliyâ Çelebi'nin İstanbul'daki avcılık faaliyetlerini konu alan ve Emre Kundakçı'nın imzasını taşıyan makale takip etmektedir. Cengiz Mürsel Azerbaycan'daki mescitleri, Yaşar Özrili ise müze diplomasisini konu aldıkları çalışmaları ile bu sayımıza katkı sağlamışlardır.

Bu sayının ortalarında Ayşe Şener'in 1920'li ve 1930'lu yıllarda dünya klasik eserlerinin Kırgızcaya çeviri faaliyetlerini ele aldığı makalesi ile Fatma Tekin'in Türk dünyası atasözleri üzerinden cinsiyete özgü kimlik inşasındaki işlevini sorguladığı makalesi birbirini takip etmiştir. Abdullah Temizkan, Oğuzların hayat tarzını yansıtan önemli metinlerden olan Dede Korkut destanlarında göçebe ordularının savaş stratejileri üzerine bir denemesi ile bu sayıda yer almaktadır. Ahat Üstüner ve Fecri Yavi'nin beraber kaleme aldıkları ve Kıpçak grubu Türk Lehçelerinde şart ve emir eklerindeki kalıplaşmalar ile oluşmuş sözcükleri yapı ve anlam bakımından inceledikleri çalışmanın ardından Saniye Aybüke Vardar'ın Karaçay-Malkar atasözlerinde bağımlı ve basit kelime gruplarını ele aldığı makalesi yer almıştır. Ali Yıldırım'ın Bâbürlü sanatında, politik söyleminde ve tarih yazıcılığında Emir Timur'un izlerini sunduğu çalışması bu sayının son araştırma makalesi olurken onu İsmail Aka'nın hazırladığı Dr. Hüseyin Mir Caferi'nin Timurlular devrinde İran'ın siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel değişimini konu alan kitabının incelemesi izlemektedir.

2023 Kış (23/2) sayısında özgün makaleleriyle yer alan yazarlarımıza ve hakemlik görevini büyük bir özveri ile gerçekleştiren hakemlerimize katkıları için çok teşekkür ederiz.

Son olarak bağımsızlığımızın sembolü Cumhuriyetimiz 100 yaşında. Türkiye Cumhuriyetin kurulması büyük bir mücadeleydi. Onu yaşatmak ve yüceltmek ise daha da zorlu bir mücadele.

Bizlere halkın egemenliğine dayalı özgür, bağımsız ve onurlu bir yaşam armağan eden başta Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK olmak üzere cumhuriyetimizi kuranlara, yaşatanlara ve yüceltenlere sonsuz minnetlerimizi sunuyor, saygıyla anıyoruz.

100. yılında Yaşasın Cumhuriyet!

Haziran 2024'te yayımlanacak olan 24/1 sayısında görüşmek dileğiyle...

Editör
Mertcan Akan

Çağdaş Bulgaristan Türkleri Edebiyatını Eski Harfli Süreli Yayınlardan Okumak Üzerine Bazı Tespitler*

Findings on Reading Contemporary Bulgarian Turks Literature from Old Lettered Periodicals

Atıf AKGÜN

Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları
Anabilim Dalı, atif.akgun@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3893-4912

Özet

Bulgaristan Türklerinin çağdaş edebî ürünlerinin ilk örnekleri bölgede faaliyet gösteren matbaalarda basılan eski (Arap) harfli Türkçe edebiyat kitaplarında ve süreli yayınlarda yer alır. Bu döneme ait bazı edebiyat eserleri günümüze ulaşmış olsa da süreli yayınlarda yer almış muhtelif edebî ürünler genellikle dikkatlerden kaçmıştır. Bulgaristan Türklerinin eski harfli Türkçe süreli yayınları arasında yayın süreleri veya etkinliği ile öne çıkan Ahali, Rehber, Rodop Sesi, Havadis, Medeniyet, Özdilek, Yenilik, Rumeli, Resimli Balkan, Koca Balkan, Balkan, Uhuvet, Dostluk, Tunca, Turan, Açık Söz, Altın Kalem, Yoldaş, Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası, Deliorman, İntibah, Birlik, Çiftçi Bilgisi, Başlangıç, Doğru Sada, Ziya'nın temin edilebilen sayılarında yer almış edebî yazıların tespiti ve genel değerlendirmesi söz konusu topluluğa ait ilk çağdaş edebî ürünlerin literatüre kazandırılması yanında, dönemin edip kadrosunun edebiyat tarihlerinde yer almayan bilgilerinin ve hatta söz konusu alandaki faaliyetleri yeterince bilinmeyen şair ve yazarların tespitine ve edebiyat muhitlerini tanımaya da imkân sağlamaktadır. Bu çalışma kapsamında Bulgaristan Türkleri arasında faaliyet gösteren ilk Türkçe süreli yayınlardan dijital olarak erişime açık olanlar ile Türkiye ve Bulgaristan'daki muhtelif kütüphanelerde tarafımızca tespit edilen yayınlar, sahip oldukları edebiyat malzemesi bakımından incelenmiştir. Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan muhtelif sayılardan elde edilen edebî malzeme üzerindeki incelemelerimiz dönemin edebiyat ortamını analiz eden genel bir değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Bulgaristan Türkleri, süreli yayın, alfabe, Türkçe, edebiyat, tür

Abstract

The first examples of contemporary literary products of Bulgarian Turks appear in Turkish literature books and periodicals with old (Arabic) letters printed in printing houses operating in the region. Although some literary works from this period have survived to the present day, various literary works published in periodicals have generally gone unnoticed. Among the old scripted Turkish periodicals of Bulgarian Turks, Ahali, Rehber, Rodop Sesi, Havadis, Medeniyet, Özdilek, Yenilik, Rumeli, Resimli Balkan, Koca Balkan, Balkan, Uhuvet, Dostluk, Tunca, Turan, Açık Söz, Altın Kalem, Yoldaş, Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası, Deliorman, İntibah, Birlik, Çiftçi Bilgisi, Başlangıç, Doğru Sada, Ziya'nın temin edilebilen sayılarında yer almış edebî yazıların tespiti ve genel değerlendirmesi söz konusu topluluğa ait ilk çağdaş edebî ürünlerin literatüre kazandırılması yanında, dönemin edip kadrosunun edebiyat tarihlerinde yer almayan bilgilerinin ve hatta söz konusu alandaki faaliyetleri yeterince bilinmeyen şair ve yazarların tespitine ve edebiyat muhitlerini tanımaya da imkân sağlamaktadır. Bu çalışma kapsamında Bulgaristan Türkleri arasında faaliyet gösteren ilk Türkçe süreli yayınlardan dijital olarak erişime açık olanlar ile Türkiye ve Bulgaristan'daki muhtelif kütüphanelerde tarafımızca tespit edilen yayınlar, sahip oldukları edebiyat malzemesi bakımından incelenmiştir. Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan muhtelif sayılardan elde edilen edebî malzeme üzerindeki incelemelerimiz dönemin edebiyat ortamını analiz eden genel bir değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

* Bu makale, Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nde yürütülmekte olan SGA-2021-22376 kod numaralı "Bulgaristan Türklerinin Eski Harfli Süreli Yayınlarındaki Edebî Ürünlerinin İncelenmesi" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

Uhuvvet, Dostluk, Tunca, Turan, Açık Söz stand out with their publication times or effectiveness. Identification and general evaluation of the literary articles in the available issues of Altın Kalem, Yoldaş, Deliorman, Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası, Deliorman, İntibah, Birlik, Çiftçi Bilgisi, Giriş, Doğru Sada, Ziya. In addition to teaching the knowledge of the literary staff of the period, it also provides the opportunity to identify the knowledge of the literary staff of the period that is not included in the literary history, and even the poets and writers whose activities in the field in question are not known enough, and to get to know the literary environments. Within the scope of this study, the first Turkish periodicals operating among Bulgarian Turks, those available digitally, and the publications identified by us in various libraries in Turkey and Bulgaria, were examined in terms of their literary materials. Our examinations of the literary material obtained from various issues published in Ottoman Turkish aim at a general evaluation analyzing the literary environment of the period.

Keywords: *Bulgarian Turks, periodical, alphabet, Turkish, literature, genre*

Balkanlarda merkezî Türk hâkimiyeti Osmanlı Devleti sonrasında gelişen çağdaş Türk edebiyatları üzerindeki bilimsel çalışmalarda genellikle Latin alfabesi ile edebî üretim yapılan yakın döneme odaklanılmasının birtakım makul sebepleri vardır. Türkiye ile yeni kurulan Balkan devletleri arasındaki sınırlar, söz konusu devletlerin farklı siyasal rejimler altında içlerine kapanan sosyal yapıları ve özellikle de Türkiye ile söz konusu Balkan ülkelerindeki alfabe değişimlerinin eş zamanlı olmaması bu noktada belirleyici hususlar olmuştur. Bu bağlamda değerlendirilebilecek Balkan Türk topluluklarından en büyüğü Bulgaristan Türkleridir. Bulgaristan Türklerinin Osmanlı sonrası dönemde ortaya koyduğu çağdaş edebiyat varlığına ait birçok edebiyat eseri günümüze ulaşmış olsa da eski harfli süreli yayınlarda yer almış muhtelif edebî ürünler bölgedeki çağdaş Türk edebiyatının en az bilinen evresine ait önemli veriler sunmaktadır. Türk Dünyası Edebiyatları alanında giderek daha çok ilgi gören çağdaş Balkan Türk edebiyatı hareketlerinin tarihsel gelişiminin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması bu noktada önem kazanmıştır. 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarında Bulgaristan'da Türkçe süreli yayınlardaki edebiyat yazılarının tespiti, Bulgaristan Türklerinin edebiyat tarihleri noktasında yeni belirlemelere imkân sunacaktır. Bulgaristan Türklerinin edebî üretimlerine en büyük katkıyı günümüzde olduğu gibi geçmişte de süreli yayın faaliyetleri sunmuştur. Ancak Bulgaristan'da ilk dönem Türkçe süreli yayınların Osmanlı Türkçesinde (Arap harfli) yayınlanmış olması, gerek genel okur kitlesinin gerekse araştırmacıların söz konusu edebî üretimden haberdar olmalarını ve istifade edebilmelerini zorlaştırmıştır (Akgün, 2020a, s. 8-11). Bulgaristan sahasında 1878 sonrası görülen Türkçe süreli yayıncılık faaliyetlerinin genel Türk Edebiyatı tarihi dairesinde değerlendirilmesi de söz konusu periyodun yerel edebiyat hareketlerine imkân sunan yönünün dikkatlerden uzakta kalmasında etkili olmuştur. Oysaki 1878 Berlin Antlaşması ile Bulgar Prenslığının kuruluşu ve 1908'de günümüz Bulgaristan arazisinin önemli bir kısmını teşkil eden bölgede bağımsız Bulgaristan devletinin teşekkülü

ile bölge Türklerinin İstanbul ve daha genelinde ana akım Türk Edebiyatı sahası ile irtibatı fiilen kopmuş oluyordu. Bulgaristan Türkleri arasında yayın faaliyetlerinin sadece Latin alfabesi ile yapıldığı dönemden önce yaşanan bu ara dönemde çok sayıda eski harfli gazete ve dergide daha sonraki dönemlerde görülmeyecek zenginlikte Türkçe edebî yayın faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda söz konusu edebiyat ürünlerinin tespit edilmesi, Latin harfleri ile düzenlenmesi, elde edilen malzeme üzerinde gerçekleştirilecek tematik ve biçimsel incelemeler, yeni çalışmalar için ana kaynaklardan biri olacaktır ve edebiyat tarihlerinde birtakım güncellemeleri de beraberinde getirecektir.

Balkan Türklerinin, özgün meselelerini, yerel temsilcileri ile kendi bölgelerinde ve çağdaş edebiyat ürünlerinde sergilemeye başlaması 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarına tarihlenir. Balkanlarda Türk siyasi etkinliğindeki zayıflamaya nazaran Türk yayıncılık faaliyetlerinin bu dönemde gelişme göstermiş olması bölgedeki Türk edebiyatı faaliyetleri açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda Balkan Türklerinin çağdaş anlamda ilk yazılı edebiyat ürünlerinin varlığı bu dönemde faaliyet gösteren süreli Türk yayıncılığı ile doğrudan ilişkili olmuştur (Akgün, 2020b, s. 8-9).

Çağdaş Balkan Türk Edebiyatı'nın ilk dönem eserlerinin tespiti bahsinde -Balkanlardaki muhtelif Türk matbuat faaliyetlerinin vilayet merkezlerinde yoğunlaştığını da dikkate alırsak- Balkanlardaki Türkçe matbuat etrafında teşekkül eden önemli Türk kültür havzaları arasında Selânik, Üsküp, Edirne, Kosova, Manastır, İşkodra, Yanya, Prizren, Sofya, Filibe, Tuna vilayeti (Şumnu, Rahova, Vidin, Varna, Rusçuk, Plevne, Razgrat) ile Girit, Rodos ve Midilli gibi bazı Ege adaları sayılabilir. Bu bölgelerdeki gerek matbaa sayıları gerekse bu matbaalarda basılan yayınların tirajı söz konusu zengin faaliyeti ortaya koymak için yeterlidir. Aynı zaman zarfında bölgede gayrimüslimler tarafından işletilmekte olan matbaalar da faaliyet göstermiştir. Balkan Türk aydınlarının eserlerinin bir kısmının da söz konusu matbaalarda yayınlanmış olduğunu bu noktada belirtmekte fayda vardır (Akgün, 2020b, s. 8-9).

Balkanlardaki muhtelif Türk topluluklarının kültürel varlığının en önemli göstergesi günümüzde olduğu gibi geçmişte de Türk dilinde gerçekleşen yayın faaliyetleri olmuştur. Bu bağlamda Balkanlarda en yoğun Türk nüfusuna sahip Bulgaristan'da geçmişten bugüne değişen yoğunlukta Türkçe süreli yayın faaliyeti varlık göstermiştir. Türkiye'de bu süreli yayın faaliyetlerini inceleyen araştırmalar 1940'lı yıllardan itibaren görülmeye başlanır. Bu konuda ilk çalışma Basın Yayın Umum Müdürlüğü memurlarından Adem Ruhi Karagöz tarafından 1945 yılında yayımlanan "Bulgaristan Türk Basını (1879-1945)" adlı kitaptır. 66 sayfalık kitapta, çalışmamızda da odaklanılan dönem ağırlıklı olmak üzere 1879'dan 1945 yılına kadar geçen sürede Bulgaristan'da yayımlanmış süreli Türkçe yayınlardan tespit edilebilenlerin listesinden sonra temin edilenler hakkında kısa ve tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. Aynı içerikte ancak hacimce

daha geniş ikinci çalışma Bulgaristan’da görev yapmış emekli Başkonsolos İsmail Hakkı Tefvik Okday tarafından “Bulgaristan’da Türk Basını” adıyla yayımlanmıştır. Okday’ın bu çalışmasında varlığından söz edilen süreli yayın listesi Karagöz ile benzerlik taşısa da bu çalışma söz konusu yayınların sahipleri ve yazar kadrolarını daha ayrıntılı tanıtmaya ve önceki çalışmadan ayrılmaktadır. Bu konuda yapılmış bir diğer çalışma ise M. Türker Acaroğlu tarafından 1990 yılında yayımlanan “Bulgaristan’da Türk Gazeteciliği (1865-1985)” adlı kitaptır. Bu 113 sayfalık çalışma daha sınırlı bilgi içermesine karşın taranan dönemin daha geniş olması ve hazırlayanın bazı yayın başlıkları altında ilgili yayını nerede temin ettiğini belirtmesi ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Altan Deliorman tarafından hazırlanan “Bulgaristan’da Türkçe Basın (1865-2009)”, bu alandaki mevcut kaynaklar arasında bilimsel yönü ağır basan bir çalışmadır. Bu çalışmada Deliorman, diğer çalışmalara nazaran daha fazla sayıda süreli yayına ulaşmış ve daha geniş ayrıntılara yer vermiştir. Kısaca bilgilerine yer verdiğimiz söz konusu öncü ve temel eserler yanında özellikle makale halinde konuya temas eden çok sayıda çalışma da Bulgaristan Türkleri süreli yayıncılığını değerlendirmiştir.¹

Bulgaristan’da Türkçe süreli yayın tarihine dair ilk çalışmalar süreli yayınların tespitine ve kısaca tanıtımına katkı sunmaktadır. Bu araştırmalar süreli yayınlar özelinde geniş ayrıntı içermeyerek birer dizin niteliğine sahip olmuşlardır. Bu çalışmalarda da zikredilen süreli yayınlardan bazılarının müstakil olarak ve akademik seviyede ele alındığı araştırmalar ise yakın dönemde ve özellikle “Tarih” ve “Gazetecilik” bölümleri bünyesinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri ile gerçekleştirilmiştir.¹ Kuşkusuz söz konusu süreli yayınları müstakil olarak inceleyen çalışmaların varlığı bu yayınlar üzerinde sosyal bilimlerin farklı şubelerinden yapılacak olan çalışmalara katkı sunabilecek

¹ Söz konusu çalışmalardan bir kısmı şunlardır: Bekir, H. (2021). XIX. Yüzyıldan Günümüze Kadar Filibe’de Türkçe Basın. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 3(2), 221-243; Düzcü, L. (2018). Balkan Gazetesinin Yazar ve Okur Köşesinden Bulgaristan Türklerinin Sorunları (1906-1908). *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4(5), 33-81; Sincer, M. K. (2020). Bulgaristan’da Yılmaz Bir Jön Türk: Ethem Ruhi Balkan ve Balkan Gazetesi (1907-1908). *Karadeniz Araştırmaları*, 17(66), 347-364; Tanış, C. (2016). Şarkî Rumeli Türklerinin Sesi: Emniyet Gazetesi (1896-1897). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (28), 254-263; Nariç, Ö. (2021). 1844-1944 Yılları Arasında Bulgaristan’da Yayımlanan Türkçe Gazeteler. Çev., Ökkeş Nariç. *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 173-200

¹ Söz konusu örnek çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için Ulusal Tez Merkezi’ndeki şu tezlere bakılabilir: Bulgaristan Türk Basını/YL Tezi; Doğu Rumeli Türklerinin Sesi Balkan Gazetesi/DR Tezi; Şarkî Rumeli Türklerinin Sesi Emniyet Gazetesi (1896-1897)/YL Tezi; Şarkî Rumeli Türklerinin Sesi: ‘Hilâl’ gazetesi (1883-1885)/YL Tezi; Hilâl Gazetesine Göre Şarkî Rumeli Türkleri (1883-1885)/YL Tezi; Osmanlı’nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: ‘Muhacir’ Gazetesi (1909-1910)/YL Tezi; Edhem Ruhi Balkan ve Balkan Gazetesi (1907-1908)/YL Tezi; Ethem Ruhi ve II. Meşrutiyet Öncesi Balkan Gazetesi/YL Tezi; Balkan Gazetesi/YL Tezi; Balkan Gazetesi’ne Göre Bulgaristan’da Sosyal ve Siyasi Gelişmeler (1906-1908)/YL Tezi (Adı geçen tez çalışmalarının ayrıntılı künyeleri Kaynakça’da verilmiştir).

niteliktedir. Ancak çalışmamızda ele alınan süreli yayınlar üzerindeki edebiyat incelemelerinin eksikliği önemli bir sorun olarak ortadadır. Bulgaristan’da eski harfli Türkçe süreli yayınlar hakkında sadece edebiyat varlığı bakımından değerlendirme içeren herhangi bir akademik araştırma ve çalışmaya ise rastlanılmamaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz genel inceleme çalışmalarının yanında meseleye akademik düzeyde ve edebiyat malzemesi bakımından kısmen temas eden dört çalışma da günümüzdeki mevcut birikimi yansıtmaması bakımından kayda değerdir. 2016 yılında tarafımızca yayınlanan “Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilciler-Türler” başlıklı kitabın “Bulgaristan’da Türk Çocuk Dergileri” adlı bölümünde eski harfli süreli yayınlara özellikle çocuk edebiyatı değeri bakımından temas edilmiştir (Akgün, 2016, 73-96). Aynı yazarın I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı’nda yer alan “Balkan Türkleri Süreli Çocuk Yayıncılığında Eski Harfli Bir Örnek: Yoldaş Dergisi Üzerinde Bir Değerlendirme” adlı bildirisi de konu alanımızda yer alan bir süreli yayına dair bazı edebiyat incelemelerini içermektedir. Ünal Şenel tarafından bölgede ilgili dönemde yayımlanmış bir dergiyi merkeze alan “Terbiye Ocağı Mecmuası” başlıklı bildiri III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu’nda sunulmuş olup bildiri kitabında yayınlanmıştır (Şenel, 2012, s. 309-319). Filiz Ferhatoğlu tarafından hazırlanan “Bulgaristan Türk Basınının Önemli Simalarından Mehmet Behçet Perim ve Altın Kalem Mecmuası” başlıklı kitap bölümü ise “Türk-Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler” adlı kitap içinde yer almıştır (Ferhatoğlu, 2013, s. 99-111). Konuya temas eden ve Bulgaristan’da yayınlanan çalışmaların sayısı ise daha sınırlıdır. Bu alanda tespit edilen ender çalışmalardan biri Sosyalist Dönemde Salih Baklacıev tarafından hazırlanan “Dünyayı Taşıyan Adam” adlı derlemedir. 1961 yılında yayımlandığı bilinen derlemede dönemin siyasi ve ideolojik şartlarının bir sonucu olarak komünist şairlerin *Ziya* ve *Rumeli* gazetelerinde neşrolunan şiirlerinden seçkiye ve bu şairler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu süreli yayınların eski harfli olmalarına rağmen sosyalist içerikleri nedeniyle bu çalışmaya konu olabildikleri anlaşılmaktadır (Hafız, 1987, s. 333; Alagöz, 2004, s. 142). Bulgaristan’da Latin harfleriyle yayınlanan süreli Türkçe yayınlar ve bu yayınlar üzerine hazırlanan müstakil inceleme çalışmalarının sayısı ise artış göstermektedir. Bu çalışmalar araştırmamızın kapsamı dışında olduğu için üzerinde durulmamıştır. Konuya temas eden diğer akademik çalışmalardan tespit edilebilenlere çalışmamızın kaynakları arasında yer verilmiştir.

1. Bulgaristan’da Yerel Edebiyata Temsil Zemini Olarak Eski Harfli Süreli Yayınlar

Bulgaristan Türklerinin azınlık olma durumuyla yeni karşılaştıkları Bulgar Prenslik ve Krallık Dönemleri ile Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında faaliyet gösteren Türkçe yayıncılık Sofya, Filibe ve Şumnu başta olmak üzere bölgenin önemli Türk kültür merkezlerinde Arap harfli Türkçe süreli yayınlar aracılığıyla

varlık göstermiştir. Ancak bu dönem bölgede zengin bir görünüm sergileyen Türkçe matbuat faaliyetinin yerel çizgileri ne derece temsil ettiğini ve mahallî edebî üretimde oynadığı rolü belirlemede dikkate alınması gereken en önemli husus özellikle Tanzimat Döneminden itibaren bölgeye yerleşen İstanbul merkezli Jöntürk varlığı ve faaliyetleridir. Avrupa’da eğitim alan Osmanlı gençliği için 1828 yılından itibaren kullanılmaya başlandığı bilinen Jöntürk (“Jön”, Fransızca; yeni, genç anlamında) kelimesi süreç içerisinde Osmanlı’daki batılılaşma taraftarı Tanzimat aydınını, anayasal düzeni ve meşrutiyet yönetimini savunanlar için kullanılmıştır. Özellikle 20. yüzyıl başlarından sonra Jöntürlük; II. Abdülhamid karşıtlarını ifade etmeye başlamıştır. Özgürlük ve çağdaşlaşma taraftarı olan söz konusu zümrenin özellikle basın özgürlüğünü savunması öne çıkan özellikleri arasında yer almıştır. Yayıncılığa önem veren Jöntürklerin Balkanlar dâhilinde, yerel Jöntürlük fikirlerini işleyen çok sayıda süreli yayın çıkardıkları bilinmektedir (Akgün, 2021, s. 253).

Bulgaristan’da Jöntürk merkezli yayıncılık hareketi Balkanlarda faaliyet göstermiş olsa da Osmanlı ahalisine seslenmekte ve genel Türk edebiyatı dairesinde değerlendirilmektedir. Bu noktada Mehmet Akif’in süreli yayınlarda görülen ilk şiirlerinin Filibe’de yayımlanan *Gayret* gazetesinde yer alması anlamlıdır (Kahraman, 1998, s. 346). Balkanlarda Türkçe süreli yayın faaliyetlerinin söz konusu ilk evresini Osmanlı’nın yerel basını ya da taşra basını olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu noktada Osmanlı Devleti’nin ilk vilayet gazetesinin “Tuna” adıyla Rusçuk’ta vali Mithat Paşa tarafından neşredildiğini hatırlamakta fayda vardır. Ancak sonrasında Osmanlı’nın bu taşra basını meşrutiyet yanlıları ve payitaht taraftarları olmak üzere ikili bir yapıda varlık göstermiştir. Her iki grubu da yayıncılık noktasında teşvik eden husus Osmanlı siyasi meseleleri ve buna dair problemler olmuştur. Söz konusu yayıncı zümrenin dikkat merkezinin İstanbul olması dönemsel bir varlık göstermelerine neden olmuştur ancak bu hareketin gerek yetiştirdiği Balkanlı kadrolar gerekse sayfalarına taşıdıkları bölge temsilcileri ile Bulgaristanlı Türklere yayıncılık zemini hazırladığı açıktır. Daha sonraki süreç içerisinde Türkçe süreli yayınların yerel edebiyata bir temsil zemini olmasındaki iki temel etken, Bulgaristan Türkleri özelinde daralan yayın politikasına sahip olmaları ve Bulgaristan Türklerinin yayıncı kimliği ile öne çıkan şahsiyetlerini yetiştirmeleri olmuştur. Osmanlı yerel basınından ayrışma ve özerkleşme 1908 (Osmanlı’da meşrutiyetin ilanı) ve sonrasında yaygınlık kazanmış; doğrudan “Bulgaristan Türkleri” hedef okur zümresi haline gelmiş hatta bir kavram olarak Bulgaristan Türkleri/Bulgaristan Türkleri ifadesinin bu dönemde geliştiğine süreli yayınların sütunlarında da şahit olunmuştur. Bu noktada Osmanlı tebaası Bulgaristanlı Müslüman kimliğinden Bulgaristan Türklerine dönüşen sosyal psikolojiyi yansıtmaları bakımından Mehmet Sabri Efendi tarafından yayımlanan *Ahali* (1905-1907) ile Mehmet Behçet Perim tarafından yayımlanan *Ahali* gazetesi (1920-1924) dikkate

değerdir. Bulgaristan Müslümanlığından Bulgaristan Türklüğüne giden yolda söz konusu gazeteler, her iki duruşu mukâyese imkânı sunan karakteristik süreli yayınlardır.

Bulgaristan Türklerinin bağımsız Bulgaristan devleti döneminde ortaya koydukları edebiyat ürünleri ilk yıllarda eski harfli (Arap alfabesi) yayınlanırken 1930'lardan itibaren Türkiye modeli örnek alınarak Latin alfabesine geçilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde Bulgaristan Türklerinin Latin ve Arap harfli iki alfabede de süreli yayın varlığı söz konusu olmuş, Bulgaristan Devleti'nin bu noktada bir tercih tahakkümü olmamış, bölge Türkleri Türkiye örneğine eğilim göstererek tedricen Latin alfabesinde yoğunlaşmışlardır. Bu alanda en karakteristik süreli yayınlardan biri olan *Medeniyet* gazetesinin 1944 yılına kadar eski harfli Türkçe süreli yayını sürdürmüş olması dikkate değerdir ve bir bakıma Bulgaristan Türkleri süreli yayıncılığında eski harfli yayıncılığın son temsilcisidir. *Özdilek*, *Birlik*, *Deliorman*, *Yenilik* vb. gibi süreli yayınlarda tedricen görülen Latin harflerine geçiş süreci içerisinde hız kazanmış ve özellikle sosyalist dönemden itibaren mahallî çizgileri ile beliren Bulgaristan Türklerinin edebiyat eserlerinin tamamı Latin alfabesi ile meydana getirilmiştir. “Ana vatan” olarak görülen Anadolu ve Doğu Trakya’da genç Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması sonrasında Bulgaristan’daki Türkçe süreli yayınlarda bu kez yeni ikilik, “Yüzellilikler” olarak bilinen kadronun tıpkı Yunanistan’da olduğu gibi Bulgaristan’da da faaliyet alanı bulması ile oluşmuştur. Bulgaristan’daki Jöntürk varlığı döneminde yaşanan ikiliğe benzer şekilde bu kez Anadolu’daki yeni rejimi destekleyenler ile yeni yerleşmekte olan rejimin muhalifleri şeklinde bir ayırım, dönemin süreli yayıncılığında da kendisini göstermiştir. Bu çalışmada siyasal ve ideolojik ayrışmalar konumuz dışı olup söz konusu dönemde bölgede yayın yapan muhtelif süreli yayınların Bulgaristan Türklerine yönelik edebî faaliyetlerine odaklanılmıştır.

Bulgaristan Türklerinin Türkçe süreli yayınlardaki edebiyat varlığında, yayıncı kimliği baskın ve faaliyet alanlarında hareketli olan şahsiyetlerin tespiti oldukça önem arz etmekte ve doğru yayınlara ulaşmakta anahtar rol oynamaktadır. Bu itibarla süreli yayınlara ve edebiyat konusuna odaklanıldığında öne çıkan şahsiyetler arasında Mehmet Behçet (Perim), Mustafa Oğuz (Peltek), Ali Kemal (Balkanlı), Ethem Ruhi (Balkan), Mustafa Şerif (Alyanak), Mehmet Celil gibi isimlere⁷¹ ve faaliyetlerine odaklanmak önem arz etmektedir. Zira bu şahsiyetler doğrudan Bulgaristan Türklerine yönelik bir yayıncılık anlayışının tesis edilmesinde etkin rol oynamaları yanında edebiyat sahasında da kalem oynatarak, bölgedeki yerel çağdaş edebiyatın gelişiminde öncü rol üstlenmişlerdir. Süreli yayınların bölgedeki çağdaş edebiyatı inşa ve ihya eden

⁷¹ Adı geçen şahısların Türkiye’ye yerleştikten sonra aldıkları soyadları parantez içerisinde belirtilmiştir.

yönünü tesis eden söz konusu şahsiyetler, gazetecilik gibi sosyal ve siyasal yönü baskın bir faaliyetle ilgilenirken hususi bir çaba ile bu süreli yayınları edebiyat ile bir arada değerlendiren bir zihniyete sahip olmuşlardır.

2. Bulgaristan Türkleri Süreli Yayıncılığında İlk Dönem ve İdealist Yayıncı Kadrosu

Bulgaristan'da eski harfli Türkçe süreli yayıncılık sahasında varlık gösteren şahısların ortak profilinin tespiti, süreli yayınlar ve edebiyat ilişkilerinin değerlendirilmesi için önemlidir. Bu bağlamda söz konusu şahıslar Osmanlı tebaası iken Anadolu'da yeni kurulan Türk devleti ile sınırları ayrılmış ancak Türkiye ile kültürel bağlarını yaşamlarının sonuna kadar sürdürmüş, eski ve yeni döneme tanıklık etmiş, idealist bir duruşa sahip olmuşlardır. Çalışmamızın devamında ayrıntılarına yer vereceğimiz süreli yayın ve edebiyat münasebeti incelemelerimizde söz konusu şahısların farklı yayınlarda, farklı adlarla da olsa sıklıkla varlık göstermiş olmaları bir tesadüf olmayıp, süreli yayıncılığı bir dava bilinci ile sahiplenmeleriyle ilgilidir. Söz konusu yazar profilinin bir diğer ortak özelliği Türkiye'ye iltica veya göç edinceye kadar Bulgaristan'da fedâkarâne bir Türkçe süreli yayıncılık faaliyeti içerisinde olmalarıdır. Birbirlerinden haberdar, aynı dönemin insanları olan bu zümrenin faaliyet ağları aynı zamanda araştırmacıları Bulgaristan Türkleri edebî ve kültürel üretiminin de içinde olduğu süreli yayıncılık sahasına götürmektedir.

Çağdaş Balkan Türk edebiyatının ilk döneminde “neşriyat ve edebiyat” münâsebetini sergilemesi bakımından **Ethem Rûhi** (1873, İstanbul - 1949, İstanbul) emsal bir şahsiyettir. Filibe'ye yerleştikten sonra yaklaşık bir yıl *Rumeli Telgrafları* isminde bülten tarzındaki gazeteyi çıkaran Ethem Rûhi'nin daha sonra 1906'da *Rumeli* gazetesini, 1907'den sonra da *Balkan* gazetesini yayınladığı bilinmektedir. Ethem Rûhi, Bulgar meclisindeki milletvekilliği ve *Balkan* gazetesi sahipliğinin yanında sonraki yıllarda kısa süreli *Resimli Balkan* ve *Eyyâm* gazetelerini çıkarmış, Mehmet Behçet'in *Ahâli* gazetesi ile *Türk Muallimler Mecmuası* ve *Çiftçi Bilgisi* gazetesinde kendi ismi ve değişik adlar altında yazılar yazmıştır. Ethem Rûhi üzerinde araştırmaları olan Vedat S. Ahmet Bulgaristan'daki Türklerin fedâkâr savunucusu olarak gördüğü Ethem Rûhi'yi yorulmayan bir Jöntürk olarak nitelendirir (Ahmet, 2010, s. 43).

Mehmet Behçet (1896, Nevrekep/Bulgaristan-1965, İzmir/Türkiye) Bulgaristan Türklerine yönelik süreli yayın faaliyetlerinin ilk evresinde çalışkan ve etkin isimler arasında yer alanlardan biridir. Onun sırasıyla Edirne, Sofya ve Rahova'da çıkardığı *Ahali* (1919-1924) gazetesi doğrudan bölge Türklerinin meselelerine yoğunlaşmıştır. *Ahali* gazetesi yayınlarına son verince 1925'te *Koca Balkan*, 1926'da *Bulgaristan* gazetesini çıkaran Mehmet Behçet 1927'de M. Necmeddin Deliorman'ın müdürü olduğu *Tuna Boyu* gazetesinde başyazar olarak çalışmıştır. 1924'te Rahova'da yayımlandığı bilinen “Vatan Yollarında” adlı

piyesi Bulgaristan'da bu türün ilk örnekleri arasındadır. Türkiye'ye göç eden Perim'in edebiyat ürünlerinin kitap halinde yayımlanması daha çok Türkiye'de gerçekleşmiştir. Bununla birlikte özellikle eğitim çağındaki Türk gençliğine yönelik kaleme aldığı şiir türünde eserleri ise yayıncısı olduğu *Altın Kalem* dergisinde yer almıştır. Sayı 1, sayfa 23'te "Türk Gencine" adlı şiir ve sayı 2'de yer alan "Geçit Ver Kamçı" şiirleri Rahova'da yayınlanan *Altın Kalem* dergisinde yer alan şiirlerinden örnektir (Zilabid, 2012, s. 8-9). Perim yazılarının bir kısmını "Derviş, Orhun, M. Safder ve Adsız" müstear adlarıyla yayımlamıştır (Karagöz, 1945, s. 43). Mehmet Behçet'in özellikle *Koca Balkan*'da yayınlanan bir kısım yazısının edebî niteliği baskındır. Kendisi gibi hem yayıncı hem de edebî yönü olan bir diğer Bulgaristan Türkü öncüsü isim Mustafa Şerif'in *Koca Balkan*'ın 1925 yılı 20. sayısının ilk sayfasında "Mehmet Behçet Bey'e Hürmetlerimle" notuyla gönderdiği mektup söz konusu öncü isimlerin kendi aralarındaki irtibatı ortaya koyan belgelerden biridir. Yayıncısı, başyazarı ya da yazarları arasında olduğu süreli yayınların edebiyatla bağıını sürekli canlı tutan Mehmet Behçet'i *Koca Balkan* gazetesinin 18. sayısının ilk sayfasında büyük Türk şairi Yahya Kemal ile birlikte çekildiği fotoğrafla görmek mümkündür. Fotoğrafın yanında Mehmet Behçet'in Yahya Kemal'e ithafı ve onun "Deniz" şiiri birlikte yer alır.

Mustafa Şerif (1890, Vidin/Bulgaristan-1959, Ankara/Türkiye) Filibe ve Sofya'da çıkan *Tunca*, aynı yıllardaki *Türk Sadası*, Sofya'da ve Rahova'da çıkan *Ahali*, Filibe ve Sofya'da çıkan *Koca Balkan*, Razgrat ve Sofya'da çıkan *Deliorman* gazeteleri ile Şumnu'da çıkan *Terbiye Ocağı* ve *Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası*'nda yazıları ile yer almış çok üretken kalemlerden biridir. *Deliorman*'ın başyazarlığını yapmış Mahmud Deliorman'la birlikte Plevne'de *Mücadele* ve *Tuna Boyu*'nu çıkarmıştır. Süreli yayınlardan bir kısmında "Alyanakoğlu Şerif", "Alyanakzade", "Mustafa Kaya" ve "Melül binti Şerif" adlarıyla da yazmıştır. Gazeteciliği ve eğitimciliği yanında edebiyatşinas vasfı oldukça güçlüdür. Edebî üretkenliği vesilesiyle yayıncısı, başyazarı ya da yazarı olduğu süreli yayınlarda çok sayıda edebî ürünü ile yer almıştır. Döneminin süreli yayınlarında çok sayıda edebî eserini bırakmış olan ilk dönem temsilcilerden Mustafa Şerif'in süreli yayınlardaki edebî ürünleri kitaplaşmamış ve bu süreli yayınlarda korunmuştur.

Bulgaristan süreli Türk yayıncılığının içine doğmuş ve birçok farklı süreli yayında varlığı görülen etkin şahıslardan biri de **Ali Kemal**'dir. Bulgaristan'a yerleşen yüzelliliklerden Osman Nuri'nin oğludur. *Muvazene* gazetesi sahibi Ali Fehmi ve *Ahali* gazetesini çıkaran Mehmet Sabri dayılarıdır. *Dostluk*, *Balkan Postası* ve *Çiftçi Kurtuluşu* gazetelerinde başyazarlık ve müdürlük yapmıştır (Deliorman, 2010, s. 145). Faaliyette bulunduğu hemen her süreli yayında edebiyat köşesi bulunmuş ve bu edebî sütunlarda sıklıkla kendi şiirleri yer almıştır. Ali Kemal'in şiirleri genellikle söz konusu gazetelerin haber içeriklerine

eşlik eder mahiyette sosyal konuludur ve özellikle *Dostluk* gazetesinin edebiyat sütunlarında genişçe yer almıştır.

Rehber ve *Yeniğün* gazetelerini çıkaran **Mehmet Celil** Türkiye'ye göç etmeyen az sayıdaki gazeteci arasındadır. Çıkardığı eski harfli gazetelerin birçoğu Bulgar makamlarınca kapatıldıktan sonra Latin harfleriyle *Doğru Yol* gazetesini yayımlamaya başlamıştır. 1935-1939 yılları arasında Bulgaristan'da Türkçe basını temsil eden bu yayından sonra 2. Dünya Savaşı yılları ile beraber ülkede Türkçe süreli yayıncılık alanında da durgunluk dönemi başlamıştır. Mehmet Celil *Uhuvvet*, *Şark*, *Tunca*, *Türk Sadası* gazetelerinin de yazarları arasında yer almıştır (Deliorman, 2010, s. 29, 116). Genç yaşlarından itibaren Bulgaristan'daki süreli yayınlarda etkinliği görülmüştür. 1929'da kızı Fevziye Celil (Kalgay) ile kadınlara mahsus çıkarılan *Çiçek* dergisinin Bulgaristan Türkleri süreli yayıncılığında özgün bir yeri vardır. Özellikle şiir türündeki çok sayıda edebî ürünü yoğun olarak *Rehber* gazetesi sayfalarında yer bulmuştur.

Dönemin süreli yayınları tarandığında sadece yayıncı kimliği ile öne çıkan çok sayıda ismi zikretmek mümkündür. Yayın sahibi ya da başredaktör gibi unvanlarla anılan bu tarz isimlerden bazıları şunlardır: Mahmud Necmeddin, Ahmet İhsan, Mehmet Sabri, Ahmed Hulusi, Rıza İbrahimov, Yusuf Şinasi, İsmail Yörükov, Mustafa Sungur, Ali Fehmi vb.

Mehmet Behçet, Ali Kemal, Mustafa Şerif, Ethem Ruhi gibi isimlerin hususi vasfı süreli yayınlarda yayıncı kimliği yanında, başyazar ve yazar olarak sıklıkla yer almaları ve edebî şahsiyetlerinin belirgin bir şekilde öne çıkmış olmasıdır. Bu şahıslar, Türk dili ve edebiyatına hâkimiyetleri yanında Bulgarcaya da kısmen vukufı olan ve önce Bulgaristan'da bu yayıncılığı sürdürmek isteyen kimselerdir. Bulgaristan Türklerinin eski harfli Türkçe süreli yayın döneminde gerek nitelik ve gerekse nicelik bakımından yayıncılıkta altın dönemi yaşadıkları söylenebilir. Zira bu şahsiyetler arasında çok farklı siyasal görüşe sahip temsilci bulunmaktaydı ve bu şahsiyetlerin seslendikleri çok farklı toplum kesimlerinin bulunması zengin bir yayıncılık ağını işaret ediyordu. Dönemin gazeteleri arasında Türkçü-Turancı veya dinî-muhafazakâr çizgide yayın yapanlar olduğu gibi Kemalist veya Sosyalist akımların sözcülüğünü üstlenenler de olmuştur. Dönemin süreli yayınları arasında çiftçilere, eğitimcilere veya sporculara yönelik ihtisas yayınları da bulunmakta olup içerikleri bakımından çok çeşitli bir görünüm arz etmekteydi. Bu zengin yayıncılık ortamında naşir/yayıncı kimliğiyle öne çıkan ve bu işi bir meslek olmanın yanında dava şuuruyla gerçekleştiren kadroyu kuşkusuz Bulgaristan Türklerinin önemli aydınları arasında zikretmek gerekir. Bu şahısların -muhtelif dünya görüşlerine sahip olsalar da- en temel özelliği mensubu oldukları milletin millî, manevî, dinî, medeni vb. bakımdan gelişmesi için benimsedikleri eğitimci duruşları olmuştur. En uzak Türk köylerine kadar Bulgaristan Türk ahalisini çeşitli konularda bilinçlendirmeyi ana gayeleri olarak benimseyen söz konusu kadroya mensup birçok temsilci, giderek

daralan ve özerkliğini yitiren Türkçe süreli yayıncılık faaliyetlerinin nihayetinde Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

3. Bulgaristan Türklerinin İlk Türkçe Süreli Yayınlarında Edebî Hareketlilik

Bulgaristan'da eski harfli gerçekleşen Türkçe süreli yayıncılık çok sesli ve çok çeşitli bir yayın profiline sahip olmuştur. Bu bağlamda süreli yayınlardaki edebiyat münasebetleri hakkındaki tespitlere çocuklara ve gençlere hitap eden süreli yayınlar ile başlamak uygun olacaktır. Şumnu'da yayımlanan *Yoldaş* çocuk dergisi “Bulgaristan mekâtib-i İslâmiyesindeki talebeye yarayışlı olmak üzere 15 günde bir çıkar talebe ve çocuk risalesidir”. 1921-1922 yılları arasında 15 günde bir 20 sayı yayımlanmak üzere yola çıkılmış olsa da 6 sayı yayımlanabilen dergi yayın süresindeki kısalığa rağmen edebiyat tarihindeki yeri ve niteliği ile değerli bir yayındır. Yayıncısı ve başyazarı Hafız Abdullah Fehmi (Meçik), Bulgaristan Türk Muallimler Birliği'nde etkin görevler üstlenmiş önemli bir eğitimcidir. Süreli yayındaki edebî ürünlerin önemli bir kısmı Meçik'e aittir. *Yoldaş*'ın temin edebildiğimiz tüm sayılarında eserleri ile yer alan yazar kadrosu ve dergideki eser adları şöyledir: Muallim İsmail Hakkı (Çalışmak-Şiir), Mehmet Masum (Oku Oku Elifba-Şiir), Siraceddin Bey (Allah Taksimi Kul Taksimi-Şiir), Mehmet Masum (Hep Birden Değil Efendiler-Ruşça'dan Çeviri Hikâye), Ahmet İhsan (İki Tacir-Tolstoy'dan Çeviri Efsane), Abdullah Fehmi (Ana Baba Sevgisi-Piyes), Darulmuallimin Talebesinden Akif (Kan Yine O Kandır-Gezi Yazısı), Bulgarca “Ana ve Çocuk Risalesi”nden alıntı eğitim konulu bir yazının başlığı “Öteden Beriden”, Mehmet Emin Yurdakul (İlk Yara-Şiir), Abdullah Fehmi (Çift Kurban-Hikâye), Kırcaali'den Ali Rıza (Öksüz Hatice-Anı Hikâye), Ali Ulvi Elöve (Yuva-Şiir), Rusçuk'tan Mahmet Masum (Kış-Şiir), Vidin Rüştüyesi birinci sınıf öğrencileri ve Türkçe öğretmenleri Hasip Safveti (Kış Başlarken-Kompozisyon), Abdullah Fehmi (Çift Kurban-Hikâye), Peştere'den Nafi (Rüya-Hikâye), Rusçuk'tan Bedri Masum (Ananı Dinle-Hikâye). Derginin her sayısında cevapları bir yarışma hâlinde toplanan ve bilenlere çekilişle hediyeler dağıtılan “Bilmeceler” köşesi yer almıştır (Akgün, 2022, s. 6). *Yoldaş*'ın 3. sayısında Vidin muallimlerinden Hasip Safveti'nin “Yoldaşın Mini Mini Okuyucularına” başlıklı selamlama yazısında Hafız Abdullah Fehmi'den ve dergide emeği geçenlerden övgü ile bahsedilir ve Bulgaristan Türk çocukları için süreli yayın gerekliliği ifade edilir.

Bulgaristan Rahova'da “Talebenin ve gençlerin ve halkın uyanmasına çalışır on beş günlük mecmua” ifadesi ile çıkan *Altın Kalem* dergisi muhtevasında sahip olduğu zengin edebî malzeme ile öne çıkmaktadır. Ferhatoğlu, *Altın Kalem* üzerindeki çalışmasında her sayıda Mehmet Behçet'in düşünce yazılarının bulunduğunu, dergi içeriğinde öncelikle makale tarzında yazıların ardından da şiir ve hikâye türündeki ürünlerin yoğunlukta olduğunu belirtmektedir (Ferhatoğlu, 2013, s. 106-107). Karagöz'ün de çalışmasında teyit ettiği verilere

göre *Altın Kalem*'in günümüze ulaşan sekiz sayısı mevcuttur. 1924-1925 yılları arasında 8 sayı yayımlanabilen dergide yer alan “Genç Kalemler” köşesinde Türkiye ve Bulgaristanlı öğrenci ve öğretmenlerin şiirlerine yer verilmiştir. Mehmet Behçet'in şiirleri yanında Türkiye'den Yahya Kemal, Ömer Seyfettin, Abdülhak Hamit ve Tevfik Fikret'in edebî ürünlerinin yer aldığı bilinmektedir.

Altın Kalem'de edebiyat konusu M. Behçet merkezli olarak işlenmiş ve ele alınmıştır. Bu noktada 6. sayıda Perim'in “Hayat Edebiyatı” başlıklı yazısı önemli ipuçları vermektedir. Perim Bulgar edebiyatçılarının eserlerinde işledikleri anlayışı tahlil ederek edebiyat camiasında tutunmak isteyen gençlere sembolizm yerine gerçekçi yaklaşımı benimsemeleri ve akılcı olmalarını, toplumun meselelerini işlemelerini tavsiye eder. Bu noktada Ali Ulvi Elöve ve Ziya Gökalp'i örnek gösterir. (Ferhatoğlu, 2013, s. 108). Mevcut 8 sayısında yazıları ile yer alan Muallim Ferhad, İsmail Yusuf, Muallim Mehmet Reşat, Emin Recep, Arif Dünder vb. isimlerin yerel temsilciler olduğu anlaşılmaktadır.

1921-1922 yılları arasında Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliğinin yayın organı olarak faaliyet gösteren *Terbiye Ocağı* dergisinin 1921 ve 1922 yılına ait ulaşılan sayılarında yazıların büyük bir bölümünün eğitim bilimleri ile ilgili olduğu görülmüş; derginin “Edebî Kısım”, “Edebiyat”, “Mesleki Hikâye” ve “Millî Hazineler” gibi kısımları altında edebiyat yönü desteklenmiştir. *Terbiye Ocağı* üzerindeki çalışmada Şenel, süreli yayında edebiyata özel yer ayrıldığını belirterek Yusuf Ziya (Ortaç), Mehmet Emin (Yurdakul), Siraceddin (Hasircioğlu), Yaşar Nezih, Mehmet Masum gibi isimlerin şiirlerine yer verildiğini ifade eder. Aynı çalışmada derginin “Mesleki Hikâye” kısmında eğitici hikâyelerin bulunduğu, “Halkçılık” üst başlığı altındaki “Millî Hazineler” adlı yazıda öğretmenlerden halk arasında yaşayan türkü, atasözü, hissî ve ahlaki masalları derleyerek dergiye göndermelerinin talep edildiği, hatta İstanbul'dan Şumnu'ya gelen bir tiyatro kumpanyasına dair eleştiri yazısına yer verildiği tespit edilerek edebiyatı besleyen yönüne dair örnekler ortaya konulmuştur (Şenel, 2012, s. 309-319). *Terbiye Ocağı* sonraları adını (1923-1925) *Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası* olarak değiştirerek yayınına devam etmiştir. Söz konusu dergiler Bulgaristan Türklerinin eğitim bilimleri yönü güçlü süreli yayınları olmuştur. *Terbiye Ocağı* ve özellikle *Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası*'nın edebî yönünü tesis eden husus doğrudan edebî ürün neşri değil, öğretmen kökenli yazarlarının anı, deneme ve gezi yazısı gibi nitelikli düzyazıları olmuştur. Mehmet Masum'un (Akalin) 1924 yılı, 4. sayıda başlayan “Kaf Dağı Ardında” başlıklı gezi yazısı ve 6. sayıda “Altın Kafes” şiiriyle birlikte Ziya Gökalp'i anlattığı deneme yazıları çocukların anlayacağı bir seviyede ve edebî bir üslup dâhilinde hazırlanmıştır. Dergide Mustafa Şerif'in çocuk şiirleri ile Muallim Tayyazâde Cemal Bey'in Fransızcadan çevirdiği “La Fonten Manzum Hikâyeleri” çocuklara hasredilen edebî ürünler arasında yer almaktadır.

Razgrat'ta yayımlanan *Deliorman* gazetesi Bulgaristan Türklerinin siyasi, günlük, haber gazeteleri arasında edebiyat yönü güçlü örneklerden biridir. Gazetenin “Edebiyat” ve “Genç Kalemler” başlıklı köşelerinde çoğunluğu şiir türünde olmak üzere çok sayıda edebî ürüne yer verilmiştir. Gazetede ki şiir örneklerinde Mustafa Şerif şiirlerinin yaygınlığı söz konusudur (Örn: 1925 yılı 119., 136., 194., 149. sayılarında, s. 2’de). Eğitimci kimliği ile Mustafa Şerif gazetenin 1930 yılı 61. sayısından itibaren “Edebî Tefrikamız” üst başlığıyla “Şiir Rehberi” köşesini hazırlayan isimdir. *Deliorman*’daki “Şiir Rehber”i köşesi eski harfli süreli yayınların edebiyat yönü bakımından en ciddi adımlardan biridir. Mustafa Şerif gibi bu konuda öncü kuşağı temsil eden şahıslardan birinin doğrudan edebî üreticiliği artırmaya ve yeni yetişecek kalem ustalarını eğitmeye yönelik bu köşede şiir sanatının inceliklerine dair örneklemeli açıklamaları yer alır. *Deliorman* gazetesinin “Edebiyat” ve “Genç Kalemler” köşelerinde Mustafa Şerif (Alyanak) şiirleri ile birlikte ortaokul ve lise seviyesinden öğrenci şiirlerine sıklıkla yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Gazetede şiir türünün yaygınlığı yanında yine Mustafa Şerif tarafından kaleme alınan piyes tefrikaları Çağdaş Bulgaristan Türkleri Edebiyatının bu türde ender örnekleri arasında yer alır (Örn: 68-70. sayılarda tefrika edilen “Kansız Yaralar” piyesi). Gazetenin 1930’lu yıllardan sonra halk şiiri örneklerine yer verdiği de görülmektedir (Örn: 1931 yılı, S. 83, S.23, s. 2’de Halk Edebiyatı, Koşma/Erzurumlu Emrah; S. 26, s.3’te Halk Edebiyatı, Koşma/Gevheri). *Deliorman* gazetesinin özgün yönlerinden biri 1930’lardan itibaren sayılarında muhacir/göçmen şair ve yazarların Türkiye’den gönderilen eserlerini sayfalarına taşımış olmasıdır (Örn: 1930 yılı, S. 34, s. 3’te Pembe İnci/Ahsen Halit-İzmir-Şiir; S. 37, s. 3’te Ayrılrken/Vehbi Cem-İzmir-Şiir). 1930 yılı 9. sayısından itibaren İtalyanca çevirisinden Pinokyo romanını tefrika eden gazetenin edebiyat haberleri arasında Türk Edebiyatının önemli eserlerinden Çalığı romanının Bulgarca çevirisinin Bulgarlar tarafından yayımlanan Zora gazetesinde yayınlanacağı haberine 1931 yılının 60. sayısında ilk sayfada yer verilmiştir. Gazetenin 54. ve 72. sayılarında Mehmet Celil ile ilgili yer verilen tenkit yazıları dönemin yayıncı ve edip kadrosunun kendi aralarındaki etkileşime bir örnek oluşturmaktadır. Muhtemelen *Deliorman* başyazarı tarafından kaleme alınan bu yazılarda Bulgaristan Türkleri için Mehmet Celil ve faaliyetleri sakıncalı görülür. Bu husus bazı ilk dönem ediplerin aralarında iyi ilişkiler olduğu gibi bir kısmı arasında da çekişmeler olduğunu ortaya koymaktadır.

Filibe’de Mehmet Sabri tarafından çıkarılan *Ahali* gazetesinin taranan sayılarında “Bulgaristan Hadiseleri” ve “Harici Hadiseler” gibi düzenli olarak yer alan iki daimi köşe bulunmaktadır ve gazetenin içeriği haber ağırlıklıdır. 17 sayılı taranan bu gazetede tek edebî yazı müellifi belirtilmeyen “Türkistan” başlıklı anı/gezi yazısıdır. Sofya’da Mehmet Behçet tarafından çıkarılan *Ahali* gazetesinin erişilen sayılarında ise çok sayıda edebî ürüne ve edebiyatla ilgili

yazıya rastlamak mümkündür. Mehmet Behçet'in şiirleri dışındaki örneklerde mahallî isimlere ağırlık verildiği görülür (Örn: 1925 yılı S. 23. s.2'de "Edebî Sahifeler" köşesinde "Diyar-ı Medeniyete" başlıklı şiir Lüleburgaz'dan Ramiz Salih imzasını taşımaktadır). Dönemin süreli yayınlarında şiirleri ile sıklıkla boy gösteren Mustafa Şerif *Ahali*'nin edebiyat varlığında da önemli yere sahiptir (Örn: 1928 yılı, S. 24, ilk sayfada yer alan başlıksız bir Alyanakoğlu Şerif şiiri). Gazetenin "Şakalar" adlı köşesinde "Fiske" başlığı ile yayımlanan yazı, devrin bir diğer "kalem erbabı" Dükakinzâde Basri'ye ve diğer bazı gazetelere yönelik edebî tenkit niteliğindedir. *Ahali*'nin 51. sayısı, 2. sayfasında yer alan Tefeyyüz Kütüphanesi tanıtımı ve metnin içeriğinde edebî romanların da yer alması güncel edebiyat haberlerine yer verilmiş olması bakımından önemlidir. Söz konusu haber içeriğinde "İstanbul'un ve Bulgaristan'ın son romanları yalnız burada bulunabilir" ifadesi dikkat çekicidir.

Ruşçuk'ta 1898'de çıkan *Balkan* gazetesinin temin edilen sayılarında herhangi bir edebî ürüne rastlanmamıştır. Filibe'de 1906-1918 yıllarında yayımlanan *Balkan* gazetesinin ise çalışmamız kapsamında sekiz sayısı taranmıştır. Haber ağırlıklı bir yayın politikası olduğu görülen gazetede başyazarı Ethem Ruhi'nin haber yazılarına eklediği kendi şiirleri dışında herhangi bir edebî ürün tespit edilmemiştir. Bu gazetenin Balkan Türk Edebiyatı bağlamında en değerli hizmeti Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Râci Efendi'nin 93 Harbi yıllarında Balkan Türklerinin yaşadığı dramı anlatan anı türündeki ünlü "Târihçe-i Vak'a-i Zağra" isimli manzum eserine kitap olarak basılmadan önce sayfalarında tefrika halinde yer vermiş olmasıdır (Ahmet, 2010, s. 11). Hüseyin Râci Efendi'nin söz konusu meşhur eseri birçok kaynakta Balkan Türk Edebiyatının ilk özgün eserleri arasında zikredilmiştir. Esâsen bu husus süreli yayınların Balkanlarda modern anlamda gelişen yerel Türk edebiyatına ne derecede zemin teşkil ettiğini göstermesi bakımından değerlidir. Gazetenin haber ağırlıklı yayın politikasında edebiyata verilen yer söz konusu tefrika ile sınırlı değildir. Örneğin gazetede yer alan haberler arasında Osmanlı Şark Tiyatrosu'nun Bulgaristan'daki etkinliklerine yer verilmiş; sahnelenecek piyesler duyurulmuş ve oyunlar hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunulmuştur. *Balkan*'ın 1908 yılı 126. sayısında yer verilen "Hokkabazın Nedamet-i Vicdaniyyesi" başlıklı yazı bu türden örnekler arasındadır (Yılmaz, 2013, s. 63).

Sofya'da Mehmet Celil tarafından çıkarılan *Rehber* gazetesinin çok sayıda nüshası dijital ortama taşınmıştır. 1928-1934 yılları arasında faaliyet gösteren gazetenin taradığımız sayılarında düzenli olarak "Şiir Köşesi" başlıklı kısmın bulunduğu ve burada çok sayıda şiire yer verildiği tespit edilmiştir. Türkiye sahasından özellikle Servet-i Fünun dairesindeki temsilcilerin şiirleri ile birlikte çok sayıda Yeni Türk Edebiyatı temsilcisinin şiirini sayfalarına taşıyan gazetede Sabahattin Ali, Ziyaeddin Fahri, Tefvik Fikret, Halit Fahri, Faruk Nafiz, Süleyman Nazif, Ziya Gökalp bu isimler arasındadır. Gazetede 1928 yılında yer

verilen Necip Fazıl'ın "O Genç şiiri" (S. 44, s. 2) yayınlandığı tarih bakımından önemlidir. İstanbul merkezli isimleri büyük oranda sayfalarına taşıyan gazetenin aynı zamanda Bulgaristanlı ediplerin şiirlerine yer verdiğini hususen belirtmeliyiz. Bu isimler arasında Eski Cuma'dan Hasan Basri (Örn: 1928 yılı, S.8, s.4), Hafız İslam (Örn: 1928 yılı, S.43, s.2), Sabri Mustafa (Örn: 1930 yılı, S. 124, s.1), Aliosman Ayrantok (1931 yılı, S. 184, s.4) ve Rusçuklu Dede Galib'in (1931 yılı, S. 206, s. 2) çok sayıda şiiri *Rehber* sayfalarında yer almıştır. Gazetenin 1933 yılı 285. sayısının ilk sayfasında Mustafa Şerif'in edebiyat eserlerinin tanıtımının yer aldığı geniş yazı, edebiyat tarihi araştırmaları için önemlidir. *Rehber* gazetesi hemen her sayısında mutlaka şiir türünde bir edebî esere yer vermiş olup bu şiirlerin birçoğu da şairi belirtilmeden yayınlanmıştır. Bu tarz şiirler genellikle önemli dinî günlere hasredilen şiirler ve sosyal konulu şiirlerdir (Örn: 1930 yılı, S. 155, s. 1'de Leyle-i Berat-Şiir).

Rusçuk'ta 1904-1906 yıllarında yayımlanan *Uhuvvet* gazetesinin ulaşılan sayılarında müstakil bir edebiyat sayfası olmadığı, bununla birlikte taranan sayılarda çok sayıda şiir yer aldığı tespit edilmiştir. Yayınlandığı dönem itibariyle Osmanlı aidiyeti güçlü olan yayın organının "Kısm-ı Edebî" adıyla tekrar eden köşesinde İstanbul merkezli Türk Edebiyatının yakından takip edildiği görülür. (Örn: 1906 yılı S. 121, s. 3'te Abdülhak Hamit Bey'in bir takrizi; 1907 yılı S. 112, s. 7'de Abdülhak Hamit Bey'in "Eser-i Nefiselerinden" başlığıyla bir şiiri) 1905 yılı 93. sayıdan itibaren "Uhuvvetin Tefrikası" üst başlığıyla Namık Kemal'in "Celaleddin Harzemşah" adlı piyesinin neşrine başlanmış 1906 yılı 105. sayıya kadar tefrikaya devam edilmiştir. *Uhuvvet*'in erken döneme tarihlenen ve Bulgaristan Türkleri edebiyat tarihindeki mevcut ezberi bozan en önemli yönü Bulgaristan sahasında Rus ve Bulgar edebiyatından eserlere yer veren Türkçe süreli yayınların tarihini eskiye götürmesidir (Örn: 1906 yılı, S. 119, s. 9'da "Bulgar Edebiyatı Numuleri Köşesi"nde İvan Andreyçin'e ait deneme; S. 121, s. 5'te "Küçük Hikâye" üst başlığıyla Moksım Gorki'ye ait "Yol Arkadaşım" başlıklı hikâye). Yaygın kaynaklar Çağdaş Bulgaristan Türkleri Edebiyatında Rus ve Bulgar edebiyatına kapı aralayan etkileşimlerin hususen 1945 sonrası Sosyalist dönemde başladığını işaret ediyor olsa da 1905-1907 yılları arasındaki *Uhuvvet* sayılarında aksi yönde önemli malzemenin bulunduğu görülmektedir. Bu hususu teyit eden başka edebî malzemeye dönemin başka yayınlarında da rastlanmış olup çalışmamızın ilgili yerlerinde açıklanmıştır. Gazetenin edebiyat köşesinde yer alan şiirlerin önemli bir kısmı müellifi belirtilmeden yayınlanır. Rusçuklu Galib Dede'nin şiirleri ile Eski Zağra Müftüsü Raci Efendi'nin Yeni Marş-ı Hamidi'si bu konuda istisnalar arasındadır.

Koca Balkan gazetesi Bulgaristan Türklerinin edebiyata ilgili yayın anlayışına sahip süreli yayınları arasında yer alır. Gazetenin devamlı köşelerinden olan "Edebiyat" köşesinde şiirlerine yer verilen isimler arasında Hamdi Fikri, Şerbetzâde Ali, Alyanakzâde M. Şerif, Ahmed Yahya, Muallim Hicrî, Yahya

Kemal, Hasan Basri, Mehmet Behçet vardır. Gazetenin okuyucularını eğlendirme maksadıyla bir soru köşesi mevcuttur. Bu soru köşesinin sualleri Bulgarca ve Osmanlı Türkçesi kısımlarında birbirinden farklıdır (Örn: 1925 yılı, S. 15, s. 3'te 14. Soru: Türkiye'de yetişen ve hâlâ yaşayan Türk şairleri içinde en beğendiğiniz kimdir? Türkiye'de yazı yazan muharrirler içinde en beğendiğiniz kimdir? Türkiye'de çıkan gazeteler içinde en beğendiğiniz hangisidir? S. 16, s. 2'de 15. Soru: Bulgaristan Türklerinin yükselmesi ve cehaletten kurtulması için en son, en kati ve en tesirli çare nedir? S. 17, s. 3'te 16. Soru: Koca Balkan gazetesi Bulgaristan Türklerini tamamıyla uyandırabilmek için ne gibi çarelere başvurmalıdır? Ve ne halde çıkmalıdır? Bulgarca kısmındaki soruları arasında ise S. 8, s. 4'te 8. Soru: Bulgaristan'ın en ünlü yazarı kimdir? S. 15, s. 4'te 14. Soru: Bulgar şairleri arasında kimin yazısını tercih edersiniz? S. 16, s. 2'de 15. Soru: Bulgaristan'daki Türklerin en zekisi kimdir?) (Hasanoğlu, 2022, s. 359-360). Dönemin gazeteleri arasında edebî muhite temas eden bir haber yazısı *Koca Balkan*'ın 24. sayısının ilk sayfasında yer alır. Söz konusu haberde bir fotoğrafı ile birlikte takdim edilen Ahmet Yahya Bey “İstikbal-i Edebiyemize Çok Şeyler Vaadeden Genç ve Kıymetli Şairlerimizden Ahmet Yahya Bey” üst başlığı ile takdim edilmiştir. Gazetenin 6. sayısında yer verilen Yahya Kemal'in “Akıncı” şiirini 19. sayının ilk sayfasında gazetenin başyazarı Mehmet Behçet'in Yahya Kemal ile birlikte çekilmiş bir fotoğrafı tamamlamaktadır. Devrin edebiyatşinas aydınlarının kendi aralarındaki irtibatı da ortaya koyan yazılara sahip olan gazetenin 20. sayısının ilk sayfasındaki Mustafa Şerif Alyanak mektubu, “Mehmet Behçet Bey'e Hürmetlerimle” serlevhasını taşımaktadır.

Boyutları bakımından bazı kaynaklarda dergi olarak geçen *Resimli Balkan* kısa ömürlü süreli yayınlar arasında olmasına rağmen ciddi bir edebî varlığa sahip olmuştur. Gazetenin hazırlanmasında etkin rolü olan Ethem Ruhi'nin gazetenin edebiyat varlığında da ağırlığı söz konusudur. Gazetenin dâimi köşeleri arasında yer alan Asar-ı Edebiyat'ta özellikle Ethem Ruhi'ye ithaf edilen edebî ürünler yer almıştır (Örn: 1917 yılı, S. 1, s. 5'te Türk Askeri/Ethem Ruhi Kardeşime/Fatih Emir Haki-Şiir; S. 1, s. 6, Sorusuna/Edirne Sultaniyesi Edebiyat Muallimi İskeçeli Mehmet Sıtkı/Ethem Ruhi'ye Hediye-Şiir; S. 6, s. 6, Asar-ı Edebiyat, Kardeşlerimin Halaskârına/Gedikpaşa Edip Mümtaz/ Üstad-ı Muhterem Ethem Ruhi'ye-Şiir).

Âşık Garip, Başyazıcı, Muhacır Baba gibi müstear adlarla yazdığı bilinen yüzelliklerden Tarık Mümtaz'ın Eskicuma'da yaklaşık iki yıl kadar neşrettiği bilinen *Rumeli* gazetesinin 1924 yılına ait 2. sayısında serlevhanın altındaki Tefik Fikret'e ait “Her yıldırımında bir gece...” dizesi büyük punto verilmiştir. Söz konusu sayının dikkate değer yanı “Tefik Fikret” ve “Fikret Ölüm Döşeginde” başlıklı oldukça uzun haber yazılarının gazetenin içeriğini önemli oranda kaplamış olmasıdır. Aynı sayıda yer alan “Şiir Köşesi”nde ise Suzan Namık adlı şaire ait “Alev” adlı bir şiir yer alır. İlk iki bendi dördümlük, son iki bendi

üçlük on dört mısradan oluşan şiirin nazım şekli sonedir. Yerel yönü güçlü *Rumeli* gazetesinin Bulgaristanlı edebiyat temsilcilerine yoğun olarak yer verdiği ve edebiyat yönü zengin bir yayın olarak öne çıktığı görülür. 1924-1925 yıllarına ait 27 sayısını taradığımız gazetede “Şiir Köşesi”, “Edebiyat Köşesi”, “Mektepli Köşesi”, “Genç Kalemler” köşeleri doğrudan edebî ürünlere hasredilen kısımlardır. Edebiyat köşelerinde varlık gösteren isimler arasında Deliormanlı Samim Rıfat ve Muharrem Yumukof öne çıkarken “Mektepli” ve “Genç Kalemler” köşelerinde şiirleriyle varlık gösteren Bulgaristan Türkleri arasında Doktor Yosifovolu Basri, Yenipazar’dan Muallim Ahmet, Şumnu’dan Ahmet Ziya, Çekovna’dan Muallim Celil gibi Bulgaristanlı çok sayıda yeni yetişen ismin ilk kalem denemelerinin gazete sayfalarında muhafaza edildiği görülmektedir. Bu gazetenin özgün yönlerinden biri, 1925 yılı 18. sayısında “Hanım Şiirleri” ve 21. sayısında “Hanım Şairleri” üst başlığıyla müstakil bölüm olarak ayrılan kısımlarda kadınlara ait edebî ürünlere yer vermiş olmasıdır (Örn: 1925 yılı, S. 18, s. 4’te Öksüzlere-Şiir/Muallim T. C’ye/ Razgrat, Zekiye Salih; S. 21, s. 6’da Babamın Efkarı-Şiir/Zehra Rıfat).

Dostluk gazetesi Bulgaristan’da “Bulgaristan Türklüğü” kavramının yerleşmeye başladığı yıllarda özellikle Türk-Bulgar dostluğunu tesis için her iki ülke yönetimleri ile iyi ilişkiler geliştiren bir yayın politikasına sahip yayınlardan biridir. 1925-1935 yılları arasında on yıl gibi uzun bir süre yayımlanan gazete dönemin bölgedeki edebiyat ortamına dair önemli verilere sahiptir. Sahibi ve kurucusu Tahir Nuri’dir. Başyazarları arasında Ahmet Hulusi, Ali Kemal, Rıfat Davut, Hüsmen Celal isimleri yer alır.

Dostluk gazetesi siyasi ve sosyal yönü baskın bir süreli yayın olması yanında her sayısında edebiyat ürünlerine düzenli olarak yer veren bir yayın anlayışına sahip olmuştur. Gazetenin “Edebiyat-ı Sufiyane” köşesi tasavvufi şiirlere ayrılan hususi bir kısım olarak gazetenin özgün yönlerinden birini teşkil eder. Bu köşede ağırlıklı olarak Rusçuklu Dede Galib’e ait divan edebiyatı nazım tür ve şekillerinde edebî ürünler yer almıştır (Örn: 1925 yılı, S. 14, s. 2’de Dede Galib’e ait bir kalenteri; S. 18, s. 2’de bir gazel; S. 22, s. 2’de nevrüziye vb).

Gazetenin “Duygularım”, “Dertlinin Köşesi” ve “Edebiyat” başlıklı bölümleri genellikle şiir türündeki ürünlere yer verilen düzenli kısımları olmuştur. Gazetenin Türkiye’den sayfalarına taşıdığı edebî şahsiyetler arasında Tefvik Fikret öne çıkmıştır (Örn: 1926 yılı, S. 53, s. 4’te Tefvik Fikret’in “Nesrin”den başlıklı şiiri yer alır). Gazetenin sayfalarına taşıdığı Bulgaristanlı şairler arasında Ali Kemal, Eskicumalı Hasan Basri, Mustafa Şerif, Mehmet Fikri, Deliormanlı Samim Rıfat öne çıkar. Harmanlı’dan Şuuri ve Yenipazarlı Salih Refik, Zincirli Kuyucuk’tan Aydın Kayaalp gibi yerel isimler bu gazetenin edebiyat tarihindeki kıymetli yerini özetler. Hatta Deliormanlı Samim Rıfat ve Eskicumalı Hasan Basri’nin birbirini takip eden bazı şiirlerini birbirlerine cevaben yayınlamaları edipler arasındaki etkileşimi ve devrin edebî muhitini

sergilemesi bakımından önemlidir. Özellikle gazetenin başyazarlarından biri olan Ali Kemal'in *Dostluk* sayfalarında bıraktığı çok sayıda şiir önemli bir yekün oluşturmaktadır. *Dostluk*, Bulgaristan Türklerinin kültür hayatına dair birçok meseleyi yine bölge aydınlarının kaleminden sayfalarına taşımıştır. Daha sonra Türkiye'ye göç eden Hasip Safveti'nin Bulgaristan Muallimler Kongresi ve eğitim alanındaki yerini değerlendiren yazısı bu konuda bir örnektir.

Dostluk gazetesinin Bulgaristan Türklerine ait matbaa duyurularına özel yer ayırdığı görülür. 62. sayıda Tefeyyüz Kütüphanesi'nin tanıtımı ve sipariş ilanları ile aynı sayıda "Yeni Matbaa"nın kuruluş haberi ve hakkında verilen bilgiler bu bağlamda değerlidir. 61. sayının 3. sayfasında "Alev ve Kül" adlı edebî romanın tefrikasına başlanacağı duyurusu vardır ve 69. sayı, 4. sayfada Alev ve Kül'ün ilk tefrikasına başlanır. Bu eserin Bulgaristan Türklerine ait eski harfli ve tefrika halde yayımlanan ilk roman olduğu tespitlerimiz arasında yer almaktadır. Çalışmamızda elde ettiğimiz veriler ışığında *Doğru Yol* gazetesinin 1939 yılı sayılarında Hüsnüye Balkan'ın Latin harfleri ile yayımlanan "Aranılan Sevgili" adlı tefrika romanı ise Bulgaristan Türklerinin Latin harfleri ile sürdürdükleri edebî üretim faaliyetlerinde tefrika roman türündeki başlangıcı temsil etmektedir. Gazete aynı zamanda bazı yerel edebiyat temsilcilerini de Bulgaristan Türkleri kamuoyuna takdim etmiştir. Daha önceki bazı yayınlarda da şiirleriyle varlık gösteren Eskiçalı Hasan Basri'nin 1928 yılı 109. sayı, sayfa 2'de büyük bir fotoğrafı yer alır. "Duygularım: Takdirkârlarım ve Muhaliflerine" üst bilgisi ile "Ben Kim miyim" başlıklı şiiri Eskiçalı Hasan Basri'nin bu fotoğrafının yanında yer almıştır.

Dostluk, içeriğinde yer alan edebî ürünlerin sahipleri bakımından Bulgaristanlı temsilcilere ağırlık veren bir yayın anlayışı ile öne çıkar. Bununla birlikte Türkiye sahasından önemli isimleri de sayfalarına taşır. 1927 yılı 92. sayı, sayfa 2'de Aka Gündüz'ün "Münevver ve Mefkûreci Dostlarım" hitabıyla başlayan yazısı özellikle Türkiye sahasından bir edibin bölge Türklerine sesleniyor olması bakımından ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Dostluk gibi Bulgaristan Türklerini esas alan karakteristik süreli yayınlardan biri de *Ahali* gazetesi olmuştur. Bu gazete de edebiyatşinas bir başyazar yönetiminde edebiyata ağırlık veren bir yayın anlayışına sahiptir. Başyazar Mehmet Behçet (Perim) aynı zamanda Bulgaristan Türklerinin sayılı çocuk ve gençlik dergisi *Altın Kalem*'i çıkaran isimdir. Nitekim *Ahali* sayfalarında 106. sayı, sayfa 2'de *Altın Kalem*'in 7. sayısı hakkında ayrıntılı bilgi vardır. "Bulgaristan Türklerinin ilk edebî ve ilmî dergisi" açıklamasıyla başlayan yazı, derginin mündericatu ve özelliklerinin tanıtımı ile devam eder ve "okuyun okutun" sözleriyle bitirilir. Gazetenin 105. sayısı, sayfa 2'de ve 98. sayısı, sayfa 2'de *Altın Kalem*'in aynı şekilde tanıtım haberleri yer alır. Bu yazılar oldukça uzundur ve içindekiler kısmı dâhil derginin tüm bölümleri ayrıntılı tanıtılır.

Bulgaristan Türklerinin “biricik edebî ve ilmî mecmuâsı” olan derginin arka kapağında Yahya Kemal’in fotoğrafının yer aldığı bilgisi okuyucularla paylaşılır.

Gazetenin “Görgüler ve Duygular” üst başlıklı köşesi edebî niteliğe sahiptir. Buradaki yazılar deneme yazısı hüviyetindedir. Bu köşedeki yazıların bir kısmı “Gözcü” rumuzlu yazar tarafından kaleme alınmıştır. “Görgüler ve Duygular” köşesi şair Emin Recep’in “Türk Dili” adlı şiirine 1925 yılı 95. sayısının ilk sayfasında yer verir. 94. sayının ilk sayfasında Mehmet Behçet’in fotoğrafı vardır. 89. sayıda yer alan Mehmet Behçet’in “Rodop Mektupları” adlı yazısı edebî niteliğe sahip bir gezi yazısı tarzındadır. Gazetenin 87. sayı ilk sayfasında yine Mehmet Behçet’e ait uzun bir şiire yer verilmiştir.

Bulgaristanlı aydınların edebî ürünlerine *Tunca* gazetesi sayfalarında da yer verilmiştir. Gazetenin 73. sayısının ilk sayfasında velut kalem Mustafa Şerif’in “Anınca” adlı haber başlığı altında “Bedbaht Trakya’ma” ithafı ile bir şiiri yer alır. Osmanlı Türkçesi ile yayın yapan dönemin süreli yayınlarından birçoğu Türkiye’deki Harf İnkılabına intibak gayreti ile özellikle 1930’lu yıllardan itibaren Latin harfleri ile yayınlarını sürdürmüşlerdir. Bu geçişin aşamalı olduğu yine dönemin *Deliorman*, *Başlangıç*, *Yenilik*, *Özdilek*, *Birlik* vb. yayınlarında görülmektedir. Bu geçişte önce belli sayfalar ve/veya belli gazete kısımları Latin harfleriyle verilmiş, zamanla Latin harfli metinler ağırlık kazanmış; az sayıda bazı kısımlarda eski harfli metinlere devam edilmiştir.

Turan gazetesi sayfalarında başta şiir olmak üzere gazetenin yazar kadrosunda yer alan Ahmet Rafet, Ahmet Gültekin, Ahmet Sadi ve M. Oğuz’a ait önemli düz yazı örnekleri ve söyleşiler bulunmaktadır. Ahmet Gültekin’in “Mekteplerimiz Açılırken” ve M. Oğuz’un “Kitapları Sevelim” vb. gibi gazete yazıları gençleri Türkçü-Turancı fikirlerle donatmak maksadına hizmet etmektedir (Karagöz, 1945, s. 78). Mustafa Oğuz (Peltek)’in birçok şiiri *Turan* sayfalarında farklı adlarla yer almıştır. *Turan* gazetesi ile aynı çizgide yayın yapan ve dönemin Bulgaristan Türkleri arasındaki etkin sivil toplum kuruluşlarından olan Turan cemiyetlerinin haberlerine sayfalarında yoğun olarak yer veren bir diğer gazete *Özdilek*’tir. Bu gazetede yer alan edebî ürünlerin müellifleri *Turan* gazetesi ile büyük oranda aynıdır. Türkçü şiirleri ile boy gösteren Mustafa Oğuz’un *Özdilek* 1933 yılı 13.,16. ve 19. sayılarında 3 tefrika halinde yayınlanan “Turan Yolu” piyesi, dönemin şiirde yoğunlaşan edebiyat yayıncılığına farklı bir ses getirmiştir. “Turan Yolu” 3 perdelik bir piyestir. Gazetenin “Bir Gencin Hatıra Defterinden” ve “Gerçekimsi Hikâye” üst başlıklarıyla yayınladığı eserler de Bulgaristan Türkleri çağdaş Türk hikâyeciliğinin ilk örnekleri arasında zikredilebilecek niteliktedir (Örn: 1933 yılı, S. 7, s. 8, Gerçekimsi Hikâye, Açılmadan Solanlar / Tefrika / A. Bedri; S. 18, s. 2, Bir Gencin Hatıra Defterinden Aşk ve İztrap-Hikâye / A. Gültekin). *Özdilek* 12. sayı, sayfa 3’te yayınlanan Mehmet Emin’in (Yurdakul). “Bulgarya’daki Kardaşlarım” başlıklı yazısı dönemin Türkiye ve Bulgaristan’daki Türkçü

edebiyat çevrelerinin irtibatını sergilemesi bakımından değerlidir. *Özdilek*'te Bulgaristan'ın muhtelif bölgelerinden gönderilen şiiirler de gazetenin ideolojisinden izler taşır ve Bulgaristan Türklerinin çağdaş edebî ürünlerinde millî, Türkçü, Turancı çizgiyi yansıtan örnekler olarak edebiyat tarihindeki yerini almıştır (Örn: 1933 yılı, S. 9, s. 3, Ey Bulgarya Türk Genci Uyan / Mestanlı Muallimi O. S.; S.11, s. 4, Gençliğe Öğüt / Ercili M. Haf. Halil; S. 12, s. 2, Özdilim / Yaşlıköy M. O.; S. 16, s. 2, Gelva Çocuklarının Şarkısı-Vidinli Turan Kızına / Saltuklarlı İ. Gültekin). *Turan* ve *Özdilek* ile benzer yayın anlayışına sahip kısa süreli ve Latin alfabesine intibak eden süreli yayınlardan biri de *Rodop Sesi* gazetesi olmuştur. Gazetenin şiiir türünde yoğunlaşan edebî ürünlerinin müellifleri arasında Mustafa Oğuz ve Muharrem Yumukof'un öne çıktığı görülür (Örn: Mustafa Oğuz'un 1929 yılı, S. 2, s. 2'de yer alan "Kurtuluş" ve S. 3, s. 2'de yer alan "Köyüm" başlıklı şiiirleri ile Muharrem Yumukof'un S. 4, s.2'de "Babama" ve S. 8, s. 2'de "Türk Oğlunun Yeniliği" başlıklı şiiirleri). *Yenilik* gazetesi önemli kısmı Latin harfli olmakla birlikte bir kısmı da eski harfli yayınlanan süreli yayınlar arasında *Turan*, *Özdilek* ve *Rodop Sesi* ile benzer yayın anlayışına sahip gazetelerden biridir. Kuştepe'den Muallim Fikri Cahit ile Muharrem Yumukof'un şiiirlerine sıklıkla rastlanan gazetenin "Genç Kalemler-Şiiir Köşesi" Bulgaristan Türkü genç yeteneklerin Türkçü-Turancı şiiirlerine yer vermiştir (Örn: 1929 yılı, S. 15, s. 2, Genç Kalemler - Şiiir Köşesi, Çan Kaya / Tuna Boyu A. Kaya Han; S. 16, s. 2, Genç Kalemler - Şiiir Köşesi, Türk / H. F. Oğlu). 1930-1932 yıllarında yayınlanan Türkçü-Turancı çizgideki süreli yayınlardan biri de *Birlik* gazetesidir. Turan cemiyetleri ekseninde faaliyet gösteren gazetenin taranan sayılarında sadece şiiir türünde örnekler tespit edilmiştir. Gazetenin "Talebe Köşesi" ve "Şiiir Köşesi" edebî ürünlere yer verdiği kısımlarıdır. Şiiirlerin müellifleri diğer gazetelerde varlığına rastlanmamış muhtemelen eğitimi şahıslardır (Örn: 1930 yılı, S. 1, s. 2, Veda/Bir Defterden-Şiiir; S. 2, s. 1, Ey Türk/Adil Aydın-Şiiir; S. 2, s. 2, Şiiir Yamaçlarda Kaval/Bir Defterden-Şiiir; S.3, s.1, Kürt İsyanı Münasebetiyle/M. A. Şiiir; S. 3, s. 2, İrfan/M. Seyfi; S. 6, s. 2, Serin Rüzgâra Pencereni Aç / Kırcaali, A. H.-Şiiir; S. 6, s. 2, Kara Kış/İsimsiz-Şiiir; S. 7, s. 2, Rüya/İsimsiz-Şiiir; S. 8, s. 2, Türk Gencine /Şefket Aydın-Şiiir; S. 8, s. 2, Tarih Önünde Türkün/Alı Aydın-Şiiir; S. 8 s. 2, Fesubhanallah/İsimsiz-Şiiir; 1931, S. 13, s. 2, Talebe Köşesi, Namık Kemal/Zihni-Şiiir; S. 14, s. 2, Türk Oğluna/Almalı, Mehmet Azet-Şiiir; 1932 Yılı, S. 18, s. 2, Şiiir Köşesi, Taşkının Cilveleri/İsimsiz-Şiiir).

Bulgaristanlı Türklerin sosyalist çizgideki ilk süreli etkili yayını da eski harflerle yayınlanan *Ziya* gazetesi olmuştur. 1921-1923 yılları arasında çıkarılan gazete Bulgaristan Komünist Partisi'nin Bulgaristan Türklerine seslenen yayın organıdır. Galip Felâketi, Kırcaalili Ferhat, Samim Rifat Deliormanlı, E. Rahvalı, Besim Hilmi, Yahya Hayati gibi aydınlar bu gazetede belli aralıklarla edebî eserlerini yayımlamışlardır. *Ziya* gazetesi de Rus ve Bulgar Edebiyatı örneklerini

sayfalarına taşıyan süreli yayınlardan biri olmuştur (Örn: 1923 yılı, S. 18, s. 4'te Oyun Yeri-İsimsiz/Bulgarca'dan Tercüme eden: C. ve S. 25, s. 2'te İşçi Marşı, Rusçadan çeviri/İsimsiz). *Ziya* gazetesindeki edebiyat ürünlerinin geneli ideolojik mahiyette olmuştur. Söz konusu şiiirler ve şairlerinden bir kısmı şöyledir: Komünist Destanı-Kırcaali Ferhat; Bir Bedbaht İşçi Lisanından-Rahovalı E. H.; Yaşasın 1 Mayıs-Deliormanlı Samim Rıfat; Burjuva-Yahya Hayati vb. *Ziya* gazetesini sayfalarında rastlanan Türkiyeli isimler arasında sosyalist kadın edip Yaşar Nezihe olması gazetenin ideolojik kimliği ile örtüşmektedir (Örn: 1924 yılı, S. 36, s. 4'te Kızıl Güller, Yaşar Nezihe).

Bulgaristan Türklerinin etkili ve uzun soluklu eski harfli süreli yayınları arasında *Medeniyet* gazetesi önemli bir yere sahiptir ve kuşkusuz bölgedeki edebiyata temas eden yönleri bulunmaktadır. Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü merkezli gazetede Bulgaristan Türklerinin Mehmet Akif'i olarak bilinen Mehmet Fikri'nin düşünce yazılarının başta Bulgaristan Müslümanları olmak üzere Batı Trakya ve Makedonya bölgesindeki din adamları ve ilim çevrelerinde de etkili olduğu ve takip edildiği gazetede yer alan ilgili yazılardan anlaşılmaktadır. "Osmanpazarlı Muallim Mehmet Fikri", "M. Fikri" gibi adlarla daha önce muhtelif diğer süreli yayınlarda şiiirleri yer alan Fikri'nin başyazarı olduğu *Medeniyet* gazetesinde yayımlanan yazıları arasında edebî ürünler de sıklıkla yer almıştır (Örn: 1938 yılı, S. 151, s. 3'te Bahar Gelirken-Şiir; S. 170, s. 3'te Kaval-Şiir; S. 171, s. 3'te Akşam-Şiir; 1939 yılı, S. 178, s. 2-3'te O Eşeğin Biriymiş-Hikâye; S. 179, s. 2-3'te Gıtgıdak Hastalığı-Hikâye vb). Mehmet Fikri'nin vefatı gazetenin 1941 yılı, 269. sayısı, 1-3. sayfalarında geniş bir şekilde yer bulmuştur. "Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü" başlığıyla verilen yazı "O. el-Ezherî" imzasıyla Osman Seyfullah (Keskiöglü) tarafından kaleme alınmış. "Mehmet Fikri Hayatı ve Şahsiyeti" başlıklı yazının ise yazarı verilmemiş olsa da Ahmet Şevki (Dinler) tarafından kaleme alındığı yönünde bir kanaat vardır. Mehmet Fikri'yi şahsen tanıyan iki farklı yazar tarafından hazırlanan bu yazılar muhteva ve kapsam bakımından Mehmet Fikri hakkındaki ilk ilmî kaynaklardandır. Mehmet Fikri'nin vefatının etkileri gazetenin 1941 yılı, 272. sayısı 3. sayfasında şaire hasredilen 3 şiiirin paylaşılmasıyla devam eder (Örn: 1941 yılı, S. 272, s. 3'te "Hazin Bir Hicret"/Ezherî; "Bir Sima-yı Münevverin Gurub-ı Cansuzu"/Üsküp, Hümayî; "Mehmet Fikri İçin"/Gümölcine'den Kütahyalı Hüsnü Yusuf).

Medeniyet'in her sayıda düzenli olarak devam eden bir edebiyat köşesi olmasa da değişik tarihlerde tesis edilen "Edebiyat Bahisleri", "Kitaplar", "Asar-ı Münteşire", "Kıssadan Hisse" ve "Şundan Bundan" adlı köşelerde edebî ürünlere yer verilir. Örneğin 1941 yılı 299-306. sayılar arasında varlık gösteren "Şundan Bundan" köşesi özellikle Divan Edebiyatı ve Tanzimat Dönemi ediplerinin seçme mısralarını sütunlarına taşımıştır. Bu köşede yer alan temsilciler arasında Muallim Cudi, Muallim Naci, Eşref, A. Hamit, Yavuz Selim,

Ziya Paşa, Akif, Leyla Hanım, Tahirü'l-Mevlevi, Fitnat Hanım, Sümbülzade Vehbi, Şeyhülislam Yahya, Şinasi, Namık Kemal, Mihri Hatun, Figani, Rehayı, Kanun-i Süleyman gibi şahsiyetlerin edebiyat tarihinde meşhur olan seçme dizeleri yer almıştır. *Medeniyet* ve Türkiye sahası Türk edebiyatı münasebetleri konusunda özellikle öne çıkan şahsiyet Mehmet Akif'tir. Gazetede muhtelif sayılarda Mehmet Akif şiirlerine yer verilmesinin yanı sıra (Örn: 1938 yılı, S. 173, s. 3'te Süleymaniye Kürsüsünden; 1939 yılı, S. 212, s. 3'te Necid Çöllerinden Medine'ye) 1939 yılı, S. 177, s. 3'te Asar-ı Münteşire köşesinde "Mehmet Akif, Hayatı-Eserleri" başlığıyla uzun bir tanıtım yer almıştır. Eşref Edip'in yazarı olduğu metnin Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatından alıntı olduğu belirtilir.

Medeniyet'in edebiyat ilişkileri bakımından bir diğer önemli yönü siyasi ve sosyal muhtevaya sahip bu gazetede yer alan "Çocuklar İçin" köşesinin zengin edebî niteliğidir. Bu köşedeki başarılı çocuk şiirleri şairleri belirtilmeden yayımlanmıştır (Örn: 1936 yılı, S. 93, s. 4'te Çocuk ve Tabiat-Şiir; S. 95, s. 4'te, Hidayete Koş-Şiir; S. 96, s. 4'te, Öksüz Çocuk-Şiir; S. 97, s. 4'te Candan Yürekte-Şiir; S.98, s.4'te Dilek-Şiir). Aynı zamanda gazete bazı sayılarında öğrencilerden gönderilen edebî ürünleri sayfasına taşımıştır. Bu bağlamda Nüvvap 4. sınıf talebesi S. Asım ismi birkaç örnek ile öne çıkmaktadır (Örn: 1933 yılı S. 23, s. 22'de İşte Meydan-Şiir; 1934 yılı S. 19 s. 3'te Dile ve Düşün-Şiir).

Medeniyet yayınlandığı dönem itibariyle Bulgaristan Türklerinin diğer süreli yayınları ve yayıncı kadrosu ile etkileşim ağını yansıtan yazı varlığına da sahiptir. Mehmet Celil, Ali Kemal, Alyanakzâde Şerif gibi temsilciler hakkında gazetede yer verilen yazıların tenkit yönü ağır basmaktadır (Örn: 1933 yılı, S. 22, s. 4'te "Alyanak Şerif'in Hezayanları"; 1938 yılı, 58. ve 60. sayılardaki "Dünkü Ali Kemal, Bugünkü Ali Kemal" başlıklı yazılar). 1934 yılı, 25. sayı, ilk sayfada "Bulgaristan Müslümanlarının Baş Belası Turan Teşkilatları" başlıklı yazıda Turan cemiyetleri eleştirildiği gibi *Rehber*, *Özdilek* vb. gazeteleri hedef alan yazılar da gazetenin muhtelif sayılarında yer bulmuştur. *Medeniyet* dönemin Bulgaristan Türk toplumu yapısında belli bir kesime seslenen yayın anlayışı ile bazı fikir yazılarında dil ve edebiyat konusuna da temas etmiştir. Gazetenin bu bağlamda odaklandığı hususlar arasında Latin harflerine geçişin olumsuz etkileri, dildeki Arapça ve Farsça varlığının olumlu yönü öne çıkarılırken din adamlarının hitabet ve nutuk yeteneklerini geliştirmeye yönelik yazılar örnek teşkil eder (Örn: 1936 yılı, 77. sayıdan 98. sayıya kadar devam eden "Harf Meselesi Etrafında" başlık yazı dizisi, 1938 yılı, S. 135, s. 2'de "Edebiyat Bahisleri" köşesinde "Hitabet ve Edebiyat" başlıklı yazı ve "Bizde Lisan Meselesi" yazı dizisi).

Sayfalarında edebî ürünlere yer veren eski harfli yayınlardan biri de *Havadis* gazetesidir. Diğer yayınlardan farklı olarak gazetede ciddi bir hikâye varlığı söz konusudur. 1936 yılı sayılarında "Her Sayıda Bir Hikâye" üst başlığıyla yer verilen ilgili köşe 1939 yılı sayılarında "Küçük Hikâyeler" başlığı ile gazetenin

daimi köşeleri arasında yer almıştır. Bu köşede verilen hikâyeler genellikle yazar adı belirtilmeden yayınlanmıştır. 1939 yılı 191. sayı, sayfa 2’de yer alan “Genç İmam Efendinin Rüyası” başlıklı hikâye müellifi L. M. adıyla yayımlanmış; 207-209. sayılarda tefrika halinde yayınlanan hikâyenin ise râvisi L. M. olarak belirtilmiş, diğer hikâyelerde yazar adı verilmemiştir.

1927-1930 yılları arasında yayınlanan *İntibah* gazetesi *Medeniyet* gazetesine benzer bir yayın anlayışı ile faaliyet göstermiştir. Gazete özellikle şiir bakımından güçlü bir arşive sahiptir. Gazetenin düzenli köşeleri arasında olan “Şiir Köşesi” haricinde haber sayfaları arasında da sıklıkla şiir örneklerine yer verilmiştir. Gazetenin şiir varlığında dikkat çekici hususlardan biri şairlerin büyük çoğunluğunun Bulgaristanlı temsilcilerden oluşmasıdır. Bulgaristan Türklerinin edebiyat tarihlerinde önemli yeri olan Mehmet Fikri, Rusçuklu Dede Galib, Hafız İslam Rüşdi ve Hafız İsmail Hakkı’nın hemen her sayıda şiirleriyle gazetede yer aldıkları görülür. Mehmet Fikri’nin *İntibah*’ta yayınladığı şiirler önemli sosyal gelişmeler, önemli günler üzerine olabildiği gibi yakın dostları ve önemli şahsiyetler için de kaleme alınmıştır. Kendisine ait hat şeklinde tasarlanan hususi bir mührü/ımsası olan Mehmet Fikri’nin birçok şiirinin sonunda adını yazmak yerine bu mührü tercih ettiği görülmüştür. Bu bilinen temsilciler yanında özellikle eğitimci kadronun (Öğretmen ve öğrenciler) gazeteye şiirler göndermesi yaygın bir husustur. Bu tarz örnekler arasında Muallim Basri, Nüvvap müdavimlerinden Şarvılı Kabil Necati, Şumnu’dan Muallim H. A., Karlova’dan Müftüzade İsmail İlyas, Pazarcık’tan A. Zemahşeri, Nüvvap talebesinden Ferhat Hasan, Filibe’den Laedri, Nüvvap talebesinden Osman Seyfullah vb. sayılabilir. Türkiye merkezli Türk edebiyatından temsilciye az sayıda yer verilen gazetede bu konudaki nadir örneklerden biri 1927 yılı, 2. sayısının ilk sayfasında yer verilen “Safahat” şiiri ile Mehmet Akif’tir. Gazetenin edip kadrosu büyük oranda Bulgaristanlı temsilciler arasından şekillenirken söz konusu kadronun kendi aralarındaki edebî ilişkilerinin de güçlü olduğu görülür. Bu bağlamda önemli şairlerden Rusçuklu Dede Galib ile yine Bulgaristan Türklerinin önemli aydınlarından Hafız İsmail Hakkı’nın gazetenin muhtelif sayılarında birbirlerine ithaf ettikleri şiirler nazire geleneğine ve aralarındaki irtibatın ne denli güçlü olduğuna örnek oluşturur (Örn: 1927 yılı, S. 18, s. 4’te Dede Galip Efendi’ye/Dolni Sibar, Hafız İsmail Hakkı-Şiir; S. 28, s. 2’de Hafız İsmail Efendi’ye/Rusçuklu Dede Galip-Şiir; S. 29, s. 2, Dede Galip Efendi’ye/Hafız İsmail Hakkı-Şiir).

İntibah’ta dönemin edip ve aydın zümresinin kendi aralarındaki irtibatı sergileyen örnekleri çoğaltmak mümkündür. Devrin eğitimcileri arasında öne çıkan isimlerden Hasip Safveti (Aytuna)’ya İslam Rüşdi tarafından hasredilen şiir ya da Balkan Türklerinin önemli devlet adamlarından Bekir Sıtkı Efendi’ye ithaf edilen şiir bu alandaki örnekler arasında zikredilebilir (Örn: 1927 yılı, S. 68, s. 3’te Hocam Hasip Ahmet Efendi’ye/Hafız İslam Rüşdi-Şiir; S. 66, s. 3’te Şiir

Köşesi Bekir Sıtkı Efendi ile Hasbihal / Filibe-Laedri-Şiir). İslam Rüşdi ile birlikte *İntibah*'ın en etkin kalemlerinden biri olan Mehmet Fikri'nin 33. sayı, sayfa 2'de Şiir Köşesi'nde yer alan "İslam'ın Büyük Şairi Mehmet Akif Bey'e" başlıklı şiiri Balkan Türkleri arasında Akif'e hasredilen değerli bir şiir örneğidir. Mehmet Fikri keskin üslubu ile şiirlerinin birçoğunda sosyal yergiye ağırlık vermiştir. Fikri'nin S. 79, s. 3'te Şiir Köşesi'nde yer alan "Rodopçular Okusun (Ziya Gökalp'in Ruhuna İthaf)" başlıklı şiiri de dönemin *Rodop Sesi* gazetesi etrafında toplanan Türkçü-Kemalist zümresine yönelik tenkit niteliği taşır. İslam Rüşdi'nin gazetede ki şiirleri ise "Tefrikadan Uzaklaş (Türk Gençlerine)", "Dinden Uzaklaşma", "Leyle-i Miraç Münasebetiyle", "Hal ve İstikbal" gibi başlıklarından da anlaşılacağı üzere dinî, manevi ve terbiyevi mahiyetteki şiirlerdir.

Bulgaristan Türklerinin kısa ömürlü ve eski harfli süreli yayınlarından biri de *Doğru Sada* gazetesi olmuştur. Gazetenin 1927 yılına ait taranan 6 sayısında farklı nüshalarda Yenipazarlı Ziya'nın 4 şiirine yer verilmiştir. Yenipazarlı Ziya bu şiirlerinden birini gazetenin sahibi ve başyazarı Celil Mehmet Bey'e ithaf etmiştir (Örn: 1927 yılı, S. 4, s. 1, Korkma Yürü, Doğru Sada'nın Muharriri Celil Mehmet Bey'e-Şiir-Yenipazar Ahmet Ziya). Gazetede ki diğer şiirlerin müellifleri arasında Ütüklerden Aydemir ve Yenipazarlı Sadık Süha görülür. C. M. takma adıyla 1. sayıda yer alan "Mektebime" başlıklı şiirin Celil Mehmet'e ait olma ihtimali büyüktür.

1931-1936 yılları arasında eski harfli yayımlanan *Açık Söz* gazetesi edebî ürün varlığı bakımından zengin değildir. 1931 yılı, 9. ve 10. sayılarında Ş. El-Merza'ı isimli şairin şiirleri yanında gazete haberlerini tamamlamak üzere sosyal meseleleri işleyen bir kısım şiirin de "isimsiz" olarak verildiği görülmüştür (Örn: 1931 yılı, S. 14, s. 2, Layemut Bir Şiir/İsimsiz-Şiir; 1936 yılı, S. 5, s. 2, Mazul Vakıf Reisine İthafen, Hüvel Baki/İsimsiz-Şiir). Gazetede Türkiye'deki Matbuat Kanunu'na bir şiir ile temas edilmiştir (Örn: 1931 yılı, S. 16, s. 2, Türkiye Matbuat Kanununun Münasebetiyle, Filozofun Mezar Taşındaki Yazı / Rıza Tefvik-Şiir).

4. Bulgaristan Türklerinin Eski Harfli Süreli Yayınlarının Edebî İşlevine Dair Tespitler

Bulgaristan Türklerinin eski harfli süreli yayınlarının edebî işlevine dair ilk ve öncelikli husus bu süreli yayınların edebî zevki mahallî satha yayması ve edebî üreticiliği bölge genelinde teşvik etmesidir. Herhangi bir siyasi, sosyal ve haber nitelikli bir gazetede istisnalar kabul edilmekle birlikte edebiyat alanına hususi yer ayrılması genel bir durum değildir. Ancak inceleme alanımız olan süreli yayınlarının geneline bakıldığında "Şiir", "Şiir Köşesi", "Edebiyat", "Edebiyat Köşesi", "Asar-ı Edebiyat", "Kısm-ı Edebî", "Edebî Sütunlar", "Hanım Şairler", "Genç Kalemler", "Talebe Köşesi" adlarıyla edebiyat ürünlerine hususi yer ayrıldığı görülmektedir. Edebî ürünlere hasredilen hususi ve daimi kısımlar söz

konusu süreli yayınların edebî/estetik işlev noktasında hususi bir misyona sahip olduklarını; bu konuda yayıncı ve yazar kadrolarında belirgin bir bilinç olduğunu göstermektedir.

Gazetelerin genelinde yerel temsilcilerin edebiyat mahsullerine yerleşim yerleri belirtilerek yer verilmesi, gönderilen şiirlerin sonunda gönderildiği yer bilgisinin düşülmesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu husus, okur gönderilerinde yaygın olduğu gibi tanınmış temsilcilerin eserlerinde de özenle tercih edilmiştir (Örn: *Rumeli*, Yıl 1924, S. 12, s. 4, Top Tep/Razgrat'tan Muharrem Yumukof-Şiir; *İntibah*, 1928 yılı, S. 9, s. 1 Ey Türk İttihad Edelim/Osmanpazar'dan Muallim Mehmet Fikri-Şiir; *Dostluk*, 1929 yılı, S. 107, s. 2, Varlıklar Yarat/ Necip İrkıma)/ Eskicuma'dan Hasan Basri-Şiir). Bu konudaki çok sayıda örnek arasında velut isimlerden Ali Kemal'in bir kısım şiirlerinin "Harmanlı" veya Mustafa Şerif'in "Vidin" yer bilgisi verilerek yayınladığını da belirtmeliyiz. Edebî ürünlerin yayınında bu vurgunun bilinçli bir tercih mi yoksa gazetecilik geleneği dâhilinde mi düşünüldüğü tartışmalıdır ancak söz konusu yer adlarının Balkan Türklerinin tarihi ve kültürel hafızası bakımından bugün için de önem taşıdığı açıktır. Özellikle muallim ve talebelerin edebî ürünlerinde ısrarla yer verilen bu yayın anlayışı bu bağlamda değer kazanarak dönemin zengin Türk kültür ve eğitim varlığını ortaya koymaktadır. Sadece söz konusu yer isimleri; edebiyat eserlerini gönderen en küçük yerleşim yerlerinden, il merkezlerine ve önemli eğitim kurumlarına kadar devrin çeşitlilik ve canlılık gösteren edebiyat ve kültür hayatını belgelemek için önemli bir göstergedir.

Eski harfli süreli yayınların özellikle şiir türünde varlık gösteren edebî ürünleri, gazetelerin sosyal ve siyasal yönüne destek olurcasına yoğun bir toplumsal içeriğe sahip olmuşlardır. Hususen başyazarlarının ve devamlı yazar kadroları arasında yer alan şahsiyetlerin sosyal temalı şiirleri; söz konusu çağdaş edebiyat hareketlerinin bugün de baskın olan sosyal, realist ve dökümantalist yönünü besleyen bir işlevde ve bir bakıma bu geleneği başlatan bir zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda Ali Kemal, Mustafa Oğuz, Eskicumalı Hasan Basri, Deliormanlı Samim Rıfat, Mehmet Fikri gibi isimlerin gazetelere taşınan sosyal hadiseleri kendi pencerelerinden edebî zemine taşıdıklarını ve bu tavrın sosyal karakterli yerel edebiyata kapı araladığını ifade etmek mümkündür.

Bulgaristanlı Türklerin Türkiye sahası ve İstanbul merkezli edebiyat çevresi ile irtibatının güçlü bir geleneğe sahip olduğu çalışmamızda ele alınan ilk süreli yayınlarda tevsik edilen bir diğer husustur. Bunu ilk dönemin süreli yayınlarında Divan Edebiyatı, Tanzimat ve Servet-i Fünun Edebiyatı temsilcileri ile daha sonraları Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemi temsilcilerinin takip edilmesinde gözlemlemek mümkündür. Bu örnekler esasen muhtelif Çağdaş Balkan Türkleri Edebiyatlarında Çağdaş Türk Edebiyatından beslenme geleneğinin ilk numunelerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda taranan sayıların genelinde

Türkiye sahasından edebî ürünlerine yer verilen temsilciler arasında şu isimler yer alır: Muallim Naci, Abdülhak Hamit Tarhan, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Mehmet Akif Ersoy, Tahir-ül Mevlevi, Eczacızade Kazım, Ziyaeddin Fahri, Halit Fahri, Yusuf Ziya, Mehmet Emin Yurdakul, Aka Gündüz, Siraceddin (Hasırcıoğlu), Necip Fazıl, Yahya Kemal, Kemalettin Kamu, Halide Nusret, Yaşar Nezihe, Celal Sahir, Süleyman Nazif, Mithat Cemal, Faruk Nafiz, Şeyh Galip, Nefi, Sünbülzade Vehbi.

Sonuç

Edebiyat tarihçiliğinin ve araştırmalarının en önemli inceleme alanlarından biri olan süreli yayınlar, edebî eser, yaratıcısı ve okur kitleleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Herhangi bir süreli yayın sosyal bilimlerin birçok farklı alanı için bir doküman olduğu gibi edebî üretim için de önemli bir temsil alanıdır. Bu bağlamda henüz herhangi bir akademik çalışmaya konu olmayan Bulgaristan Türklerinin yerel çağdaş edebiyatlarının ilk evresine ait edebî ürünlere erişim oldukça önem kazanmaktadır. Edebiyat biliminin ana malzemesi olan edebî ürünlerin Bulgaristan eski harfli Türk süreli yayınlarındaki genel varlığını tespiti yönelik çalışmalar temel malzeme sorununu giderecek olması yanında konuyu literatüre taşıması bakımından önemli bir akademik boşluğu dolduracaktır. Mevcut kaynaklara göre sadece varlığından haberdar olduğumuz bu malzemenin sınırları ve toplamı hakkında kesin bilgi sunmak kuşkusuz çalışmamızın sınırlarını aşan daha geniş bir araştırmanın konusudur. Çalışmamızda esas alınan dönemde yayımlanmış Türkçe süreli yayınlar çeşitli bilim dallarında muhtelif araştırmalara konu olmuş ancak söz konusu süreli yayınlardaki edebiyat varlığının tespitine yönelik çalışmaların eksikliği konunun edebiyat tarihi ve araştırmaları alanındaki önemini daha da artırmıştır. Balkan Türkleri özelindeki edebiyat araştırmalarında varlığı bilinmeyen ya da yayınlanmamış eski harfli çağdaş edebî ürünlerin tespit edilmesi gerek edebî türlerin genel durumunun gerekse edebî ürünlerin üreticilerinin tarihî bir bütünlük ve tutarlılık içinde değerlendirilmesine katkı sunacaktır.

Çalışmamızda temin edilebilen sayıları taranan 25 süreli yayında şiir türünün hâkimiyeti söz konusudur. Süreli yayınlarda yer alan şiirler her ne kadar edebiyat ürünleri de olsalar siyasi ve günlük haber gazetelerinde yer almanın tesiri ile sosyal hadiselerle temas etmiş ve ideolojik mahiyetlere sahip olmuşlardır. Örneklem havuzumuzda yer alan süreli yayınlarda Divan Edebiyatı ve Halk Edebiyatı geleneğine yer verilmiş olmakla birlikte ağırlıklı olarak Çağdaş Edebiyat ürünlerine yer verildiği görülmüştür. Bu çağdaş edebî türler arasında şiirin baskınlığı yanında az sayıda örnekte tefrika romana yer verildiği, anı veya gezi yazısına yakın hikâye metinlerinin ve piyeslerin yayınlandığı tespit edilmiştir. Bulgaristan'da ilk dönem eski harfli Türkçe süreli yayınlarda Rus, Bulgar ve Batı Edebiyatı eserlerine de yer verildiği tespitlerimiz arasındadır. Bu husus, çağdaş Bulgaristan Türkleri edebiyatında Rus ve Bulgar edebiyatı

etkileşimlerinin 1900'lü yılların ilk yıllarında başladığını ortaya koymaktadır. Söz konusu süreli yayınlarda Türkiye'den gönderilen yazılar ile Türkiye'deki Bulgaristan muhaciri kalem erbabının Bulgaristan'daki temsilinde ilk örneklerin de bu dönemde verilmeye başlandığı görülmüştür.

Çalışmamızın bulgularından biri de Bulgaristan Türk edebiyatı temsilcisi olarak muhtelif kaynaklarda yer almış Ali Kemal, Deliormanlı Samim Rifat, Eskicumalı Hasan Basri, Mehmet Fikri, Mustafa Oğuz, Mehmet Behçet Perim, Mustafa Şerif Alyanak, Mehmet Celil gibi isimlerin sadece antolojilerde yer bulabilmiş şiir türündeki edebî ürünlerinden daha fazla sayıda örneğin eski harfli Türkçe süreli yayınlarda mahfuz bulunduğuudur. Bu isimlerden bir kısmı Türkiye'ye göç ettikten sonra şiirlerini kitaplaştırma imkânı bulabilmiş olsa da önemli bir kısmının şiirleri sadece çalışmamızda incelenen süreli yayın sayfalarında korunmakta ve ciddi bir yekûn tutmaktadır.

Kuşkusuz çalışmamızda edebiyat varlığına yöneldiğimiz söz konusu süreli yayınları müstakil olarak inceleyen çalışmaların varlığı bu yayınlarda üzerinde sosyal bilimlerin farklı şubelerinden yapılacak olan çalışmalara katkı sunabilecek niteliktedir. Ancak çalışmamızda ele alınan süreli yayınlarda üzerinde edebiyat incelemelerinin eksikliği önemli bir sorun olarak ortadadır. Türkiye ve Balkanlarda hazırlanan ve genellikle antoloji niteliğindeki eserlerde birbirinin tekrarı olan edebî ürünlerine yer verilen Mehmet Fikri'nin *Medeniyet*'te, Hafız İslam Rüşdi'nin *İntibah*'ta, Ali Kemal'in *Dostluk*'ta, Mehmet Behçet'in *Rehber*'de, Mustafa Şerif'in *Deliorman*'da çok sayıda şiir ve hikâye bıraktığı görülmektedir. Bu zengin arşiv, konuyla ilgili gelecekte gerçekleştirilmesi muhtemel edebiyat tarihi ve monografi çalışmaları için dikkate alınması gereken bir husustur.

Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir. Makale, ilk sayfasında bilgileri sunulan proje kapsamında hazırlanmıştır. Söz konusu projenin ekibi 1 yürütücü ve 1 araştırmacıdan oluşmaktadır. Bu makalenin hazırlanması ve yayın sürecinde sadece yürütücüsü görev almıştır. Bu doğrultuda proje araştırmacısının makalenin “tek yazarlı” yayınlanmasının kendi tercihi olduğunu ve yayın haklarından feragat ettiğini belirten dilekçesi başvurusu aşamasında Dergipark sistemine yüklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Acaroğlu, M. T. (1990). Bulgaristan'da Türk gazeteciliği (1865-1985). Gazeteciler Cemiyeti.
- Akgün A. (2010). Bulgaristan Türkleri çocuk edebiyatı (dönemler-temsilciler-türler). Bengü.
- Akgün A. (2017). Totaliter dönem Bulgaristan'ında devletin Türkçe çocuk gazetesi: Eylülcü Çocuk (İnceleme ve 1947-1948 yılları izahlı fihristi). Balkanlarda Türkçenin süreli yayınlardaki yeri ve önemi sempozyumu tebliğ kitabı içinde (s. 102-139). Saraybosna CPU Printing Company.
- Akgün, A. (2020a). Çağdaş Balkan Türk edebiyatının ilk dönem eserleri 1, şehit evlatları ve muhacir mehmedoğlu (inceleme-metin). Gençlik.
- Akgün, A. (2020b). Çağdaş Balkan Türk edebiyatının ilk dönem eserleri 2, Türk gönülü ve felaket günlerim (inceleme-metin). Gençlik.
- Akgün, A. (2021). Bulgaristan'daki Türklerin romanı (1912-2021). Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, 3(2), 245 – 276.
- Akgün, A. (2022). Balkan Türkleri süreli çocuk yayıncılığında eski harfli bir örnek: Yoldaş dergisi üzerinden bir inceleme. I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Edebiyatı sempozyumu bildiriler kitabı içinde (s. 1-15). İksad Publishing.
- Akgür, Z. G. (1988). Bulgaristan Türk basını [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Alagöz, S. (2004). Bulgaristan Türk Şiirinde Atatürk. BAL-TAM Türklük Bilgisi, 1(1), 140-150
- Atıcı, O. B. (2019). Ethem Ruhi ve II. meşrutiyet öncesi Balkan gazetesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Aydın, R. (2009). Hilâl gazetesine göre Şarkî Rumeli Türkleri (1883-1885) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Baklaciiev, S. (1961). Dünyayı taşıyan adam. Sofya: Narodna Prosveta.
- Bal, H. (2002). Ethem Ruhi Balkan ve Filibe'de yayınladığı Balkan gazetesi. Balkanlar'da İslam medeniyeti milletlerarası sempozyumu tebliğleri içinde (s.363- 379). IRCICA.
- Bekir, H. (2021). XIX. yüzyıldan günümüze kadar Filibe'de Türkçe basın. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 3(2), 221-243
- Çelik, Z. (2007). Osmanlının zor yıllarında Rumeli göçmenlerinin Türk basınındaki sesi: 'Muhacir' gazetesi (1909-1910). [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Deliorman, A. (2010). Bulgaristan'da Türkçe basın (1865-2009). Bayrak Basım.
- Duman, H. (2000). Başlangıcından harf devrimine kadar osmanlı-türk süreli yayımlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu kataloğu (1828–1928) C.1. Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Düzcü, L. (2018). Balkan Gazetesinin yazar ve okur köşesinden Bulgaristan Türklerinin Sorunları (1906-1908). *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4(5), 33-81

- Ferhatoğlu, F. (2013). Bulgaristan Türk Basının önemli simalarından Mehmet Behçet Perim ve Altın Kalem mecmuası. Y. Okay (Ed.), Türk-Bulgar ilişkileri üzerine makaleler içinde (s. 99-111) Doğu Kitabevi.
- Hafız, N. (1987). Bulgaristan'da yayımlanan Türkçe kitapların bibliyografyası. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 35 (1987), 311-365
- Hasanoğlu, E. (2022). Bulgaristan basınında Türklerin ehemmiyetli bir temsilcisi: Koca Balkan gazetesi. 18. Türk tarih kongresi bildiri kitabı içinde (C.3, s. 678-690). TTK
- Kahraman, A. (1998). Mehmet Akif'in gençlik dönemine ait bilinmeyen bazı şiirleri ve bir mektubu. İlmî Araştırmalar, 6, 345-353.
- Kamalı, H (2021). Ethem Ruhi ve Balkan gazetesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Karagöz, A. R. (1945). Bulgaristan Türk basını (1879-1945). Üniversite Matbaası.
- Kılıç, Ö (2010). Şarkî Rumeli Türklerinin sesi: "Hilâl" gazetesi (1883-1885). [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Narinç, Ö. (2021). 1844-1944 yılları arasında Bulgaristan'da yayınlanan Türkçe gazeteler. Çev., Ökkeş Narinç. *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 173-200
- Okday, İ. H. T. (1980). Bulgaristan'da Türk basını. Basın, Yayın Genel Müdürlüğü/Hürriyet Ofset Matbaacılık AŞ.
- Tanış, C. (2011). Şarkî Rumeli Türklerinin sesi Emniyet gazetesi. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi
- Tanış, C. (2016). Şarkî Rumeli Türklerinin sesi: Emniyet gazetesi (1896-1897). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (28), 254-263.
- Sincer, M. K. (2020). Bulgaristan'da yılmaz bir jön Türk: Ethem Ruhi Balkan ve Balkan gazetesi (1907-1908). *Karadeniz Araştırmaları*, 17(66), 347-364
- Şenel, Ü. (2012). Terbiye Ocağı Mecmuası, III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildiriler içinde (s. 342-349). CBÜ.
- Şile, T. K. (2019). Balkan gazetesine göre Bulgaristan'da sosyal ve siyasi gelişmeler (1906-1908) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Yılmaz, U. (2013). Balkan gazetesi (1906). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Zaimoğlu, S. A. (2019). Doğu Rumeli Türklerinin sesi Balkan gazetesi [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Zilabid, B. (2012). Mehmet Behçet Perim-Sofya hatıraları. (Yayına Hazırlayan: Basri Zilabid). Bultürk Yayını.

Gazeteler

- Açık Söz, Yıl 1931, Sayı 9-10, 14, 16; Yıl 1936, Sayı 5
- Başlangıç, Yıl 1928, Sayı 6-8, 18
- Birlik, Yıl 1930, Sayı 1-3, 6-8; Yıl 1931, Sayı 13-14; Yıl 1932, Sayı 18
- Bulgaristan, Yıl 1926, Sayı 2, 5, 7-8, 16-17, 19, 30-31
- Çiftçi Bilgisi, Yıl 1920, Sayı 94, 120

- Deliorman, Yıl 1930, Sayı 9-10, 13, 15, 18, 22-26, 28, 30, 32, 34, 36-39, 44, 48, 50, 53;
Yıl 1931, Sayı 54, 59, 60, 72-74, 77, 79-80, 83
- Dostluk, Yıl 1927, Sayı 88; Yıl 1928, Sayı 106-111, 113-120, 124, 132; Yıl 1930, Sayı
145, 147
- Doğru Sada, Yıl 1927, Sayı 1, 3-7
- Havadis, Yıl 1936, Sayı 1-2; Yıl 1938, Sayı 147; Yıl 1939, Sayı 185-188, 190-191, 193-
197, 201-202, 207-209, 256-258
- İntibah, Yıl 1927, Sayı 1-3, 6, 8-10, 14-15, 17-18, 21-23, 26, 28-29, 31-36, 40-45, 48, 51,
56-58, 61-71, 73-76, 78-79, 81-84
- Koca Balkan, Yıl 1925, Sayı 1, 3, 6, 16-21, 23-24
- Medeniyet, Yıl 1933-1944, Sayı 1-375
- Özdilek, Yıl 1933, Sayı 7, 9, 11-13, 16-18
- Resimli Balkan, Yıl 1917, Sayı 1-6
- Rodop Sesi, Yıl 1929, Sayı 2-4, 8
- Rumeli, Yıl 1924, Sayı 1-4, 6-7, 11-14; Yıl 1925, Sayı 15-21
- Uhuvvet, Yıl 1905, Sayı 94-96, 99-102, 108; Yıl 1906, Sayı 103-105, 107, 119-121, 123;
Yıl 1907, Sayı 110-117
- Yenilik, Yıl 1929, Sayı 10-13, 15-16
- Ziya, Yıl 1921, Sayı 8, 47; Yıl 1922, Sayı 8, 13, 16, 18, 23, 27-29, 33, 40; Yıl 1923, Sayı
16, 18, 37; Yıl 1924, Sayı 20, 27-28, 31, 33, 35-36

Dergiler

- Yoldaş, Yıl 1921-1922, Sayı 1-6
- Terbiye Ocağı, Yıl 1921-1922, Sayı 1-10
- Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası, Yıl 1923-1924, Sayı 1-7

Priskos Yanılgısı: Margus Barışı'ndan Önce Ne Oldu?

Priscus Fallacy: What Happened Before the Treaty of Margus?

“İçkilerimizi içerken barbarlar Attila için, biz Basilesius [Theodosius] için kadeh kaldırdık.”
(Priskos., fr. 8.6, s.75; ELR., 3, s.23-24)

Okan ÇEKİL

Doktora öğrencisi. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD,
okncekil@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3019-5975

Özet

Attila ve Bleda hükümdarlığındaki (yak. 435-445) Hunların Doğu Romalılar ile münasebetlerinde öne çıkan unsur, Roma Balkanlarındaki (Thraciae ve Illyricum) askeri mücadelelerdir. Bunlara dair verilerin önemli bir kısmı dönemin çağdaşı Priskos'un günümüze fragmanlarla erişen “Tarih”ine dayanmakla birlikte bu fragmanlar, X. yüzyılda derlenen bir külliyyatta (Excerpta Constantiniana) korunmuş olup, teması gereği iki yönetim arasındaki elçilik faaliyetleriyle (excerpta de legationibus) ilgilidir. Priskos fragmanlarının bu durumu, Hun ve Doğu Roma devletleri arasındaki diplomasinin ardında yatan askeri-siyasi gelişmelerin takip edilmesi adına sunduğu bağlamların muğlak hale kalmasına neden olmuştur. Bu da konuya eğilen modern tarihçilerin fragmanlarda aktarılan gelişmeleri kronolojik bir çerçeveye yerleştirebilmek adına kendi kavrayışları dahilinde farklı kurgular geliştirmesine müsaade etmiştir. Bu nedenle Attila ve Bleda'nın hükümdarlıkları döneminde Hun - Doğu Roma münasebetlerinin kronolojik düzeni hususunda tarihi tanıklık olarak Priskos fragmanlarının doğasına ve kullanımına dayalı genel bir kargaşa ortamı mevcuttur. Bu çalışma, Attila ve Bleda'nın Doğu Roma İmparatorluğu ile –bilindiği kadarıyla- ilk askeri ve diplomasi münasebetleri kapsamında Margus Barışı'nı ihtiva eden fragmanın (fragman 1) ele alınıp problemine berraklaştırmaya çalışmakla birlikte bu barışın ve öncesindeki gelişmelerin yeni bir kurgusunu önermektedir.

Anahtar kelimeler: Priskos, Attila ve Bleda, Margus Barışı, Doğu Roma İmparatorluğu, Excerpta Constantiniana

Abstract

The prominent factor in the relations between the Eastern Romans and the Huns under the reigns of Attila and Bleda (c. 435-445) is the military struggles in the Roman Balkans (Thraciae and Illyricum). Although a significant part of the data on these is based on the "History" of Priskos, a contemporary of the period, which has reached with fragmentary, these fragmentary have been preserved in a corpus (Excerpta Constantiniana) compiled in the 10th century, and are related to the embassy activities (excerpta de legationibus) due to their theme. This situation of the Priskos fragments has caused the context to remain ambiguous in order to follow the military-political developments behind the diplomacy between the Huns and the Eastern Roman states. This also allowed modern historians to develop different constructions within their own understanding in order to place the

developments in the fragments in a chronological order. For this reason, there is a general turmoil based on the nature and use of Priskos fragments as historical evidence regarding the chronological order of Hun-Eastern Roman relations in the period of Attila and Bleda. This study, while trying to clarify the problem of handling the fragment (Fragment 1) containing the Treaty of Margus within the scope of the first military and diplomatic relations of Attila and Bleda with the Eastern Roman Empire, proposes a new construction of this peace and the developments before it.

Keywords: Priscus, Attila and Bleda, Treaty of Margus, Eastern Rome Empire, *Excerpta Constantiniana*

Attila ve Bleda hükümdarlığındaki Hunların Doğu Romalılar ile ilk diplomatik münasebeti –bilindiği kadarıyla- *Margus Barışı* idi. 430’lu yılların ikinci yarısında gerçekleştiği anlaşılan bu barışa dair tek mevcut tanıklık, X. yüzyılda derlenmiş bir külliyat olan *Excerpta Constantiniana*’da korunan dönemin çağdaşı Priskos’un bir fragmanına (*fragman 1*) dayanmaktadır. 449’da Attila’nın sarayına gönderilen bir elçilik heyetinde bulunmuş olan Priskos’un ağırlıklı olarak Attila dönemindeki Hunlara dair aktardığı veriler, Hun alanyazını için tanıklık olarak literatürde kapladığı yer ve biricikliği bakımından tartışmasız bir önceliğe sahiptir. Ancak *Excerpta*’da korunan neredeyse tüm Priskos alıntıları, kapsamı gereği yalnızca Doğu Roma İmparatorluğu ile girişilen elçilik faaliyetleri (*Excerpta de legationibus*) ile ilgilidir.¹ Bu durum, hangi yıllara ait olduğu belirtilmemiş olan fragmanların tarihlendirilmesini zorlaştırdığı gibi, Hun ve Doğu Roma devletleri arasındaki diplomasi ve ardındaki askeri-siyasi gelişmelerin takip edilebilmesi adına sunduğu bağlamların da muğlak halde kalmasına neden olmuştur.² Dolayısıyla fragmanların ihtiva ettiği gelişmeleri kronolojik bir çerçeveye yerleştirebilmek adına farklı kurgular geliştirme yoluna giden modern tarihçiler, fragmanların doğasına ve bir tanıklık olarak kullanımına dayalı bir kargaşa ortamı oluşturmaktadır. Dahası, bu kargaşayı körükleyen ve tam anlamıyla bir bilgi kirliliğine dönüştüren asıl unsurun, Hun tarihi alanyazını içerisinde tanıklıkların üstün körü ve olduğu gibi ele alınması şeklinde olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle bu çalışma, kapsamına aldığı *Margus Barışı*’nı ihtiva eden ve fragman 1 (*fr. 1*) olarak belirlenmiş Priskos pasajlarını, metin içi ve metinler arası bağlamda ele alarak Attila ve Bleda’nın Doğu Roma

¹ Bu külliyat, X. yüzyılda Constantinus Porphyrogenitus sarayında derlenmiş tarihi metinlerden seçmelerdir ve *Excerpta Constantiniana* adlı eserin bir kısmını oluşturmakta olup iki bölüme ayrılmaktadır: (Kısaca *ELR*) *Excerpta de legationibus romanorum ad gentes* (Romalılarından [Diğer] Uluslara Gönderilen Elçiliklerden Alıntılar) ve (Kısaca *ELG*) *Excerpta de legationibus gentium ad romanos* ([Diğer] Uluslardan Romalılara Gönderilen Elçiliklerden Alıntılar: *ELG*) Bu eser için şu edisyondan yararlanılmıştır, bk. (De Boor, 1903). *Excerpta Constantiniana* hakkında giriş maiyetinde bir çalışma için ayrıca bk. Treadgold (2013, s.153-165).

² *Excerpta de legationibus* derlemesi için Lemerle (1986/2017, s.331) şu tanımlı yapmıştır: “kaynakları kesip parçalayan, düzenden çıkaran, kısımları, sırayı ve anlamı bozacak şekilde dağıtan bir derleme tarih-karşıtıdır.”

yönetimiyle kurduğu ilk diplomatik temasın yeni bir kurgusunu önermeyi denemekle birlikte fragmanların doğasına bir ışık tutmaya çalışacaktır.

Fragman 1?

Tartışma, fragmanların korunduğu *Excerpta Constantiniana*'da (ELR.1) yer aldığı şekliyle Priskos'un iki pasajdan oluşan ve *fr. 1* olarak belirlenmiş bir fragmanı başlar.³ *Fr. 1*'in ilk pasajı doğrudan Hun kralı Rua dönemindeki (yani, 434/5 öncesi) Doğu Roma ile diplomatik gelişmelerden bahsederken⁴ ikinci pasaj, Attila ve Bleda'nın krallıkları dönemindeki diplomasiyle ilişkilidir:

Rua öldüğü zaman Hunların krallığı Attila ve Bleda'ya geçti. Roma senatosu Plinthat'ın bunlara elçi olarak gönderilmesini tavsiye etti. [...] Plinthat, elçilik heyetine Epigenes'i dahil etmek istedi, çünkü Epigenes bilgeliğiyle ünlüydü ve *quaestor*luk makamını elinde tutuyordu. Bu konu üzerine karar birliğine varılınca elçilik heyeti yola çıktı ve İskit krallarının bulunduğu *Margus*'a geldi (*Margus, Illyricum*'daki Tuna kenarında bir *Moesia* kentiydi ve bunun karşısındaki uzak kıyıda *Constantia* kalesi vardı). Burada kentin dışında İskit [Hun] kralları ve Roma elçileri at üstünde bir toplantı yaptılar. Çünkü barbarlar atlarından inerek müzakere etmenin uygun olmadığını düşünüyorlardı. [...] -Varılan antlaşmaya göre- Romalılar gelecekte İskitya'dan kendilerine sığınanları kabul etmeyecek; savaş sonrasında kendi ülkelerine dönerken esir edilenlerle birlikte şimdiye kadar Romalılara kaçanları da herhangi bir fidye istemeden geri gönderecek; yanı sıra savaşta esir edilen her bir kişi için Romalılar sekiz altın ödeyecek; Romalılar, Hunların düşmanı olan bir barbar halkla ittifak yapmayacak; Hunların ve Romalıların eşit halklara sahip olduğu güvenli pazaryerleri kurulacak; bu antlaşma, Romalılar İskit [Hun] krallarına yıllık yedi yüz *litra* altın [iki yüz otuz kg] (önceki anlaşma yıllık üç yüz elli *litra* altın idi [yüz on beş kg]) ödemesi yaptıkları sürece devam edecekti. Romalılar ve Hunlar bu şartları içeren bir

³ Müller (1851, s.71-2), Dindorf (1870, s.276-8) için *fr. 1*; Blockley (1983, s.224-226) için *fr. 2*. Blockley (1983, s.223-224), Hun tarihi kronolojisi üzerinden bir düzen güderek Iordanes'in (*Getica*, 24, 123-26) Priskos'a atfettiği "Hunların kökeni" pasajını *fr. 1* olarak göstermiştir.

⁴ "Rua Hunların kralyken Amilzuri [...] ve Tuna civarında yaşayan diğer halklar Romalıların saflarında savaşmak için koşuyorlardı. Rua bu halklarla savaşmaya karar verdi. Bunun üzerine Hunlar ile Romalılar arasındaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldırmak için genellikle elçi olarak görevlendirilen Esclas'ı Romalılara göndererek, Hunlardan Romalılara kaçanların tamamının geri gönderilmemesi halinde, mevcut barışı bozacağı tehdidinde bulundu. Onun için Romalılar Hunlara elçi göndermek istediler ve Plinthat ile Dionysius bu işe gönüllü oldular. Plinthat İskit asıllı, Dionysius ise Trak kökenliydi. Her ikisi de ordulara generallik yapmıştı ve konsüllük makamına kadar yükselmişlerdi. Roma elçisi oraya varmadan Esclas'ın, Rua'ya ulaşacağı anlaşılınca Plinthat, kendisinden başka bir hiçbir Romalıyla görüşmemeye Rua'yı ikna etmek için kendi maiyetinden Sengilachus'u Esclas ile birlikte gönderdi." (Priskos, *fr. 1*; ELR., 1).

antlaşma yaptılar ve kendi geleneklerine göre yemin ederek, her biri kendi ülkesine geri döndü. [...] (Priskos., *fr.* 1.1, s.45-7; *ELR.* 1, s.121-2).⁵

Fr. 1'in bu ikinci pasajına yapılan girizgâh, yani "Rua öldüğü zaman Hunların krallığı Attila ve Bleda'ya geçti" ifadesi, pasajın ihtiva ettiği *Margus Barışı*'nın tarihinin Rua'nın ölümünün (434/5) hemen akabinde gerçekleştiğinin düşünülmesine neden olmuştur (Thompson, 1943/2015, s.299-300).⁶ Böyle düşünülmesinin bir başka nedeni de (yukarıda belirttiği gibi) bu ikinci pasajın, *Excerpta Constantiniana*'da korunduğu şekliyle Rua dönemindeki gelişmeleri kapsayan pasajdan hemen sonra gelmesidir. Ancak Doğu Roma elçilik heyetindeki Epigenes'in bu zamanda bulunduğu vurgulanan *quaestorluk* makamına 438'de erişmiş olması (Martindale, 1980, s.396), pasajın ve ihtiva ettiği *Margus Barışı* ile ilgili gelişmelerin en erken 438'e tarihlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. (Maenchen-Helfen, 1973, s.93).⁷ Thompson her ne kadar Priskos'un bunları yaklaşık otuz yıl sonra yazdığını ve bu sebeple Epigenes'i zamansız bir şekilde *questor* olarak tanımladığını iddia etmişse de Priskos'un eserini tamamladığı tahmin edilen 470li yıllarda geçmişe ilişkin gelişmeleri aklında kaldığı kadarıyla (yani hafızasına güvenerek) kaydettiğini gösteren bir kanıt mevcut değildir.⁸ Bu nedenle *fr.* 1'in ikinci pasajının ve barışın tarihlendirilmesi hususunda, Priskos'un beyanına güvenerek Epigenes'in makamda bulunduğu yılı esas almak, başka bir kanıtın yokluğunda makul görünmektedir. Dolayısıyla da bu pasajın, doğrudan Rua dönemindeki diplomatik gelişmeleri aktaran *fr.* 1'in ilk pasajındaki gelişmeleri takip etmediği anlaşılır. İkinci pasajın girizgahı her ne kadar *Margus Barışı*'nı tarihlendirirken güçlü bir yanıltıcılığa sahip olsa da bu ifadenin, fragmanların derleyicisi (*Excerpta Constantiniana*) tarafından Priskos'tan alıntı yaparken bu iki pasaj arasındaki orijinal metinde yer alan kısımları atlamak için eklendiği öne sürülmektedir (Given, 2014, s. 10, 12, n.6). Dolayısıyla Attila ve Bleda dönemindeki gelişmeler hakkında bu pasajın, Rua döneminden bahseden ilk pasajdan ayrılarak ayrıca *fr.* 1.1 olarak gösterilmesi icap etmiştir (Carolla, 2000, s.2; bk. dn.3). Dahası, *Excerpta Constantiniana*'nın derleyicisinin daha başka alıntılar için benzer

⁵ Priskos'un fragmanlarının alıntılındığı pasajlar için Kaçar'ın (2020) tercümesi esas alınırken fragman numaraları için Carolla'nın (2000) edisyonuna bağlı kalınmıştır.

⁶ Müller (1851, s.71) kendi edisyonunda bu fragmanın tarihini herhangi bir açıklama yapmaksızın 433 yılı (II. Theodosius'un imparator olarak yirmi altıncı yılı) olarak not ederek daha erkene çekmiştir. Gordon (1961, s. 60, n.9), Thompson'a dayanarak 435 yılı olarak belirtmiştir. Croke (1983: 297, n.3) ise Müller'in edisyonunu sorgulamadan temel alır.

⁷ Blockley (1980, s.380, n.4) bu tarihlendirme için benzer şekilde Epigenes'in *quaestor* olarak atandığı yıla (438) dikkat çeker, bk. (1980, s.380, n.4). Carolla (2000, s.2) ise edisyonunda bu fragman için *fr.* 1.1 olarak göstererek 439-440 yıllarını not etmiştir.

⁸ Priskos'un yaşamı, kariyeri ve tarihçiliği hakkında yapılmış en ayrıntılı inceleme için ayrıca bk. Baldwin (1980).

eklemelere başvurduğu bilinmektedir (Nemeth, 2010, s.189, dn. 439; Treadgold, 2014, s.158).

Diğer taraftan, *Margus Barışı*'nın 439 yılında gerçekleştiğini gösteren başka bir kanıt belki de Hunların bu yıl için Galya'daki Vizigotlara karşı sefer düzenleyen Batı Roma İmparatorluğu'na yardımcı birlikler sağlamış olmasında aranabilir (Iordanes, *Getica* 33, 176-177).⁹ Bu yardımcı birliklerin sayısının ne kadar olduğu ya da Hun ordusunun ne kadarının sefere katıldığı belli değilse de Hunlar için başka bir cephedeki savaşın barış ortamının sağlanması adına bir unsur olarak ele alınması mümkündür.

Fragman 2?

Margus Barışı'nı kapsayan *fr. 1.1*'in tek sorunu tarihlendirilmesi değildir. Barışın gerçekleşmesine neden olan gelişme/gelişmeler hususunda bu fragmanda aktarılanların, Doğu Roma aleyhinde belirlenen ağır şartlar göz önüne alındığında yeterli olup olmadığının tartışılması gerekir. Fragman ilk bakışta Rua döneminde Doğu Roma yönetimiyle yarım kalan müzakereler, Attila ve Bleda döneminde devam etmiş gibi görünmektedir. Ancak belirtildiği gibi hem Doğu Roma aleyhindeki ağır barış şartları hem de barışın *Margus* kentinde gerçekleşmiş olması, daha başka gelişmelerin yaşandığının düşünülmesinin önünü açmaktadır. Dolayısıyla bu durum, *Margus* kentinin Hunlar tarafından ele geçirildiğini aktaran ve *fr. 2* olarak belirlenmiş başka bir Priskos fragmanını gündeme getirir:¹⁰

İskitler [Hunlar] pazar sırasında hileyle Romalıları yendikleri ve pek çoğunu öldürdükleri zaman Romalılar elçi göndererek kaleyi ele geçirdikleri ve barış antlaşmasına uymadıkları için İskitleri suçladılar. İskitler ise buna cevap olarak olayları barışı bozmak için değil, bir karşı saldırı olarak yaptıklarını söylediler. Çünkü iddialarına göre, *Margus* piskoposu kendi topraklarına girmiş ve kraliyet mezarlarını arayıp bularak, oralarda saklanan değerli eşyaları çalmıştı. Ayrıca, şayet piskoposu ve daha önceki antlaşmaya göre teslim edilmesi gereken kaçakları iade etmezlerse (ki Romalılar arasında çok sayıda Hun kaçar vardı), Roma'ya karşı savaş açacaklarını söylediler. Romalılar, iddiaların doğru olmadığını söyledikleri zaman, iddialarının doğru olduğuna inanan barbarlar, bu tartışmalı meselelerdeki arabuluculuğu reddettiler ve savaşa başladılar. Hunlar Tuna'yı aştılar ve nehir boyunca pek çok kenti ve kaleyi tahrip ettiler. Ele geçirdikleri arasında *Illyricum*'daki *Moesia* kenti *Viminacium* da vardı. [...] [Hunlara] teslim edileceğinden şüphelenen piskopos kentten kaçarak düşman saflarına katıldı ve şayet kendisine makul bir teklifte bulunurlarsa, *Margus*'u İskit krallarına bizzat teslim etmeyi vaat etti. Krallar da piskopos sözünü tutarsa, ona

⁹ Bu gelişmenin yılı (439) Cassiodorus'un (*Chronica*, 1232) kroniği tarafından tarihlendirilebilmektedir.

¹⁰ Müller (1851, s.72-3), Dindorf (1870, s.280-1), Carolla (2000, s.7-8) için *fr. 2*; Blockley (1983, s.230) için *fr. 6.1*.

her şekilde iyi davranılacağına dair söz verdiler. [...] kenti barbarlara teslim etti. *Margus* bu şekilde harabeye çevrildiği zaman barbarların konumu daha da güçlendi (Priskos, *fr. 2*, s.52-4; *ELG.*, 1, s.375-7).

Öncelikle bu fragmanda aktarılanlar, Marcellinus *Comes* (*Chronica*, s.a. 441.3, 442.2) sayesinde 441'in sonu veya 442'in başına tarihlendirilebilen¹¹ ve birçok kentin (*Ratiaria*, *Naissus*, *Singidunum* vd.) tahribatını kapsayan Balkan seferinin başlangıcına tesadüf eden gelişmeler olarak anlaşılmıştır (Maenchen-Helfen, 1973: 116; Thompson, 1943/2015: 304).¹² Ancak böyle olması gerektiğine yönelik makul bir açıklamayla karşılaşılmamaktadır.¹³ Ayrıca *fr. 2*'nin *Margus* Barışı'nı ihtiva eden *fr. 1.1*'i kronolojik olarak takip etmesi gerektiği hususunda bir fikir birliği söz konusudur (bk. dn. 8, 10). Buna göre *Margus*'ta yapılan barıştan (439) yaklaşık iki-üç yıl sonra Hunlar, Romalılara ait bir pazar yerine saldırmış ve bir de bir kale (*Constantia*) ele geçirmişlerdi.¹⁴ Barışın ihlal edilmiş olması hususunda karşılıklı suçlamalar, Hunların savaş açarak birçok kent ve kaleyi tahrip edip *Viminacium*'u ve *Margus*'u ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştı ve Hun ordusunun ilerleyişi bundan sonra da *Illyricum*'un içlerine kadar devam etmiş olmalıydı.

Ancak söz konusu fragmanlar yakından incelendiğinde *fr. 1.1*'i *fr. 2*'nin takip etmesi gerektiği yönündeki düşüncüyü sarsabilecek türde birden çok problem tespit edilebilmektedir. Bunlardan ilki fragmanların doğası, yani derlenme yönteminin ortaya çıkardığı bir karışıklıktan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, *Excerpta Constantiniana*'da elçilik faaliyetleri kapsamındaki pasajların kronolojik bir düzen içerisinde alıntılandığı tespit edilebiliyorsa da¹⁵ görüldüğü üzere *fr. 1.1* *ELR*'deki ilk fragman iken *fr. 2* *ELG*'nin ilk fragmanıdır. Bu durumda *fr. 1.1*'den önceki pasaj (yani *fr.1*) doğrudan Rua dönemiyle (en geç 434/435 yıllarından önce) ilgili olduğundan *fr. 1*'in (yani *ELR.1*) kronolojik

¹¹ Marcellinus *Comes*'in Kronik'ini (*Chronica*) takip eden sonraki dönem kaynaklar için ayrıca bk. (*Chronicon Paschale*, *Olym. 305*); Theophanes, *Chronographia*, A.M. 5942).

¹² Bury (1923: 273-4) farklı olarak bu Balkan seferlerinin 441'de *Ratiaria* yapılan saldırıyla başladığını ileri sürmektedir.

¹³ Müller (1851, s.72), kendi edisyonunda bu fragman için 442 yılı (yani İmparator Theodosius'un 35. yılı) tarihi hiçbir açıklama yapmaksızın not etmiştir. Carolla (2000, s.7) ise 441 yılını benzer biçimde not etmiştir. Croke da makalesinde bu fragman için Müller'in tarihlendirmesini sorgulamadan kabul eder, bk. (1983, s.297). Benzer şekilde bk. Given (2014, s.14). Blockley'de fragman numarası 6.1'dir ve yine *fr. 1.1*'den (Blockley için *fr.2*) sonra gelmektedir, bk. (1983, s.231). Aynı düzen için bk. Gordon (1961, s.62-63).

¹⁴ Blockley (1983, s.380, n.9), bu kalenin *fr.1.1*'deki *Margus*'un karşı kıyısındaki *Constantia* olması gerektiğini belirtir.

¹⁵ *Excerpta*'da Prokopius, Theophylaktos Simocattes, Theophanes, Candidus gibi tarihçilerden yapılan alıntıların kronolojik bir düzen içerisinde olduğunun tespiti şu çalışmada bir örnekle gösterilmiştir, bk. (Croke, 1983, s.298, dn. 5).

anlamda ilk fragman olarak ele alınmış olması doğaldır.¹⁶ Fakat yukarıda değinildiği gibi *fr. 1*'in ikinci pasajı, yani Attila ve Bleda döneminde *Margus*'ta yapılan barışın aktarıldığı *fr. 1.1*'in, kendisinden önceki pasajı (yani *fr.1*) tarihsel olarak takip etmediği ve hatta derleyicinin bu iki fragman arasındaki kısmı alıntılanmamış olduğunun belirlenebilmesinden hareketle söz konusu fragmanlar arasındaki atlanan kısmın *ELG*'nin ilk fragmanı olan *fr. 2*'nin olabileceği yönünde bir düşüncenin ortaya çıkmasını sağlar. Basitçe söylemek gerekirse, *Excerpta Constantinia*'nın derleyicisi teması gereği elçilik faaliyetleri (*excerpta de legationibus*) için Priskos'un eserinden alıntı yaparken evvela "Romalılarından diğer uluslara gönderilen elçiler" (*ELR*) kapsamına giren pasajları derlemiş ve "diğer uluslardan Romalılara gönderilen elçiler" (*ELG*) kapsamına giren pasajları bu aşamada atlamış olmalıdır. Bu durumda alıntılanmayarak atlanan ilk pasaj da *ELG*'nin ilk pasajı olması mümkündür. Sonuç olarak bu, *fr. 1.1*'de aktarılan *Margus Barışı*'na giden sürecin *fr. 2*'de okunabileceği anlamına gelir.

Fragmanların doğasının incelenmesinden ortaya çıkan bu tespit, içeriklerine karşılaştırmalı bir öncelik-sonralık ilişkisiyle yaklaşıldığında daha da güçlenebilmektedir. Bununla ilgili hemen göze çarpan çelişkiler, *fr. 2*'nin neden *fr. 1.1*'in öncesine yerleştirilmesi gerektiğini açıklar niteliktedir. İlk olarak *fr. 1.1*'deki barışın *Margus*'ta yapılmış olduğu ve Hun hükümdarlarının burada meşhur bir tasvirle müzakereyi "atlarından inmeden" gerçekleştirmiş olduğu görülmektedir. Ancak *Margus*, Hunlar tarafından açıkça *fr. 2*'de ele geçirilmiştir. Mevcut fragman düzenine dokunulmadığı takdirde Attila ve Bleda'nın Doğu Roma elçilerini neden henüz ele geçirmemiş oldukları bir mevkide karşıladıkları (bu fragmanda özellikle vurgulanır) ve neden müzakereyi burada ve gururlu bir biçimde "atlarından inmeden" gerçekleştirdikleri gibi soruları yanıtlamak zor olurdu. Dolayısıyla *fr. 1.1*'deki barışın *Margus*'ta yapılmış olmasının görünen en makul nedeni, barışın öncesinde bu kentin Hunlar tarafından ele geçirilmiş olmasıdır. Bir diğer örnek, *fr. 2*'deki çatışmaların sonucunda gerçekleşen diplomatik faaliyetlerde ne Hun hükümdarlarının ne Hun elçilerinin ne de Roma elçilerinin adlarının zikredilmemiş olduğu görülürken *fr. 1.1*'de müzakereyi gerçekleştiren tarafların kim oldukları gayet açık olmakla birlikte elçilik heyetindeki Epigenes'in resmi makamı (*quaestor*) dahi okunabilmesidir. Benzer şekilde mevcut fragman düzenine dokunulmadığı takdirde bu durumu açıklamak pek mümkün değildir. Ancak fragmanların yerleri değiştirildiğinde bu durum, Attila ve Bleda'nın Tuna üzerindeki *Viminacium* ve *Margus* gibi kentleri ele geçirerek Doğu Romalılara karşı hem kudretini kanıtlamış hem de *Margus*'ta yapılacak müzakerelerde kendilerine yüksek statüye sahip elçiler

¹⁶ Blockley (1981, s.50) ve Baldwin (1980, s.39), Rua dönemindeki gelişmeleri aktarmasından dolayı kronolojik olarak *fr. 1*'i ilk olarak fragman olarak değerlendirmişlerdir.

görevlendirilerek¹⁷ belirli bir itibar kazanmış oldukları şeklinde bir anlam kazanabilir. Dolayısıyla *fr.* 2'nin sonunda *Margus* kentini “harabeye çevirdikten” sonra “konumları güçlenen” Hunların, *fr.* 2'den farklı olarak *fr.* 1.1'de hükümdarlarının adları tarihi metne kaydedilebilmiş ve barış için diledikleri şartları dikte edebilmişlerdi.

Tüm bunlara getirilebilecek bir itiraz, *fr.* 2'deki çatışmalar sonucunda ihlal edildiği belirtilen barışın *fr.* 1.1'deki *Margus* Barışı olması gerekeceği yönünde olabilir. Ancak böyle olması gerekmez. Çünkü ihlal edilen bu barış, *fr.* 1'de nakledilen ancak tamamlanmamış gibi görünen elçi Plinthas ile Rua arasındaki müzakerenin (bk. dn. 4) de bir sonucu olabilirdi. Dahası, bunun hiçbir kaynaktan aktarılmayan ya da aktarılmışsa da günümüze erişemeyen başka bir barışın söz konusu olması da mümkündür. Nitekim Priskos'un Hun – Doğu Roma yönetimleri arasındaki 434-449 yıllarını kapsayan tüm elçilik faaliyetlerini kaydetmemiş olabileceği veya elçilik faaliyetlerinin derleyicisinin (*Excerpta Constantinia*) bu kapsamdaki tüm faaliyetleri alıntılanmamış olabileceği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili iki bariz örnek verilebilir. Bunlardan ilki, 449 (*fr.* 8. 149) ve 450 (*fr.* 13.1,2) yıllarına tarihlenen iki Priskos fragmanında da adı zikredilen ve daha önceki yıllarda Attila için Doğu Roma tarafından görevlendirildiği belirten Nomus'un elçiliğidir. Nomus'un muhtemelen 443 yılında Hunlara elçi olarak görevlendirilmiş olduğu yalnızca 449'a tarihlendirilen *fr.* 8'deki atıftan anlaşılmaktadır¹⁸ ve o tarihteki elçilik görevi özelinde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Diğer örnek ise 440/441'de Hunlarla bir yıllık yapılmış bir barışla sonuçlanan Aspar'ın elçiliğidir ve bu da yalnızca Marcellinus Comes'in (*Chronica*, s.a. 441.1) kaydından öğrenilmektedir. Priskos fragmanlarının bu durumu dolayısıyla tekrar etmek gerekirse *fr.* 2'de ihlal edildiği belirtilen barış *fr.* 1.1'deki *Margus* Barışı olmak zorunda değildir.

Sonuç olarak *Margus* Barışı 439 yılına tarihlendirilebildiğine göre *Viminacium* ve *Margus*'un ele geçirilmesi 439 yılından önce olmalıydı ki, olayların gelişimine bakıldığında en fazla bir yıl kadar önce (438) gerçekleştiğini düşünmek de aşırı bir yorum olmaz. Dolayısıyla da bu gelişmeler, Hunların 441/442'deki kapsamı ve etkisi daha geniş olan Balkan seferinin başlamasına sebep gelişmeler olmamalıdır. Çünkü Marcellinus Comes tarafından 441 ve 442 yılı altında nakledilen kayıtlar, bu saldırıların daha sonraki bir tarihte meydana geldiğini anlamamızı sağlar (bk. dn. 4).

¹⁷ Epigenes'in elçilik heyetine katılmasını sağlayan baş elçi Plinthas, *consullük* makamına yükselmiş bir bürokrat idi, bk. Priskos, *fr.* 1 (dn. 4).

¹⁸ Nomus ile birlikte Anatolius'un Hunlara elçi olarak görevlendirildiği yılın 443 olarak belirlenmesi hakkında bk. Croke (1981).

Sonuç

Priskos'un "Tarih" fragmanlarının Müller ile başlayan modern edisyonlarında Excerpta Constantiniana'daki derlenme yönteminin gözden kaçırılması, Attila ve Bleda'nın Doğu Roma ile –bilindiği kadarıyla- kurduğu ilk askeri ve diplomatik temasların kronolojisini belirlenmesinde konuya eğilen modern tarihçileri hataya sevk etmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla modern tarihçilerin Hun tarihi için elzem bir kaynak olarak Priskos'u anlama çabasının yanında onun derlendiği Excerpta Constantiniana'yı da mercek altına almaları gerektiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma yalnızca *fr. 1, fr. 1.1 (ELR. 1) ve fr. 2 (ELG. 1)*'yi kapsamına aldığı için derlemecinin Priskos'tan alıntılara yaptığı eklemeler ve derlemedeki kronolojik düzeni üzerinde duruldu. Bunun sonucunda ise *ELR*'nin iki pasaja ayrılması gerektiği (*fr. 1 ve fr. 1.1* olarak) tespit edildi ve bu Priskos üzerine yapılan güncel çalışmalarla desteklenmiş oldu. Priskos'un fragmanları arasındaki bağlam ise *fr. 1.1 ve fr. 2*'nin tarihlendirilmesinde yardımcı oldu. Yine de fragmanların ve derlemenin doğası üzerine başka bir takım unsurların tespitini veya konuya daha farklı bir bakış açısı sunmuş olabilecek benzer çalışmaları gözden kaçırmış olma ihtimali karşısında bu çalışma, konuya eğilecek tarihçilerin katkılarını ve dolayısıyla erken Türk tarihinin Hun alanyazın gelişimini umut etmektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Baldwin, B. (1980). Priscus of Panium. *Byzantion*, 50 (1), 18-61.
- Blockley, R. C. (1981). *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. vol. I. (1983). vol. II. Arca.
- Bury, J. B. (1923). *History of the later Roman Empire*. Macmillan.
- Carolla P. (2000). *Priscus Panita: Excerpta et fragmenta*. Teubneriana.
- Cassiodorus (1894). *Chronica*. (Theodorus Mommsen, ed.). *MGH. Chronica Minora II*. Berolini.
- Chronicon Paschale*. (2007). *Chronicon Paschale 284-628 ad*. (Michael Whitby and Mary Whitby, trans.). Liverpool University.
- Croke, B. (1981). Anatolius and Nomus: Envoys to Attila. *Byzantinoslavica*, 42, 159-170.
- (1983). The context and date of Priscus fragment 6. *Classical Philology*, 78(4), 297-308.
- De Boor, C. (1903) *Excerpta de legationibus (ELR – ELG)*. Berolini.
- Dindorf, L. (1870). *Historici Graeci minores*. Teubneri.
- Given, J. (2014). *The fragmentary history of Priscus: Attila, the Huns and yhe Roman Empire, ad 430-476*. Evolution.
- Iordanes. (2020). *Getica*. (Peter van Nuffelen and Lieve van Hoof, trans.). Liverpool University.
- Lemerle, P. (1986/2017). *Byzantine humanism: the first phase*. (Lindsay Helen and Ann Moffat, trans). Brill.
- Maenchen-Helfen, J. O. (1973). *The world of the Huns*. University of California.
- Marcellinus Comes, *Chronica*. (1995). *The Chronicle of Marcellinus*. (Brian Croke, trans.). Brill.
- Martindale, J. R. (1980). *The prosopography of the later Roman Empire*. Cambridge University.
- Müller, C. (1851). *Fragmenta historicorum Graecorum*. Parisiis.
- Nemeth, A. (2010). *Imperial systematization of the past: emperor Constantine VII and his historical excerpts*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Budapest, Hungary.
- Priscus. (2020). *Fragmenta et excerpta: Attila ve Bizans Tarihi*. (Turhan Kaçar, çev.). Alfa.
- Theophanes, *Chronographia*. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor*. (Cyril Mango and Roger Scott, trans.). Clarendon.
- Thompson, E. A. (1943/2015). *Hunlar*. (M. Sibel Dinçel, çev.). Phoenix.
- Treadgold, W. (2013). *The middle Byzantine Historians*. Palgrave Macmillan.

Türk Halk Hukukunun Bir Yüzü: “Doğanın Kanunu” Meselesi A Side of Turkish Folk Law: The Issue of “The Law of Nature”

Sevgi DAL

Dr., sevgidal92@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4226-4031

Özet

Halk hukuku, ait olduğu milletin düşünce anlayışı ve yaşayışından beslenmektedir. Toplumun inanış sistemleri, düşünce yapısını ve davranışları; davranışlar, sosyal normları; sosyal normlar ise halk hukukunu oluşturmaktadır. Halk hukukunun en önemli işlevi ise toplum düzenini ve adaleti sağlamaktır. Türk halk hukuku araştırmalarında yapılmış olan halk hukuku tanımlarında bireye ve topluma dikkat çekilmiştir. Ancak halk hukuku, birey ve toplum kadar doğa unsurlarını da kapsamaktadır. Gökyüzü, ağaç, su gibi doğa unsurları, eski Türk yaşantısında sosyal, ekonomik hayat, dinî inanışlar noktasında çeşitli davranış kalıplarının ve sosyal normların şekillenmesine katkı sağlamıştır. Kültürün bir yansıması olan hukuk sistemi, bu özellikler doğrultusunda temellenmiştir. Doğa unsurları, halk hukukunun gerek oluşumunda gerekse ceza sisteminde yer edinen unsurlardır. Doğa unsurlarına atfedilmiş ruhlara yönelik olumlu davranış geliştirmek; toplumsal yaşantıyı kolay kılmak, ihtiyaçların giderilmesi, ruhların gazabından korunmak noktasında önem arz etmektedir. Çalışmamızda da doğa unsurlarına yüklenmiş anlamlara, unsurlara yapılan saygısızlıklar sonucunda karşılaşılabilecek inanılan ağır yaptırımlara, geliştirilen olumlu davranışlar sonucunda ise doğanın ödülleri değinilecektir. Türk kültüründe gökyüzü, ağaç ve su unsurlarının yaratmış olduğu “kült” adı verilen inanış sisteminin halk hukuku oluşumundaki rolü ve bu inanmalar etrafında oluşan Türk toplum yapısı ve düzeni incelenecektir. Bu incelemede hukukun doğa tarafından yaratılmış; akıl ile keşfi yapılmış bir sistem olduğunu savunan “Tabii Hukuk” teorisinden de faydalanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Halk hukuku, doğa, kült, kanun, inanış

Abstract

Folk law is fed by the understanding of the thought and life of the nation to which it belongs. The belief systems, thought structure and behaviors of the society; behaviors, social norms; social norms constitute the folk law. The most important function of folk law is to provide social order and justice. In the definitions of folk law made in Turkish folk law research, attention was drawn to the individual and society. However, folk law covers the elements of nature as well as the individual and society. Elements of nature such as sky, tree and water contributed to the shaping of various behavioral patterns and social norms in terms of social, economic life and religious beliefs in the old Turkish life. The legal system, which is a reflection of culture, is based on these characteristics. The elements of nature are the elements that take place both in the formation of folk law and in the criminal system. It is important to develop positive behavior towards the souls attributed to the elements of nature; to make social life easier, to eliminate the needs, to protect from the wrath of the souls. In our study, the meanings assigned to the elements of nature, the heavy sanctions that are believed to be encountered as a result of disrespect for the elements, and the

rewards of nature as a result of positive behaviors developed will be mentioned. The role of the belief system called “cult” created by the elements of sky, tree and water in Turkish culture in the formation of folk law and the structure and order of Turkish society formed around these beliefs will be examined. In this review, the “Natural Law” theory, which argues that law is a system created by nature and discovered by reason, will also be used.

Keywords: Folk law, nature, cult, law, belief

1. Hukukun Gelişimi ve Türk Halk Hukuku Sistemi

Hukuk, bireylerin hak ve özgürlüklerinin yanında birey-birey, birey toplum, toplum devlet ilişkisini içeren geniş kapsamlı bir oluşumdur. Bu sebeptendir ki hukukun tarihi insanlık tarihi ile eş zamanlı değerlendirilmektedir. İnsanın var olduğu, bir yaşam mücadelesi vermiş olduğu en eski zamanlardan itibaren hukuka ihtiyaç duyulmuş; hukuk zaman içinde ve yaşam şartları çerçevesinde gelişip değişmiştir.

Hukuk, var olduğu toplumun siyasi, sosyal, iktisadi, dinî vb. unsurları ile doğrudan ilişkilidir (Cin ve Akgündüz, 2017, s. 44). Dolayısıyla hukuk ve toplum ilişkisi incelendiğinde toplumsal değişim çizgisinin hukuk sistemini de doğrudan etkilediği ortaya çıkmaktadır. Türk hukuk tarihinin gelişim çizgisine ve tasnifine bakıldığında medeniyet değişiminin doğrudan hukuk yapısını değiştirdiğini gözlemlemek mümkündür. Türk hukuk sistemi genel olarak İslamiyet’ten önce ve İslamiyet’in kabulünden sonra olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilmektedir. İslamiyet’ten önceki Türk hukuku, Türklerin Orta Asya’daki yaşamlarından başlayarak İslamiyet’i kabul ettikleri 10. yüzyıla kadar olan süreyi kapsamaktadır. İslamiyet’in kabulünden günümüze kadar olan evre ise İslamiyet’in kabulü sonrası Türk hukukunu ifade etmektedir (Dursun, 2016, s. 37-38). Hukuk bilimci S. M. Arsal, İslamiyet’ten önceki Türk hukuk tarihini “Orta Asya devri” olarak adlandırmış ve bu dönemin hukuk yapısının izlerinin Orhun yazıtları, sözlü halk edebiyatı ürünleri ve bugün yaşayan Kuzey ve Orta Asya Türklerinin örf adetleri (1947, s. 68-69) aracılığıyla sürülebileceğini ifade etmektedir. İzi sürülebilen bu hukuk yapısı, Türk milletinin en eski dönemlerden itibaren bir hukuk sistemi oluşturduğunun bir kanıtıdır. Köprülü’nün de ifade ettiği gibi, “*Türkler gibi eski zamanlardan beri büyük siyasi heyetler kurmuş bir milletin yalnız hususi hukuk değil, bilhassa amme hukuku bakımından da kendine has müesseseler vücuda getirmiş olması gayet tabiidir*” (2005, s. 15). Ancak, Köprülü’nün belirtmiş olduğu bu hukuk sistemi günümüzdeki gibi yazılı kanunlar şeklinde karşımıza çıkmamaktadır. Hukuk kurallarının temelini oluşturan inanışlar, din ve ahlak kuralları şeklindedir (Yakut, 2002, s. 402). Eski Türk yaşantısında inanışlar, din ve ahlak kuralları hukuk kuralları işlevini görüp toplumu düzenleyen kurallar arasında kabul edilmektedir. Bunlar, kul ile tanrı arasındaki ve toplumsal ilişkileri düzenleyip geliştiren emir ve yasaklar olarak ifade edilmektedir (Akı, 2007, s. 14). Sözlü hukuk kuralları olarak da ifade edilen

bu kurallar, İslamiyet’in kabulü sonrasındaki devirlerde de varlığını sürdürmüştür.

İslamiyet’in kabulü öncesinde süreklilik arz eden, din ve ahlak kuralları ile temelleri atılan Türk halk hukuku sisteminin toplum düzenini sağlamasının akabinde İslamiyet’in kabulü ile benimsenen şer’i hukuk anlayışı, Osmanlı devletinde yaşanan sosyal, siyasi gelişmelerin kanunlar üzerindeki etkisi, Tanzimat Fermanı ile Batı kaynaklı hukuka yönelim Türk hukuk yapısında değişikliklere sebep olmuştur (Dursun, 2016, s. 39-44). Böylece halk hukukunun yanında ve dışında şer’i hukuk ve pozitif hukuk anlayışları da var olarak Türk hukuk sisteminin yapısı oluşmuştur. Görüldüğü üzere, hukukun gelişimi yaşanan toplumsal olaylar ile doğrudan bağlantılıdır. Din ve medeniyet değişimleri toplumun yapısında olduğu kadar hukukun yapısında da değişim ve dönüşümlere yol açmaktadır. Bu sebeple hukuku toplumdan ve toplumun var olduğu çevreden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

2. Halk Hukukunun Oluşumunda “Doğa”nın Yeri

Halk hukukunun yerli ve yabancı araştırmacılarca günümüze kadar yapılmış tanımları incelendiğinde¹ tanımların birey, toplum ve devlet ile ilişkili olduğu ve tanımlarda “doğa” unsurlarının yer almadığı dikkat çekmektedir. Oysaki “doğa”, Türk halk hukukunun oluşumunda ve gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Doğa unsurlarının etrafında oluşan ruh anlayışı, inanmalar, yaptırımlar ve bu yolla sağlanan toplumsal düzen Türk halk hukukunun zeminini oluşturmuştur. Bu düşünce ışığında bir halk hukuku tanımı oluşturmak gerekirse halk hukuku, *“İnsanoğlunun var olduğu en eski zamanlardan günümüze kadar, toplumun kendisi tarafından sözlü olarak yaratılan, kuşaktan kuşağa sözlü ve yazılı şekilde aktarılacak günümüze ulaşan, insan, hayvan, doğa gibi tüm canlıları içine alan, toplumun hukuki problemlerinin çözülmesi, toplumsal düzenin ve toplum sürekliliğinin sağlanması işlevlerini gerçekleştiren uygulama ve kurallar bütünüdür”* (Dal, 2023, s. 92).

Eski Türk yaşantısında dağ, ırmak, deniz, su kaynağı, ağaç, orman gibi doğa unsurlarının kutsal bir ruhu ve gücü olduğuna inanılmaktadır (Kafesoğlu, 2013, s. 290-291). Ağacın, suyun, rüzgârın kısacası doğaya ait olan unsurların kutsal ruhu, fiziksel dünyanın yanında ahlaki yaşamda da kendisini hissettirmektedir (Maine, 1861, s. 2). Eski Türklerin tapma, saygı duyma, yardım isteme vb. tutumları kimi zaman bir yüce tanrıya kimi zaman ise su, ağaç, ateş, orman gibi doğa unsurlarının ruhlarına yönelik olmuştur (Örnek, 2014, s. 77). Doğa unsurlarının kutsal bir varlık olarak görülmesi dolayısıyla çeşitli emirleri vardır ve bunlar toplum içinde uygulanmaktadır. Edgerton, bu doğaüstü kuralların “ahlaki” olduğunu ifade etmektedir (Edgerton, 1985, s. 43). Ahlak kuralları, insan hayatını ve davranışlarını düzenleyen kurallardır. *Hırsızlık yapma!, yalan*

¹ Tanımlar için bk. (Karataş, 2016, s. 46-56).

söyleme! gibi toplumsal kurallar ahlak kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Bu bireysel kuralların yanında toplumda hekimlik ahlakı, esnaf ahlakı gibi belirli gruplar için oluşturulmuş kalıp davranışlar da ahlak ilkeleri olarak benimsenmiştir (Güriz, 2003, s. 13). Bu örnekte görüldüğü gibi, bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda geliştirmiş oldukları davranışlar alışkanlıkları; bu davranışların gruplar tarafından uygulanması ise gelenekleri ortaya çıkarmıştır. Sumner, *Folkways* adlı eserinde bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

“İnsanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıkları ilk eylemlerden itibaren her eylemin kendi başına ayakta durduğunu ve anlık tatminden başka bir şey ifade etmediğini belirtmek ilk önce önemlidir. Tekrarlanan ihtiyaçlardan birey için alışkanlıklar, grup için ise gelenekler doğar, ancak bu sonuçlar hiçbir zaman bilinçli olmayan, asla öngörülemez sonuçlardır. Uzun süre var olana kadar fark edilmezler ve takdir edilmeleri daha da uzun sürer. Gelecekte baskısı öngörülebilir sorunların çözümüne yönelik kuralların çıkarılmasında temel olarak kullanılmadan önce uzun bir süre daha geçmeli ve zihinsel gelişimin daha yüksek bir aşamasına ulaşılmalıdır. Bu nedenle gelenekler, insan zekasının yaratımları değildir. Bunlar, insanların bilinçsizce faaliyete geçirdiği doğal güçlerin ürünleri gibidirler ya da deneyimlerden geliştirilen, bir ilgiye maksimum uyum sağlamanın nihai biçimine ulaşan, gelenekler ve gelenekler tarafından aktarılan hayvanların içgüdüsel yolları gibidirler” (Sumner, 2008, s. 3-4).

Sumner’ın ifade ettiği gibi yaşamak için insanlığın karşılaştığı ilk durum ihtiyaçtır. İhtiyaçlar sonucunda gelişen eylemler alışkanlıklara dönüşür ve bu alışkanlıklar toplumların ahlaki yapısını oluşturmaktadır. Paragrafta belirtilen “bilinçdışı ve sürekli eylemler” ise sosyal normların ve dolayısıyla halk hukukunun özelliklerini yansıtmaktadır.

Eski Türk toplumunun her üyesi doğa unsurlarına saygısızlığın yasak olması vb. gibi bir kuralı çiğneyen herkesin zarar göreceğini bilmektedir. Toplum tarafından yaratılmış olan bu kurallar davranışları açıkça emreder veya yasaklarlar. Ahlaki, doğaüstü veya yasal zorunlulukları belirtir (Edgerton, s. 24-25). Kişilerin/toplumların deneyimleri olmadan belirli unsurlara yönelik geliştirmiş oldukları bu anlayış, ahlak ve medeniyetin temellerini de oluşturmuştur (Crawford, 1899, s. 151). Sosyal normların halk hukukuna dönüşmesindeki en büyük etken olarak görülen “korku” (Boçarov, 2020, s. 21) ile yapmaktan kaçınılan davranışların süreklilik ve zorunluluk² kazanması hukuk kurallarını oluşturmaktadır. Halk hukuku oluşumunun bir gerekliliği olarak

² Bir geleneğin, davranışın, eylemin halk hukuku olarak değerlendirilebilmesi için süreklilik ve zorunluluk ilkelerine uyması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Işıktaç, 1992, s. 40-44).

görülen zorunluluk, tabuların toplumdaki işlevlerinden biridir. Crawford’a göre tabular toplum için bir “sosyal zorunluluk” mekanizması yaratmıştır (1899, s. 151). Freud’un “kutsal korku” olarak ifade ettiği tabular “insanlığın yazılmamış en eski anayasası” (1998, s. 40) olarak tanımlanmaktadır. Bu sözlü anayasa etrafında oluşmuş kurallar bütünü toplumun kahramanlarının yapılarını da şekillendirmiştir. Kült gibi inanışlar, sosyal normlar olmadan hiçbir kahramanların ortaya çıkması da mümkün değildir (Harrison, 1913, s. 155). Toplumun olumlu ve örnek karakter çerçevesini bu inanışlardan temellenen sosyal normlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tanrının gazabına uğramamak ve kişisel, toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla doğada yer alan ruhları memnun etmenin en etkin yolu tabiat kurallarına uygun yaşamaktır. Bu şekilde olumlu ve olumsuz davranış kalıpları gelişmiştir.

Günlük ihtiyaçların giderilmesi, dünya görüşü, kişiler arası ve toplumsal ilişkiler gibi kültürü meydana getiren hemen hemen her unsurun oluşumunda inanışlar önemli rol oynamaktadır (Dursun, 2016, s. 78) İnanışlar, sosyal normların şekillenmesini; sosyal normlar ise toplumu düzenleyen hukuk kurallarının oluşmasını sağlamıştır. Toplum tarafından inanç çerçevesinde yaratılmış olan hukuk kuralları, yazılı bir şekle sahip olmamasına rağmen Eski Türklerin yaşantısında toplum düzenini sağlayabilmiş ve süreklilik kazanmıştır. Malinowski’nin ilkel insanı toplumun inanışları doğrultusunda yaratmış olduğu ve yazılı olmayan hukuk kurallarına güdüsel olarak boyun eğen, saygı duyan örnek bir vatandaş şeklinde ifade etmesi (1998, s. 14-15) de bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Aydınlanma Dönemi’nin düşünürlerinden olan J.J. Rousseau, Malinowski’den önce düzene, güce “boyun eğme” ifadesini kullanmış ancak bu eylemi “haklı güce boyun eğmek” şeklinde ifade etmiştir. Zorba, adaletsiz güce boyun eğmek doğru değildir (1987, s. 18). Doğa unsurları, kutsal özelliği ile haklı bir güç olarak görülmüş ve eski Türk yaşantısında bu güce boyun eğilmiş, itaat edilmiştir. Yine J.J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde “*Nasıl çoban, sürüsüne göre üstün bir yaradılıştaysa insan sürülerinin çobanları olan başları da uyruklarından daha üstün bir yaradılıştadır*” (1987, s. 16) açıklaması ile yasa koyma erkine sahip olan kişi veya unsurun tanrısal bir varlık olması gerektiğini ifade etmektedir (1987, s. 9). Eski Türklerin halk hukuku yapısı içerisinde doğa unsurları da tanrısal özellik barındırmaları yönüyle bu erki ellerinde bulundurmaktadır.

Hukuk felsefesinin önemli bir konusu olan ve Hobbes, Locke, J.J. Rousseau gibi temsilcileri bulunan Tabii hukuk okulu, hukukun tabiatan, insan tabiatından ortaya çıkmış bir düşünce akımı olduğunu savunmaktadır. Tabii hukuk başka bir iradenin, varlığın ürünü değildir. İnsanın aklı, vicdanı aracılığıyla bulup uyguladığı bir hukuk sistemidir. Bu sebeple tabii hukukun yaptırımını da vicdan azabı şeklinde kendisini göstermektedir. Kişiler, ödev ve sorumluluklarının farkındadır. Tabii hukukun “başkasına ait olanı almaktan kaçınmak, kusur sonucu

verilen zararı tazmin etmek, verilen sözün tutulması ve sözleşmeyle üstlenilen şeyin yapılması” (Güriz, 2003, s. 153-154) özellikleri eski Türk yaşantısında uygulanan sözlü hukuk kurallarını yansıtmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, tabii hukuk okulunun da dayanağı doğanın kendi yaratmış olduğu sistemin kendisidir. Tabii hukukun savunmuş olduğu gibi bu sistem doğanın içinde mevcuttur. Toplumun bu sisteme, düzene ayak uydurma şekli, hassasiyeti çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışmamız aracılığıyla Türk halk hukuku araştırmalarında ihmal edilen bir unsur olan “doğa”nın toplumsal düzene olan katkısı, doğa unsurlarına yönelik olarak oluşmuş olumlu, olumsuz davranışlar ve bu davranışlar sonucu oluşan yaptırımlara değinilecektir.

3. Halk Hukuku Yönüyle Doğa/Tabiat Kültürleri

Kültür ve sanat tarihçisi Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş* adlı eserinde kâinatın içinde yer alan gök, yer, güneş, ay, ateş, su gibi unsurların dikotomik yapısını açıklamakta ve bu unsurların bir sistem halinde işlediğini ifade etmektedir. Bu sisteme dâhil unsurların anlam ve görevleri kozmik yasalar ile belirlenmektedir. Bu kozmik yasanın temeli ise Türk inanç sistemine dayanmaktadır (2001, s. 23-25). Eski Türklerin hayatlarını sürmüş olduğu bozkır coğrafyası ve bu coğrafyada var olan doğa unsurları Türk yaşantısının merkezi konumundadır. Yaşanılan coğrafyaya uygun olarak sosyal, ekonomik, dinî vb. insanı ilgilendiren her alan şekillenmiştir.

Eski Türk yaşantısında dinî sistem ilk olarak tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü ve gök tanrı dini ile şekillenmiştir (Kafesoğlu, 2013, s. 290-294). Fransızca kökenli bir terim olan kült, “*din, yerel özellikler taşıyan dinî törenler*” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1558) ya da “*bir grubun atalarının ruhlarına tapınma veya onlarla iletişim kurma ile ilgili faaliyetler*” (Winick, 1970, s. 143) gibi anlamlar taşımaktadır. V. Beşevliyev ise kült terimini şu şekilde açıklar: “*Her dinin en gerçek unsurlarından birini teşkil eden kült, insanın tabiat üstü kuvvetler veya ilahlarla olan münasebeti sırasında çeşit hareketlerle ifade olunur. Bu hareketler pek muhtelif şekiller gösterir. Bunlar musiki, şarkı, bağırma, feryat gibi halis sesler veya dua, fal, büyü kurban merasimi gibi sözler olabileceği gibi, sessiz dua veya alelade bir tâzim şeklinde de olabilir*” (1945, s. 239). Bozkır Türklerinin de dağ, ağaç, su gibi doğa unsurlarının birer ruhu olduğuna inanması (Kafesoğlu, 2013, s. 290) ve bu inanışa yönelik kalıp davranışlar sergilemesi bu unsurların dağ kültü, ağaç kültü, su kültü şeklinde ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Doğa kültlerine *Yer-su/Yer ana* adı verilmektedir. Bu inanış doğrultusunda doğada bulunan ve canlı olduğuna inanılan varlıklara zarar vermek, saygısız davranmak tanrıyı aşağılamak anlamına gelmektedir (Bayat, 2016, s. 20-31). Eski Türkler, yer-su ruhlarının insanlara en yakın tanrılar olduğuna inanmaktadır. İnsanlar bu tanrılar ile herhangi bir aracı olmadan iletişim kurabilmektedir. Bu sebeple davranışların kontrollü bir şekilde geliştirilmesi doğada huzurlu yaşamın bir yolu olarak görülmektedir (Yörükân, 2014, s. 58).

Türk yaşantısında kült kabul edilen doğa unsurları tanrısallık özelliği barındırsa da tapınılan nesnelere olmamışlardır. Türk kültüründe kült yalnızca Gök Tanrı ile birlikte kullanıldığında dinî tapınma anlamı barındırmaktadır (Ergun, 2012, s. 23). Bizanslı tarihçi Simocattes’in Türk dini ve inanışlarıyla ilgili vermiş olduğu bilgi bu düşünceyi destekler niteliktedir: “...*Türkler suya ve havaya saygı gösterir, yer yüzünü üstün tutarlar. Ancak sadece yeri ve göğü yarattıklarına inandıkları Tanrı’ya ibadet ederler*” (Gökçe, 2019, s. 61).

Doğa kültlerinin yanında “gök”e atfedilen kutsallık ile Gök-Tanrı dini de konumuz gereği önem taşımaktadır. Gökyüzü; gökteki gezegenlerin konumları, toprağın bereketi, insan kaderinin belirlenmesi gibi konularda etkin rol üstlenmektedir (Harva, 2014, s. 114-115). Doğa üzerinde böylesine hâkimiyeti bulunan Gök Tanrı dini, ağaç ve su kültü çalışmamızda ele alınacaktır. Gök, ağaç, su gibi doğa unsurlarının Eski Türk yaşantısı içindeki anlamı, bu unsurlara yönelik toplum içinde gelişen olumlu ve olumsuz davranış kalıpları, sözlü hukuk kuralları, olumsuz tutumlar karşısında insanlara yönelik gerçekleşeceğine inanılan yaptırımlar ve bu inanışın günümüze olan yansımaları alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

3.1. Gök Tanrı İnancına Bağlı Halk Hukuku Uygulamaları

Türk tarihinin bilinen en eski yazılı metinleri olan Orhun yazıtlarında Gök Tanrı’nın varlığından ve özelliklerinden bahsedilmektedir. Gök Tanrı, göklerin tengrisi, mavi ve yüksekte olarak bilinmekte (Baldick, 2016, s. 52) ve hükümdarlar onun yeryüzündeki kutlu temsilcisi olarak görülmektedir (Pamir, 2003, s. 162). Bu özelliklerinden dolayı hükümdarlara “gökçe” ya da “göğün yarattığı” gibi sıfatlar verilmektedir. Orhun yazıtlarında Gök Tanrı’dan “*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş*” (Ergin, 2012, s. 13); “*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı...*” (Ergin, 2012, s. 57) şeklinde gökte, yukarıda olduğunun altı çizilerek bahsedilmektedir. Ayrıca hükümdarlar görevleri yönüyle de Gök Tanrı’ya benzetilmektedir. Gök Tanrı’nın Türkleri felaketten korumak, Türk milletinin zafer kazanmasını sağlamak gibi yardımları bulunmaktadır (Pamir, 2003, s. 162). Hükümdarın, kağanın milletini ve devletini bir ve daim kılmaya çabası da bu misyonun devamı olarak görülmektedir.

Türk hukuk sistemi incelendiğinde bir devlet çatısı oluşmadan önce hukuk kurallarının toplum tarafından sosyal normlar aracılığıyla yaratıldığı (Karataş, 2016, s.101-102); devlet yapılanması sonrasında ise hükümdarlar aracılığıyla kanunların oluşturulduğu görülmektedir. “Yasa”³ adı verilen Moğol kanunları da Cengiz Han tarafından oluşturulmuş hukuk kurallarıdır. Yasa’nın tanrının isteği

³ Yasa, Türk töresinden izler barındırmaktadır. Bu sebeple Yasa, Türk hukuk sisteminin kaynakları arasında yer alır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Dursun, 2016, s. 87.)

üzerine oluştuğu düşünülmektedir: “*Toprağı almamız, düzeni tesis etmemiz ve Yasa/Yasak’ı (temel yasa) koymamız Tanrı’nın iradesidir*” (Roux, 2011, s. 118).

Tanrıya ve kut almış hükümdara yönelik gerçekleşen olumlu davranışların ödülü; itaatsizliğin ise cezası bulunmaktadır. Örneğin din adamları, hükümdarın uzun bir ömrü olması için göğe yalvardıkları takdirde vergi ödemekten muaf tutularak ödüllendirilmektedir (Roux, 2011, s. 119). Hükümdara yönelik yapılacak olumsuz tutumların ise cezası ölümdür (Baldick, 2016, s. 52). Doğa kurallarına aykırı davranmanın ve toplumsal düzeni bozmanın da ağır yaptırımları bulunmaktadır:

“Tengri’nin bildiği anlaşılın tek ceza ölümdür. Onun teklifiğini ilgilendiren suçlar kuşkusuz onun teklifiğini veya çokluğunu ilgilendirdiği oranda bazen az sayıda bazen çok sayıda görülmektedir. Kendi teklifi içinde Tengri evrensel düzeni tehlikeye atan her şeye karşıdır. Yenilgi, Tanrı’nın sevgi göstermeyişinin sonucudur: Gök tarafından sevilmiyoruz der yenilenler. Kısırlık da öyledir” (Roux, 2011, s. 124).

Aynı düşünce şekli ile Orhun Yazıtları’nda Çin’e teslim olan Türk halkının Tanrı tarafından ölümle cezalandırılacağı ifade edilmiştir:

“Türk milleti hanını bulmayıp Çin’den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin’e tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü...” (Ergin, 2012, s. 65). Yine Tardu Kağan’ın seferinde hayvanlar ve askerler arasında çıkan hastalık da tanrının gazabı olarak nitelendirilmiştir (Pamir, 2003, s. 163). Bununla birlikte zaferler de Tanrı’nın ödülü olarak görülmektedir:

“Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam Kağanı annem hatunu yükselten Tanrı...”, “Tanrı buyurduğu için devletim kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim (Ergin, 2012, s. 43). Toplumun ilerleyişi, mağlubiyeti gibi tüm gelişmeler tanrının koruması ya da cezası olarak değerlendirilmektedir: *“Göktürklerin Çin’den ayrılarak bağımsız bir devlet kurmaları Gök Tanrı’nın iradesiyle gerçekleşmiş, kağan onlara Gök Tanrı tarafından verilmiş, ancak halk kağanını terk ettiği için Tanrı tarafından perişanlığa uğratılmıştır. Yine Tonyukuk’a da başarıları için gereken bilgiyi bağışlayan Gök Tanrı’dır. Savaşlarda Tanrı’nın iradesiyle zafere ulaşılmaktadır”* (Pamir, 2003, s. 163).

Toplumun huzurunu ve düzenini bozacak her eyleme, davranışa Gök Tanrı’nın bir yaptırımı olacağına inanıldığı için kağanlar, olumsuz eylemler karşısında tanrıdan almış oldukları güç ile cezanın verilmesine aracılık edebilmektedir. Uygur Kağanı Bayan Çur Kağan, yurttan isyan başlatan kişileri

mızraklayarak isyanı durdurduğunu şu cümle ile ifade etmektedir: “*Gök Tanrı ve yer bana emrettiği için onu mızrakladım*”. Cezanın verilmesi gibi toplum düzenini bozarak isyan eden grupların pişmanlıklarını göstermeleri sonucunda affedilmeleri de tanrının buyruğu olarak görülmektedir (Ögel, 1971, s. 81).

Türk halk anlatılarında kısır olan kadın ve çocuksuz aile olumsuz bir özellik taşımakta; halk tarafından dışlanmaktadır. Anlatılarda “çocuksuzluk” bir motif olarak önemli bir yer kaplamaktadır. Dede Korkut anlatmaları ve pek çok Türk destanında bu motif aynı şekilde işlenmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda çocuksuz ailelerin Tanrı’nın gazabına uğradığı şu cümleler ile ifade edilmektedir:

“*Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa, oğlu-kızı olmayanı kara otağa alın. Altına kara keçe döşeyin. Önüne kara koyun yahnisinden getirin. Yerse yesin yemezse kalksın gitsin. Oğlu kızı olmayana Tanrı Taalâ gazap etmiştir, biz de ederiz, iyi bilsin*” (Ergin, 2014, s. 4). Görüldüğü üzere çocuksuzluk motifi İslamiyet’in etkilerini barındıran Dede Korkut anlatmalarında da eski Türk yaşantısında olduğu gibi Tanrı gazabı olarak nitelendirilmiştir.

Kötü söz söylemek de Gök Tanrı’nın sevmediği toplumsal davranışlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dede Korkut Kitabı’nda yer alan “*Tanrı kötü konuşanları sevmez*”; *Moğolların Gizli Tarihi*’nde ise “*Eğer şimdi böylesi kötü düşüncelerimiz varsa Gök tarafından sevilmeyeceğiz*” (Roux, 2011, s. 125) cümleleri bu düşüncüyü özetlemektedir. Sözlü hukuk anlayışının hüküm sürdüğü bu dönemlerde kullanılan sözler ve davranışlar son derece önemlidir. Kişiler arasındaki güven, saygının temelini sözlü iletişim ve davranışlar sağlamaktadır. İletişim aracı olarak kullanılan sözlerin de doğru, yalansız ve ahlaka uygun olması beklenir. Aksi davranışları sergileyen kişilerin Oğuz Türkleri arasında dışlandığı, toplum dışına itildiği ifade edilmektedir. Bu sözlü yaptırım, bireysel bir ceza olarak da kalmaz; yalan söyleyen, kötü söz kullanan kişinin kendisinden sonra gelen soyu da bu suçla anılmaktadır (Yıldırım, 1972, s. 38). Günümüz hukuk sisteminin aksine halk hukukunda cezalar bireysel değil, kolektif anlayış barındırmaktadır. Bir suçtan tüm aile, soy etkilenmektedir. Bu özellik de suçun işlenmemesi için önemli bir yaptırım olarak görülebilir.

Göge yönelik inanışlar eski Türklerin Orta Asya’daki varlıkları ile sınırlı değildir; inanışların izleri Anadolu’da da bulunmaktadır. Gök gürlmesi, gökkuşağı gibi göge dair pek çok inanış günümüzde canlı bir şekilde yaşamaktadır. Anadolu’da gök gürlmesi, sert rüzgâr ve fırtına “tanrısal kızgınlık” olarak değerlendirilmekte; eski Türk yaşantısında olduğu gibi “göğün gazabı” olarak nitelendirilebilmektedir. Antalya’da yaşayan yörükler arasında gök gürlmesinin cehennemde meydana gelen kavga sonucu olduğuna dair bir inanış bulunmaktadır (Boratav, 2012, s. 72). Eski Türkler arasında yer aldığı gibi gök kuşağının günümüzde de uğurlu, kutlu özelliği devam ettirilmektedir. Gökkuşağı Anadolu’nun pek çok yerinde “nur” şeklinde adlandırılmakta ve gökkuşağının dilekleri göge ulaştırarak dileklerin gerçekleşeceğine dair bir inanış

bulunmaktadır (Turan, 2011, s. 55). Bununla birlikte Muğla’da gökkuşağının altından geçmenin olumsuz sonuçları olacağına dair bir inanış da vardır: “*Gök kuşağının içinde gizli bir mana (güç) barındırdığı düşünüldüğünden altından geçenlerin hayatı boyunca rezillikten, dert ve belalardan kurtulamayacağına inanılır. Bu yüzden bu kuşağın altından geçilmemesi konusunda ebeveynlerin çocuklarını sıkı sıkıya tembihlediği bilinmektedir*” (Eşmeli, 2014, s. 205). Örneklerde yer alan ve eski Türkler arasında yaygın bir inanış olan “göğün kızması” sonucu oluşan bu yaptırımların günümüzde de davranışa dönüşmüş bir inanış olarak var olduğunu ve toplumsal düzene yön verdiğini ifade etmek mümkündür.

3.2. Su Kültüne Bağlı Halk Hukuku Uygulamaları

İnsan yaşamı için olduğu kadar toplumsal yaşam için de önemli bir madde olan su, medeniyetleri yaratan merkez unsur olarak görülmektedir. Gökten yağmur şeklinde indiği için gökle bağlantılı olduğu düşünülen (Roux, 2011, s. 143) su kültürünün oluşmasında suyun şifa veren arındırıcı işlevi, bolluk, bereket simgesi olması önemli bir etkidir. Su kültürü; deniz, göl, çeşme, ırmak gibi su kaynaklarını da içine almaktadır (Örnek, 2014, s. 100).

Su, kutsallığın, yaratımın, yok oluşun simgesi olarak görülmekte; olumlu olumsuz anlamları birlikte barındırmaktadır. İnsan ve toplum yaşamının sürdürülmesinde büyük öneme sahip olan bu unsur, zaman içinde inanç ve kültür ögesi hâlini almıştır. Özellikle eski Türk yaşamında suyun kutsiyetine dair pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler halk edebiyatı yaratmaları aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır (Baysal, 2019). Suya atfedilen kutsallık İslamiyet’in kabulü sonrasında da karşımıza çıkmaktadır. Dede Korkut Kitabı’nda Salur Kazan’ın su için kullandığı sıfatlar ve su ile konuşma çabası suyun çok çeşitli özelliğini gözler önüne sermektedir:

“Çağnam çağnam kayalardan çıkan su

Ağaç gimileri oynadan su

Hasan ile Hüseyin’in hasreti su

Ayişe ile Fatımanun nigahı su

Şahbaz atlar gelüp içdüğü su

Kızıl develer gelüp kiçdüğü su

Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı su

Ordunun haberin bilür-misin digil mana

Kara başum kurban olsun suyum sana” (Ergin, 2014, s. 101). Kazan Han’ın suya başını kurban etmesi suyun kutsiyetini gösteren önemli bir ifadedir. Ayrıca Kazan Han’ın ordusunun yerinin su tarafından bilinebileceğine ve bu konuyla ilgili suyun kendisine yol gösterebileceğine inanması suyun böyle bir yeteneği olduğuna dair olan inancın bir göstergesidir.

Kırgız ve Kazak Türkleri arasında yaygın bir gelenek olarak kısır kadınların pınar başlarında yatırılması, suyun mucizelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Pınar başında sabahlayan kısır kadınlar çocuk sahibi olabilmektedir (Ögel, 2014b, s. 458-459). Eski Türk inancı içerisinde bu durum kutlu suyun bir mucizesi olarak görülmektedir. Hakas Türklerinin inancında yer aldığı gibi *sug-eezi* adı verilen su iyesi bir kadındır (Burkanov, 2013, s. 10). Bu sebeple su iyesinin toplumda çocuk sahibi olmak isteyen insanlara karşı bu şekilde bir ödülü bulunabilmektedir. Benzer bir inanış Altaylara ait bir anlatımda da karşımıza çıkmaktadır. Anlatımda *Süt-Ak-Göl* adına rastlanmaktadır. Süt rengi olan bu ak göl, insanların yaşamları ve ruhları ile bağlantılı görülmektedir. Bir çocuğun doğacağı zaman bu ak gölden ruh alındığına inanılmaktadır (Ögel, 2014a, s. 621). Altay destanlarında önemli bir yer tutan *Ak-Ene/Ak Ana*, suyun içinde yaşayan akıllı, bilgili bir ilahe olarak tanımlanmaktadır. Ak Ene, Tanrı Ülgen’e akıl veren bir konumdur. Böylece Ak Ene’nin kutsal sayılmasının asıl sebeplerinden birinin kutsal su içerisinde yaşıyor olması olduğunu ifade etmek mümkündür. Öyle ki su, ruh veren bir yapı sergilemektedir. Bu özelliğinden dolayı toplum tarafından suyu kızdırmak ve olumsuz davranışlar sergilemek yeni doğacak çocuklara verilecek ruhu da engellemek anlamına gelebilir. Bu cezaî yaptırım, toplumun birliği ve devamı için bir tehlikedir. Eski Türklerin bozkır yaşantısını güvenli bir şekilde sürdürebilmesi için soyun devamına, yurdu koruyan yiğitlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlayış ile kurallara uymak, toplumun yararına olan bir davranış olarak görülmektedir.

Kazak Türkleri arasında “sudan çekinme” şeklinde adlandırılan bir gelenek bulunmaktadır. Kazaklar suyu kirletmemek için yüzünü yıkamadan yemeğe gelen çocuklarının bu davranışını suya duydukları saygı ve çekingenlik neticesinde hoş görmektedir (İnan, 2020a, s. 494). Eski Türk yaşantısında çocuk terbiyesine verilen öneme (Guignes I, 2018, s. 125) ve Türk halk hukukunda çocukların ailelerine karşı olumsuz tavırlarının dahi ağır yaptırımlar ile karşılanmasına rağmen bir çocuğun yüzünü yıkamadan yemeğe gelmesinin hoş karşılanıyor olması yalnızca suya dair gelişen olumlu davranış kalıpları ile açıklanabilmektedir.

Suyu kirletmemek eski Türklerde, Moğollarda ve çağdaş Altaylılarda ortak olarak bulunan bir kuraldır. Bu uygulama suyun kutsallığı dolayısıyla su kültü ile açıklanmaktadır (İnan, 2020a, s. 493; Akpınar, 1999, s. 78). Cengiz Han’ın oluşturmuş olduğu “Yasa”da suya dair önemli kanun maddeleri bulunmaktadır:

1. *Su ve ateş, (altında ateşin saklı bulunduğu kül) göçebelerin hayatında bilhassa değerli, çok kere güç elde edilir ve bundan ötürü de her türlü harip ve kullanılmaz hâle getirilmeye karşı (kuyu kirletilmesi gibi) muhakkak korunulması gereken unsurlardır.*
2. *Kim kül veya su içinde işerse ölümle cezalandırılır.*
3. *Suya elleri daldırmak yasaktır; su almak için bir kap kullanılmalıdır.*

4. *Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiseleri yıkamak yasaktır* (Alinge, 1967, s. 53-144).

Suyu kirletmemeye dair sözlü kuralların yansıması Anadolu'da Tahtacılar arasında da bulunmaktadır. Tahtacılar arasında suya tükürmek veya işemek yasaktır (Roux, 2011, s. 144) ayrıca suya girerek suyu kirleten kişilerin ölebileceğine de inanılmaktadırlar (Akpınar, 1999, s. 78).

Su dedesi, su iyisi, su anası olarak adlandırılan ve göl, deniz, nehir gibi su birikintilerinde yaşayan su ruhları kızdıkları takdirde suda yoğun dalgalar oluşturup suya giren insanları çekip cezalandırmaktadır. Su iyelerinin toplumda herhangi bir aksaklık meydana gelmediği, kurallara uyulduğu zamanlarda ise suya giren insanları şifa ile ödüllendirmesine (Atnur, 2002, s. 873) dayanan inanışın izleri de Edremit'te yaşayan Tahtacılar ve Kızıbaş Karakeçili Yörüklerinde gözlemlenmektedir. Burada karnı ağrıyan çocukların ağrılarının geçmesi için suya dua edilmektedir (Akpınar, 1999, s. 80). Erzurum'da bulunan Dumlu adlı su kaynağının suyunun da hamile kadınların kolay doğum yapmasını sağladığına dair bir inanış bulunmaktadır. Bu inanış gereği su kaynağı yakınındaki kadınlar bu sudan içmekte ve kolay bir doğum geçireceğine inanmaktadır. Böyle bir hikmeti bulunan kutsal gücün yakınına ise olumsuz bir davranış sergilemek de su ruhunu kızdıran bir durum olarak görülmektedir. Dumlu kaynağının başında rakı içmek isteyen bir grubun rakı şişelerini suya daldırmaları sonucunda fırtına oluştuğu ve dolu yağdığı ifade edilmektedir (Boratav, 1994, s. 49-50). Suyun kutsal gücü toplum inanışlarına ve düzenine uygun davranan kişilere sağlık bahşederken aykırı davranışlara karşı ağır yaptırım uygulamaktadır. İslam inancına göre alkol tüketmek yasaklanmış bir eylemdir. Dolayısıyla tanrıdan gücünü almış olan kutsal su tarafından da yasak görülmektedir. Bu anlatma aracılığıyla topluma yasaklanmış eylemleri yapmanın ceza ile karşılık bulacağı mesajı verilmektedir.

Verilen sözleri tutmayan, yeminine sadık kalmayan kişilerin de su iyeleri tarafından cezalandıracağına inanılması sebebiyle yeminler su kaynağına yakın yerlerde edilmektedir. Suyun kutsal gücü şahitliğinde edilen bu yeminler, sözlü olarak yapılan anlaşmalar için güven teşkil etmektedir. Tunceli'de yeminler Munzur Çayı üzerinde yapılmaktadır. Yeminin ardından çaydan su içilip bir taş atılarak yeminin kabulü için niyet edilmektedir. Küslüklerin bitmesi için de suya taş atma pratiği gerçekleştirilmektedir (Akpınar, 1999, s. 79). Anadolu'nun çeşitli yerlerinde "*suyun Ayşe'si Fatma'sı hakkı*" şeklinde de su üzerine yemin edilmektedir (Kalafat, 2012, s. 123). Su, peygamber eşi ve kızı gibi İslam dini için önemli isimler ile birlikte anılarak ve yemine konu olarak kutsal yönünün günümüzdeki canlılığını ortaya koymaktadır.

Türk kültürünü, yaşayış ve tecrübelerini kuşaktan kuşağa asırlar boyunca taşıyan atasözleri, sözlü hukuk kurallarını da yoğun bir şekilde bünyesinde barındıran edebî bir türdür (Dursun, 2015, s. 152). Atasözleri eski Türk

hafızasının bir yansıması olarak suyun özelliklerini yansıtmaktadır: “Değerli taş su dibindedir”, “Kara suya tükürme, halkı milleti kötüleme”, “Acı acıya, su sancıya”, “Su geçmez sözü söylememek daha iyidir” (Baysal, 2019, s. 418-422) vb. atasözlerinde yer aldığı gibi su; değerli, temiz tutulması gereken, şifa veren, kutsal özelliklerini Türk kültürünün en eski dönemlerinden bu yana muhafaza etmiş ve günümüze taşımıştır.

Türk halkına ait su konulu pek çok anlatıma, efsane de bulunmaktadır. Kıbrıs Zeytinli köyünde suyun kutsallığını ve yaptırımlarını gözler önüne seren bir anlatıma şu şekildedir: “Kıbrıs Zeytinli Köyü Kalafat Deresi’ne ait bir inanışa göre suyun gözünde Şahmerdan yaşar ve suyun akışını bu büyük yılan kontrol eder. Bu yılan suyu israf edenleri, tembelleri, kendisine hediye vermeyenleri sevmezdi. Ona hediye olarak ekmek, çiçek, dal, yaprak verirdi. Bir anlatıya göre kendisine hediye verilmediği için 9 yaşındaki bir çocuğu yutmuştur” bu anlatıdaki “hediye” ifadesi başka anlatılarda “kurban vermek” şeklinde karşımıza çıkmaktadır: “İnanca göre köylüler mevsimlik su taşkınlarından korunmak için her yıl bir hane tarafından bir kurban kesmektedir.” Suya kurban vermeyen kişilerin başlarına bir felaket geleceğine inanıldığı için (Kalafat, 2012, s. 125-127) toplum içerisinde bu kurala uyulmuş; toplumsal düzen sağlanmıştır.

3.3. Ağaç Kültüne Bağlı Halk Hukuku Uygulamaları

Ağaç, dünya ve Türk mitolojisinde çeşitli anlamlar barındıran bir doğa unsurudur. Türk kültüründe ağaç; kutsal, değerli görülmekte ve eski Türk yaşantısına yön veren bir özellik sergilemektedir. En yaygın kùltlerden biri olarak ağaç, yeryüzündeki anlamlarının yanı sıra ebedî düşüncenin simgesi olarak da bilinmektedir (Ocak, 2015, s. 129).

Ağaç, Şamanizm’in temel unsurlarından biridir. Şaman davulu ağaç odunundan yapılmakta; davula ağaç resmi çizilmektedir. Bununla birlikte evren ağacı adı verilen ağacın dünyanın ortasında bulunduğuna inanılmakta ve ağaç, dünyanın direği olarak ifade edilmektedir. Bu direğin dallarının Ülgen’in sarayına ulaştığı inancı yaygındır. Böylece kozmik ağaç yer altındaki kökleri, yeryüzünün direği ve Ülgen’in sarayına ulaşan dallarıyla üç evreni birbirine bağlayan bir direk konumundadır (Eliade, 2014, s. 338). Şaman ayinlerinin vazgeçilmezi kayın ağacının, Ülgen ve Umay Tanrıları tarafından gökten indirildiğine inanılmaktadır. Mukaddes kayın ağacı yanında yağmur duaları yapılmakta; ağaca kurban sunulmaktadır:

Altın yapraklı bay kayın

Sekiz gölgeli mukaddes kayın

Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın

Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı

Ak kuzu kurban ediyorum (İnan, 2020b, s. 254).

Şamanizm ile dünyanın merkezinde görülen ve Tanrılar ile iletişim aracı olarak ifade edilen ağaçlar, Anadolu yaşantısında da “ata mirası” özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Evlerin önünde bulunan ağaçlar; aile, ev ve soyun mirası olarak benimsenmiştir. Bu ağaçların kesilmesinin ise bir felakete yol açacağına inanılmaktadır (Ögel, 2014b, s. 597). Dede Korkut Kitabı’ndaki anlatımlarda evinin önündeki ağacın kesilmemesi bir hayır, dua olarak karşımıza çıkmaktadır: “*Kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün*” (Ergin, 2014, s. 94). Ulu ağacın sahibine güç verdiğine inanılmaktadır (Boratav, 2012, s. 30). Ayrıca ağaçlar uzun ömürlü, köklü yapıları dolayısıyla soyların devamlılığına da şahitlik etmiştir. Bu yönüyle miras olarak değerlendirilen bu kutsal varlığın kesilmesi atanın mirasına da sahip çıkılmadığı anlamına gelmektedir. Bu durum ölmüş olan ataya⁴ yönelik olumsuz bir tutum olarak değerlendirilmektedir.

Ölmüş ataya karşı devam ettirilen saygı ve hürmet “baba hukuku”nun bir göstergesidir. Atanın mirasına sahip çıkmak ataların ruhlarını hoşnut etmek için yapılan bir uygulamadır (Kafesoğlu, 2013, s. 292). Çünkü eski Türk yaşantısında var olan atalar kültürüne göre aile büyüklerinin ruhları yeryüzünde kalmakta ve yaşayan akrabalarının hayatlarını olumlu veya olumsuz şekilde etkileyebilmektedir (Etnoloji Sözlüğü, 1971, s. 23). Eski Türkler sosyal normlara ve geleneklere aykırı davranmanın sonucunda çeşitli yaptırımların uygulanacağını bilinci (Boçarov, 2020, s. 207) ile ata mirası olarak gördüğü “ağaç”ı kesmemeyi görev bilmıştır. Bu sebeple ata mirası olan ve kutsal bir özellik taşıyan ağacın kesilmesi de toplumda bir tabu halini almıştır. “İnsanlığın yazılmamış en eski yasası” (Freud, 1998, s. 40) olarak tanımlanan tabu ile ağacın kesilmesi bir felaket ile sonuçlanacaktır. Bununla birlikte ata mirasına yönelik yapılmış olan saygısızlıklar toplum tarafından da hoş karşılanmamakta ve “ayıplanma”, “kınanma” gibi sözlü hukuk yaptırımları (Dursun, 2016, s. 249) ile de karşılanabilmektedir.

Türk edebî ürünlerinde ağaç, ata mirası olarak değil doğrudan “ana” ve “ata” özellikleri ile de karşımıza çıkmaktadır. Ağacın çocuğu olmayan aileleri çocuk sahibi yapabileceğine dair olan inanış vardır (Frazer, 2020, s. 54). Bu inanış *Oğuz Kağan Destanı*, Altay Türklerinin *Ak Taycı Destanı*, Tatarların *Narıkbay Destanı* gibi Türk destanlarında yerini almıştır (Yıldırım ve Kuzu, 2020, s. 41) Dede Korkut anlatımlarında Basat ve Tepegöz arasında geçen diyalogda ise ağaç “ata” olarak zikredilir: “*Atam adın sorar olsan kaba ağaç, Anam adın dir-isen kağan aslan*” (Ergin, 2014, s. 214).

Eski Türk yaşantısında ağaç kültürü ile birlikte canlı varlıkların evi olarak görülen orman da dinî inanmalara ve ruha sahip bir doğa unsurudur. Eski Türklerin ağaç ruhunu kızdırmama çabası aynı şekilde orman kültürü için de

⁴ Ölü kültürü adı verilen bu inanışa dair ayrıntılı bilgi için bk. Altın, Kübra Yıldız, (2018). *Türk Kültüründe Atalar Kültü*, (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 141.

geçerlidir. Ormanda yapılan avların veya kesilen ağaçların orman ruhunu kızdırmadan yapılması gerekmektedir. Ekosistemin bozulması orman ruhunu öfkeliendirecek bir eylemdir (Bayat, 2016, s. 171-176). Bu anlayışla avcılık ile geçinen Şor Türkleri arasında orman kültürüne yönelik çeşitli kurallar oluşmuştur. Bu kurallar şu şekildedir:

1. *Avcı yalan söylemeyen, sözüne güvenilir ahlaklı kişiler olmalıdır.*
2. *Avcı ava çıkacağı gün cinsel ilişkiye girmemiş olmalıdır.*
3. *Avcının evde kalan aile fertleri temizlik kurallarına uymalıdır.*
4. *Avcı obasına dönünceye kadar obada eğlence, şakalaşma yasaktır. Orman ruhları bunlardan hoşlanmaz.*
5. *Orman ruhları müstehcen hikâyelerden hoşlandığı için avcılar yanlarında usta bir hikâyeci bulundurmalıdır. Bu hikâyeci avdan avcı kadar hisse almalıdır (İnan, 1986, s. 63).*

Ağaca yönelik inanışlar yalnızca eski Türk yaşantısı ile sınırlı değildir. İslamiyet’in kabulü sonrasında da ağaca verilen değer ve kutsiyet devam etmiştir. Kur’an-ı Kerim’de ağaçların Allah’ın varlığına bir delil olarak gösterilmesi, peygamberlerin kurumuş ağaçları canlandırması gibi ağacın kutsallığını yansıtan örnekler bulunmaktadır (Ergun, 2012, s. 108). Günümüzde de bu inanışların yansımaları bulunmakta; inanış temelli gelişen davranış kalıpları varlığını korumaktadır. Tahtacıların ağaçlara duyduğu saygı ve bağlılıklarını yansıtan “*Muharrem ayında ağaç kesmek yasaktır, salı günleri ağaç kesilmez, işe başlanacağı sırada ağaçlar için dualar okunur*” (Ocak, 2015, s. 135) gibi çeşitli kuralları vardır. Benzer kurallar Karakoyunlu Türkmenleri arasında da bulunmaktadır. Karakoyunlular, ağaçlara zarar veren her eylemi yasaklamıştır. Ayrıca ağaca demir takan kişiye ağacın fayda sağlayacağına ve kişiyi cehennemden koruyacağına inanılmaktadır. Kadınlar tarafından ağaçlara çiçekler takılıp kurban sunulmaktadır (Ocak, 2015, s. 134).

Eski Türk inanışlarının izi olarak Anadolu’nun pek çok yerinde ulu ve yalnız ağaçlar dilek ağacı olarak kullanılmakta; ağacın şifacı yönüne dair anlatımlar canlı bir şekilde yaşamaktadır. Örneğin Muğla ilinde yaşlı çınar ağaçlarının ermiş olduğuna dair bir inanış bulunmaktadır. Yine bu ilde belirli bölgelerde bulunan çınar ağaçlarına hasta çocukların götürülmesi ve ağaçtan şifa beklenmesine dair anlatılar (Gökçe, 2019, s. 68-69) çalışmalarda yer almaktadır. Türk destanlarında ana rolünde karşımıza çıktığını ifade etmiş olduğumuz ağacın bu özelliği günümüzde Adana’da “Cennet Ana” adıyla karşımıza çıkmaktadır. Cennet ana adlı ağacın hasta çocukları tedavi ettiğine inanılmaktadır. Ağacın bu ödülüne karşı toplumun tarafından ağacın öperek paçavra bağladığı gözlenmiştir (Özarslan, 2003, s. 100).

Eski Türk yaşantısında şeytan ve kötü ruhları kovan güneşin batışını engelleyen, rüzgârı dindiren ay tutulmasına etki eden, yağmur yağdıran,

hastalıklardan, felaketlerden koruyan, Tanrı ile irtibatı sağlayan (Ergun, 2012, s. 46-54) ağaç, yeryüzünde insan yaşamını kolaylaştıran güçlere sahiptir. Bu sebeple eski Türkler yaşamlarını bu gücü hoşnut etmek üzere düzenlemiş ve ağaca olan saygısını göstermiştir. Yukarıda yer verilen örnekler ile bu saygının ve davranış kalıplarının canlı bir şekilde günümüzde de yaşatıldığını görmek mümkündür. Ağaca yönelik geliştirilen olumlu davranışlar ile ağacın fayda sağlayacağı, cehennemden koruyacağı, hastalıklara iyi geleceği vb. inanışlar bulunmaktadır. Bu faydaları elde etmeye yönelik davranışlar sergilenerek kurallar oluşturulmaktadır. Böylece inanç temelli geliştirilen davranış kalıplarının hukukun işlevini yerine getirdiğini, toplumsal düzen ve asayişin korunmasında etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. Yukarıda örnekleri verilen, kültürel bağli gelişen halk hukuku uygulamaları geleneksel özellik barındırmaktadır. Eski Türk yaşantısında ağacın yanında dua etmek, ağaca kurban sunmak, ağacın ata mirası olarak görülmesi ve mirasa saygı duyulması, ağaca yönelik olumlu tutum sergilemek; günümüzde belirli bölgelerde bu uygulamaların varlığını sürdürmesi ve ağaca yönelik kuralların var olması köklü geleneğin bir göstergesidir. Bu inanma ve uygulamalar geleneksel özelliğini korumanın yanında asırlar boyu sürdürülerek süreklilik kazanmış ve zorunlu⁵ olarak görülmüştür. Böylece bu kurallar ve uygulamalar halk hukuku hâlini almıştır. Aksi takdirde Alan Dundes'in ifade ettiği gibi “*tüm gelenekler yasa değildir. Ancak halk hukuku gelenekseldir*” (Dundes ve Dundes, 1995, s. 4).

Sonuç

Eski Türkler, bilinen ilk yurdu Orta Asya'da bozkır hayatının sunmuş olduğu imkânlar ile özgür, doğayla iç içe bir yaşam sürmüştür. Bu yaşam şekli dolayısıyla doğa ve doğaya ait unsurlar onların yaşamlarında büyük önem taşımaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasi vb. tüm alanları etkisi altına alan doğa koşulları eski Türk yaşantısının sosyal normlarını da şekillendirmiştir. Bu anlayış ile doğa unsurlarına yönelik çeşitli inanışlar ve bu inanışlar ile temellenen davranışlar oluşmuştur. Onların doğanın dengesini ve toplumsal düzeni bozan davranışlarının sonucunda ise doğada bulunan kutsal ruhların yaptırımlarının olacağına inanılmaktadır. Çalışmamızda konu edilen gök, su, ağaç gibi doğa unsurları bu anlayışın bir örneği olarak sunulmuştur.

Eski Türkler, doğa unsurlarının gücü ile yaşamlarını sürdürmeye çalışırken süreklilik kazanan davranışları sosyal norm hâlini almış ve bu yolla kolektif bir bilinç oluşmuştur. Bu bilinç ile toplumsal düzeni oluşturmuş ve asırlar boyu sürdürmüşlerdir. Din ve inanışlardan beslenen sosyal normların toplum tarafından yaratılıp sözlü hukuk kuralları haline gelmesi de Türk hukuk sisteminin temellerini yansıtmaya yönüyle dikkat çekicidir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. (Işıқтаç, 1992, s. 40-44).

Çalışmada yer alan örneklerde görüldüğü üzere doğa unsurları ceza ve ödül sistemi ile toplumsal düzeni sağlamıştır. Örneğin, yenilgi ve düşmana teslim olmak Gök Tanrı'yı kızdıran eylemler olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla toplum, yenilmemek için mücadele etmekte ve düşmana teslim olmamanın yurdu ve halkı korumanın yollarını aramaktadır. Tanrıyı kızdırmamak üzere gerçekleştirilen bu eylem aynı zamanda güçlü kahramanların yetişmesini ve yurdun bütünlüğünün korunmasını da sağlayarak toplumda bir sistem ve düzen oluşturmaktadır. Aynı şekilde çocuksuzluğun tanrının gazabı olarak görülmesi ve çocuksuz kişilerin toplum tarafından ayıplanması, çocuksuz ailelerin çocuk sahibi olmak için yollar aramasına sebebiyet vermektedir. Bu çaba sonucunda hem toplumun en küçük ve önemli birimi olan aile yapısı tamamlanmakta hem de çocuksuz olarak nitelenen ve hor görülen kişilerin toplum içindeki itibarı artmaktadır. Özellikle erkek çocukların doğumu, halkın ve yurdun korunması için önemli görülmektedir. Zorlu bozkır yaşantısında yurdun savunulması ve bütünlüğü için bu, temel bir ihtiyaçtır.

Kötü söz söylemenin Gök Tanrı ve ağacın kutsal ruhu tarafından yasaklandığına inanılması ve buna uygun davranışlar geliştirilmesi; çocuk terbiyesinin, ahlaklı bir toplum yapısının oluşması ve dolayısıyla toplum düzeni için önemli bir yaptırımdır. Bu kurala uyulmadığı takdirde tanrının kızgınlığını gök gürültüsü, şiddetli fırtına, kısırlık ve ölüm gibi cezalar ile göstereceğine inanılmaktadır.

Doğada bulunan kutsal ruhlar yalnızca ceza veren varlıklar değildir. Tanrı ve ruhlar aracılığıyla ödül sistemi ile de toplumsal düzenin sağlandığını görmek mümkündür. Örneğin kısırlıktan kurtulmanın ve toplum içinde itibar kazanmanın yolu; kutsal suya, ağaca kurban sunmak, ruhlara saygılı olmak gibi uygulamalardır. Böylesine büyük hikmetler sergileyen suyu ve ağacı korumak da toplum için önemli görülmüş ve bu unsurları korumaya yönelik, çalışmamızda yer verildiği gibi, sözlü hukuk kuralları oluşturulmuştur. Bu kurallar gerek tanrının ağır yaptırımlarından korunmak, toplumsal ihtiyaçları karşılamak gerekse bir ödül elde etmek amacıyla düzenli ve sürekli bir şekilde uygulanmıştır. Bu olumlu ve olumsuz davranış kalıpları sonucunda halk hukuku işlevini başarılı bir şekilde yerine getirmiş ve eski Türk yaşantısında düzen, asayiş sağlanmıştır. Bu inanış temelli davranışların izlerine günümüzde de rastlanılmakta; sözlü hukuk kuralları belirli kesimlerde canlılığını korumaktadır.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Arsal, S. M. (1947). *Türk tarihi ve hukuk*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Akı, E. (2007). *Hukukun temel kavramları*. Barış.
- Akpınar, T. (1999). *Türklerin din ve hukuk tarihi*. İletişim.
- Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları* (Coşkun Üçok, Çev.). AÜ Hukuk Fakültesi.
- Atnur, G. (2002). *Başkurt ve Tatar efsaneleri üzerine karşılaştırmalı motif çalışması*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Baldick, J. (2016). *Hayvan ve şaman*. (N. Şahin, Çev.). Hill.
- Bayat, F. (2016). *Türk mitolojik sistemi*. Cilt: II. Ötüken.
- Baysal, N. (2019). *Türk halk kültüründe su*. [Doktora Tezi], İzmir: Ege Üniversitesi.
- Beşevliev, V. (1945). *Proto bulgar dini*. (Türker Acaroğlu, Çev.). Belleten, 9(34), 213-261.
- Boçarov, V. V. (2020). *Hukuk antropolojisi*. Doğu Kütüphanesi.
- Boratav, P.N. (1994). *100 soruda Türk folkloru*. Gerçek.
- Boratav, P.N. (2012). *Türk mitolojisi*. (R. Özbay, Çev.). BilgeSu.
- Burkanov, A. V. (2013). *Hakasların geleneksel dünya tasavvurlarında su iyesinin dişil başlangıcı* (A. Bağcı, Çev.). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (36), 9-22
- Cin, H., Akgündüz, A. (2017). *Türk hukuk tarihi*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Crawford, H. Toy. (1899). Taboo and morality. *Journal of the American Oriental Society*, 20, 151-156.
- Dal, S. (2023). *Kazak destanlarında halk hukuku unsurlarının değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- De Guignes, J. (2018). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı Tatarlarının tarihi umumisi* (H. Cahı, Çev.). Ötüken.
- Dundes, R., Dundes, A. (1995). What is folk law?. Alison Dundes Renteln and Alan Dundes (Ed.). *Folk law-essays in the theory and practice of lex non scripta*, V. 1, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1-4.
- Dursun, A. (2015). Türkiye Türkçesi atasözlerinde sözlü hukuk. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 151-160.
- Dursun, A. (2016). *Türk halk hukuku*. Ötüken.

- Edgerton, B. R. (1985). *Rules, exceptions, and social order*. California.
- Eliade, M. (2014). *Dinler tarihine giriş* (Lale A. Özcan, Çev.). Kabalıcı.
- Ergin, M. (2012). *Orhun abideleri*. Boğaziçi.
- Ergin, M. (2014). *Dede korkut kitabı I*. Türk Dil Kurumu.
- Ergun, P. (2012). *Türk kültüründe ağaç kültü*. AKM.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. Kabalıcı.
- Eşmeli, İ. (2014). Dinler tarihi açısından gök cisimleri ve tabiatla ilgili inanış ve uygulamalar (Muğla Yatağan örneği). *Dini Araştırmalar*, 17 (45), 195- 208.
- Etnoloji sözlüğü. (1971). (S. V. Örnek, Haz.) Ankara Üniversitesi DTCF.
- Frazer, J.G. (2020). *Altın dal- dinin ve folklorun kökleri*. YKY.
- Freud, S. (1998). *Totem ve tabu I* (N. Berkes, Çev.). Çağdaş.
- Güriz, A. (2003). *Hukuk felsefesi*. Ankara: Siyasal.
- Gökçe, M. (2019). Menteşe bölgesi yörüklerinde islam öncesi inançların izleri. İlhan Şahin (Ed.), *Yörükler Orta Asya'dan Anadolu'ya*. Bursa: Osman Gazi Belediyesi, 59-74.
- Harrison, J. (1913). *Ancient art and ritual*. Williams and Norgate.
- Harva, U. (2014). *Altay panteonu*. (Ö. Suveren., Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Işıktaç, Y. (1992). *Hukukun kaynağı olarak örf-âdet hukuku*. Kazancı.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (2020a). Türklerde su kültü ile ilgili gelenekler. *Makaleler ve İncelemeler*, C. I. içinde (s.491-495). TTK.
- İnan, A. (2020b). Türk boylarında dağ, ağaç (orman) ve pınar kültü. *Makaleler ve İncelemeler*, C. II. içinde (s. 253-259). TTK.
- Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk millî kültürü*. Ötüken.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk halk inançlarında tabu*. Berikan.
- Karataş, H. (2016). *Halk hukuku uygulamaları ve sürgün gelinler*. [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Köprülü, M. F. (2005). Ortazaman Türk hukuki müesseseleri İslam amme hukukundan ayrı bir Türk amme hukuku yok mudur? *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. Akçağ.
- Maine, Sir H. S. (1861). *Ancient law*. London.
- Malinowski, B. (1998). *İlkel toplum*. (H. Portakal, Çev.). Öteki.
- Ögel, B. (1971). *Türk kültürünün gelişme çağları*. Millî Eğitim.
- Ögel, B. (2014a). *Türk mitolojisi*, C. I. Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2014b). *Türk mitolojisi*, C. II. Türk Tarih Kurumu.
- Özarslan, M. (2003). Türk kültüründe ağaç ve orman kültü. *Türkbilig*, 5, 94-102.
- Örnek, S.V. (2014). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. BilgeSu.
- Pamir, A. (2003). Türkler'in geleneksel dini Şamanizm'in Orta Asya eski Türk kamu hukuku'na etkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52, 155-185.
- Rousseau, J.J. (1987). *Toplum sözleşmesi*, (V. Günyol, Çev.). Adam.

- Roux, J.P. (2011). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (A. Kazancıgil, Çev.). Kabalcı.
- Sumner, W. G. (2008). *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*. Athenaum.
- Turan, F. A. (2011). Orta Asya'dan Anadolu'ya mitik yolculukta tabiat olayları. *Millî Folklor*, 23 (90), 49-59.
- Türkçe sözlük* (2011). Türk Dil Kurumu.
- Yakut, E. (2002). Eski Türklerde hukuk. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(3), 401-426.
- Yıldırım, D. (1972). Dede Korkut ve Yunus Emre'de hayat, tabiat, tanrı ve ölüm. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 20, 37-47.
- Yıldırım, S., Kuzu, F. (2020). Türk ve Türk Dünyası destanlarında ağaç etrafında şekillenen anlam olgusu. *Türkoloji*, 103, 36-58.
- Yörükân, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan evvel Türk dinleri Şamanizm*. Ötüken.
- Winick, C. (1970). *Dictionary of anthropology*. Littlefield, Adams & Co.

Manavgat Yerleşim Yeri Adlarının Toponimi Açısından İncelemesi An Etude of Manavgat Toponymies in Terms of Toponymy

Celâl GÖRGEÇ

Türk Dili Bilim Uzmanı, Manavgat/ Antalya
celalgorgec07@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4642-615X

Özet

Bu çalışmada Antalya'nın Manavgat ilçesinin yerleşim yeri adları toponimi açısından incelenmiştir. Bilindiği gibi, yeradlarının ortaya çıkışını, yapısını, anlamını, gelişimini, ortaya çıkışlarındaki geleneği ve ilkeleri araştıran adbilim alanına toponimi (yeradbilim) adı verilir. Çalışmada ele alınan malzeme, Manavgat'ın idarî sınırları içinde kalan ve Büyükşehir Yasasıyla mahalle statüsüne dönüştürülen köyler ve şehir içinde kalan mahallelerin adlarıyla sınırlandırılmıştır. Yeradlarının tür, köken, yapı ve anlam açısından ele alındığı bu çalışmada esas olarak betimleme yöntemi ve tarihî yöntem kullanılmıştır. Çalışmamızda öncelikle Manavgat ilçesine ait yerleşim yeri adları yazılı kaynaklardan derlenerek bu adların genel görünümü ortaya konulmuş, böylelikle adlandırılmalardaki karakteristik özellikler ve eğilimler tespit edilmiştir. Ayrıca, yerleşim yeri adlarının tarihî görünümleri de kaynaklara dayalı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak çalışmamız; leksik-semantik sınıflandırma, dilbilgisel sınıflandırma ve kökensel sınıflandırma olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. Manavgat'taki yerleşim yeri adlarının verilmiş eğilimleri açısından tabiata ve fiziksel özelliklere dayanan adlar ile birey ve topluma dayanan adlardan oluştuğu görülmektedir. Dilbilgisel sınıflandırmada yeradları, yapısına göre basit, türemiş ve birleşik olarak üç başlık altında ele alınmıştır. Manavgat'taki yerleşim yerleri adlandırılırken en çok birleşik adlar tercih edilmiştir. Köken bakımından Manavgat'taki yerleşim yeri adlarının neredeyse tamamına yakını Türkçe adlardan oluşmaktadır. Bu durum, Manavgat'ın eskiden beri önemli bir Türk yerleşimi olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Manavgat, toponimi, yeradbilim, köy adları, yerleşim yeri adları

Abstract

In this study, the settlement names of Manavgat district of Antalya were examined in terms of toponyms. As it is known, the field of toponymy, that studies the emergence, structures, meanings, developments, traditions and principles of their emergence, is called toponymy. The material covered in the study is limited to the names of villages and neighborhoods within the administrative boundaries of Manavgat, which have been converted into neighborhoods through the Turkish Metropolitan Law. The study primarily employs descriptive and historical methods to analyze the place names in terms of type, origin, structure, and meaning. The names of the settlement areas belonging to Manavgat are first compiled from written sources to establish their general characteristics and identify characteristic features and trends in their nomenclature. Additionally, the historical appearance of the place names is presented based on sources. Consequently, the study is divided into three main sections: lexical-semantic classification, grammatical classification, and etymological classification. It is observed that the place names in

Manavgat consist of names based on nature and physical features, as well as names related to individuals and society. In terms of grammatical classification, the toponyms are categorized as simple, derived, and compound names. Compound names are predominantly preferred when naming the settlement areas in Manavgat. Regarding their origin, nearly all of the place names in Manavgat are derived from Turkish words, indicating the region's longstanding significance as a Turkish settlement.

Keywords: *Manavgat, toponym, science of place names, village names, settlement names*

İnsanlar en eski zamanlardan itibaren yaşadıkları yerlere çeşitli adlar vermişlerdir. Bu coğrafi adlar, çok yakın bir dönemde ortaya çıkabileceği gibi yüzlerce yıllık yadigârlar olarak günümüze kadar korunmuş olabilir. Yerleşim yeri adlarında toplumun kolektif yaşamının tarihi, toplumsal, ekonomik ve psikolojik etmenler gibi insanı ve insanlığı çevreleyen birçok unsurun yansımaları görmek mümkündür (Məmmədov, 2007). Buna bağlı olarak coğrafi nesnelere hiçbir zaman nedensiz ve rastgele ad verilmez. Yeradları, bilinçli faaliyetlerin, sosyo-ekonomik ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkar. Böylelikle bu adlar hayatımızın, tarihimizin yani geçmişimizin aynası durumundadır (Yusifov ve Kərimov, 1987, s. 5).

Eldeki çalışmada, Manavgat ilçesinin orunadları toponimi açısından incelemek üzere ele alınmıştır. Bilindiği üzere, “*yeradlarının ortaya çıkışlarını, yapılarını, anlamlarını, gelişmelerini, ortaya çıkışlarındaki geleneği ve prensipleri araştıran adbilim alanına toponimi (yeradbilim)*” adı verilir (Şahin, 2018, s. 77). Adbilimin (onomastik) bir kolu olan toponimi, köken olarak Yunanca asıllı olup *topos* “yer” ve *nomos* “ad” sözlerinin birleşmesiyle oluşur ve “*coğrafi ad*” anlamına gelmektedir (Yusifov ve Kərimov, 1987, s. 5). Toponimiyle ilgili ülkemizde, yeterli düzeyde olmasa dahi, pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu bilim dalının gelişmesine katkısı olan kimi eserlere eldeki çalışma aracılığıyla değinilse de hepsine yer vermek, çalışmanın maksadını ve boyutunu aşacağı için diğer eserlere yer verilememiştir.

Esasen burada değerlendirilen malzemenin önemli bir kısmı konomimler (köyadları) olsa da 12.11.2012 tarihinde kabul edilen 6360 sayılı “*On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”¹ ile diğer büyükşehirlerde olduğu gibi Antalya’daki köylerin de mahalle statüsüne dönüştürülmesi, malzemenizin tamamını mahalle adına dönüştürmüştür. Ancak bu durum çalışmamızın bir oykonimi (orunadbilim) çalışması olduğu gerçeğini etkilemeyecektir.

Manavgat ilçesinin yeradlarına ilişkin ilk çalışma olan ve Cemali Sarı tarafından 2016 yılında sunulan bir bildiriye Manavgat ilçesinin genel coğrafya

¹ 14.03.2013 tarihinde yapılan değişikliklerle bu Kanunun başlığında yer alan “*on üç*” ibaresi “*on dört*” olarak, “*yirmi altı*” ibaresi “*yirmi yedi*” olarak değiştirilmiştir.

özellikleri ele alınarak köy, kasaba ve şehir adları coğrafi bakış açısıyla sınıflandırılmıştır. Manavgat ilçesi yerleşme adları, coğrafi açıdan fizikî ve beşerî coğrafya kökenli olmaları bazında değerlendirilmiştir. Bu çalışmada 88 yerleşim birimi ele alınmıştır. Yazara göre, beşerî coğrafya kökenli 51 (%58) yerleşme, fizikî coğrafya kökenli 37 (%42) yerleşme birimi mevcuttur. Buna göre, adlarını beşerî coğrafya terimlerinden alan yerleşme sayısı fazladır (Sarı, 2016, s. 339-352). Manavgat'ın yeradlarına ilişkin ikinci akademik çalışma ise “*Antalya'nın Manavgat İlçesi Yer Adları*” başlığıyla İbrahim Şahin tarafından Doç. Dr. Mehmet Ali Yolcu danışmanlığında Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde lisans bitirme tezi olarak hazırlanmıştır. Ancak bu çalışma, halkbilimi ve halk anlatmaları çerçevesinde yapılmıştır ve Manavgat'ın yalnızca 20 köyü çalışmaya dâhil edilmiştir. Ancak her iki çalışmanın da yüzeysel kalması; ilk çalışmada 88, ikinci çalışmada ise 20 yerleşim biriminin ele alınması; bununla birlikte ilk çalışmanın coğrafya, ikincisinin ise halkbilimi çalışması olması, leksik-semantik ve dilbilgisel bir sınıflandırmayı içeren daha ayrıntılı ve geniş bir çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmanın Önemi ve Amacı

Yerleşim yeri adları, diğer dil birliklerinden farklı olarak siyasî ve toplumsal bir karakter taşır. Bundan dolayı, yazılı kaynaklarda bulunamayan bazı bilgileri bu adların yardımıyla aydınlatmak mümkündür. Eski toplumların yaşadığı yerler de bu sayede tespit edilebilmektedir (Məmmədov, 2007, s. 3-5). Örnekleme gerekirse, Side adı Türkçe kökenli değildir. Yani Türklerden önce bu bölgede yaşamış olan halkın dilinden yadigârdır. Bununla birlikte Yavrudoğan mahallesine bağlı Karakoyunlu mevkiinin adı yardımıyla Oğuz Türklerinin bir boyu olan Karakoyunlular'ın bu bölgeye yerleştiği anlaşılmaktadır. Bilim insanlarının araştırma yaptığı sahaların tarihî coğrafyasının aydınlatılmasında halkın sosyal yaşamı ve diliyle çok yakın ilişki içinde olan toponimi araştırmalarının büyük rolü bulunmaktadır. Esasen toponimi; dilbilim, coğrafya ve tarih bilimlerinin kavşağında yer alır. Yerleşim yeri adları, bu üç bilim sahasına önemli veriler sunar. Bir örnek vermek gerekirse; Manavgat şehrini ikiye ayıran ırmağın doğu tarafı halk arasında Turşamba, batı tarafı ise Çarşamba olarak bilinmektedir. Bu adlandırmalar sosyo-ekonomik faaliyetler neticesinde ortaya çıkmıştır. Eskiden şehrin her iki yakasında pazarlar haftada bir gün kurulmaktaydı. Doğu yakasında pazartesi (*turşamba <düşenbe <Far. dū “iki” ve şenbih “gün” ile dū-şenbih “ikinci gün, pazartesi günü”*), batı yakasında ise Çarşamba günü kurulduğu için bu şekilde adlandırılmıştır.

Bununla birlikte Manavgat, Antalya'nın demografik ve ekonomik açıdan en büyük ilçelerinden biridir. Manavgat, 2351 km² ile Antalya'nın en büyük

yüzölçümüne sahip ikinci ilçesi konumundadır.² Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları'na göre Manavgat'ın 2022 yılı nüfusu, toplam 252.941 kişidir. Böylelikle Kepez, Muratpaşa ve Alanya'nın ardından Antalya'nın en çok nüfuslu dördüncü ilçesi Manavgat olmuştur.³ İşte bu gibi sebepler Antalya'nın en büyük ilçelerinden Manavgat'ın yerleşim yeri adlarının dilbilimsel açıdan incelenmesini zarurî kılmaktadır. Bölge hakkında daha önce böyle bir çalışmanın yapılmamış olması bizi bu incelemeyi yapmaya sevk eden başka bir sebep olmuştur. Böylelikle daha geniş çaptaki toponimi çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın Sınırları ve Kullanılan Metot

T.C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü verilerine göre Antalya'nın Manavgat ilçesine bağlı 106 mahalle bulunmaktadır.⁴ Eldeki çalışma, Manavgat'ın idarî sınırları içindeki bu mahalle adları esasında gerçekleştirilmiştir.

Yeradlarının tür, köken, yapı ve anlam açısından ele alındığı bu çalışmada esas olarak betimleme yöntemi ve tarihî yöntem kullanılmıştır. Manavgat ilçesine ait yerleşim yeri adları resmî kaynaklardan derlenmiş ve bu adların genel görünümü ortaya konmuştur. Ayrıca *Index Anaticus*, Türkiye yerleşim birimleri envanterinden yararlanılmıştır. Böylelikle adlandırmalardaki karakteristik özellikler ve eğilimler tespit edilmiştir. Ayrıca, yerleşim yeri adlarının tarihî görünümleri, yazılı kaynaklara dayalı olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Manavgat'a Bağlı Yerleşim Birimlerinin İdarî Yapısı

Manavgat'ın tarihi çok eskilere dayansa da idarî yapının düzenli ve denetlenebilir bir biçimde Türk egemenliği döneminde kayıt altına alındığı söylenebilir. 1530-1556 yılları arasında Anadolu Vilâyeti'nin Alâiye Livası'na bağlı Manavgat kazasının *Manavgat*, *Akçahisar* (اقچه حصار)⁵ ve *Atabey* (أتابك)⁶ olmak üzere üç nahiyesi bulunmaktaydı (Özkılınç ve ark., 2013, s. 12).

Manavgat kazasına bağlı orunadları: *Akçahisar nahiyesi, Alpkayır, Atabey nahiyesi, Balat, Bıçkucıyan, Bucakyavşı, Burmahan, Cemaat-i Çubukcıyan, Çukurviran, Dede, Delmece, Gidiş, Giz, Güney, İvradi, Kandı, Karasenir, Kargu, Katrancıyavşı, Kemer, Kenake, Kımızcı, Kızılağaç, Kızılca, Kızıldağ, Kiçigurgurum, Kiçihoma, Kirli, Kurgul, Küçükyavşı, Okmaz, Ormana,*

² 10 Şubat 2020'de <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri> adresinden edinilmiştir.

³ 04 Haziran 2023'te <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> adresinden edinilmiştir.

⁴ 04 Haziran 2023'te <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx> adresinden edinilmiştir.

⁵ Düzağaç ve Değirmenözü köyleri ve civarı olabilir (DAB, 2020, s. 46).

⁶ Manavgat'ın kuzeybatısındadır. Manavgat, Serik ve Akseki arasında olduğu belirtilmektedir (DAB, 2020, s. 66).

Perakende, Peri, Salur, Saraycık, Sığırin⁷, Sorkun, Sülmeşe, Ulugurgurum, Uluhoma, Unullıye, Vaslderesi, Yakaçadır, Yakublar, Yörükân-ı Kızıldağ.

Akçahisar nahiyesine bağlı orunadları: *Akçahisar, Değirmenözü, Düzağaç, Kızıltepe, Kozağaç, Oruçhan, Saraycık, Seyyidseki, Yusufklar, Zeytuncuk.*

Atabey nahiyesine bağlı orunadları: *Atabey, Boğacaklar, Boğataş, Burunlu, Dinek, Emirilyas, Güğercinlik, Karaağaç, Karakadı, Kozlular, Kuskunlar, Nasırlar, Nayibbrahim, Niğit, Sofular, Taşköprü (Özkılınç ve ark., 2013).*

Manavgat (Pazarıcı maa Alâiye), 1475-1636 yılları arasında Anadolu eyaleti altında Alâiye'ye bağlı bir kaza iken 1855-1867 yıllarında Karaman eyaletine bağlanmıştır. 1868 yılında Konya vilayetine bağlı Teke sancağında bir kaza olarak görünen Manavgat, 21 Nisan 1330 (1914) tarihinde Teke sancağı Antalya'ya bağlanmış ve 1924'te müstakilen Antalya'nın bir kazası olmuştur (Sezen, 2017, s. 530). Yıllar içerisinde köylerin kimileri kayıttan düşürülürken yenileri eklenmiştir.

1928 yılında Dahiliye Vekaleti tarafından hazırlanan çalışmaya göre Manavgat kazası, *Merkez nahiyesi (Pazarıcı), Beş Konak (Boz Yaka)* ve *Taş Ağıl* olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktadır ve kazaya bağlı toplam 82 köy bulunmaktadır.

Merkez nahiyesine bağlı köyler: *Ahmedler, Aksaz Espiyeler, Avason, Alayı Beyler, Evrenler ve Yavşı, Evren, Evrenler, Oda Öñü, Ilıca, Bucak ve Şıhlar, Boz Ahmedli Aşireti, Boz Tepe, Pazarıcı, Tilkiler, Çavuş, Çeltikci, Çinker, Hacı Obası, Hacı Ali, Hacı İsalı Aşireti, Hisar, Hummaz, Homa, Halid Agalar, Hatibler, Demirciler, Dolbazlar, Saraçlı (Séradjli) Aşireti, Seki, Selimiye, Sülek Aşireti, Sevinç ve Hinduke, Seydiler, Şişeler, Sarılar, Salur, Sırt, Sorkun, 'Işıklar Düşenbe, 'Işıklar Manavgat, Kadılar, Karavca, Kara Öz, Karacalar, Kara Kaya, Kızıl Ağaç, Kızıl Ot, Kalemler, Gebece (Kébedjé), Kemer, Kirten, Mısırlı Aşireti, Namras, Viran Senjir, Yalçı Dibi.*

Beş Konak nahiyesine bağlı köyler: *Burmahan, Boz Yaka, Bolasan, Değirmen Özi, Duz Ağacı, Tazı, Kara Bük, Kara Dut, Kızılca.*

Taş Ağıl nahiyesine bağlı köyler: *Bereket ve Mecidiye, Beydiğın (Bekdikin), Büklice, Perakende Aşireti, Peri ve Zeyve, Çardak, Çakış, Çolaklı Aşireti, Hocalar, Taş Ağıl, Fettahlı Aşireti, Kara Bucak, Kızıl Dağ, Kısalar, Kepez ve Sağırin, Nikit (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141-142)*

Toponimik bir araştırma çeşitli kaynakları incelemekle başlar. Bunlardan ilki ve en önemlisi yazılı kaynaklardır. Bu cümleden, ülkemizdeki köy adları ile bunların bağlı buldukları idarî (il ve ilçe) merkezlerini göstermek maksadıyla

⁷ Ar. şağır “küçük” + T. ij “in, mağara” olmalıdır.

ilk önce Arap harfleriyle 1928’de, daha sonra Latin harfleriyle 1933 yılında *Köylerimiz* adıyla eserler yayımlanmıştır. O tarihten itibaren 1946’ya kadar geçen uzun süre içinde yeni bir resmî çalışma yayımlanmamış fakat birçok yerin adlarında ve idare bağılıklarında yapılan değişiklikler yeni bir çalışmayı gerekli kılmıştır. 1946’da incelemeler yapılarak ülkemizin sadece köylerini değil, çiftlik, kom, mezra, oba kışlak ve yaylak gibi tüm meskûn mahallerini de içine alarak hazırlanan iki ciltlik çalışma, *Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu* diye adlandırılmıştır. 1968 yılına gelindiğinde ise 10 Haziran 1949 gün ve 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu’nun 11 Mayıs 1959 tarihli 7267 sayılı kanunla değiştirilen 2/d maddesinde bulunan “*Türkçe olmayan ve iltibasa yer veren köy adları Alâkadâr Vilâyet Daimî Encümeninin mütalâası alındıktan sonra en kısa zamanda İçişleri Bakanlığınca değiştirilir.*” hükmünce, Türkçe olmayan, yabancı kökten geldiği anlaşılan ve iltibasa yol açtığı tespit olunan yaklaşık 12.000 (on iki bin) köy adı, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğünde kurulan *Yabancı Adları Değiştirme Komisyonu* tarafından incelenerek Türkçe adlarla değiştirilmiştir. 1968’de yayımlanan çalışmanın ön sözünde yukarıda açıklanan sebeplerle yapılan değişiklikler ve kurulan köylerin adları gerek tatbikatçılar gerekse teorik alanda çalışanlar için en son biçimiyle doğru bir kaynak sağlamak amacıyla *Köylerimiz* kitabının yeniden hazırlanıp yayımlandığı bilgisi verilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 3). Bu çalışmada her ne kadar yabancı adların değiştirildiği belirtilse de bölgenin tarihî, coğrafi veya toplumsal özellikleriyle bağdaşmayan yeni adların verilebildiği görülmektedir. Örnekleme gerekirse, *Senjir* gibi Türkçe adlar da değiştirilmiştir. Aynı zamanda yörenin tarihî coğrafyasını aydınlatabilecek yeradlarının yenileriyle değiştirilmesi bu alandaki araştırmacılara güçlükler doğurabilmektedir (Koday ve Aydın, 2016, s. 452-466).

Manavgat ilçesinin son dönemlerde bir merkez ve dokuz belde belediyesi bulunmaktaydı. Manavgat ilçesinin belediyeleri, *Manavgat, Taşağul, Çolaklı, Side, Ilıca, Evrenseki, Gündoğdu, Kızılot, Sarılar* ve *Oymapınar* iken 6360 sayılı kanun ile anılan dokuz belde belediyesi, 30 Mart 2014 yerel seçimlerinin ardından tüzel kişiliklerini yitirerek mahalleye dönüşmüştür.

	Eski Adı	Yeni Adı
1.	Avason	Yaylaalan
2.	Bereket ve Mecidiye	Bereket
3.	Bolasan	Çaltepe
4.	Bucak ve Şıhlar	Bucakşeyhler
5.	Espiyeler	Doğançam

6.	Fettahlı Aşireti	Gündoğdu
7.	Gecereme	Gençler
8.	Hallı Bucak	Ballıbucak
9.	Homa	Oymapınar
10.	Hummaz	Çayyazı
11.	Işıklar Düşenbe	Aşağı Işıklar
12.	Işıklar Manavgat	Yukarı Işıklar
13.	Kepez ve Sagırın	Sağırın
14.	Kızılcaköy	Yeşilbağ
15.	Kirten	Ulukapı
16.	Namras	Çamlitepe
17.	Niğit	Denizyaka
18.	Pazarcı	Aşağı Pazarcı
19.	Peri ve Zeyve	Yavrudoğan
20.	Selimiye (=Eski Antalya)	Side
21.	Tazıköy	Gaziler
22.	Vīrān Serjir	Örenşehir
23.	Zerk	Altınkaya

Tablo 1: Çeşitli gerekçelerle adları değiştirilen yerleşim yerlerinin listesi

Tabloda da görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminden itibaren köylerin yaklaşık ¼'nün adı değiştirilmiştir. Bunun yanı sıra kimi Yörük topluluklarının yerleşik yaşamı tercih etmesi/ettirilmesi sonucunda aşiret muhtarlığından köy muhtarlığına geçiş olmuştur. Böylelikle yeni yerleşim yerleri de ortaya çıkmıştır. 1940'ta hazırlanan bir çalışmada Antalya'nın ilçelerinde en fazla Yörük grubunun Serik ve Manavgat'ta olduğu görülmektedir (Atabeyli, 1940, s. 218-220). Bu çalışmada yerleşim yerlerinin adlarındaki tarihî süreçte meydana gelen değişimler de ele alınmıştır. Bazı yeradları halk tarafından hâlâ kullanılsa da resmî kayıtlarda, Türkçe olmayışları gibi, kimi gerekçelerle değiştirilmiştir.

Değişiklikler daha çok Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Ad değişikliklerinin ne zaman yapıldığını 1928’de Arap harfleriyle basılan *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz*, 1946 tarihli *Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu I-II*, 1968 ve 1981 tarihli *Köylerimiz* adlı çalışmalar sayesinde daha kolay tespit edebilmekteyiz. Ayrıca karşılaştırmalarda bulunabilmek için *Index Anaticus - Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri* de dikkate alınmıştır.

1. Manavgat Yerleşim Yeri Adlarının Leksik-Semantik Sınıflandırması

Toplumsal yaşamda çok büyük rolü olan coğrafi (şehir, köy, deniz, dağ vs.) adların dört temel fonksiyonu bulunmaktadır: Coğrafi ad, her şeyden evvel ‘adres’ demektir. Bu temel fonksiyonuna göre coğrafi adları hiçbir zaman ve şekilde toplumun dışında tutmak mümkün değildir. Coğrafi adların ikinci fonksiyonu, öğretici bir karakter taşımasıdır. Birçok kişi, yaşadığı köyün, şehrin veya gezdiği yerlerin adlarının anlamını öğrenmek ister. Üçüncü fonksiyon, coğrafi adların tarih, dilbilim, coğrafya ve diğer bilim kolları için çok mühim bir kaynak olmasıdır. Dördüncü ve son fonksiyonu ise ideolojik fonksiyondur (Yusifov ve Kərimov, 1987, s. 7-9). Ülkemizde 1940’larda başlayan ad değiştirme süreci de bu ideolojik fonksiyon kaynaklıdır. Bunların dışında da coğrafi adların belli başlı şu özelliklere sahip olduğu söylenebilir: *I. Her halkın coğrafi ad verişinde dil sistemine dayalı olarak belirli kurallar bulunmaktadır. II. Ad veren grubun dünyaya bakış açısı yeradlarına yansıtılır. III. Yeradlarının içeriği tarihi, toplumsal, coğrafi ve başka ekstralinguistik faktörlere bağlıdır. IV. Yeradları dilin ulusal belgeleri olarak kabul edilir. V. Ulusal yeradları temelde anadildeki adlarla kurulur. VI. Yeradıl sistemde yeni ve ödünçleme adlar da bulunmaktadır.*” (Mädiyeva ve İymanberdiyeva, 2005, s. 63-64).

Yerleşim yeri adlandırmalarında iki temel kaynak (ya da eğilim) göze çarpar. Bunlardan ilki; *çevresel öğeler* olarak da adlandırılacak bitki örtüsü, hayvanlar, dağ, tepe gibi fiziksel koşullara dayanan adlardır. İkincisi ise; kişi adları, boylar, soylar, meslekî adlar gibi, *birey ve topluma dayanan adlardır*. Bu ölçütlere koşut olarak coğrafyacılar tarafından hazırlanan kimi çalışmalarda toponimik sınıflandırma, fizikî ve beşerî coğrafya özellikleri temelinde yapılır (Sarı ve Tepeli, 2012). Yeradlarını birçok şekilde sınıflandırmak mümkündür. Bu konuda araştırmacılar arasında genel eğilimler bulunsa da bir ortak yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir (Şahin, 2015a). Özcan Başkan tarafından 1971 yılında yayımlanan *“Türkiye Köy Adları Üzerine Deneme”* adlı makalede kullanılan sınıflandırma, özellikle köy adlarının leksik-semantik sınıflandırılmasında önemli bir adım olmuştur. Biz de bu çalışmada Manavgat’ın yerleşim yerleri adlarının özelliklerini dikkate alarak Başkan, 1971 ve Şahin, 2018 tarafından önerilen sınıflandırmaların geliştirilmiş bir deşışkesini kullandık.

1.1. Tabiata ve Fiziksel Özelliklere Dayanan Adlar

Bu tipteki yerleşim yeri adları, insan ve tabiat ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Tabiata ve fiziksel özelliklere dayanan yeradlarını şu alt başlıklarda incelemek mümkündür:

1.1.1. Doğrultu Gösteren Yeradları

Gündoğdu: İlçe merkezine yaklaşık 17 km uzaklıkta bulunan bir yerleşim yeri olan Gündoğdu, 2014 yılına kadar belde tüzel kişiliğine sahipti. Günümüzde Manavgat'ın bir mahallesi ve önemli bir turizm merkezi olan Gündoğdu'nun esas halkını Rakka, Halep ve Çukurova tarafından gelen Fettahlı Yörük aşireti oluşturmaktadır (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 138). 1928'de Manavgat'ın *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Fettahlı Aşireti* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). 1940'lara gelindiğinde *Fettahlı* aşiret muhtarlığı, yine *Taşagıl* bucağına bağlı olarak *Gündoğdu* adını almıştır. *Basırlı, Bezciler, Dedebeş, Kırılılar* ve *Kulaksız* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 129-157-252-295; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 689-751). Gündoğdu'ya bağlı *Kırlı* mahallesinin adına *Kırlı* biçimiyle XV. yüzyıl kayıtlarında rastlanılmaktadır (Karaca, 2009, s. 91). Bu hâliyle *Kırlı* adı, boy adından gelmektedir, yani bir etnotoponimdir. Ancak halk etimolojisine göre bölgenin toprağı çorak ve kır renkte olduğu için bu ad verilmiştir. Bu bölgede tarihî verileri doğrulayan yeradları da bulunmaktadır. Evliya Çelebi, ünlü Seyahatnamesi'nde Manavgat'ın dağlarında pek çok kaplan olduğunu, üstelik iki kaplanın dövüşüp birbirlerini öldürmesi neticesinde iki kaplan derisi sahibi olduğunu yazar (Kahraman, 2011, s. 317-319). Gündoğdu ile Hocalar köyünün sınırlarını belirleyen Sarısu deresinin devamında Kaplanlı deresi bulunmaktadır. Burada çok uzun zaman önce kaplanların yaşadığı söylenmektedir (Şahin, 2017, s. 11-12). Gündoğdu yeradı, *gün* (ad) + *doğdu* (çekimli fiilin) kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Tahrir defterlerine göre Maraş livasına bağlı Zâkırlı Yörük taifesinden Gündoğdululu cemaati adında bir aşirete (Sakin, 2006, s. 174) rastlanılsa da anılan bölgede geçmişte veya günümüzde böyle bir aşirete rastlanılmaması, bölgenin eskiden beri Fettahlı aşireti adıyla bilinmesi ve Gündoğdu adlandırılmasına ilk defa Cumhuriyet sonrası kayıtlarda rastlanması nedeniyle bu yerleşim yeri adını bir etnotoponim olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Gündoğdu adını hem "*doğrultu gösteren yeradları*" arasında hem de "*son dönem yeradları*" arasında değerlendirmek mümkündür.

1.1.2. Coğrafi Terimlerle Kurulan Yeradları

Büklüce: İlçe merkezine 39 km uzaklıkta bulunan Büklüce, 1928'de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Büklüce* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). "*Akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar, büklük*" anlamında bir coğrafi terim olan *bük* sözcüğüne eklenen toponimcil (yeradçıl) eklerle oluşturulmuş bir yerleşim yeri adı olsa gerektir. Bu ada ilişkin diğer bir yorum şöyledir: Köy C harfi biçimindedir. Köprüçay nehrini bükülü bir biçimde

kucakladığı için adına Büklüce denildiği söylenir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 124). Her halükârda yer şekilleriyle ilgili bir adlandırmadır.

Çakış: Manavgat ilçe merkezine 32 km uzaklıkta bulunan *Çakış*, 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Çakış (Thacakich)* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Eski kaynaklarda *Serlâvuş*⁸ biçiminde yazıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır (Erten: 1937, s. 26). TMYK’de *Kadılar, Karacaagaç ve Yeniköy* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 567-598-1136). Aspendos’un ve Köprüçay nehrinin sağ tarafında konumlanan ve Manavgat’ın 34 km batısında bulunan *Çakış köyünün Ötkünlü, Boğaz ve Yeniköy* mahalleleri bulunmaktadır. Şimşek, 2013’e göre, 19. yüzyılın sonlarında kurulan köyün adının *Çakış*’ın kuzeydoğusunda yer alan *Çakıllı boğazına* istinaden verildiği düşünülmektedir (s. 82). Sarı, 2016 tarafından bu yeradı, ‘ekonomik faaliyet türü ile ilgili’ olarak değerlendirilmiştir (s. 347). Ancak bu yeradının iki ya da daha fazla bölgenin birbiriyle *çakıştığı* yani birleştiği yer olmasından dolayı verildiği düşünülmelidir.

Dikmen: “*Sivri tepe*” anlamına gelir. TMYK’de 1940’larda *Bucakşeyhler köyüne* bağlı olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 325). Günümüzde ayrı bir köydür.

Evrenseki: 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Evren ve Seki* adında iki ayrı köy bulunmaktadır (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Halk arasında anlatılanlara göre Evrenköy’e ilk olarak iki Yörük genci gelerek yerleşmişler ve köy olacak kadar çoğalmışlardır. “*Boylu boslu, iri yarı, yakışıklı*” kimselere *evren* denildiği için *Evrenköy* adını almıştır. Bir diğer rivayete göre bölgede yılan çok olduğu ve eskiden “*büyük yılan*”lara *evren* denildiği için adı *Evrenköy* olarak kalmıştır. *Evrenseki*’yi oluşturan diğer köy olan *Seki*’nin anlamı ise “*ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük*”tür. Köyün coğrafi durumunu gösterir bir adlandırmadır. 1999 yılında bu iki köyün birleşmesiyle belde belediyesi olan Evrenseki günümüzde mahalle hüviyetindedir. Evrenseki’nin ilçe merkezine uzaklığı 14 km’dir. Doğusunda Ilıca, Yeniköy ve Kalemler, batısında Çolaklı, güneyinde ise Akdeniz yer alır. Önemli bir turizm merkezidir.

Ilıca: 1928’de Merkez nahiyesine bağlı bir köy olarak *İlice (~Ilıca, Ildja)* olarak kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Gömeşli ve Kum* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 424; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 753). Manavgat’a 10 km uzaklıkta bulunan Ilıca, 1994’te belde belediyesi hüviyetini kazansa da günümüzde mahalledir. Turizm açısından önemli olan Kumköy Ilıca’ya bağlıdır. Bilindiği gibi *ılıca* sözcüğü “*sıcak su kaynağı, kaplıca, hamam*” anlamına gelmektedir. Ancak kışın çeşmelerin suyu sıcak ve buharlı aktığı için Ilıca adını aldığı belirtilir. Yoksa söz

⁸ Bu sözcüğün Serçavuş “başçavuş” birleşik adından geldiği düşünülebilir.

konusu yerleşim yerinde sıcak sulu bir kaynak ya da kaplıca yoktur (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 139).

Sağırin: Tarihî kaynaklardaki yazımından (صغیرین) anlaşıldığı üzere bu yerleşim yerinin adı Arapça *sağır* “küçük, ufak” ve Türkçe *in* (<T. *in~yin*) sözcüklerinin birleşimiyle “*küçük in*” demektir. Toponimik sınıflandırma açısından *inadı* (*speleonim*) iken genelleşerek yerleşim yeri adı hâline gelmiştir. İlçe merkezine 36 km uzaklıkta bulunan *Sağırin*, 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Kepez ve Sagir-in* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Kepezsagırin* adı 1940’lı yıllarda *Sağırin* olarak değiştirilmiştir ve *Zahmedin* adında bir mahallesi bulunmaktaydı (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 462; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1172).

Sırtköy: Manavgat ilçesine 30 km uzaklıkta bulunan bu köy, 1928 yılında da Merkez nahiyesine bağlı olarak *Sırt* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Kabaağaç* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 561). *Sırtköy Murtbeli*’nde bir Selçuklu kervansarayı olan *Tol Hanı* bulunmaktadır. “Torosların Akdeniz’e bakan yamacında dağ sırtında kurulduğu için Sırt Köyü adını almıştır” (Şahin, 2017, s. 31).

Taşkesiği: Bu yerleşim yeri adına resmî olarak 1946’da rastlanmaktadır ve *Uzunlar* köyünün bir mahallesi durumundadır (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 511; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1039). İlçe merkezine 25 km uzaklıktadır. Halk arasında *Daşkēsī* olarak söylenir.

Tepeköy: Bu yerleşim yeri adına resmî olarak 1946’da rastlanmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 520). İlçe merkezine 26 km uzaklıktaki *Tepeköy* (*Depeköy*), coğrafi terimle kurulmuş bir yeradır.

Yayla: Manavgat’ın merkez mahallelerindedir. Daha çok *Bayır* adıyla bilinir. Her iki adlandırma da coğrafi bir terim niteliğindedir. Aynı zamanda “*son dönem yeradları*”ndandır.

Yaylaalan: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Avason* (أواصون) adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). *Avason* adı 1940’lı yıllarda *Yaylaalan* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 560). *Avason* adı antik bir Anadolu diline, belki Luwiceye veya onunla akraba bir Hint-Avrupa diline ait olsa gerektir. Arapçadaki “*müstahkem sınır şehirleri*” anlamına gelen *avāsım* (عواصم) adından geldiği de düşünülebilir. Bir halk etimolojisi örneği olarak sunulan Türkçe kökenli aşırı avlanmaya karşı “*ava son!*” söyleminden çıkması ise pek muhtemel değildir. *Yaylaalan* (<*yaylag+alañ*) adı ise, her ikisi de bir coğrafi yapıyı gösteren iki addan oluşan birleşik bir addır.

1.1.3. Renk Adlarıyla Kurulan Yeradları

Renklerin yeradlarında kullanılmasının öncelikli sebebi elbette ki yerleşim yerinin fiziksel özellikleridir (Akar, 2006, s. 52). Manavgat yeradlarında bulunan renklerin kullanım sıklığına göre sırasıyla *kara* (6 yerde), *kızıl* (3 yerde), *boz* (2

verde), *ak* (1 yerde), *sarı* (1 yerde), *yeşil* (1 yerde)'dir.⁹ Renk adlarıyla kurulan yeradlarında *siyah*, *kırmızı* gibi alıntı renk adları yerine tamamen Türkçe adların kullanılması dikkat çekicidir. Renk adları sıfat tamlaması kurar ve daima tamlayan görevindedir (Akar, 2006, s. 52). Tamlanan durumundaki ögeler ise genellikle yeryüzü şekilleri ve bitki adlarıdır. Diğer birçok dünya dilinde olduğu gibi Türk dili ve ağızlarında da renklerin bir semantiği bulunmaktadır. Renk adlarıyla coğrafi yönler arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Ancak Türklerde renk temelindeki coğrafi yönlerin, etkin olarak artık kullanılmadığını belirtmek gerekir (Kononov, 2012, s. 187). Kononov'un araştırmasına göre Türklerde kara renk kuzeyi, ak ve sarı renk batıyı, gök renk doğuyu temsil eder. Kononov, Türklerde kızıl rengin yön belirtmediğini söylese de kızıl rengin güney anlamını taşıdığını belirten çalışmalar da bulunmaktadır (Gabain, 1968, s. 109). Bu çalışmalarda sarı rengin ise ortayı, merkezi temsil ettiği belirtilmektedir. Manavgat yeradlarında bu yapıya uygun yerleşim yerleri bulunsa da adlandırmaların daha çok fiziksel özelliklere bağlı olduğu görülür.

Aksaz: 1475'te Alâiye'ye bağlı bir nahiye olan Aksaz (أقساز), günümüzde Manavgat'a bağlı bir köydür (Sezen, 2017, s. 24). 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Aksaz Espiyeler* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). İlçe merkezinin 9 km doğusundadır. Bir renk adı (*ak*) ve bir bitki adının (*saz*) birleşmesiyle oluşmuştur. Bu hâliyle fitotoponim olarak da değerlendirilebilir.

Boztepe: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Boz Tepe* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). İlçe merkezine 23 km uzaklıktaki *Boztepe* köyünün XVI. yüzyılda *Boz-depe* adıyla 'Alâ'îye kazasına bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155).

Bozyaka: Beşkonak'a bağlı bir mahalledir. Bozyaka, 1878'de nahiye merkezi olmuştur (Sezen, 2017, s. 132). 1928'de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Boz Yaka* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK'de *Bozlar*, *Çay*, *Dumanlı*, *Köylüler* ve *Yarış* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 174-245-339; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 749-1122). İlçe merkezine 57 km uzaklıktaki Bozyaka aynı zamanda bucak merkezi idi. Bu köyün adının halk arasında Bozlar biçiminde geçmesi, Bozyaka adının toprağın renginden dolayı değil de boy adıyla da ilişkilendirilmesini mümkün kılmaktadır. Böylelikle Bozyaka "*Boz aşiretine mensup kişilerin oturduğu yaka/taf*" anlamını kazanır. Halaçoğlu'na göre de XV ila XVII. yüzyıllar arasında *Boz* adına sahip birçok Türkmen aşireti Akdeniz bölgesinde yaşamıştır (Halaçoğlu, 2009, s. 375-398). *Bozyaka* adının etnotoponim olarak değerlendirilmesi mümkündür.

⁹ Yapısında renk adı bulunan kimi yeradları asıl ismin niteliğine göre farklı başlıklar altında sınıflandırılmıştır.

Çaltepe: *Çal* sözü “*taşlık yer, çıplak tepe*” anlamına gelir (DS-II, 2019, s. 1046). Türkçe *çal* ve *tepe* sözcüklerinin birleşimiyle oluşturulmuş bir yeradıdır. Anadolu’daki yeradlarında sıkça karşılaşılan *çal* coğrafi terimi, çal “boz renk, kül rengi” adıyla ilgilidir. Anılan coğrafi terimin karşılığı olan taşlık, çıplak yerlerin boz, kırçıl görünümü bu şekilde bir anlam gelişmesine yol açmıştır (Şahin, 2015b, s. 51). Köyün bir bölümü, Köprülü Kanyon Millî Parkı sınırlarında yer almaktadır. 1928’de Manavgat Beş Konak nahiyesine bağlı olarak *Bolasan* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Hâlen halk arasında kullanılmaya devam eden bu ad, muhtemelen yöredeki Türk hâkimiyetinden önce kullanılan adın Türkçeleşmiş biçimidir. Saha araştırmasında bu adı günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan ve Divânü Lugât’it-Türk’te bulunan haritada dünyanın merkezinde olarak gösterilen *Balasağun* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015) şehriyle eşleştiren bir görüşe de rastlanmaktadır. 1946 yılındaki resmî kayıtlarda *Bolasan* adının yanı sıra *Çaltepe* adının da kullanıldığı, *Sulu* ve *Tol* adında iki mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 127; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 997-1069). 1968 yılında köyün eski adı *Bolasan*, yeni adı ise *Çaltepe* olarak gösterilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 124).

Karabucak: 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Kara Bucak* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). İlçe merkezine 65 km uzaklıktaki *Karabucak*’ın anlatılanlara göre eski adı, *Şehirbucak* iken bölgede yaşanan büyük bir yangının ardından Karabucak adını almıştır.

Karabük: Köprülü Kanyon Millî Parkı sınırlarında bulunan bu yerleşim yerinin adı, bir renk adı olan *kara* ve coğrafi bir terim olan *bük* “akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar” sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuştur. 1928’de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Karabük* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK’de *Bövet*, *Camili*, *Güller* ve *Peltdibi* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 177-198-433; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 906). Manavgat’a 50 km uzaklıktadır.

Karakaya: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kara Kaya* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Manavgat’a 30 km uzaklıkta bulunan Karakaya köyünün adı etrafını çevreleyen büyük kayalıklardan almıştır.

Karaöz: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kara Öz* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Karaöz* köyünün XVI. yüzyılda ‘*Alâ’iye* kazasına bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156). İlçe merkezine 9 km uzaklıktadır. Bu yeradı, Sarı (2016) tarafından ‘*sularla ilgili bir yerleşme adı*’ olarak değerlendirilmiştir (s. 347).

Kızıldağ: 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Kızıl Dağ* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK’de *Çaldağı*, *Çorak* ve *Gövü* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 226-273-427). *Yörükan-i Kızıl-dağ* adlandırmasıyla XVI. yüzyıl resmî

belgelerinde adına rastlanır (Özkılınç ve ark., 1995, s. 157). İlçe merkezine 60 km uzaklıktadır.

Yeşilbağ: Esasen bağadı (agronim) özelliği gösteren bu ad, mahalle (köy) adına dönüşmüştür. *Yeşilbağ* köyünün eski adı olan *Kızılca* köyü XVI. yüzyıl resmî belgelerinde tespit etmek mümkündür (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156). 1928’de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Kızılca* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Kızılca* köyü adı 1940’lı yıllarda *Yeşilbağ* olarak değiştirilmiştir ve *Ekizpınar* adında mahallesi bulunmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 352-577). *Kızılca* etnotoponim olmalıdır. Muhtemelen kızıl sözcüğünün politik çağrışımları, yeradının kızıldan yeşile döndürülmesinde etkili olmuştur. Yapılan bu ad değişiklikleri, renk adlarıyla coğrafi yönler arasında bir bağlantı kurmayı da zorlaştırmaktadır. Esasen de bu yerleşim yeri Akdeniz ya da Manavgat’a göre kuzeyde yer alsa da daha kuzeyde yer alan bir yaylaya çıkma ihtimali bulunan yerel halkına göre yaylanın güneyinde olacağı için *güney=kızıl* koşutluğunu nispeten sağlamaktadır. Ancak bunu söyleyebilmek için merkez olarak nerenin kabul edildiğini tespit etmek gerekir. *Yeşilbağ* adı, herhangi bir ad verilmiş geleneğine dayanmadığından tasnifteki yeri de sıkıntılıdır.

1.1.4. Sayı Adlarıyla Kurulan Yeradları

Beşkonak: *Akyaka, Bozyaka, Karabük, Kurşunca, Pelitdibi* mahallelerinin ortak adıdır (Nişanyan, 2022). *Beşkonak*, eski kaynaklardaki adlandırma ile *Bozyaka*, 1878-1880 yılları arasında Konya vilâyeti altında Serik’e bağlı iken, 1881-1912 yılları arasında yine nahiye olarak ve Konya vilâyeti altında Antalya’ya bağlanmıştır. 21 Nisan 1914 Kanun-ı Muvakkat ile nahiye merkezi olmuş ve Teke müstakil sancağı altında Manavgat’a bağlanmıştır. 1924 yılında da nahiye özelliğini devam ettirerek Manavgat kazasında yer almıştır (Sezen, 2017, s. 112). 1928 yılında bir idarî bölge olarak *Beş Konak Nahiyesine Burmahan, Boz Yaka, Bolasan, Değirmen Özi, Duz Ağacı, Tazı, Kara Bük, Kara Dut, Kızılca* adlarındaki dokuz köy bağlıydı (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Bu yerleşim yeri, 1973 yılında millî park ilan edilen Köprülü Kanyon Millî Parkı’nın sınırları içinde bulunur ve Köprülü Kanyon’a olan mesafesi ise 9 kilometredir. Türkçe *beş* sayısı ve *konak* adının birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.¹⁰

¹⁰ *Beşkonak* sözü, Kazakçada da yer alır ve *bêsqonaq* (*бесқонақ*) biçimindedir. Eskiden kullanılan Kazak halk takviminde yıl aylarının dışında kalan beş gün için kullanılan bir sözdür. Bununla birlikte genellikle nisan (sâwir) ayında havanın bozulduğu, bir nevi kışın geri döndüğü yaklaşık 5-10 günlük fırtınalı, yağmurlu zamana da *bêsqonaq* denir. Bu ikinci anlamıyla Başkurtçada *biş qınaq* (*биш қынақ*) olarak geçer. Adlandırmada o kötü havalarda gelen beş misafir üzerine anlatılan efsane de etkili olmuştur. Hem Kazak hem de Başkurtlarda olan bu efsaneye göre beş arkadaş evlerine dönerken ince giysiler giymişti ve yolları bozkırlardan geçiyordu. Anlatılanlara göre dönüş yolunda aniden kuvvetli bir rüzgâr esti, kar yağdı. Kötü hava 5 gün sürdü ve her gün bu beş arkadaşın biri donarak öldü. O zamandan beri, nisan ayında keskin bir soğukluk getiren kuvvetli kuzeydoğu rüzgarına “*Beş Konak*” adı verildi. Türkiye Türklerinde de “*nisan ayının beşinde çift*

Kırkkavak: Manavgat ilçe merkezinden 96 km uzaklıkta bulunan *Kırkkavak*, adını bölgedeki kavak ağaçlarının çokluğundan almaktadır. Bu birleşik ad, *kırk* sayı sıfatı ve *kavak* bitki adıyla oluşmuştur. TMYK'de *Kırkkavak*'ın 1940'lı yıllarda *Beşkonak* bucağına bağlı *Düzağaç* köyünün bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 688).

1.1.5. Bitki Adlı Yeradları (Fitotoponimler)

1.1.5.1. Yabanî ve Ziraî Bitki Adlı Yer Adları

Cevzler: 1946 yılı kayıtlarına göre Merkez bucağına bağlı bir köy olarak görünmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 117). Manavgat ilçesine 10 km uzaklıktadır. Halk arasında *Cezler* adıyla da bilinir. Farsçadaki *gevez* sözü Arapçaya *cevz* olarak geçer (Ayverdi, 2010, s. 194) ve Arapçadan alınan bu sözcüğün üstüne Türkçe çokluk eki *+ler* getirilerek bu yerleşim yerinin adı oluşturulur.

Çamlıtepe: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Namras* (نامراس) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Beş yıl sonraki *Namaz* adıyla kaydedilen köy de *Çamlıtepe* olmalıdır (Dâhiliye Vekâleti, 1933, s. 167). *Namras* ya da *İğdeli* olarak bilinen köyün adı 1946 kayıtlarında *Çamlıtepe* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 131). 1968 yılındaki kayıtlarda köyün eski adı *Namras*, yeni adı ise *Çamlıtepe* olarak gösterilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 128). İlçe merkezine 38 km uzaklıkta bulunan Çamlıtepe köyünün adı, Arapça *şem* ' "mum" > *şam*¹¹ sözcüğüne Türkçe *+ll* ekiyle *tepe* sözcüğünün eklenmesiyle oluşturulmuştur.

Doğançam: Bu köy, ilçe merkezinin 8 km doğusundadır. Herhangi bir ad verilmiş geleneğine uymayan bu yeradının bünyesinde bulunan "çam" adından dolayı fitotoponim olarak kabul edilmiştir. Eski adı *Esbiyeler* (~*Espiyeler*) olan bu köyün adı, 1940'lı yıllarda *Doğançam* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 190). *Espiyeler* adının *Sipahiler*'den geldiği düşünülmektedir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 132). Osmanlılarda tımar sahibi bir sınıf atlı askere sipahi denilmekteydi. Ancak XVI. yüzyılda Kastamonu'nun o zaman bir kazası olan Boyâbâd'a bağlı *Espiyelü* cemaatinin kayıtlara geçmesi bu adın bir Yörük/Türkmen cemaatinin adına istinaden verilmiş olabileceğini akıllara getirmektedir. Yine XVI. yüzyılda *Esbkeşân* (*Atçeken Yörükleri*) cemaatinin bulunması da düşündürücüdür (Halaçoğlu, 2009, s. 796-816). *Esb* (اسب), Farsçada "at" demektir. Bu ad köküne eklenen *-iyye(t)* eki ise Arapça sıfatların ve adların sonuna gelerek Türkçedeki *+llk* fonksiyonunda yapma (câlî) masterlar teşkil

süren iki öküzü birbirinden ayıracak kadar hava soğuk olur" anlamında kullanılan "Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden" şeklinde bir atasözü bulunmaktadır. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde *konak* "büyük ve gösterişli ev" anlamına gelirken birçok Türk dilinde "misafir" anlamında *konak* sözcüğü kullanılır.

¹¹ *Şam ağacı* "çıra ağacı" (Ayverdi, 2010, s. 210).

eden bir ektir. Bu durumda *esb+iyye* > *esbiye* “atlık” anlamına gelir. Bölgede at yetiştiriciliğinin çok olması ya da *Esbiyelü* cemaatinin yeradının oluşturulmasındaki etkisi düşünülebilir. Osmanlılar döneminde, özellikle Konya civarında yaşayan ve at yetiştirmekle meşgul olan cemaatlere *Atçekenler* denilmekteydi. Hatta bu adın Farsçası olan *Esbkeşân*, Konya'nın kuzeyinde bulunan bir kaza adı olarak XIX. yüzyılın sonuna kadar korunmuştur (Beldiceanu-Steinherr, 1991, s. 48-49). Seydişehir'in Yenice köyünde de bu Yörüklere rastlanır (Durgunay, 2018, s. 93). Giresun ilinin bir ilçesi de *Espiye* adını taşımaktadır.

Düzağaç: 1928'de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Düz Ağaç* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Ağaç* sözcüğüne niteleme sıfatı eklenerek oluşturulmuş bir fitotoponimdir. TMYK'de *Çayır*, *Çingiller*, *Kırkavak* ve *Sıdık* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 246-267; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 688-972). *Düzağaç* [*~Koz ağaç*] köyünün XVI. yüzyılda *Akçahisar* nahiyesine bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155). İlçe merkezine 60 km uzaklıkta olan bu köyün eski kaynaklarda *Kozağaç* olarak geçtiği de düşünülürse köye adını veren unsurun ceviz ağaçları olduğu söylenebilir. Çünkü *koz* “ceviz” demektir ve Farsçadan *gavz* > *goz* > *koz* gelişmesiyle dilimize geçmiştir.

Karadut: 1928 yılında *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Kara Dut* (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142) adıyla kaydedilen bu köy, günümüzde Serik ilçesi idarî sınırları içerisinde yer almaktadır. Karadut bilindiği üzere, siyah renkte olan bir dut çeşididir. Toponim, buradaki dut meyvesi temele alınarak ortaya çıktığına göre, adın sınıflandırmadaki yeri fitotoponim olmalıdır.

Kavaklı: Manavgat merkezinde yer alan bir mahalledir. Bu yerleşim yeri adını “*son dönem yeradları*”na dâhil etmek de mümkündür. Kabuğu kavladığı için *kavak* adı verilen Türkçe bitki adına yine Türkçe *+lı* eki getirilerek oluşturulmuş bir son dönem yeradıdır.

Kızılağaç: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kızıl Ağaç* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Kızılağaç* köyünün adına XVI. yüzyılda da rastlanmaktadır (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156). İlçe merkezine 12 km uzaklıktadır. Ayrıca Hatipler köyüne bağlı bir *Kızılağaç* mahallesi de bulunmaktadır. Kurucuları aslen Yörük olup 1940'larda yazları Akseki'nin Yarpuz yaylasında, kışın ise Manavgat Hatipler'de bulunurlardı (Atabeyli, 1940, s. 220). *Kızılağaç* bir ağaç türü olsa gerektir. Halk arasında belli bir türü karşılamasa bile bu ad, yapısı itibariyle fitotoponimler arasında sınıflandırılmalıdır.

Side: Tarihçi Strabon'a göre, Side, tahminen MÖ 7. yüzyılda Yunanistan'ın Kymê kentinden gelenler tarafından yerleşim yeri olarak kurulmuştur. Antik Yunan kaynaklarına göre, *Sidê* kelimesi, eski bir Anadolu dilinde “*nar ağacı*” anlamına gelir. Bölgede basılan antik sikkelerde nar motifinin yer alması ve bölgeye has Bey Narı türünün bulunması bu görüşü güçlendirir. Metruk bir ören

yeri iken 1895'te Girit muhacirleriyle meskûn hâle getirildi ve II. Abdülhamid'in en büyük oğlu Selim Efendi'ye ithafen *Side*'ye *Selimiye* adı verildi. Böylece, ören yerinin yeni ismi Selimiye olarak belirlendi (Nişanyan, 2022). *Side*, *Eski Antalya* adıyla Manavgat'a bağlı bir köy olarak Antik Side şehrinin yıkıntıları üzerine kurulmuş idi. 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Selimiye* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Beş yıl sonraki resmî kayıtlarda *Selimiye* (*Eski Antalya*) olarak geçer (Dâhiliye Vekâleti, 1933, s. 657). 1985 yılında belde belediyesi olan Side, günümüzde mahalle hüviyetindedir.

Sorgun: Bu sözcük, “*dallarından sepet, sele örmekte kullanılan bir çeşit sөгüt*” anlamına gelir (DS-X, 2019, s. 3667). Anlaşılan o ki, bitki adı toponimleşme sürecinin ardından yeradı olmuştur. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Sorkun* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Günümüzde resmî kayıtlarda *Sorgun*¹² olarak geçse de halk arasında hâlâ *Sorkun* olarak söylenmektedir. Bu yeradına ilişkin halk etimolojisi ise şöyledir: “*Deniz kıyısına yakın bir mevkide yer alan Sorgun köyü kuruluş yıllarında toprağın çorak, kumlu olması ve işlenmesinin zorluğu sebebiyle Zorkum*” adını almıştır. Zamanla bu ad, Sorgun'a dönüşmüştür (Şahin, 2017, s. 22). Elbette bu açıklama, bir yakıştırmadan ibarettir.

1.1.6. Yapı Adlarına Bağlı Yeradları

Aşağihisar: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hisar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Asıl adın önüne doğrultu gösteren *aşağı* sıfatı eklenmiştir. “*Bir şehrin veya önemli bir yerin korunması için taştan yapılmış, yüksek duvarlı ve kuleli, çevresinde hendekler bulunan küçük kale*” anlamına gelen *hisar* sözcüğü Arapça *hişār* (حصار)'dan alınmadır.¹³

Burmahan: İlçe merkezine yaklaşık 68 km uzaklıkta bulunan Burmahan, 1928'de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Burmahan* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Burmahan köyünün 1946 yılındaki kayıtlarda Merkez bucağına bağlandığı görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 108). XVI. yüzyılda kaleme alınan resmî belgelerde *Burmahān* adına rastlanmaktadır (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155). Bu yeradı, iki dildeki sözcüklerin birleşimiyle oluşmuş bir birleşik addır. *Burma* sözü Türkçe, *hān* (خان) ise Farsçadır. Buradaki *han* sözcüğü “eskiden yolcuların konaklaması için yapılan bina” anlamına gelmektedir.

Çardak: Taşagıl bölgesinde bulunan Çardak, ilçe merkezine 33 km uzaklıktadır. Farsça *çār* “dört” ve Arapça *tāk* “kemer, kubbe” sözcüklerinin

¹² Manavgat'a benzer bir ad yapısı bulunan Yozgat'ın da Sorgun adında bir ilçesi olması dikkat çekicidir.

¹³ Bu birleşik adın yapısında bulunan gösterme sıfatına bağlı olarak bu yeradını “*doğrultu gösteren yeradları*” içinde değerlendirmek mümkün olsa da sıfat niteliğinde yön gösteren sözcüklere göre bir sınıflandırma yapıldığında yeri tanımlayan asıl sözcük açıkta kalmaktadır. Aşağihisar sözcüğünde asıl adlandırılan nesne “*hisar*”dır.

birleşimiyle oluşmuştur (Ayverdi, 2010, s. 213). Toponimin bünyesinde yapı adı bulunmaktadır. 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Çardak* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK’de *Belen* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 146).

Değirmenözü: Manavgat’a yaklaşık 90 km uzaklıkta bulunan Değirmenözü köyü, 1928’de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Değirmen Özü ve Karagınlar?*¹⁴ adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Köprüçayı Nehri’nin yakınında bulunan bu yerleşim yerinde bulunan susam öğütülen değirmen, toponimin oluşmasını sağlamıştır. *Değirmenözü* köyünün XVI. yüzyılda *Akçahisar* nahiyesine bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155).

Eskihisar: Manavgat’ın merkez mahallelerindenidir. Tarihî hisar kalıntısı etrafında kurulmuştur. Türkçe *eski* ve Arapça *hişâr* sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

Güzelyalı: Karavca köyünün kuzeyinde yer alan ve ilçe merkezine yaklaşık 20 km uzaklıkta bulunan bir köydür. Türkçe *güzel* (~*gözel*) ve *yalı* sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

Kemer: Eski Yörük yerleşimi olan Kemer, Side beldesine bağlı bir mahalle idi. Kemer, adını Roma döneminde inşa edilen su kemerlerinden almaktadır. 1928 yılında da Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kemer* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). XVI. yüzyılda kaleme alınan resmî belgelerde *Kemer* adına rastlanmaktadır (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156). Bu yeradı, Farsça *kemer* (کمر) sözünden ödünçlemedir (Ayverdi, 2010, s. 653).

Odaönü: 1928 yılında da *Oda Önü* (اوطه اوکي) olarak kayda geçmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Yoğunlukla Yörüklerin yaşadığı Odaönü köyü, ilçe merkezine 25 km uzaklıktadır. Türkçe *oda* (<*otağ*) ve *önü* sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

Örenşehir: İlçe merkezine 25 km uzaklıktadır. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Vîrân Şehir* (ويران سکر) adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Resmî kayıtlarda *Viransenir* adı kullanılmakla birlikte *Örenşehir* adını 1940’lı yıllarda aldığı anlaşılmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 447). Kimi köylerin adlarında bulunan *ören~viran* adı, bu köylerin eski uygarlıklara ait kalıntıların üzerine kurulduğuna işaret eder. Bölgede *şehir*¹⁵ “iki dağ arasındaki sırt” anlamına gelmektedir. Manavgat ile Alanya arasındaki

¹⁴ Dede Karkın adına istinaden verilmiş bir yeradı olsa gerektir.

¹⁵ Türkmen bilim insanları *şehir* sözünün *teşir* sözünün değiştirilmiş bir versiyonu olduğunu düşünmektedir. Türkmencede kumlu ve dağlık yerlerdeki uzayıp giden tepelere, deniz kenarında ise suya karşı duran böyle tepelere *şehir* veya *şehner* denilmektedir (Ataniyazov, 1970, s. 73). Bu söz, Kazakçada *ceşip* (*şengir*) biçimindedir. DLT’de ise *şehir* sözüne “dağ burnu; her duvarın kenarı” anlamı verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 494).

bölgede hükmeden Senir Beyliği'nin merkezi Örenşehir köyü idi. 1520 yılındaki tarihî kayıtlarda *Kara Senir* adına da rastlanır (Karaca, 2009, s. 92-93). Aynı ad DLT'de de bulunur ve "*Barsgan*¹⁶ *yakinlarında bir yerin adı*" olarak geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 444) *Viran* sözünün Farsça *vīrān* (ویران) sözünden gelmesi dolayısıyla Türkçe olmaması sebebiyle İçişleri Bakanlığı tarafından adı değiştirilmiştir. Hâlbuki *şehir* sözü de Farsçadan dilimize girmiştir.

Taşağıl: 1928 yılında Manavgat kazasına bağlı üç nahiyesinden biri de *Taş Ağıl*'dir ve kendisine bağlı on altı köy bulunan bir idarî birimdir. Bu köyleri şöyle sıralamak mümkündür: *Bereket ve Mecidiye, Beydiğin (Bekdikin), Büklice, Perakende Aşireti, Peri ve Zeyve, Çardak, Çakış, Çolaklı Aşireti, Hocalar, Taş Ağıl, Fettahlı Aşireti, Kara Bucak, Kızıl Dağ, Kısalar, Kepez ve Sağırın, Nikit* (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). 1973 yılında kurulan Taşağıl belediyesine bağlı mahalleler ise şunlardı: *Cumhuriyet, Hacı Hatip, Mihrap, Karaevli,*¹⁷ *Yörük Bekirler* (MATAB, 2004, s. 297). Taşra sözcüğünde de görüldüğü üzere taş sözcüğünün "dış; uzak" gibi anlamları bulunmaktadır. *Taş* "dış" sözcüğüyle küçükbaş hayvancılık yapıldığının bir göstergesi olarak *ağıl*¹⁸ sözcüklerinin birleşimiyle oluşan bu yeradı "*dış ağıl*" anlamına gelmektedir. Konya'nın Seydişehir ilçesinde de aynı adlı bir yerleşim yeri bulunmaktadır. Seydişehir köy adları üzerine yapılan bir çalışmada bu köyün, merkezdekiler tarafından ağıl olarak kullanıldığı düşüncesi dile getirilmiştir (Durgunay, 2018, s. 91). Ancak Antalya Halkevi Dergisi Türk Akdeniz'de çıkan bir yazıda Taşağıl adının oluşumu şu şekilde açıklar: "*Taşağıl kelimesi (Taş Ahır) kelimesinden galattır. 80-90 yıl önce Sarı Bekir uşaklarından Bekir Mehmet Ali Çavuş, Hacı Halil ve daha sonra Hacı Hatipler buraya çit yerine taştan bir ağıl yapmışlardı. Onun için köyün adına (Taş Ahır) denilmişti. Sonradan (Taşağıl) denilmeğe başlanmıştır.*" (Erten, 1938, s. 10). Durgunay'ın fikrine dayanırsak Taşağıl yerleşim yerinin adı, leksik-semantik sınıflandırmada hem "*doğrultu gösteren yeradları*"na hem de "*yapı adlarına bağlı yeradları*"na dâhil edilebilir.

Ulukapı: Manavgat merkezinde yer alan bir köydür ve ilçe merkezine 3 km uzaklıktadır. *Ulukapı*'ya bağlı olup Sülekli Yörüklerinin yaşadığı bir yerleşim yeri olan *Sülek* mahallesi de bulunmaktadır. Ayrıca, Manavgat'ta aynı isme sahip başka bir köy de bulunmaktadır. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kirten* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Kirten* adının 1940'lı yıllarda *Ulukapı* olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 535). Türkçe *ulu* ve *kapı* (<*kapı*ğ) sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

¹⁶ *Afrâsiyab'ın oğlu Barsgan'ın kurduğu kasabanın adı* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 575).

¹⁷ *Kara Evliler köyü*, 1928 yılında Serik Merkez nahiyesine bağlıdır (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 132).

¹⁸ Başkurtça, Kazakça, Tatarca gibi birçok Kıpçak grubu Türk dilinde "*köy*" anlamında "*awıl*" sözünün kullanıldığını belirtmek gerekir.

Uzunkale: *Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu*’na göre *Uzunkale*, 1946 yılında *Hacıobası* köyüne bağlı bir mahalle idi (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1094). Bu köy, ilçe merkezine yaklaşık 25 km uzaklıktadır ve adını içerisinde bulunan tarihî yapıdan almaktadır. 2004 yılında Hacıobası köyünün bir mahallesi iken ayrılarak bağımsız bir köy hâline gelmiştir. Ayrıca, bu bölge Hacısalı Yörüklerinin yoğun olarak yaşadığı bir alan olarak bilinmektedir. Türkçe *uzun* ve Arapça *kal*’a sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

Yukarıhisar: İlçenin merkez mahallelerindedir. Bu yerleşim yeri adı, *yukarı* doğrultu gösteren sıfat ve *hisar* yapı adının birleşimiyle oluşmuştur. Sınıflandırma yapılırken hem “*doğrultu gösteren yeradları*” hem “*yapı adlarına bağlı yeradlar*”ı hem de “*son dönem yeradları*”na dâhil etmek mümkündür.

1.1.7. Coğrafi Ögenin İç Özelliğine Dayalı Yeradları

Yeniköy: Şişeler köyünden ayrılarak kurulan bir yerleşim yeridir. Manavgat’a yaklaşık 10 km uzaklıkta bulunmaktadır. Türkçe *yenî* ve Farsça *kūy* (کوی) sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

1.1.8. Benzetmeye Dayalı Yeradları

Altınkaya: Bazı yerleşim yeri adlarının bölgede maden ya da madencilik faaliyeti bulunmasa da bu türden adlar alabileceği görülmektedir. Özellikle son dönemde verilen yeradlarında görülen bir özelliktir. Eski adı *Zerk* olan Altınkaya, Köprülü Kanyon Millî Parkı sınırlarındadır ve Selge Antik Kenti’nin üzerine kurulu olduğu için bu yerleşim yeri, I. Derece Kültürel Sit Alanıdır. 1928 yılında Serik Merkez nahiyesine bağlı olarak *Zerk* (زرک -Zérék) adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 131). Bu şehir, tarihçi Strabon’a göre MÖ II. bin yılın sonuna doğru Dor göçleri esnasında kurulmuştur. Selge şehri, antik Pisidia bölgesinde paranın basıldığı ilk şehir olmuştur.¹⁹ Manavgat ilçe merkezine 77 km uzaklıkta bulunan bu yerleşim yerinin eski adının, Antik *Selge* adının *Serk* ve oradan da *Zerk* biçiminde gelişimiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir. 1968 yılında köyün eski adı *Zerköy*, yeni adı ise *Altınkaya* olarak gösterilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 39).

Gebece: Manavgat’a yaklaşık 28 km uzaklıkta bulunur ve Toros dağlarının yamaçlarına kurulmuştur. Bu köyde *Mahrumçalı* ve *Karaaliler* mahalleleri de yer almaktadır (Şimşek, 2013, s. 87). Bu köy genel olarak Manav yerleşmesi olarak bilinmektedir. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kebece* (Kébedjé) adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK’de *Cırkılı* ve *Hocalı* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 209-512). *Gebece* köyünün XVI. yüzyılda ‘*Alâ’iye* kazasına bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155). Türkçe *gebe* sözcüğüne +*ce* ekinin koşulmasıyla oluşturulmuş bir yeradıdır.

¹⁹ 14 Şubat 2020’de <http://koprulukanyon.tabiat.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

Gültepe: Hatipler köyünün *Yediyar* mevkiinde kurulan *Gültepe*, kısmen Alevi (Tahtacı) yerleşmesidir. Söz konusu köy, ilçe merkezine yaklaşık 7 km uzaklıktadır. Farsça *gul* (گل) ve Türkçe *tepe* sözcüklerinin birleşimiyle oluşturulmuş bir son dönem yeradıdır.

Salkımevler: Manavgat'ın merkez mahallelerindedir. Türkçe kökenli *salkım* ile *ev* sözlerinin birleşimiyle ve *ev* sözüne *+ler* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yeradıdır. Yüksek apartmanların çokluğundan dolayı bir benzetmeyle ad verilmiştir. Aynı zamanda sınıflandırma yaparken *son dönem yeradlarına* dâhil edilebilir.

1.1.9. Topotonimler (Yeradlı Yeradları)

1.1.9.1. Orunadlı Yeradları (Oykotonimler)

Yalçıdibi: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak günümüzdeki adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Yörük ve Manav yerleşimidir. İlçe merkezine 29 km uzaklıktaki Yalçıdibi'nin adının eteklerine kurulduğu Yalçı Tepesi'nden geldiği belirtilmektedir. Aynı zamanda yörede *yalçı* "dağ eteği" anlamına gelir. Köyün adı, bir dağ/tepe adına dayalı ortaya çıktığı için bu yeradı bir başka toponimden kaynaklanmaktadır. Bu durumda söz konusu yeradını topotonim (yeradlı yeradı) olarak değerlendirmek gerekir.

1.1.9.2. Su Adlı Yeradları (Hidrotoponimler)

Çağlayan: Manavgat'ın merkez mahallelerindedir. Coğrafi bir terim olan ve "*Bir akarsuyun, çok yüksek olmayan bir yerden dökülüp aktığı yer, küçük şelale*" anlamındaki *çağlayan* sözü toponimleşmiştir. Manavgat Şelalesi'ne Manavgat Çağlayanı da denilmesi ve mahallenin çağlayana yakın olması sebebiyle bu ad verilmiştir. "*Son dönem yeradları*"na dâhil etmek de mümkündür.

Çayyazı: Halk arasında *Ummaz* olarak da bilinen *Çayyazı* köyü, 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hummaz* (*Hommase*) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). *Hummaz* olarak bilinen köyün adı, 1946 kayıtlarında *Çayyazı* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 131). Irmağa yakın olmasından dolayı bu adı almıştır. İlçe merkezine yaklaşık 3 km uzaklıkta bulunan köyün eski adı olan *Hummaz* hakkında şöyle bir rivayet bulunmaktadır: "*Köyü ilk kuran Türkmen nohutçu olduğu için böyle adlandırıldığı anlaşılıyor. Arapça nohut hums, nohutçu da hummas anlamındadır*" (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 128). Arapçada *حمص* (*himmiş ~ himmaş*) "nohut" anlamına gelse de (Ayverdi, 2010, s. 518) tarihî belgelerdeki *Okmaz* adı bu konu hakkındaki iddiayı yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. 1475 yılında Manavgat kazasına bağlı *Okmaz* adında bir köy kayıtlarda bulunur (Karaca, 2009, s. 91). Ayrıca Konyalı, *Onmaz* adının da kullanıldığını belirtmektedir. Yöre ağzında /k/ > /ŋ/ > /n/ değişmesi yaşanabilmektedir.

Denizkent: Taşağıl bölgesinde yer alan *Denizyaka* köyünden ayrılmıştır. Eski adı *İlarma*'dır. Akseki *İlarma*'dan²⁰ göçüp geldikleri, yanlarında adlarını da getirdikleri söylenir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 131). İlçe merkezine ise 28 km uzaklıkta bulunan bu köyün Denizkent adını almasının nedeni denize yakın olmasıdır ve son dönem yeradlarına da dâhil edilebilir. Sarı (2016), bu yeradını '*rüzgâr ve yönlerle ilgili adlar*' (s. 347) içinde değerlendirirse de hidrotoponimler arasında değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Denizyaka: Halk arasında yaygın olarak kullanılan adı *Niğit*'tir. 1928'de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Nigit* (نيگيت) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Denize yakın olması sebebiyle 1940'lı yıllarda adı *Denizyaka* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 179). *Denizyaka*, eskiden *Niğid* köyü olarak bilinen bir yerdir ve köyün eski adının burada yaşayan bir yiğit gençten geldiği bir rivayetle açıklanır. Rivayete göre, bu bölgede yaşayan bir genç çok cesur ve yiğit olduğu için görenler onu övmek için "ne yiğit" şeklinde ifadeler kullanırlarmış. Zamanla bu ifade *Niğid* olarak değişmiş ve köye adını vermiştir. Elbette ki bu bir halk etimolojisidir, doğruluk payı düşüktür. Sarı (2016), bu yeradını '*rüzgâr ve yönlerle ilgili adlar*' (s. 347) içinde değerlendirirse de hidrotoponimler arasında değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Oymapınar: Yeradında bulunan pınar sözcüğünden dolayı hidrotoponim olarak kabul edilmiştir. Son dönem yeradlarına da dâhil etmek mümkündür. Tarihî kaynaklarda *Kiçi Homa* (*Kiçi Doña*) ve *Ulu Homa* (*Ulu Doña*) olarak geçer (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156-157). 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Homa* adıyla kayda geçirilmiş (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141) ancak 1940'lı yıllarda *Oymapınar* adını almıştır ve TMYK'de *İdrisli* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 442-582). Antik adlandırmalar yerli halk tarafından korunup yerleştirilebilir. Bunun güzel bir örneği *Homonad* adlı eski bir Anadolu halkının Roma döneminde yerleştikleri *Homonoses* adlı bölgenin adının günümüze kadar *Homa* olarak korunmasıdır (Bahar 2015, s. 26'dan aktaran Durgunay, 2018, s. 79). Böylelikle yeradları halkın gelişim ve değişimlerine tanıklık etmektedir. Beyşehir'de de Homa yaylası²¹ bulunmaktadır. Eskiden belde olan Oymapınar, Manavgat'ın 17 km kuzeyinde yer alan bir yerleşim yeridir ve Manavgat Irmağı'nın kaynağına yakın olan Fatmalar Dağı'na giden yolun üzerindedir. Bu bölgede Side'ye su taşıyan Roma kemerleri de bulunmaktadır ve bu kemerler Oymapınar'ın içinden geçer (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 143). Genellikle İdrisli Yörükleri bu bölgeye yerleşmiştir. İdrisliler, İçil Türkmenlerinden Eymür boyuna bağlı bir Yörük topluluğudur. Bu Yörük topluluğu, Kafkaslar üzerinden göç ederek önce

²⁰ Bu köyün şimdiki adı *Kuyucak*'tir.

²¹ Beyşehir ağzında *homa* sözcüğü aynı zamanda "dik, yüksek" anlamında kullanılmaktadır (DS-III, 2019, s. 2399). Homonadların Beyşehir'e kadar olan topraklarda hüküm sürdüğü düşünülürse bu dar alanda adın korunması daha iyi anlaşılabilir.

Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane bölgesine yerleşmiş, daha sonra Elâzığ, Malatya ve Diyarbakır bölgesindeki Artuklular'a katılmışlardır. Oymapınar'da yaşayanlar ise, Karaman, Bozkır, Ermenek ve Mut bölgesinden göç ederek gelmişlerdir (Kırtı, 2006, s. 78). 1999 yılında belde belediyesi olan Oymapınar, günümüzde mahalle hüviyetindedir.

1.2. Birey ve Topluma Dayanan Adlar

1.2.1. Kişi Adlı Yeradları (Antroponimler)

1.2.1.1. Kişi Adlarıyla Oluşanlar

Ahmetler: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Ahmedler* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Etnotoponim olduğu düşünülmektedir. İlçe merkezine 39 km uzaklıktaki Ahmetler, tipik bir Toroslar köyüdür. Kızılot ve Sarılar'da olduğu gibi bu köyde Türkleşmiş Afrikalılar da yaşamaktadır. Tarihî kaynaklarda Ahmetler köyünün *Çöngere*²² nahiyesine bağlı olduğu görülür (Karaca, 2009, s. 43).

Hacali: 1928'de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hacı Ali* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Köyün *Kürtler* adında bir mahallesi bulunmaktadır. *Kürtler* adının etnik Kürtlük ile doğrudan bir bağlantısı olmayıp Doğu Anadolu bölgesinde uzun bir süre zorunlu yerleşimlere tabi tutulan ve bazıları Kürtleşen Karakoyunlu Türkmen oymaklarını veya bu bölgeden göç eden Türkmen obalarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bu kullanım, etnik bir kimlik yerine coğrafi ve sosyal bir anlamı ifade etmektedir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 135-213). Arapça *hâcc* ve *'ālī* sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır.

Hocalı: Miryakefalon Savaşı'ndan sonra XII. yüzyılda Horasan'dan gelen Türkmenler tarafından kurulan köy, kurucusu Emrulah Efendi'nin oğlu Hoca Ali'nin adını taşımaktadır. Hoca Ali adının kısaltmasıyla köyün adı Hocalı olarak bilinir. Köyün *Yarbaşı* ve *Kale* mahalleleri de bulunmaktadır (Şimşek, 2013, s. 89). Bu köy, Manavgat merkezine yaklaşık 20 km mesafede bulunmaktadır. Eski Türkçe *koca* sözcüğü Farsçaya *h"ōca* (خواجه) olarak geçmiş ve muhtemelen geri

²² Bu adın *Çungara* veya *Çongara* şeklinde okunması da akla yatkındır. Günümüzde Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesine *Çungarya* adı verilmektedir. *Çöngere* adı ise Moğol ordusunda "sol kol" olarak bilinen Çungarlar ile ilişkilidir. Orta Çağ'da, bir kısmı Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya gelerek özellikle Orta Anadolu'da Türkmen boylarıyla birlikte yaşamış ve büyük ölçüde asimile olmuştur. Bazı Çungar grupları Timur tarafından eski yurtlarına gönderilirken, diğerleri Çelebi Mehmed tarafından Balkanlar'a sürülmüştür. Ancak tarihi kaynaklarda özellikle Orta Anadolu'da nüfuslarını korumayı başardıkları görülmektedir. Yapılan araştırmalar, *Çungar*, *Çunkar*, *Çonkar* veya *Çonkara* adlarıyla yaşayan toplulukların Çungarların kalıntıları olduğunu göstermektedir (Gülten, 2017, s. 53-61). Bu bilgilere dayanarak anlaşılan şudur ki, Moğol kökenli Çungarlar sadece Orta Anadolu'ya değil, Manavgat'a da gelerek yerleşmişler ve yaşadıkları bölgeye kendi adlarıyla bir nahiyelik özelliği kazandırmışlardır (Görgeç, 2020, s. 23-24).

ödünçleme (reborrowing) yaşanmıştır. Tahrir defterlerinde *Hocalı, Hocalar* adıyla Yörük cemaatlerine de rastlamak mümkündür (Türkay, 2005, s. 360).

1.2.1.2. Lakap ve Unvanlarla Oluşanlar

Beydiğin: 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Bekdikin* (*Beğdiğin*) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Eski Türkçede *beg* “bey, prens” sözcüğüyle “hükümdarın oğlu, prens” anlamına gelen *tiğin*²³ sözcüğünün birleşmesiyle *Begtiğin* > *Beydiğin* “soylu bey” yeradı oluşmuştur. Türkiye toponimisini ele aldığı yazısında Develi, *teğin~tiğin/değin~diğin* gibi unsurları Eski Türkçe döneminden beri Türk dilinde var olan *tegin* unvanına bağlar. Bu unvan, Türk coğrafyasında her yerinde olduğu gibi Anadolu’da kullanılmıştır. Söz konusu yeradlarının bu kişi adlarının hatırasını taşıdığını belirten Develi, bu unvanın Türkiye Türkçesinin tarihî gelişimine bağlı olarak /d-/li biçimlerinin bulunduğunu ve kimi yeradlarında ünlü uyumuna da bağlandığını söyler (Develi, 2001, s. 20-21). Şimşek, 2013’e göre, Manavgat’ın yaklaşık 34 km kuzeyinde bulunan bu köy, Alaaddin Keykubat’ın Alanya’yı ele geçirmesinin ardından Kesikbelen bölgesinin güvenliğini sağlamak amacıyla Oğuzların Beydilli boyu tarafından 1230-1232 yılları arasında kurulmuştur. Köyün adı da bu Oğuz boyundan gelmektedir. Manavgat’ın her sokakta yolu olan tek köyüdür ve planlı bir yerleşim düzenine sahiptir (s. 80-81). Beydiğin köyü yakınlarında bulunan Kargı Han adlı kervansaray, bölgenin önemli tarihî eserleri arasındadır. Beydiğin köy muhtarlığına bağlı *Akyar, Çaldağ, Devetepesi* ve *Kuyumcular* mahalleleri bulunmakta idi (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 3-226-322; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 767).

Çavuşköy: 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Çavuş* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Moydes* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 839). *Çavuş* sözü, Eski Türkçeden beri kullanılan bir unvandır ve Köktürk Yazıtları’nda *çabiş* biçiminde geçer.²⁴ DLT’de ise “*savaşta safları tanzim eden ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse*” anlamıyla ve *çavuş* biçimiyle kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 158). Bu dönemde /-b-/>/-w-/ kayıçlaşması görülür, sonra bu ses /-v-/ olarak sızıcılışır.

Gençler: 1940’lı yıllarda *Gençler* adını alan bu köyün eski adı, *Gecereme* idi. O dönemde *Gecereme, Ahmetler* köyüne bağlı bir mahalle idi (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 231-397). 1968 yılında köyün eski adı *Gecereme*, yeni adı ise

²³ Bu adla oluşturulan yeradlarına bölgede rastlamak mümkündür. Korkuteli’ne bağlı *Karadiğin* (günümüzde *Esenyurt*), Seydişehir’e bağlı *Rumdiğin* (günümüzde *Tepecik*) köyleri bu unvanın yaşatıldığı yerlerdendir (Atmaca ve Güzel, 2018, s. 318; Durgunay, 2018, s. 92). Diğin adının birleşik yeradlarında ikinci unsur olarak yer aldığı görmekteyiz: *Çerdiğin* (Tokat), *Eldiğin* (Gümüşhane), *Gümüşiğin* (Yozgat), *Karadiğin* (Antalya, Konya, Erzincan) gibi.

²⁴ *Çabiş* sözü, Tunyukuk Yazıtı’nın batı yüzünün yedinci satırında şöyle geçer: *bilgäsi çabişi bän ök ärtim*. “Danışmanı ve kumandanı ben idim” (Tekin, 1994, s. 4-5).

Gençler olarak gösterilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 75). Muhtemelen *Gecere* sözünün anlamının bilinmemesi nedeniyle adı değiştirilmiştir. Türkçe *genç* sözüne yine Türkçe *+ler* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yeradıdır.

Kısalar: 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Kısalar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Kurucularının kısa boylu olması nedeniyle bu adın verildiğine dair bir halk etimolojisi açıklaması bulunmaktadır.²⁵ Etnotoponim olma ihtimali bulunmaktadır. Türkçe *kısa* sözüne *+lar* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yeradıdır.

Uzunlar: Bu yerleşim yeri adına resmî olarak 1946’da rastlanmaktadır ve TMYK’de *Eşekciler*, *Havıtlı* ve *Taşkesiği* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 375-493-539; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1039). Türkçe *uzun* sözüne *+lar* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yeradıdır.

1.2.2. Köken Adlı Yeradları (Etnotoponimler)

1.2.2.1. Boy, Aşiret Adlarıyla Oluşturulanlar

Aşağışıklar: İlçe merkezine 7 km uzaklıktaki Aşağı Işıklar köyünde yoğunlukla Manavlar yerleşiktir. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Işıklar Düşenbe* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Tarihî kaynaklarda *Işıklar* köyünün adı عشقار biçiminde yazılmıştır. Buna göre Türkçe kökenli olmayıp Arapça *ışk* (عشق) ve Türkçe *+lar* çokluk ekiyle türetilmiş bir melez addır. Yani, daha çok iki farklı dilin leksik veya morfolojik unsurlarıyla oluşturulmuş bir özel addır (Şahin, 2018, s. 20). Işıklar adının niteliğinin net olmasa da Işıklar adının bir etnonim olma olasılığı vardır. Nitekim Işıklı, Işıklar adında Yörük-Türkmen cemaatlerine rastlanmaktadır.18. yüzyılda Adana’nın Sarıçam kazasında iskân edilmek istenen Yörük cemaatlerinden biri de Işıklı cemaatidir. 1727 yılında kısa bir süre Sarıçam kazasında iskân edilen bu cemaatin mensupları firar ederek başka bölgelere gitmişlerdir. Firar eden cemaatlerin geri döndürülmesi için Aydın Muhassılı Vezir Abdullah Paşa görevlendirilmiş, ancak başarılı olunamamıştır (Tatar, 2005, s. 80).

Aşağıpazarcı: 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Pazarcı* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Osmanlı dönemine ait haritalarda Manavgat nehrinin doğu tarafında yer alan *Pazarcı* adıyla bir yer kayıtlıdır. 1475’te bahsedilen *Bâzâr-ı Düşenbe* burası olmalıdır (Karaca, 2009, s. 51). Tarihî dönemlerde *Düşenbe (Pazarcı maa Senir)* olarak da anılan bölge,

²⁵ Halk etimolojileri, toponimik araştırmaların kaynakları arasında yer alır. Nesilden nesile yadigar kalan yeradları halkın manevî yaratıcılığının bir bölümünü oluşturur. Yeradlarını oluşturan halkın kendisi de bir tür “ilk araştırmacı” olup yeradlarının anlam ve kökenini halk etimolojisi temelinde açıklamaya çalışmıştır. Tarihî gerçeklerin bozulmasına, gerçeklerin tahrif edilmesine rağmen efsane ve rivayetlerde verilmiş halk etimolojisi halkımızın manevî yaratıcılığını, düşünüş tarzını öğrenmek için çok ilgi çekicidir. Bazı rivayetlerde tarihî olayların izini bulmak mümkündür (Yusifov ve Kârimov, 1987, s. 71-73).

1855-1867 yılları arasında Karaman eyaletine bağlı Alâiye altında, kaza olmuş ve 1868’de Konya vilâyeti altında Teke sancağına bağlanmıştır. 1881-1912 yılları arasında yine bir nahiye olarak Teke sancağı altındaki Alâiye’ye bağlanmıştır. 21 Nisan 1914 tarihli Kanun-ı Muvakkat ile Manavgat’a bağlanmış, ardından Teke müstakil sancağı altında 1918’de de bu idarî bağı korumuştur (Sezen, 2017, s. 233). Kaynaklarda Yörükân taifesinden Pazarlı (Bazarlı) cemaatine rastlanılmaktadır (Türkay, 2005, s. 533). Yeradlarında +CI eki, çoğunlukla +IX ve +IAr ekiyle aynı görevdedir. Böylelikle bu yeradını etnotoponimler arasında göstermek daha doğru olacaktır.

Belenobası: İlçe merkezine 18 km uzaklıktaki Belenobası’nda halk tarafından Kaleli Belen olarak adlandırılan yerden dolayı köyün adının Belenobası olduğu belirtilse de “*dağlık, sarp yer, dağ beli*” anlamına gelen *beleñ* ve “*bir oymağın oturduğu yer, yurt*” anlamına gelen *oba* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşturulmuş bir yerleşim yeri adıdır. Tek başına belen, bir coğrafi terim olmakla birlikte Belenobası, bir etnonimdir. Zira belende yaşayan oba, bir insan topluluğudur. Ancak Belenobası adında bu topluluğun gerçek adı belirtilmemiştir. Yine de Belenobası adının “*coğrafi terimlerle kurulan yeradları*” arasında değerlendirilmemesi ve bu adın etnotoponimler arasında yer alması gerekir.

Bereket: 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Bereket ve Mecidiye* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Daha sonra bu iki yerin tek bir ad altında birleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu yeradının etnotoponim olması gerekir. Tahrir defterlerinde Bereketli (Bereketlü) adıyla cemaatlere rastlanılmaktadır (Türkay, 2005, s. 225). İlçe merkezinin 30 km batısındaki Bereket için, “*1555 tarihindeki kayıtlarda Atabey nahiyesine bağlı Atabey karyesi için ‘Bereketlü demekle ma’ruftur, denilmektedir. Muhtemelen Atabey nahiye merkezi burasıdır. Bu nahiye ve köy, ismini bölgeyi fetheden Atabey Mübarizeddin Ertokuş’a izafeten almış olmalıdır. Sonraları kullanılmamış ve Bereket adıyla günümüze gelmiştir. Atabey nahiyesi bugünkü Perakende, Bereket, Denizyaka, Hocalar, Taşağıl, Çardak gibi kazanın güneyinde Köprüçayı kıyısında yer alan bölgeye tekabül etmektedir.*” (Karaca, 2009, s. 44).

Çenger: 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Çenker (Tchinkér)* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Ancak bu köyün adının 1933’teki resmî kayıtlarda hatalı olarak *Çengel* şeklinde geçtiği görülmektedir (Dâhiliye Vekâleti, 1933, s. 167). *Çenger* köyünün XVI. yüzyılda ‘*Alâ’iye kazasına bağlı olduğu görülmektedir* (Özkılınç ve ark., 1995, s. 155). Manavgat ilçesine 21 km uzaklıkta bulunan Çenger, aynı zamanda Saraçlı Yörüklerine bağlı bir obadır (Ak, 2020, s. 46). Böylelikle bu yeradı bir etnotoponimdir.

Çolaklı: Kurucuları Çolaklı Yörükleridir. 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Çolaklı Aşireti* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Çolaklı Yörükleri yazları Akşehir’in Ketenlik bölgesinde, kışları ise Çolaklı’da konaklamaktaydı. Yarı göçebe yaşam süren bu Yörükler, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı (Çınar, 2016, s. 89). Sonradan yerleşik hayata geçerek Çolaklı mahallesine adları verildi. Eskiden belde olan bu mahalle, Manavgat’ın Antalya yolu üzerinde, 12 km batısında bulunmaktadır. Çolaklı’da yaşayan halkın çoğunluğu Avşar boyuna mensuptur. Ayrıca Karakoyunlu, İğdir, Bozahmetli, Sarıkeçili gibi diğer Yörük ve Türkmen boylarından insanlar da mevcuttur (Kırtı, 2006, s. 14). TMYK’de *Taşagıl* bucağına bağlı olan *Çolaklı*’nın *Kepez*, *Mutamat*, *Üçtepe*, *Yağlılar* ve *Yapallar* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947). 1989 yılında Çolaklı’da belde belediyesi kurulmuştur. Ancak günümüzde, yerel yönetimlerde yapılan değişiklikler ve düzenlemeler sonucunda Çolaklı, mahalle statüsüne dönüşmüştür.

Demirciler: Bir meslek adından ortaya çıksa da etnotoponim olabileceği düşünülmelidir. Çünkü 1530 yılındaki *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*’nde *Manavgat* kazasına bağlı *Temürciler cemâ’ati*’nin kayıtlara geçtiği görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 88). Manavgat’a uzaklığı yaklaşık 6 km olan Demirciler köyünün *Külcüler* mahallesi ve tarım-hayvancılığa dayalı bir ekonomisi bulunmaktadır (Şimşek, 2013, s. 85). 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak günümüzdeki adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Beygirciler* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 146). Bozahmetli Yörük aşireti de Cumhuriyet öncesi dönemde Düşenbe nahiyesinin 14. sıradaki köyü olarak *Külcüler* köyünün *Kabapelit* mevkinde kurulmuştur (Uslu, 2015, s. 34-36).

Dolbazlar:²⁶ 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Dolbazlar* (دولبازلر) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Arapça *tabl* “davul”, Farsça *-bâz* “oyunayan, çalan” ve Türkçe *+lar* çokluk ekinin birleşimiyle oluşması muhtemel bir yeradıdır. Bir halk etimolojisi olarak Türkçe kökenli *dolu+boğazlar* yapısından kısalma yoluyla oluştuğu da düşünülebilir. Ancak bu açıklama makul değildir. Sarı, 2016 tarafından bu yeradı, *‘kişi, soy ve boy adı ile ilgili’* olarak değerlendirilmiştir (s. 347). Kesin olmamakla birlikte etnotoponim olarak kabul etmek mümkündür.

Evrenleryavşı: 1928 yılında *Evrenler ve Yavşı* olarak kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). İlçe merkezine 11 km uzaklıktadır. XV. ve XVI. yüzyıl kayıtlarında Oğuzların Eymür boyuna bağlı *Evrenlü* cemaati tespit edilmektedir. Avşar, Alayundlu, Bayındır boylarına bağlı *Evrenlü* cemaatleri de

²⁶ Başkurdistan’daki *Awırğazi* bölgesine bağlı bir köy ve yönetim merkezi olan *Tolbazı* (Толбазы) [*~Başk. Talbazı*] bulunsa da bu iki yeradı arasındaki bağlantı araştırılmaya muhtaçtır.

bulunmaktadır (Halaçoğlu, 2009, s. 831- 832). Bu sebeple etnotoponim kabul edilmelidir.

Gaziler: Köprülü Kanyon Millî Parkı sınırları içerisinde yer alan bu yerleşim yeri, 1928’de Manavgat *Beş Konak* nahiyesine bağlı olarak *Tazı* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Tahrir defterlerinde *Tazılar*, *Tazılı* (*Tazılı*) adında Yörükân cemaatine rastlanılmaktadır. Bu cemaatler Konya ve Adana gibi, yakın bölgelerde yaşamışlardır. Konya’daki Tazılar cemaati, Eskeşân Yörüklerindedir (Sakin, 2006, s. 313). Manavgat’a bağlı Doğançam’ın eski adı Espiye olup Esbkeşân (Atçeken Yörükleri) ile bağlantılı olsa gerektir. TMYK’de *Darıyeri*, *Dedek*, *İlbiz* ve *Yarımkavak* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 291-295-537; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1122). Mevcut hâliyle, Arapça *ğāzī* (غازى) sözüne Türkçe *+ler* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yeradıdır.

Hacısalı: Hacısalılar, Adana ile Antalya arasında hâlâ varlığını sürdüren bir Yörük topluluğudur (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 212). Ayrıca Manavgat bölgesinde Hacısalı adında bir köy bulunmaktadır. Bu köy, Teke yöresi konargöçerlerinden Ecevidli aşiretinin bir obasıdır. Hacısalı Yörükleri, Teke yöresine Manavgat tarafından gelmiş olup Antalya çevresinde de yerleşik olarak yaşamaktadırlar (Ak, 2012, s. 21-29). Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaz aylarında Sülle yaylasına çıkmakta, kış aylarında ise Manavgat’ın Gebece, Hocalar ve Hacıobası köylerine inmekteydiler (Çınar, 2016, s. 90). 1928 yılında Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hacı İsalı Aşireti* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Ayrancılar*, *Ponturlu* ve *Süleymançayı* adında *Hacısalı Aşireti* köy muhtarlığına bağlı üç mahalle kaydedilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 105; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 916-1001).

Hacıobası: 1928’de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hacı Obası* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Hacıobası’nın Yörükleri 1940’larda Kızılot Yörükleri ile birlikte Akseki yaylalarına çıkar idi (Atabeyli, 1940, s. 220). TMYK’de köyün *Dereağzı*, *Deveciler*, *Hacıise*, *Sadıklı* ve *Uzunkale* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 311-321-453; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 929-1094). Köyün adı, dinî hayatla ilgili bir kavram olan *hacı* (<Ar. *hācc*) ve sosyolojik bir terim olan *oba* adının birleştirilmesiyle oluşmuştur. Ayrıca “*obası*” ifadesi bu köyün bir Yörük cemaatine mensubiyetini bildirir.

Halitağalar: 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Halid Ağalar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Arapça *Halid*, Moğolca *ağa* (<*ağa*) ve Türkçe *+lar* çokluk ekinin koşulmasıyla oluşturulmuş birleşik bir yeradıdır.

Hatipler: Aslında bu adlandırma hem “*etnotoponimler*”e hem “*mesleklerle ilgili adlar*”a hem de “*dinî hayatla ilgili yeradları*”na girebilir. 1928’de

Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Hatibler* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Halk arasında *Hatıplar* olarak bilinir ve söylenir. Bilindiği gibi cuma ve bayram namazlarından önce camilerde hutbe okuyan din görevlisi, *hatip* olarak adlandırılır. Arapça *ḥatīb* sözcüğüne Türkçe +*ler* çokluk ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir yeradıdır. Manavgat'ın yaklaşık 5 km batısında bulunan bu yerleşim yeri, günümüzde neredeyse Manavgat merkeziyle birleşmiş durumdadır.

Hocalar: Manavgat ilçe merkezine Antalya yönünde 20 km uzaklıkta bulunmaktadır. 1928'de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Hocalar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). 1914 tarihli Richard Kiepert tarafından hazırlanan bir haritada *Acemler* olarak gösterilmiştir (Nişanyan, 2022). Sınıflandırma açısından hem “*dinî hayatla ilgili yeradları*” hem “*mesleklerle ilgili yeradları*” hem de “*lakap ve unvanlarla oluşan yeradları*”na dâhil etmek mümkündür.

Karaevli: Taşağıl'a bağlı bir mahalledir. Karaevliler, Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Han'ın soyundan geldikleri kabul edilen Bozoklar (sağ) kolundan bir Oğuz boyudur. DLT'de Oğuz boylarının on ikincisi olarak *Kara Bölük* geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 27).

Karacalar: Karacalar (قره جه لر), 1475-1530 yıllarında Anadolu eyaleti altında Alâiye'ye bağlı bir nahije idi (Sezen, 2017, s. 416). Adlandırılışı itibariyle kökadı (etnonim) olmalıdır. Bilindiği üzere, Yörük-Türkmenler arasında besledikleri koyun ve keçilerin rengine göre isim alma geleneği yaygındır. Tahrir defterlerinde Karacalar, Karaca Koyunlular gibi Yörük-Türkmen cemaatlerine rastlanmaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Aydın ve Menteşe sancaklarında yaşayan Karaca Koyunlu tائفesi hakkında geniş bir çalışma yapılmıştır (Gülten, 2009, s. 192-193). Karacalar adı, benzer şekilde, cemaat/boy adına verilmiş olması makuldür. Anılan köy, ilçe merkezine 12 km uzaklıktadır. TMYK'de Karacalar'ın *Cezler*, *Paşagölü* ve *Yahyalar* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 208; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 902-1113).

Karakoyunlu: Yavrudoğan'a bağlı bir yerleşim yeridir. Karakoyunluların göç yolu ve kökeni konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Karakoyunluların nereden geldikleri ve hangi Oğuz boyuna ait oldukları konusu hâlâ netlik kazanmamıştır ve bu konuda farklı teoriler bulunmaktadır. Tarihçiler ve araştırmacılar, Karakoyunluların Yıva boyuna mensup olabileceği üzerinde durmaktadır, ancak kesin bir kanıt mevcut değildir. (Atıcı Arayancan, 2015, s. 140).

Karavca: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Karavca* (<T. *kara+ev+ce?*) adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Karavca köy muhtarlığına bağlı *Akışlar*, *İhtiyarlı*, *Merzevi* ve *Selimli* mahalleleri bulunmakta idi. Ancak *Karavca* adı 1940'lı yıllarda *Değirmenli* olarak

değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 30-535; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 706-822-963) *Değirmenli* Mahallesi'nin adı, Manavgat belediye meclisi tarafından 2018 yılının kasım ayında alınan kararlarla yeniden *Karavca* olmuştur.

Kızılot: 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kızıl Ot* adıyla kaydedilmiştir. Köyün kurucuları Kızılot Yörükleri, 1940'lı yıllarda Akseki'nin Yenice Pazar yaylasına çıkmakta idiler (Atabey, 1940, s. 220). Günümüzde Kızılot'a bağlı *Mısırlılar* mahallesi de *Mısırlı Aşireti* olarak kayıtlara geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Bu kayıtlardan beş yıl sonra da *Mısırlı* adıyla köy zikredilir (Dâhiliye Vekâleti, 1933, s. 561). TMYK'de *Mısırlı aşireti* muhtarlığına bağlı *Taşlıca* adında mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1040). Kızılot, 1999 yılında belde belediyesi olmuştur. Günümüzde bir mahalle hüviyetindedir. Türkçe kökenli *kızıl* ve *ot* sözcüklerinin birleşimiyle oluşan bu yeradı, mevcut hâliyle hem renk adıyla kurulmuş bir yeradı hem de bitki adlı yeradı olarak da değerlendirilebilir. Ancak yerleşim yerinin adı, Kızılot Yörüklerine istinaden verildiği için etnotoponim olarak sınıflandırmak en doğrusudur.

Perakende: Aslında *perakende* sözünün “dağınık, düzenli olmayan” anlamı da bulunmaktadır (Ayverdi, 2010, s. 987). 1928'de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Perâkende Aşireti* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Bu durum da göstermektedir ki dağınık olarak yaşayan ve kendisine Perâkende denilen bir Yörük aşireti bu bölgeyi yurt tutmuştur. Tarihî kaynaklarda Anadolu Eyaleti'nde ve buna bağlı olarak Hamid, Teke ve Menteşe Sancağı gibi Batı Akdeniz coğrafyasında Perakende Yörük taifelerinin yaşadığı görülür (Karaca, 2008, s. 409). Perakende adına XVI. yüzyıldaki resmî belgelerde rastlamak mümkündür (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156).

Salur: Manavgat'ın yaklaşık 20 km kuzeyinde konumlanan bu köyde *Salur*, *Yalamutlu*, *Göğü* ve *Kabacağağaç* mahalleleri bulunmaktadır (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 144). 1928'de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Salur* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Ancak halk tarafından *Salır*²⁷ olarak bilinir ve söylenir. Yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Üçoklar kolundan gelen Salur boyu tarafından kurulan köy, Manavgat'ın en eski Türk yerleşimlerindedir. XIII. yüzyılda bölgede kurulan Salur Beyliği'nin bakiyesidir. Manavgat, Kumluca ve Elmalı'da olmak üzere Antalya'da Salur adında 3 yerleşim yeri bulunmaktadır. Salurlu ve Göğü Yörükleri yerleşiktir. Dede Korkut kitabında hâkim boy, Salurlardır ve Kazan Beg de Salur boyundandır. Kadı Burhaneddin'in de bir Salur Türkü olduğu bilinmektedir (Sümer, 1999, s. 332-339). Yöredeki mezarlıklarda Salur boyunun damgalarını görmek mümkündür.

²⁷ *Salır* adı, Türkmenistan toponimisinde de önemli bir yer kaplar ve *Salır*'ın eski Türkmen boylarından biri olduğu belirtilir (Ataniyazov, 1970, s. 201).

Saraçlı: Saraçlı Yörükleri en geç yerleşen Yörük topluluklarından (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 213). XX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında aşiret muhtarlığından köy muhtarlığına geçerek köy oluşturmuşlardır (Uslu, 2015, s. 36). Yaz aylarında Akseki'nin Göktepe yaylasına göçerler. Kışlakları Saraçlı köyüdür. 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Serāçlı Aşireti* (*Séradjli achiréti*) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Saraçlı Aşireti köy muhtarlığına bağlı *Abdullahoca, Belen, Çakıroğlu, Kale, Sarıömer* ve *Tabaklı* mahalleleri bulunmakta idi (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 3-145-224; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 575-951-1030).

Sarılar: Manavgat'ın 5 km kuzeyinde bulunan bu yerleşim yeri, merkez mahalledir. 1928'de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Sarılar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Bu yerleşim yerinin adının, sarı iki kardeş tarafından kurulduğu için bu şekilde olduğu söylenir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 145-146). Fakat XX. yüzyılın başında Diyarbakır'ın batısı ve güneyindeki Musul, Halep ve İskenderun'a kadar uzanan bölgede Sarılar Türkmen aşiretinin varlığı bilinmektedir. Bu bilgi, bu yerleşim yerinin adının etnotoponim bir kökeni olduğunu düşündürmektedir. Yani, Sarılar adı, bölgede yaşayan Sarılar Türkmen aşiretiyle ilişkilendirilerek kullanılmış olabilir (Fraylıç ve Ravling, 2008, s. 65-66). Şahin de Sarılar adını Sarı etnonimi ile bağlantılı görür. Araştırmalara göre *Sarı/Sarular*, X. yüzyılda Kimek boy birliği yer almıştır. Kitanların saldırısıyla batıya doğru göç ederek Harezm yakınlarına gelmişlerdir. Ardından Moğol baskılarıyla Anadolu'ya göç etmiş ve Selçukluların hizmetine girmişlerdir. Bu büyük göç sonucunda, Sarılar pek çok farklı coğrafyada izler bırakmışlardır. Orta Asya, Kafkaslar, İran, Suriye, Kırım, Anadolu ve Rumeli gibi bölgelerdeki yeradlarında izlerini görmek mümkündür (Şahin, 2016, 231). Türk halklarının etnogeneziyle ilgili araştırmalar yürüten Şaniyazov'a göre, X-XII. yüzyıl kaynaklarında Kıpçaklar üç farklı gruba ayrılmıştır: Ak-Kıpçaklar, Kara-Kıpçaklar ve Sarı-Kıpçaklar. Şaniyazov'un görüşüne göre "Sarı" adı da aslen "Sarı-Kıpçaklar" etnoniminin kısaltılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre Sarılar, Kıpçak topluluğunun Sarı-Kıpçaklar adı altındaki bir bölümüdür (Şaniyazov'un "*K Etničeskoj İstorii Uzbekskogo Naroda*" (1974) eserinden aktaran Şahin, 2016, s. 227). 1999'da kurulan Sarılar Belediyesi (MATAB, 2004, s. 300), 2014'den sonra mahalleye dönüştürülmüştür.

Sevinç: 1530'da *Manavgat* kazasına bağlı olarak kaydedilen *Sevinç Hacı cemâ'ati* (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156) kaynaklı olması muhtemeldir. Yine XV. yüzyılda Manavgat kazasına bağlı Sevinç ve Sevinç Hacı köyleri bulunmaktadır (Karaca, 2009, s. 85). XX. yüzyılın son çeyreğinde Bozahmetli Yörükleri nüfus olarak Sevinç köyüne aktarılmıştır. 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Sevinc Hindüke?* (سونج هندوکه) adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Ayrıca Dulkadirli ulusunu meydana getiren taifelerden

biri olan *Anamaslu benâm Karacalu* taifesini oluşturan cemaatlerden biri *Sevinçlü* adını taşımaktadır (Solak, 2002, s. 148). Ayrıca Isparta’da bulunan Anamas bölgesi, Manavgat Yörüklerinin göç yollarından birini oluşturur.

Seydiler: Bu köyün XVI. yüzyılda *Cemâlü'd-dîn-Seydî* zaviyesi ve cemaatiyle birlikte *‘Alâ’iye* kazasına bağlı olduğu görülmektedir (Özkılınç ve ark., 1995, s. 156). 1928’de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Seydiler* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Bilindiği gibi Hz. Muhammed’in küçük torunu olan Hz. Hüseyin’in soyundan gelen kimselere *seyyid* denilmektedir. Bu köyün adı da seyyid olduğuna inanılan *Cemâlü'd-dîn-Seydî* kaynaklıdır. Ancak yeradının aldığı çokluk eki, bu yeradının etnotoponim olduğuna işaret eder.

Sülek: İlçe merkezinin 11 km doğusunda bulunan Sülek köyünün adı hakkında Konyalı ve Yıldız, şu bilgileri verir: “*Bu aşiret sürekçidir. Yörük söyleyişinde sürek değil sülek kullanılır. Sürücü-sürekçi aynıdır.*” (2010, s. 214). Ancak, *sü* “asker” sözüne +*lek* ekinin eklenmesiyle oluşan yeradı kökenli bir etnonim olduğu düşünülebilir. Ancak Solaklı aşiretinden çok sayıda kişinin burada yaşaması nedeniyle Solaklı’nın Sülekli’ye (>Sülek) dönüştüğü de düşünülebilir. Yaz aylarında Toros dağlarındaki Akseki’ye bağlı Alacabel mevkiî yakınlarındaki Sülek yaylasına çıkarlar. 1928’de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Sülek Aşireti* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK’de *Mesgenkâye* ve *Takavüt* adında iki mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 823-1034).

Tilkiler: İlçe merkezinin yaklaşık 25 km kuzeyinde bulunan bu köy, 1928’de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Tilkiler* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Ayrıca Tilkiler adında Çolaklı’nın bir mahallesi bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Maraş ve çevresinde bulunan Dulkadirli ulusunu meydana getiren taifelerden biri olan *Döngelli* içinde *Tilkilü* cemaati bulunmaktadır Günümüzde de Kahramanmaraş’ın Pazarcık ilçesine bağlı Tilkiler köyü bulunmaktadır. Bu durum Dulkadirli ulusunun bakiyelerinin günümüze kadar, yeradlarında dahi olsa da kendilerini koruduklarını göstermektedir (Solak, 2002, s. 125). Bununla birlikte Dulkadirli ulusunu meydana getiren pek çok cemaat adına Manavgat ve çevresinde de rastlamak mümkündür: *Çolaklu* (~Mnv. *Çolaklı*), *Karacalu* (~Mnv. *Karacalar*), *Sarıcalu* (~Mnv. *Sarılar*), *Sevinçlü* (~Mnv. *Sevinç*), *Mamalu* (~Mnv. *Gündoğdu- Mamalar*), *Yağlılar* (~Mnv. *Çolaklı- Yağlılar*), *Begdili* (~Mnv. *Beydiğin?*), *Okurcalu* (*Alanya- Okurcalar*), *Dede Karkın* (~Mnv. *Beşkonak, Karkınlar, Değirmenözü*), *Tilkilü* (~Mnv. *Tilkiler*). Bu veriler göstermektedir ki, Maraş ve çevresinden batıya doğru bir göç gerçekleşmiştir. Manavgat da bu göçün duraklarından biridir.

Yukarıışıklar: İlçe merkezine yaklaşık 15 km uzaklıktaki Yukarıışıklar köyünde de asıl adın önüne doğrultu gösteren *yukarı* sıfatı eklendiği için bu yerleşim yeri adı doğrultu gösteren yeradları arasında değerlendirilmiştir. İ.

Hakkı Konyalı'nın 1970'li yıllardaki tespitine göre *Çubukin* ve *Kayışdam* olmak üzere iki mahallesi bulunmaktadır (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 160-161). Anlatılanlara göre köy, Hasan Kâhya, Ömer Kâhya denilen iki kişi tarafından *Heseler* (<ése<Ar. *îsâ*+ T. +lar) *Tepesi* ve *İbiş Beleni* adı verilen yerde kurulmuştur (Şimşek, 2013, s. 99). 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Işıklar Manavgat* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). C. Sarı da Aşağıışıklar ve Yukarıışıklar'ı '*kişi, soy ve boy adı ile ilgili*' (2016, s. 347) olarak değerlendirmiştir.

Yukarıpazarıcı: *Pazarıcı* kaza merkezi adının önüne *yukarı* sıfatının eklenmesiyle oluşturulan birleşik bir addır. Manavgat'ın merkez mahallelerinden ve önemli ekonomik merkezlerindedir. Halk arasında *Yokarıpazarıcı* olarak bilinir.

1.2.3. Mesleklerle İlgili Yeradları

Bölgede icra edilen kimi meslekler yeradına dönüşmüştür.

Çeltikçi: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Çeltikçi* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Farsça *şeltük* "*kabuğu ayıklanmamış pirinç*" sözünden gelen *çeltik* ve Türkçede meslek adları yapan +*çI* ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir yeradıdır. Bu addan hareketle köyün kurulduğu zamanlarda çeltikçilik yapıldığı düşünülebilir. XV. yüzyıl kayıtlarında Manavgat'ta çeltik tarımı yapıldığı görülmektedir (Karaca, 2009, s. 98). Günümüzde çeltik üretimi yapılmasa da yeradı korunmuştur.

Kadılar: 1928 yılında da Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kadılar* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). TMYK'de *Yapanlar* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1120). Bilindiği gibi Arapça *kādî* sözünden gelen *kadı* "*Tanzimat'a kadar bütün davalara, Tanzimat ile Medenî Kanun arasındaki dönemde ise yalnız evlenme, boşanma, nafaka, miras davalarına bakan mahkemelerin başkanları*" anlamına gelmektedir (Ayverdi, 2010, s. 600). Yani *Kadılar*, bir meslek adından türetilmiş yeradıdır.

Kasaplar: Manavgat'ın merkez mahallelerindedir. İlk yerleşen kişinin mesleğinin kasaplık olması sebebiyle bu adı almıştır. Aynı zamanda bir lakaptır. Bu yeradı, Arapça *kaşşâb* sözüne Türkçe +*lAr* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.

1.2.4. Dinî Hayatla İlgili Yeradları

Dinî hayatla ilgili yeradlarındaki Arapça kökenli sözcükler, Türkçe söyleyişe uygun hâle getirilmiştir.

Bucakşeyhler: 1928'de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Bucak ve Şihlar* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). Bu köyün adının 1940'larda *Bucakşeyhler* olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. TMYK'de *Bucak, Çavıçi, Dikmen* ve *Yağırlı* adında mahalleleri olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı: 1946, s. 106-177-248-325; İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1111). Köyde bulunan Lyrbe (Seleukeia) Antik Kenti, söz konusu yerin iki bin yıldan

daha uzun bir geçmişe sahip olduğunu gösterir. Bu antik kente *Asar* (<Ar. *hişār*) da denilir. Köyün adı, coğrafi bir terim olan *Bucak* ve dinî hayatla ilgili bir kavram olan *Şeyhler* (~*Şıhlar*) adının birleştirilmesiyle oluşmuştur. “*Köy adını buraya gelip yerleşen ve bu köyde ölen, Şıh adı verilen 7 tane din büyüğünden almıştır. Bu 7 şıhtan yalnızca birinin mezarı köy mezarlığında bulunmaktadır... Bazı köylülere göre kader şıhlardan 4 tanesinin mezarının Konya/ Seydişehir’de, 2 tanesinin mezarının da Alanya’da olduğu tahmin edilmektedir.*” (Şahin, 2017, s. 21).

1.2.5. Son Dönem Yeradları

Özellikle merkez mahallelerinde rastlanan ve tarihî ya da (çoğunlukla) coğrafi bir nedene dayanmayan yeradlarıdır. Kimi sosyo-ekonomik uğraşları ön plana çıkartırken kimileri de benzetme yoluyla ortaya çıkmış adlardır. Bu adların bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür: *Aydınevler, Bahçelievler, Çağlayan, Denizkent, Denizyaka, Emek, Kavaklı, Milliegemenlik, Mimarsinan, Örnek, Sanayi, Salkımevler, Şelale, Yavrudoğan, Yeniköy.*

Yavrudoğan: Bu köy, Manavgat’ın 17 km batısında bulunur ve Peri ile Zeyve köylerinin birleşmesiyle oluşmuştur. 1928’de Manavgat *Taş Ağıl* nahiyesine bağlı olarak *Peri ve Zeyve (Zive)* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). *Perizeyve* adı 1940’lı yıllarda *Yavrudoğan* olarak değiştirilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1946, s. 559). *Yavrudoğan* adı, kartalğillerden, alıştırılarak kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş olan *doğan* hayvan adına *yavru* sıfatının eklenmesiyle oluşmuş birleşik bir addır. Eski ad olan *Zeyve* adının Arapça kökenli zaviye adından türediği ve köydeki türbenin adının Pîrî Dede olduğu düşünülmektedir (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 161). *Peri* adına XV. yüzyıldaki resmî belgelerde rastlamak mümkündür (Karaca, 2009, s. 89). Yoğunlukla Karakoyunlu ve Bozahmetli Yörükleri yerleşiktir. Kökleri Karakoyunlu ve Hacısali Aşireti’ne dayanan Bozahmetli aşireti, Oğuzların Yıva boyundandır (Uslu, 2015, s. 33).

1.2.6. Anlamı ve/veya Veriliş Sebebi Tespit Edilemeyen Yeradları

Ballıbucak: Manavgat ilçe merkezine 90 km uzaklıkta bulunan bu mahalle, Taşağıl bölgesinde yer almaktadır. Yaygın arıcılık faaliyetlerine bağlı olarak bu adın verildiği düşünülebilir. 1928’de *Serik Merkez* nahiyesine bağlı olarak *Ballı Bucak* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 131). Ancak 1968 yılında basılan Köy Envanter Etütleri’ne göre Manavgat Beşkonak bucağına bağlı bu köyün adı *Hallıbucak* olarak da verilmiştir (Karaca, 2012, s. 438). 1968 yılında köyün eski adı *Hallıbuçak*, yeni adı ise *Ballıbucak* olarak gösterilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 1968, s. 75).

Kalemler: Evrenseki’nin üzerinde bulunan ve Bıçkıcılar ile Çarklılar mahallelerinden oluşan bu köy, Manavgat’a 14 km uzaklıktadır (Şimşek, 2013, s. 89). 1520 tarihli belgelerde *Bıçkıcıyan (Bıçkıcılar)* adında iki köye rastlanır

(Karaca, 2009, s. 92). Anlatılanlara göre, köyün eski adı *Kalanlar* iken büyük bir salgının (ölet) ardından kalanlar tarafından kurulmuştur. Kalemliler gibi bir yapıdan kısalması muhtemeldir. Sahada yapılan araştırmalarda yaygın bir ölüm kırımı (ölet) sırasında sağ kalan kişiler anlamında “*kalanlar*” adıyla anıldığı daha sonra belki de öykünme sonucu Kalemler adını aldığı belirtilmektedir. 1928 yılında Merkez nahiyesine bağlı olarak *Kalemler* adıyla kaydedilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 142). Yunanca *kalamos* sözü, Arapçaya *qalem* (قلم) olarak geçmiş (Ayverdi, 2010, s. 608) ve Türkler de Arapçadaki *qalem* biçimini kullanmıştır. Bu ad köküne Türkçe +*ler* çokluk eki getirilerek oluşturulmuş bir yer adıdır.

Manavgat: Manavgat adının kökeni konusunda farklı görüşler bulunmaktadır ve kesin bir açıklama mevcut değildir. Ancak, Manavgat adının ilçenin yerleşik halkı olan Manavlarla bağlantılı olması şüphelidir. Halk etimolojisine göre ise, Yörüklerin hayvancılıkla uğraşması nedeniyle sebze ve meyve alışverişlerini Manavlardan yaptığı belirtilmektedir. Anlatılanlara göre, alışveriş yapan Yörüklerin “*Manav hundan gat, bundan gat, manav gat!*” derken ilçenin adı ortaya çıkmıştır. Ancak, bu halk hikâyesi kesin bir tarihî dayanağa sahip olmadığı için doğruluğu kanıtlanamamaktadır ve akla yatkın bir açıklama içermemektedir. Manavgat adının kökenine ilişkin diğer bir açıklama şöyledir: Manavgat adının antik çağlarda bu bölgede yaşamış olan Luwilerin dilinde “*tanrıça tapınağı*” anlamına gelen *Manauwa* kelimesiyle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Luwicedeki bu kelimenin zaman içinde ses dönüşümleriyle “Manavgat” şekline evrilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca senkronik olarak Yozgat gibi başka bir yer adında da “*gat*” ekini veya adını görmekteyiz. Bu durum da bir soru işareti yaratmaktadır.²⁸ Antalya Müzesinin eski direktörü olan Erten’in iddiasına göre, *Tokat, Yozgat, Manavgat* gibi yeradlarında görülen *gad* ekine ilişkin olarak Türkçe “*ağat*” ana kökünden türeyerek *gad, gat, kat, kada, kaday, huda, gatt* gibi biçimlerde Avrupa dillerine geçmiş bir Tanrı adıdır. Ayrıca Erten’e göre *kat* “*yükseklik, ışık*” anlamını ifade eder. Samih Rif’at, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan bir makalede Yozgat adının kökenini ele almıştır. Türk Dil Kurumunun ilk başkanı da olan Samih Rif’at, bu makalede *gat* ile biten ikinci bir yeradı olarak Manavgat’ı örnek göstermiş ve *gat* adının “*şehir, yurt, kale ya da set*” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu makalede Manavgat adının anlamının “*Hanedan yurdu, Asil yurt*” olduğunu belirtmiştir. Osmanlı döneminde Aydın Sancağı ve İzmir kazasına bağlı Manavgadyan adında bir cemaat bulunurken, aynı zamanda Mersin’in Anamur

²⁸ Moğolistan’ın güneyinde bulunan ve ülkenin en büyük ayağı olan Ömnögovî’nin merkezi Dalanzadgad; Batı Moğolistan’daki Zavhan eyaletinin bir ilçesi olan Asgat; Moğolistan’ın doğusundaki Sühbaatar eyaletinin bir ilçesi olan Asgat adlarında da bu durum var mıdır, ileri araştırmaları gerektirir.

kazasına bağlı Manavlar Yörükleri (Perakende cemaati)²⁹ de kaydedilmiştir. Bu durum, Manavgat adının bu cemaatlere istinaden verilmiş olma ihtimalini doğurur. Tarihsel olarak, cemaatlerin yer adlarının oluşumunda etkili olduğu ve yerleşim yerlerine isimlerini verdikleri görülmektedir. Dolayısıyla, Manavgat adının, Manavgadyan cemaati veya Manavlar Yörükleri gibi topluluklardan kaynaklanmış olması mümkündür. Teke Sancağı Genel Meclisi, 1915 yılında Manavgat adının kökeninin bilinmediği ve belli bir anlam taşımadığı iddiasıyla bu yeradının değiştirilmesini talep etmiştir. Aynı şekilde, Manavgat'ın nüfusunun tamamen Türklerden oluşması nedeniyle buraya “Türkili” adının verilmesi, benzer şekilde Finike'ye de “Turanili” adının verilmesi önerilmiştir. Ancak, bu girişimlerin herhangi bir karşılık bulmadığı görülmektedir. 1915 yılında Teke Sancağı Genel Meclisi, Manavgat sözcüğünün kökeninin bilinmediği ve bir anlam taşımadığı gerekçesiyle değiştirilmesini ister ve Manavgat'ın nüfusunun tamamen Türklerden oluşması nedeniyle buraya *Türkili*, yine benzer sebeplerle Finike'ye de *Turanili* adının verilmesini önerir. Ancak bu girişimin herhangi karşılık bulmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Murat Mustafa Ak ve Yahya Kadioğlu tarafından III. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu'nda “Manavgat” adı üzerine bir bildiri sunulmuştur. Bu bildiri “*Antalya iline bağlı Manavgat ilçesinin adı yerleşmiş Yörük, yerleşmiş Türkmen anlamına gelen “Manav” ile yerleşim ve kent anlamları taşıyan “gat” sözcükleri ile oluşmuş birleşik bir isimdir. Ad, Türk fetihlerinden sonra konulmuş ve günümüz Türkçesinde “Manavkent” anlamı taşımaktadır.*” görüşü savunulmuştur (Ak ve Kadioğlu, 2016, s. 560-564). Yukarıdaki savların bir kısmı dilbilimsel bir yaklaşım içermemektedir. Ancak, yeradlarının kökenini açıklama çabasını yansıtmaktadır. Kesin bir sonuca ulaşabilmek için daha fazla dilbilimsel kanıt ve araştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Sonuç olarak; Manavgat adının Luwi dilindeki *Manauwa* sözcüğünden geldiğini söylemek ya da *Manavgadhılar* adındaki Yörük topluluğundan geldiğini söylemek makul görünmektedir.³⁰

Şişeler: İlçe merkezinin yaklaşık 10 km kuzeyinde bulunan köy, 1928'de de Manavgat Merkez nahiyesine bağlı olarak *Şişeler* adıyla kayda geçirilmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928, s. 141). TMYK'de *Yeniköy* adında bir mahallesi olduğu görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1947, s. 1137). Farsça *şîşe* ve Türkçe *+ler* çokluk ekinin birleşimiyle oluşmuş bir yeradıdır. Salur köyünden ayrılarak

²⁹ Mersin'de bir ada ve geçidin adı da Manavgat olarak kayıtlara geçmiştir. 1931 yılında Dz. Binbaşı Muammer tarafından kaleme alınan sözlükte Manavgat adasından bahsedilir. 36°11'K 37°47'D koordinatlarında bulunan bu ada, Mersin ili Silifke ilçesi kıyısında yer almaktadır ve günümüzde Dana ya da Kargıncık Adası olarak tanınmaktadır (Dz. Binbaşı Muammer, 1931, s. 51). Mersin'in Mut ve Karaman'ın Ermenek ilçesi arasındaki bir tepe ve geçidin adı da Manavgat'tır. Elbette bu adlandırmalar tesadüfî olmasa gerekir. Mersin bölgesindeki Manavgat toponimlerinin verilmiş nedenleri ayrıca değerlendirilmelidir.

³⁰ *Manavgat* maddesi, *Görgeç*, 2020, s. 13-15'ten derlenmiştir, daha fazla bilgi için bu çalışmaya bakılabilir.

kurulduğu belirtilen bu köyün adı hakkındaki diğer rivayet şu şekildedir: Buradaki zaviyede çorba kaynarılmış. Gelenler bedava yerlermiş. Yiyenlere “yiyeler de şişeler” denildiği için köyün adı *Şişeler* kalmıştır (Konyalı ve Yıldız, 2010, s. 155-156). Elbette ki bu açıklama yakıştırmadan ibarettir.

2. Manavgat Yerleşim Yeri Adlarının Filolojik Sınıflandırması

Bu bölümde Manavgat'taki yeradlarının gramer yapısı ele alınmış yani sözcüklerin yapısal analizi yapılmıştır. Yeradlarını yapılarına göre *basit*, *türemiş* ve *birleşik* olmak üzere üç başlık altında ele almak mümkündür.

2.1. Basit Yeradları

Basit yapılu yeradları tek bir sözcükten oluşan ve hiçbir yeradlı ek barındırmayan adlardır (Şahin, 2018, s. 120). Kimi basit yeradlarının doğrudan coğrafi terim olduğu da görülmektedir. Basit yapılu adlar, daha çok çağdaş yeradlarında görülür. Manavgat yeradlarında en az görülen yeradı türüdür. İncelemeye esas yerleşim yeri adlarından basit yapıdakiler şöyle sıralanabilir: *Bereket*, *Çenger*, *Emek*, *Kemer*, *Örnek*, *Sanayi*, *Side*, *Şelale*.

2.2. Türemiş Yeradları

Yapısında yeradlı (toponimcil) ek barındıran adlandırmalardır (Şahin, 2018, s. 121). Özellikle bazı eklerin yeradı türetmede sıklıkla kullanıldığı görülür. Bu eklerden *+cA*, *+lA* ve *+lI* addan ad yapım eki niteliğinde; *+lAr* çokluk eki niteliğinde; *-An* ise eylemden ad yapım eki niteliğindedir. Manavgat'taki türemiş yapılu yeradları şunlardır: *Ahmetler*, *Büklüce*, *Cevizler*, *Çağlayan*, *Dikmen*, *Gaziler*, *Gebece*, *Gençler*, *Hocalı*, *Ilıca*, *Kalemler*, *Karacalar*, *Kavaklı*, *Kısalar*, *Sarılar*, *Sorgun*, *Tilkiler*, *Uzunlar*, *Yayla*.

2.3. Birleşik Yeradları

Manavgat'ta birleşik yapılu yeradları en yaygın görülen yeradı türüdür. Bu yeradlarını ad tamlaması ve sıfat tamlaması olmak üzere iki ana grupta sınıflandırmak mümkündür.

2.3.1. Ad Tamlaması Yapısındaki Yeradları

Ad tamlaması yapısındaki yeradlarının sıfat tamlaması kuruluşundakilere nazaran daha az olduğu görülür. Bu yapıdaki özel adları şöyle sıralamak mümkündür: *Belenobası*, *Burmahan*, *Çavuşköy*, *Çayyazı*, *Değirmenözü*, *Denizkent*, *Denizyaka*, *Doğançam*, *Evrenleryavşı*, *Evrenseki*, *Gültepe*, *Odaönü*, *Taşkesiği*, *Yalçıdibi*.

2.3.2. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Yeradları

Manavgat yeradlarının yapıları arasında sıfat tamlaması kuruluşundakilerin oran bakımından diğerlerinden çok daha fazla olduğu görülmektedir.

Aksaz, *Altinkaya*, *Aşağıhisar*, *Aşağışıklar*, *Aşağıpazarcı*, *Aydınevler*, *Bahçelievler*, *Beşkonak*, *Beydiğin*, *Boztepe*, *Bozyaka*, *Çaltepe*, *Çamlitepe*, *Çardak*, *Düzağaç*, *Eskihisar*, *Güzelyalı*, *Hacıalı*, *Karabucak*, *Karabük*, *Karadut*,

Karakaya, Karaöz, Kırkkavak, Kızılağaç, Kızıldağ, Kızilot, Milliegemenlik, Mimarşinan, Oymapınar, Örenşehir, Sağirin, Salkımeyler, Sırtköy, Taşağıl, Tepeköy, Ulukapı, Uzunkale, Yavrudoğan, Yaylaalan, Yeniköy, Yeşilbağ, Yukarıhisar, Yukarışıklar, Yukarıpazarı.

3. Köken Bakımından Manavgat Yerleşim Yeri Adları

Bu başlık altında Manavgat'taki yerleşim yeri adlarının hangi dillerden geldiği ele alınmıştır. Dilbilimi açısından yeradlarının kökenini araştırabilmek için öncelikle belirli bir bölgedeki yeradlarını eşsüremliler olarak leksik-semantik ve leksik-gramerlik açıdan araştırma yürütmek gereklidir. Bunun gibi araştırmalar yeradlarının konulmasında, anlamında ve dilbilgisel özellikleri açısından nasıl eğilimler (~kurallar) olduğunu anlamaya ve böylelikle etimolojik araştırmalara yardımcı olacaktır (Âbdirahmanov, 2010, s. 39). Manavgat yerleşim yeri adlarında Türkçenin ardından Arapça ve Farsça ödünçlemeler yoğunluğu oluşturmaktadır.

3.1. Tamamen Türkçe Olan Yeradları

Emek (<ET. emgek), Örnek (<T. örnek)³¹, Salur (<ET. Salgur), Sevinç (<T. sevinç), Sorgun (<T. soğur-gun?), Sülek (<ET. sü+lek?); Ballıbucak (<T. bal+lı+bucak), Belenobası (<T. beleñ+obası), Beydiğın (<ET. beg+tigin), Büklüce (<T. bük+lü+ce), Çağlayan (<T. çağ+la-y-an), Çakış (<T. çak+ış), Çayyazı (<T. çay+yazı), Değirmenözü (<T. değirmen+özü), Demirciler (<T. demir+ci+ler), Denizyaka (<ET. teniz+ yaka), Dikmen (<dik+men), Evrenleryavşı (<T. evrenler+yavşı), Evrenseki (<ET. evren+sekü), Gündoğdu (<T. gün+doğdu), Odaönü (<ET. otağ+önü), Taşkesiği (<T. taş+kesiği), Yalçıdibi (<T. yalçı+dibi); Aksaz (<T. ak+saz), Altınkaya (<T. altın+kaya), Aydınevler (<T. aydın+evler), Beşkonak (<T. beş+konak), Boztepe (<T. boz+tepe), Bozyaka (<T. boz+yaka), Çaltepe (<T. çal+tepe), Düzağaç (<T. düz+ağaç), Gençler (<T. genç+ler), Güzelyalı (<T. güzel+yalı), Ilıca (<T. ılı+ca), Karabucak (<T. kara+bucak), Karabük (<T. kara+bük), Karacalar (<T. kara+ca+lar), Kısalar (<T. kısa+lar), Karadut (<T. kara+dut), Karaevli (<T. kara+ev+li), Karakaya (<T. kara+kaya), Karakoyunlu (<T. kara+koyun+lu), Karaöz (<T. kara+öz), Kavaklı (<T. kavak+lı), Karavca (<T. kara+ev+ce?), Kırkkavak (<T. kırk+kavak), Kızılağaç (<T. kızıl+ağaç), Kızıldağ (<T. kızıl+dağ), Kızilot (<T. kızıl+ot), Oymapınar (<T. oyma+pınar), Salkımeyler (<T. salkım+evler), Sarılar (<T. sarı+lar), Taşağıl (<T. taş+ağıl), Tilkiler (<T. tilki+ler), Ulukapı (<T. ulu+kapı), Uzunlar (<T. uzun+lar), Yavrudoğan (<T. yavru+doğan), Yaylaalan (<ET. yaylağ+alan).

³¹ Bu sözcüğün Ermenice *orinak* kökünden Orta Farsça aracılığıyla Türkçeye geçtiğini iddia edenler bulunsa da diğer Türk dillerinde de benzer şekillerde bulunduğundan Türkçe asıllı olduğu görüşü daha güçlü sayılmalıdır (Ayverdi, 2010, s. 967).

3.2. Tamamen Arapça Olan Yeradları

Bereket (<Ar. bereket), *Sanayi* (<Ar. şanāyi'), *Şelale* (<Ar. şelāle); *Haciali* (<Ar. hācc + Ar. 'ālī), *Mimarsinan* (<Ar. mi'mār + Ar. sinān "kargı, süngü").

3.3. Tamamen Farsça Olan Yeradları

Çenger (<Far. kenger), *Kemer* (<Far. kemer), *Perakende* (<Far. perākende).

3.4. Antik Anadolu Dillerinden Gelen Yeradları

Manavgat (<Luwice Manauwa?), *Side* (<Luwice? "nar, nar ağacı").

3.5. Türkçe + Farsça ya da Farsça + Türkçeden Oluşan Yeradları

Burmahan (<T. burma + Far. hān), *Çavuşköy* (<ET. çabış + Far. kūy), *Gültepe* (<Far. gul + T. tepe), *Sırtköy* (<T. sirt + Far. kūy), *Tepeköy* (<T. tepe + Far. kūy); *Aşağıpazarıcı* (<T. aşağı + Far. bāzār + T. -cı), *Bahçelievler* (<Far. bāğçe + T. -li + T. evler), *Çeltikçi* (<Far. şeltūk + T. çi), *Örenşehir* (<T. ören + Far. şehir), *Şişeler* (<Far. şīşe + T. -ler?), *Yeniköy* (<T. yeñi + Far. kūy), *Yeşilbağ* (<T. yeşil + Far. bāğ), *Yukarıpazarıcı* (<T. yukarı + Far. bāzār + T. -cı).

3.6. Türkçe + Arapça ya da Arapça + Türkçeden Oluşan Yeradları

Ahmetler (<Ar. ahmed + T. -ler), *Cevizler* (<Ar. cevz + T. -ler); *Bucakşeyhler* (<T. bucak + Ar. şeyh + T. -ler), *Doğançam* (<T. doğan + Ar. şam'); *Aşağıhisar* (<T. aşağı + Ar. hişār), *Aşağıuşıklar* (<T. aşağı + Ar. 'āşik + T. -lar), *Çamlitepe* (<Ar. şam' + T. -li + T. tepe), *Eskihisar* (<T. eski + Ar. hişār), *Gaziler* (<Ar. gāzī + T. -ler), *Hacısalı* (<Ar. hācc + 'Īsā + T. -li), *Hacıobası* (<Ar. hācc + T. oba+sı), *Hatipler* (<Ar. haṭīb + T. -ler), *Kadılar* (<Ar. kādī + T. -ler), *Kalemler* (<Ar. kalem + T. -ler), *Kasaplar* (<Ar. kaşşāb + T. -lar), *Milliegemenlik* (<Ar. millī + T. egemenlik), *Sağırın* (<Ar. sağīr "küçük, ufak" + T. in), *Saraçlı* (<Ar. sirāc + T. -li?), *Seydiler* (<Ar. seyyid + T. -ler), *Uzunkale* (<T. uzun + Ar. kal'a), *Yukarıhisar* (<T. yukarı + Ar. hişār), *Yukarıuşıklar* (<T. yukarı + Ar. 'āşik + T. -lar).

3.7. Farsça + Arapçadan Oluşan Yeradları

Çardak (<Far. çār "dört" + Ar. ṭāk "kemer, kubbe"), *Hocalı* (<Far. hōca + Ar. 'ālī).

3.8. Arapça + Farsça + Türkçeden Oluşan Yeradları

Dolbazlar (<Ar. ṭabl "davul" + Far. bāz "oynayan + T. -lar).

3.9. Türkçe ve Soğutçadan Oluşan Yeradları

Denizkent (<ET. teniz + Soğ. kand).

3.10. Arapça + Moğolca + Türkçeden Oluşan Yeradları

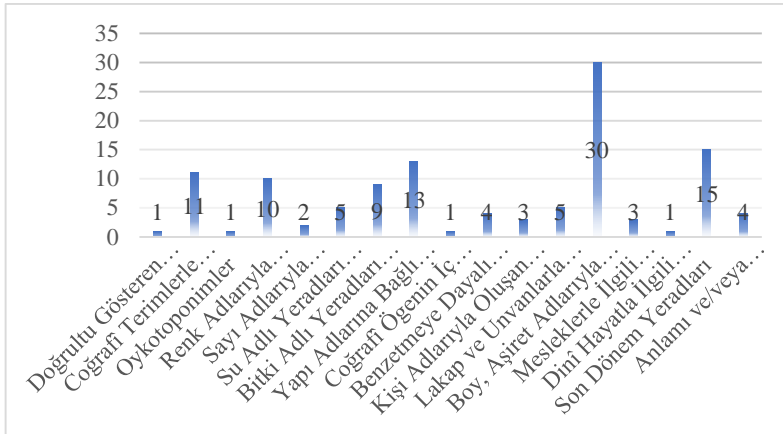
Halitağalar (<Ar. hālīd + Moğ. ağa + T. -lar).

Sonuçlar

Buna bağlı olarak çalışmamız; giriş, leksik-semantik sınıflandırma, gramer sınıflandırması ve sonuç olmak üzere dört temel bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konuya ilişkin genel bilgiler, çalışmanın önemi ve amacı, çalışmanın sınırları ve kullanılan metot konularında bilgiler verilmiştir. Leksik-semantik sınıflandırma bölümünde yeradlarının verilme eğilimleri, anlamları gibi konularda analiz yapılmıştır. Gramer sınıflandırması bölümünde yeradlarının dilbilgisel yapısı ortaya konulmuştur.

Çalışmada 1940'lerden sonra Manavgat'taki köylerin yaklaşık %25'inin adının değiştirildiği tespit edilmiştir. Atabey'in çalışmasına göre Cumhuriyet sonrası dönemde Antalya'nın en fazla Yörük grubuna sahip ilçelerinden biri olan Manavgat'taki kimi Yörük topluluklarının yerleşik yaşamı tercih etmesi/ettirilmesi sonucunda aşiret muhtarlığından köy muhtarlığına geçişler de olmuştur. Böylelikle yeni yerleşim yerleri de ortaya çıkmıştır.

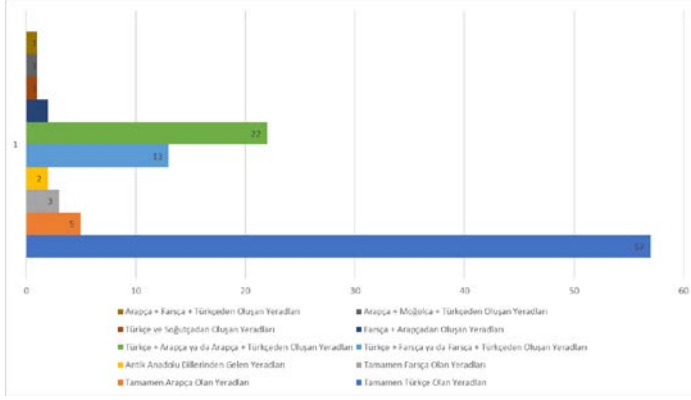
Manavgat'taki yaklaşık 110 yerleşim yeri adının ele alındığı bu çalışmada yerleşim yerleri adlandırılırken daha çok birey ve topluma dayanan adlardan yararlanıldığı görülmektedir. Veriliş eğilimleri açısından yeradlarının içinde *tabiata ve fiziksel özelliklere dayanan adlar* %48.31'lik bir paya sahipken *birey ve topluma dayanan adlar* %51.69'luk bir orana sahiptir. Manavgat'taki yeradlarının %25'i boy ve aşiret adlarıyla oluşturulmuştur. Etnotoponimlerin yoğunluğu bu bölgeye yoğun bir şekilde Oğuz boylarının da geldiğini göstermektedir. Oğuzların bölgeye yerleştikleri sırada, Karakoyunlu, Salur gibi kendi boy adlarını ya da ait oldukları topluluğun adını yerleşim yeri adı olarak verdikleri görülmektedir.

Şekil 1: Manavgat yeradlarının leksik-semantik dağılımı

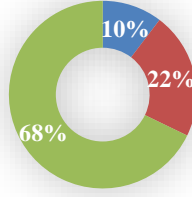
Manavgat yeradlarının leksik-semantik dağılımı içerisinde coğrafi terimlerle kurulan yeradları %9.32, renk adlarıyla kurulan yeradları %8.47, yapı adlarına bağlı yeradları %11, boy-aşiret adlarıyla oluşturulan yeradları %25, son dönem

yeradları %12.71 ve bitki adlı yeradları (fitotoponimler) %7.62'lik payla önemli bir yer tutmaktadır.

Şekil 2: Manavgat yeradlarının köken bakımından dağılımı

Köken bakımından Manavgat'taki yeradlarının yaklaşık %53'ü tamamen Türkçe adlardan oluşmaktadır. Türkçe + Arapça ya da Arapça + Türkçeden oluşan melez yeradları %20'lik oranla ikinci sırayı, Türkçe + Farsça ya da Farsça + Türkçeden oluşan melez yeradları ise %12'lik bir oranla üçüncü sırayı oluşturmaktadır. Ancak bunlar, halk tarafından benimsenmiş ve artık Türkçeleşmiş adlardır. Böylelikle Manavgat'taki yerleşim yeri adlarının neredeyse tamamına yakını Türkçe adlardan oluşmaktadır. Antik Anadolu dillerinden gelen yeradları ise %2'lik bir orana sahiptir. Manavgat'ta resmî yerleşim yerlerinin hiçbirinin adı Rumca değildir. Bu durumun oluşmasında XII. yüzyıldan itibaren bölgenin Oğuz yurduna dönüşmesi, kimi ödünçleme sözlerin Türkçeleşmiş olması ve devlet eliyle kimi yeradlarının değiştirilmesi etkili olmuştur. 1940'lı yıllarda bu bir devlet politikası hâline gelmiştir. Ancak değiştirilen bazı yeradlarında *Kızılca köy* > *Yeşilbağ* örneğinde görülebileceği bölgenin tarihî, coğrafi veya toplumsal özellikleriyle bağdaşmayan adlar kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda yörenin tarihî coğrafyasını aydınlatabilecek yeradlarının yenileriyle değiştirilmesi bu alandaki araştırmacılara güçlükler doğurabilmektedir. Resmî olmasa da *Homa* gibi antik yeradları halk arasında hâlâ kullanılmaktadır.

■ Basit Yeradları ■ Türemiş Yeradlar
■ Birleşik Yeradları

Şekil 3: Manavgat yeradlarının yapısı bakımından dağılımı

Manavgat'taki yerleşim yerleri adlandırılırken en çok birleşik adlar (%68) tercih edilmiştir. Onu %22'lik oranla türemiş yeradları takip eder. Özellikle bazı eklerin yeradı türetmede sıklıkla kullanıldığı görülür. Bu eklerden +cA, +IA ve +II addan ad yapım eki niteliğinde; +IAr çokluk eki niteliğinde; -An ise eylemden ad yapım eki niteliğindedir. En az tercih edilen yeradı biçimi ise %10'luk bir oranla basit adlardır.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi/ Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DS	Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Moğ.	Moğolca
Mnv.	Manavgat

Soğ.	Soğutça
T.	Türkçe
TMYK	Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu

KAYNAKÇA

- Âbdirahmanov, A. (2010). *Toponomika jâne etimologiya (Qazaq til biliminiñ antologiyası seriyası içinde)*. S. Torayğırov Atındağı Pavlodar Memleketтік Universiteti.
- Ak, M. (2020). Konar göçerlikten yerleşikliğe göç olgusu ve göç yolları ile yayla ve kışla yerlerinde Manavgat Yörükleri. F. Uslu ve C. Kökus (Ed.), *Yörük Araştırmaları-2* içinde (ss. 41-69). Palet.
- Ak, M. M. ve Kadioğlu, Y. (2016). “Manavgat” adı üzerine bir araştırma. *III. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu (Aksaray: 22-24 Ekim 2015) Sempozyum Kitabı* İçinde S. 560-564. KOP Bölgesi Üniversiteleri Birliği (UNİKOP).
- Akar, A. (2006). Renge bağlı yer adlandırmalarında Muğla örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 51-63.
- Atabeyli, N. K. (1940). Teke (Antalya) Yürükleri hakkında notlar. *Türk Tarih-Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, 213-224.
- Ataniyazov, S. (1970). *Türkmenistanyñ toponimik sözlüğü*. Ylym.
- Atıcı Arayancan, A. (2015). Karakoyunluların menşei hakkında bazı görüşler. *Oğuzlar: dilleri, kültürleri ve tarihleri- 5. Uluslararası Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildirileri* (S. 137-140). Hacettepe Üniversitesi.
- Atmaca, E. & Güzel, Ö. (2018). Antalya'nın Korkuteli ilçesinin köy adları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 304-328. DOI: 10.33692/avrasyad.510030
- Ayverdi, İ. (2010). *Kubbealtı Lugatı: Misalli büyük Türkçe sözlük (asırlar boyu târihi seyri içinde)*. Kubbealtı.
- Başkan, Ö. (1971). Türkiye köy adları üzerine bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 18(1970), 237-251.
- Beldiceanu-Steinherr, I. (1991). Atçeken. *TDV İslâm Ansiklopedisi (Cilt 4, s. 48-49)*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dâhiliye Vekâleti (1928). *Son Teşkilât-ı Mülkiyede köylerimizin adları*. T.C. Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umûmiyesi.
- Dâhiliye Vekâleti (1933). *Köylerimiz*. İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.
- Dz. Binbaşı Muammer (1931). *Sahillerimizde bulunan mevkilerle liman ve sairenin isimlerini gösterir lügatçe*. Büyük Erkânıharbiye IX: Deniz Şubesi, İstanbul Deniz Matbaası.
- Develi, H. (2001). Türkiye toponimisine dair denemeler. *Studia Turcologica Cracoviensia* (8), 17-22.

- Devlet Arşivleri Başkanlığı (2020). *Kaynaklarıyla Osmanlı coğrafyası yer adları sözlüğü*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Doğa Koruma ve Millî Parklar Genel Müdürlüğü (2020, Şubat 14). Köprülü Kanyon Millî Parkı: <http://koprulukanyon.tabiat.gov.tr/> adresinden alındı.
- Durgunay, B. (2018). Seydişehir ilçesinin köy adları üzerine bir inceleme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (43), 77-104. DOI: 10.21563/sutad.447226
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (2. B.). Türk Dil Kurumu.
- Erten, S. F. (1937). Antalya'dan Anamur'a doğru-I. *Türk Akdeniz (Antalya Halkevi Dergisi)*, 1(6), 25-27.
- (1938). Antalya'dan Anamur'a doğru-II. *Türk Akdeniz (Antalya Halkevi Dergisi)*, 2(7), 10-12.
- Fraylıç & Ravling. (2008). *Türkmen aşiretleri*. (Ç. Önal, Çev.). Aşına Kitaplar.
- Gabain, A. V. (1968). Renklerin sembolik anlamları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 3(1), 107-113.
- Görgeç, C. (2020). *Manavgat ve yöresi ağzları*. [Yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülten, S. (2009). Batı Anadolu'da bir Yörük grubu: XVI. yüzyılda Karaca Koyunlular. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (22), 192-215.
- (2017). XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Moğol bakiyeleri: Çungarlar. *Journal Of History Studies*, 9(4), 53-61. DOI: 10.9737/hist.2017.550
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da aşiretler, cemaatler, oymaklar (1453-1650) (6 Cilt)*. Türk Tarih Kurumu.
- Harita Genel Komutanlığı (2023, Haziran 4). *İl ve ilçe yüz ölçümleri*. <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri> adresinden alındı.
- İçişleri Bakanlığı (1946). *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu- Cilt I*. Başbakanlık Devlet Matbaası.
- (1947). *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu- Cilt II*. Başbakanlık Devlet Matbaası.
- (1968). *Köylerimiz (1 Mart 1968'e Kadar)*. Başbakanlık Basımevi.
- (2023, Haziran 4). *Mülki idare birimleri*. <https://www.e-icisleri.gov.tr/anasayfa/mulkiidaribolumleri.aspx> adresinden alındı.
- İller İdaresi Genel Müdürlüğü (1982). *Köylerimiz 1981*. T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü.
- Kahraman, S. A. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa- İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine* (9. Kitap- 1. Cilt). Yapı Kredi.
- Karaca, B. (2009). *XV. ve XVI. yüzyıllarda Manavgat kazası*. Fakülte.
- Kırtı, H. (2006). *Çolaklı soylar- boylar*. Koçlar Gazetecilik Matbaacılık.
- Kononov, A. N. (2015). Türk lehçelerinde renk adlarının semantiği. (Çevirenler: E. Atmaca ve R. Adzhumerova) *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* (17), 185-204.

- Koday, S. ve Aydın, T. (2016). Elmalı'da (Antalya) geçmişten günümüze yerleşme adları üzerine bir inceleme. *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu 13-14 Ekim 2016: Bildiriler Kitabı (s. 448-468)*. Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Konyalı, İ. H. & Yıldız, A. (2010). *Abideleri ve kitabeleri ile Manavgat tarihi*. Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası.
- MATAB. (2004). *Manavgat 2002-2003 envanteri*. Manavgat Çevre Koruma, Turizm, Altyapı Tesisleri Yapma ve İşletme Birlik Başkanlığı.
- Mädiyeva, G. B. & İymanberdiyeva, S. Q. (2005). *Onomastika: Zertew Mäseleleri*. Qazaqstan Respublikası Mädeniyet, Aqparat jäne Sport Ministrliğı- Til Komiteti.
- Məmmədov, N. (2007). *Toponimika*. Bakı Dövlət Universiteti.
- Nişanyan, S. (2022, Ağustos 25). Index Anaticus (Türkiye yerleşim birimleri envanteri): <https://nisanyanmap.com/> adresinden alındı.
- Özkılınç, A. V. (1995). *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu defteri (937/1530)*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Defter-i Hâkânî Dizisi: II.
- Özkılınç, A. ve ark. (2013). *Osmanlı yer adları: II [Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dâhil)]*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Roux, J. P. (1999). Güney Anadolu'daki Yörük aşiretlerinin adları ve yerleşim bölgeleri (Çevirenler: S. Bingöl ve M. Türктаş). *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (Dr. Himmet Biray Özel Sayısı)*, 613-618.
- Sakin, O. (2006). *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*. Toplumsal Dönüşüm.
- Sarı, C. ve Tepeli, Y. (2012). Türk kültür coğrafyasında yerleşme adları: Teke Yöresi örneği. *Karadeniz Araştırmaları (35)*, 161-179.
- Sarı, C. (2016). Manavgat (Antalya) İlçesi'nde yerleşme adlarının özellikleri. *Uluslararası Türkiye-Çekya İlişkileri Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi Bildiriler/Katalog s. 339-352*. Ankara: Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu.
- Sarıçelik, K. (2020). Teke (Antalya) sancağının Konya vilayetinden ayrılarak bağımsız hale getirilmesi ve idari yönden yeniden düzenlenmesi. *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (93)*, 85-114. DOI: 10.12995/bilig.9304
- Seyirci, M. (2000). Manavgat Yörüklerinin göç yolları ve aşiretler. *Batı Akdeniz Bölgesi Yörükleri (s. 61-71) içinde*. Der.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı yer adları (Genişletilmiş 2. b.)*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları (5. b.)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Solak, İ. (2002). XVI. yüzyılda Maraş ve çevresinde Dulkadirli Türkmenleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (12)*, 109-154.
- Şahin, İ. (2015a). Türkiye yeradbiliminde leksik-semantik sınıflandırma meselesi. *Avrasya Terim Dergisi, 3(1)*, 10-21.

- .(2015b). Türk dilinde renk adı +mAn sistemi ve {mAn} ekinin kökenine dair. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4 (1), 45-68. DOI: 10.7884/teke.384
- (2016). Saruhan ve Saruhanogluları adlarının kökeni üzerine. *Dil Araştırmaları*, 10(18), 219-233.
- (2017). *Antalya'nın Manavgat ilçesi yer adları*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi.
- (2018). *Adbilim* (3. b.). Pegem Akademi.
- Şimşek, A. (2013). *Manavgat yöresi halk inanışları*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Tatar, Ö. (2005). *XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Çukurova'da aşiretlerin eşkıyalık olayları ve aşiret iskanı (1691-1750)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk yazıtı*. Simurg (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5).
- Türkay, C. (2005). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*. İşaret.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2023, Haziran 4). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları*. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> adresinden alındı.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü I-VI* (4. b.). Türk Dil Kurumu.
- Uslu, F. (2015). *Bozahmetli Yörük aşireti (sosyolojik bir alan araştırması)*. Çizgi.
- Yusifov, Y. B. & Kərimov, S. K. (1987). *Toponimikanın əsasları*. Maarif.

Middle Power Foreign Policy Behavior in Peripheral Regions: The Cases of Türkiye and South Korea in Central Asia

Çevre Bölgelerde Orta Büyüklükte Güç Dış Politika Davranışı: Orta Asya'da Türkiye ve Güney Kore Vakaları

Fatma Aslı KELKİTLİ

Doç. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
kelkitlikongur@yahoo.com veya aslikelkitli@arel.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0164-8736

Abstract

This study examines the foreign policy behavior of Türkiye and South Korea in Central Asia comparatively in the post-Cold War era. The article argues that both Ankara and Seoul accomplished to expand and institutionalize their interaction with the Central Asian states through the establishment of multilateral diplomatic platforms, allocation of development assistance and utilization of soft power instruments. While Türkiye's political bonds with the Central Asian states are more entrenched and institutionalized compared to the South Korea's political association with Central Asia, South Korea surpasses Türkiye in terms of economic performance in the region. The socio-cultural sphere is a domain in which Russia still prevails despite the increasing Turkish and South Korean efforts in education and entertainment realms. Furthermore, while both Türkiye and South Korea resorted to middle power means of convening international meetings and extending aid in Central Asia, they were unable to assume conciliator/mediator roles in regional conflicts.

Keywords: Rising middle powers, Türkiye, South Korea, foreign policy behavior, Central Asia

Özet

Bu çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ve Güney Kore'nin Orta Asya'daki dış politika davranışlarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Makale, hem Ankara'nın hem de Seul'ün çok taraflı diplomatik platformların kurulması, kalkınma yardımlarının tahsis edilmesi ve yumuşak güç araçlarının kullanılması yoluyla Orta Asya devletleriyle etkileşimlerini genişletmeyi ve kurumsallaştırmayı başardığını savunmaktadır. Türkiye'nin Orta Asya devletleriyle olan siyasi bağları, Güney Kore'nin Orta Asya ile olan siyasi ilişkisine göre daha köklü ve kurumsallaşmışken, Güney Kore, bölgedeki ekonomik performans açısından Türkiye'yi geride bırakmaktadır. Sosyo-kültürel nüfuz sahası, eğitim ve eğlence alanlarında Türkiye ve Güney Kore'nin artan çabalarına rağmen Rusya'nın hala hâkim olduğu bir sahadır. Ayrıca, hem Türkiye hem de Güney Kore, uluslararası toplantılara düzenlemek ve Orta Asya'ya yardım uzatmak gibi orta büyüklükte güç araçlarına başvururken, bölgesel çatışmalarda uzlaştırıcı/arabulucu rollerini üstlenememişlerdir.

Anahtar kelimeler: Yükselen orta büyüklükte güçler, Türkiye, Güney Kore, dış politika davranışı, Orta Asya

The geopolitical overexpansion of the United States of America (USA) in Afghanistan in 2001 and Iraq in 2003, the severe financial crisis of 2007-2008 which took its toll on the American banking system and financial services industry along with the travails Washington had to undergo in the Middle East and in North Africa in the wake of the Arab Spring indicated the slow but steady decline of the American power in the international arena. This situation paved the way for emanation of alternative groupings to the USA-led political and economic order, the most compelling of which proved to be the BRICS, the intergovernmental organization composed of Brazil, Russia, India, China and South Africa that has speeded up cooperation in the domains of economy, political security and people-to-people exchanges since mid-2000s.

Another significant outcome of the gradual erosion of the American ascendancy became the increasing prominence of middle powers which took an interest both in regional problems and in global matters. Although the International Relations (IR) scholars had yet to reach a consensus on the definition of middle power, it was possible to identify three models of middle power classification. The first one was the hierarchical or positional model which specified the medium ranking of a state in terms of material capabilities. While Andrew Cooper, Richard Higgott and Kim Richard Nossal based the middle power features of a state on territorial size, population, complexity and strength of economy and military capability, Jonathan Ping identified middle powers through population, geographic area, military expenditure, gross domestic product (GDP), GDP real growth, value of exports, gross national income per capita, trade as a percentage of GDP, and life expectancy at birth (Cooper et al., 1993, p. 17; Ping, 2005, pp. 51-53). The functional model referred to the international influence of a state which depended on the extent of its involvement and its ability to contribute to the solution of international issues (Chapnick, 1999, p. 73). According to this model, a middle power showed willingness to take responsibility in specific situations or in niche areas regarding international matters in conformity with its national interests (Engin and Baba, 2015, p. 4). The third one was the behavioral model that defined a middle power by its behavioral tendency to engage in regional and global order through multilateral forums (Cooper et al., 1993, p. 19). The middle power might act as a catalyst which provided the intellectual and political wherewithal to spearhead an initiative and convinced the other parties to follow it. It might assume the role of facilitator that focused on agenda-setting and took part in some form of associational, collaborative, and coalitional activities. It might also take on the role of a manager which was concentrated on institution-building such as the creation of formal organizations and regimes and development of conventions and norms (Cooper et al., 1993, pp. 24-25).

The gathering of high-level international meetings, conciliation/mediation efforts for the settlement of global and regional conflicts, allocation of humanitarian and development aid to the states in need and employment of soft power tools to elevate global standing could be named as major behavioral attributes which were adopted by middle powers. The hosting diplomacy while bringing international recognition to the middle powers also enabled them to raise new issues which were of interest to them through agenda-setting (Cooper and Parlar Dal, 2016, p. 523). The conciliation/mediation endeavor, also called good-offices diplomacy, helped to bring out mutual understanding and exchange of knowledge between the negotiating parties which was requisite for the emergence of an accord or agreement (Henrikson, 1997, p. 56). This facilitating role earned the middle power acknowledgement by major powers as well. The provision of humanitarian and development aid to the low-income countries assisted the middle power to brand itself as a benevolent state and a responsible actor that took into account the grievances of economically poor nations, thus scaled up its international prestige and reputation. Moreover, some middle powers had greater faith in the capacity of developing countries for successful development compared to the major powers as they too had risen to their current growth level from absolute poverty and difficult socio-economic conditions (Mo, 2016, p. 590). The concept of soft power which was introduced by Joseph Nye in the early 1990s was defined by “getting others to want what you want through attraction rather than coercion or payment” (Nye, 1990, p. 166). Nye pointed out that the soft power of a country emanated from its political values, foreign policy and culture. Middle powers frequently made use of soft power instruments as these instruments helped them to build coalitions among like-minded parties, to mediate conflicts (Lee, 2012, p. 19) and to diffuse their power through non-military means.

Türkiye and South Korea have stood out as significant examples of rising middle power activism in the post-Cold War period. With its material capacity and its stance as a pivot state between the Eastern and Western worlds as a North Atlantic Treaty Organization (NATO) member with strong attachments to the USA and Europe during the Cold War era, Türkiye had retained positional and functional middle power characteristics for some time (Parlar Dal, 2018, pp. 6-7). However, Türkiye’s assumption of behavioral middle power attributes such as convention of international meetings, conciliation/mediation of regional conflicts, provision of humanitarian aid and utilization of soft power instruments has been a recent phenomenon.

The geostrategic position of Türkiye with its connections to the Balkans, South Caucasus and Middle East endowed the country with significant regional clout in the post-Cold War period. Türkiye initiated the foundation of many regional organizations, namely the Black Sea Economic Cooperation,

Developing Eight Organization for Economic Cooperation and the Southeast European Cooperation Process in its surrounding regions. Ankara also contributed to the both regional and global peace efforts by taking part in the peace-keeping operations in Afghanistan, Bosnia-Herzegovina, Democratic Republic of the Congo, Georgia, Iraq, Kosovo, Lebanon, Macedonia, Somalia and Sudan (Republic of Türkiye Ministry of National Defense General Staff, 2023). Türkiye's endeavor towards maintenance of global security and stability was rewarded with Ankara's election to non-permanent United Nations Security Council (UNSC) seat during the 2009-2010 term after near a half-century hiatus.

Türkiye's attempts to act as conciliator/mediator for the peaceful settlement of the regional conflicts starting from mid-2000s has become another significant aspect of Türkiye's rising middle power activism. Türkiye initiated the trilateral summit meeting process with Afghanistan and Pakistan in 2007 to ensure peace and security in Afghanistan and mediated the indirect rounds of peace talks between Israel and Syria in 2008. It cooperated with Brazil in 2010 to broker a deal for resolution of the impasse between Iran and the West over the former's nuclear program. The year 2010 also witnessed the foundation of trilateral consultation mechanisms of Türkiye-Bosnia-Herzegovina-Serbia and Türkiye-Bosnia-Herzegovina-Croatia upon Türkiye's instigation in order to reduce tensions between the autonomous entities of the Federation and the Republika Srpska within Bosnia-Herzegovina.

Ankara strove to institutionalize the mediation efforts globally by co-launching the Group of Friends of Mediation with Finland under the auspices of the UN in 2010. Türkiye, with Finland and Switzerland also formed the Group of Friends of Mediation in 2014 within the structure of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and co-chaired a Contact Group at the Organization of Islamic Conference (OIC) in 2018 with the participation of the OIC General Secretariat, Saudi Arabia, and Gambia. (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2023a). Türkiye has also been hosting the Istanbul Mediation Conferences since 2012 to bring together various actors engaged in conflict prevention and mediation activities to increase the effectiveness of mediation efforts on a global scale.

Türkiye's latest initiative of active diplomacy turned out to be the introduction of the Antalya Diplomacy Forum in 2021 which was set up to exchange views on global and regional issues and to provide solutions to outstanding foreign policy problems. Accordingly, Ankara managed to bring together the Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba and the Russian Foreign Minister Sergey Lavrov for the first time after the Russian invasion of Ukraine on the sidelines of the Antalya Diplomacy Forum in March 2022. Although that meeting did not bring out any concrete upshots, Türkiye's mediation efforts between the two sides with the contribution of the UN resulted in the signing of

a deal between them in July 2022 which opened a corridor from the Ukrainian city of Odessa to resume global grain shipments (Turan, 2022).

Türkiye hosted the 2015 G20 Summit in Antalya as the term president and utilized this multilateral platform for its niche diplomacy objectives. It promoted the humanitarian-development nexus within the forum, as well as inclusive economic growth and equitable distribution (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2023b). Türkiye held the first UN World Humanitarian Summit in Istanbul in May 2016, developed various humanitarian aid programs and became one of the largest donors in terms of allocation of international humanitarian assistance (Development Initiatives, 2022, p. 52). The country also shelters the largest number of refugees in the world (United Nations High Commissioner for Refugees, 2022). Furthermore, Türkiye, despite its growing financial difficulties, managed to exceed the UN's Official Development Assistance (ODA) as a percentage of Gross National Income target of 0.7% with 0.95% in 2021 (OECD, 2022).

Türkiye has been increasingly making use of soft power tools since mid-2000s in its foreign policy making. The officials of the ruling Justice and Development Party (JDP) positioned Türkiye as a center of attraction with its conservative democratic values and successful track record of economic progress that might be an inspiration for developing countries (Kalin, 2011: pp. 9-10). Ankara also aimed to reach out to the global audience via scholarship programs, cultural centers, and products of popular culture.

Divided after a bitter war in 1953, South Korea became one of the front-line states during the Cold War epoch enjoying close economic and military ties with the USA. Concomitant to its rapid economic development and technological achievements which came into being as a result of remarkable investments in education and infrastructure, Seoul had elevated to the middle power status by the early 1990s. These developments engendered a gradual rise in South Korea's stature in Northeast Asia amid the presence of powerful competitors such as China, Russia and Japan. Yet, similar to Türkiye, it took some time for South Korea to adopt the behavioral dimensions of the middle power diplomacy.

South Korea raised its international profile progressively in the wake of its membership to the UN in 1991. It participated to the UN peace-keeping operations commencing with Somalia in 1993 and continued with Angola, Western Sahara, Georgia, Kashmir, Liberia, Burundi, Sudan, Afghanistan, Mozambique, Rwanda, Bosnia-Herzegovina and East Timor (Hong, 2009, pp. 27-29). South Korea became one of the non-permanent members of the UNSC during the 1996-1997 term. The South Korean politician and diplomat Han Seung-soo served as the President of the United Nations General Assembly (UNGA) between 2001 and 2002. This high-level diplomatic work at the UN

culminated in another South Korean politician and diplomat Ban Ki-moon's election to the post of UN Secretary General in 2007.

South Korea decided to take up the middle power role full-heartedly in 2008 with the introduction of the Global Korea Initiative that emphasized South Korea's global role as convener of high-level gatherings, agenda-setter of international environmental matters and contributor of ODA (Kim, 2016, p. 5). South Korea chaired the November 2010 G20 Summit in Seoul and became the first non-G8 country that hosted a G20 leaders' summit. The Trilateral Cooperation Secretariat which brought together China, Japan and South Korea to promote peace and prosperity among the three states was founded in Seoul in 2011. In that year, South Korea also hosted the Fourth High-Level Forum for Development Aid Effectiveness in Busan that was coordinated through the OECD. One year later, the Second Nuclear Security Summit took place in Seoul. Next year, South Korea was again elected to serve as a non-permanent member on the UNSC for the 2013-2014 period. The year 2013 also witnessed the introduction of the Northeast Asia Peace and Cooperation Initiative by South Korea with the aim of promoting sustainable peace and cooperation in its immediate region.

South Korea made use of hosting of international summits to unveil its ideas, strategies, and plans pertaining to the global concerns of environment and development. Clean energy and green growth became the two issue areas which were prioritized by the South Korean government during and after the 2010 G20 Summit. The country promoted investments in environmental technology, renewable energy and creation of green jobs (Mo, 2016, p. 591). South Korea established the Global Green Growth Institute in Seoul in 2010 and set up the UN's Green Climate Fund in Incheon in 2010 as well.

The enhancing diplomatic leverage and growing economic performance of South Korea entailed the upgrading of its voting quota in the International Monetary Fund in 2008 and the World Bank in 2010 (Shim and Flamm, 2013, p. 398). It joined the OECD Development Assistance Committee in 2009, thus became the first former aid recipient country that participated to the group as a donor member. The UN Office for Sustainable Development was opened up in Incheon in 2011 as well. South Korea contended to act as a bridge between the Western donors and the developing countries, sought South-South cooperation and struggled to incorporate new donors such as China to the international aid system (Lee, 2012, p. 19). In 2021, it ranked third after France and Japan in providing the highest shares of bilateral ODA as sovereign loans (OECD, 2022). South Korea also spearheaded the formation of MIKTA, the cross-regional grouping in 2013 with the partaking of Mexico, Indonesia, Türkiye and Australia to promote global governance in the fields of development cooperation, global

health, disaster risk management and humanitarian assistance (Parlar Dal and Kurşun, 2016, p. 620).

The employment of soft power tools has been another important aspect of South Korea's middle power diplomacy since the early 2000s. South Korea, being a successful example of rapid democratization and economic modernization might serve as a role model for developing nations. Seoul initiated a comprehensive national branding program in 2009 which encompassed passing down its development experience, offering scholarship programs, promoting Korean language and sports (Presidential Council on Nation Branding, 2023). The country also made good use of its burgeoning entertainment industry to disseminate its traditional culture to the global audience.

The rising middle powers of Türkiye and South Korea have also demonstrated interest in regions beyond their immediate borders in addition to making foreign policy moves in their respective areas and pursuing niche diplomacy regarding some global matters. Central Asia became one of those peripheral regions where both Türkiye and South Korea endeavored to expand their influence in the post-Cold War era. Being ruled initially by the Russian Empire then by the Soviet Union for about a century, the Central Asian states of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan became independent in 1991. Türkiye entertained ethnic, linguistic and religious ties with the Central Asian states. Central Asia was also home of an ethnic Korean population that had been deported to the area in the 20th century from the Russian Far East at Stalin's orders. Moreover, Central Asia was a welcoming place for Turkish and South Korean products and services.

This article examines foreign policy behavior of Türkiye and South Korea in Central Asia in a comparative fashion in the post-Cold War period. The paper focuses on these two states because they are both non-Western middle powers which retain close political and military ties with the USA. Türkiye and South Korea have also scaled up foreign policy activism at the international level in recent years. So the investigation and comparison of rising middle power engagement in a region where their common ally USA also holds some sway will be interesting. The paper aims to find answers to questions such as how have Türkiye's and South Korea's foreign policy practices towards Central Asia evolved throughout the years? To what extent do they resort to instruments of middle power diplomacy in the region? Which political, economic, socio-cultural tools do they make use of to enhance their influence in Central Asia?

The study claims that both Türkiye and South Korea have achieved to expand and institutionalize their interaction with the Central Asian states in the post-Cold War era through establishment of multilateral diplomatic platforms, allocation of ODA and utilization of soft power instruments. While Türkiye's political bonds with the Central Asian states are more entrenched and institutionalized compared

to South Korea's political association with Central Asia, South Korea surpasses Türkiye in terms of economic performance in the region. The socio-cultural sphere on the other hand, is a domain in which Russia still prevails despite the increasing Turkish and South Korean efforts in education and entertainment sectors.

There exist many studies in International Relations literature that focus on Türkiye's foreign policy towards Central Asia in the post-Cold War epoch (Aydın, 1996; Aydın, 2004; Fidan, 2010; Balcer, 2012, Çınar, 2013; Parlar Dal and Erşen, 2014; Köstem, 2017; Balcı and Liles, 2018) The literature also has its share of works which concentrate on South Korea's engagement with Central Asia (Hak, 2009; Hwang, 2012; Fumagalli, 2012; Fumagalli, 2016; Dadabaev, 2018). Yet, it is devoid of a study that examines foreign policy moves of Türkiye and South Korea in Central Asia in the post-Cold War period on a comparative basis. This paper intends to fill the lacuna in this area. Furthermore, this survey, by comparing and contrasting the foreign policy stratagems of two rising middle powers in a peripheral region throws light on an under-researched aspect of middle power diplomacy, thus contributes to the literature in a broader sense as well.

The Institutionalization of Political Association with Central Asia: Organization of Turkic States versus the Korea-Central Asia Cooperation Forum

The end of the Cold War and the fall of the Soviet Union allowed for Türkiye's connection with the Central Asian states and diversification of its foreign policy options. Türkiye's reaching out to the Central Asia for political, economic and socio-cultural cooperation purposes was backed up by the Western world, especially by the USA. Türkiye with its secular democracy, market economy and strong ties with the Western institutions was a more preferred alternative compared to radical and revisionist Iran which was also making inroads into the region.

Türkiye became the first country which recognized Central Asian Republics in December 1991. Shortly after, embassies were opened in Central Asian capitals, reciprocal high-level visits took place and many bilateral cooperation agreements were signed. Türkiye's next step was the inauguration of Turkic Summits starting in 1992 which gathered together the leaders of Azerbaijan and Turkic Republics of Central Asia with the aim of setting up the foundations of an institutional framework between the parties. As the summits were organized on the pillars of common identity and common language, Tajikistan, a Persian-speaking country with close historical and cultural ties to Iran, was excluded from this mechanism. Türkiye's political relations with Tajikistan were conducted on a bilateral basis through the Cooperation Council established in December 2012.

The succeeding summits occurred in Istanbul in 1994, Bishkek in 1995, Tashkent in 1996, Astana in 1998, Baku in 2000 and Istanbul in 2001 (Organization of Turkic States, 2023a). It was decided to establish a Permanent Secretariat in Istanbul at the Baku Summit of 2000 to speed up the implementation of decisions made in the summits. However, it took a decade to actualize the launch of the Permanent Secretariat. The institutionalization process of the Turkic Summits took quite a long time due to the eruption of myriad of problems among the attendees. The Turkish-Uzbek relations deteriorated at the end of the 1990s after the Uzbek leadership accused Türkiye of hosting and supporting the influential figures of the opposition. The relationship further went downhill in November 2005 when Türkiye voted in favor of two resolutions against Uzbekistan which were drafted in Council of the European Union and UN that encompassed sanctions on the Uzbek government because of its handling of the Andijan incident of May 2005. Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan fell out concerning the delimitation of the Caspian Sea. Turkmenistan eschewed from being part of any intergovernmental organization after its adoption of permanent neutrality in 1995.

Türkiye, as originator and active organizer of the Turkic Summits, played crucial role in elevation of the gatherings to a structured format. Yet, with Justice and Development Party's (JDP) coming to power in November 2002, Ankara mostly channeled its efforts to enhance its bonds with the European Union (EU), the USA and the Middle East. Central Asia fell down on the foreign policy priority list of the new government. So it was not surprising that Türkiye convened the Eight Turkic Summit in Antalya in 2006, after a five-year hiatus, amidst tensing relations with Washington in the wake of the USA's invasion of Iraq and growing problems with Brussels regarding the opening of chapters owing to the Cyprus dispute.

The transformation of the Turkic Summit mechanism to Turkic Council was decided at the Nakhchivan Summit of 2009 with the signing of the Nakhchivan Agreement on Establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Türkiye. The Permanent Secretariat was kicked off in 2010 in Istanbul. Uzbekistan's rapprochement efforts with Türkiye and its Central Asian neighbors under the leadership of the new President Shavkat Mirziyoyev ensued its joining to the Turkic Council in October 2019. The Turkic Council changed its name to the Organization of Turkic States (OTS) at the Istanbul Summit of November 2021 and welcomed Turkmenistan's participation to the organization as an observer member. The Heads of State also approved the first strategic document of the organization, Turkic World Vision-2040 at the November 2021 convocation which envisioned collaboration between the parties in political and security cooperation, economic

and sectoral cooperation and people-to-people cooperation realms (Organization of Turkic States, 2023b).

Türkiye accomplished to institutionalize its political relations with Central Asia via the creation of intergovernmental schemes as well as accession of Central Asian states to the extant multilateral organizations such as the Economic Cooperation Organization and the OIC. However, Ankara fell short of expectations regarding the mediation of regional conflicts. When a serious unrest broke out in Kazakhstan in early January 2022, the OTS, upon the initiative of the then Turkish Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu, convened an extraordinary online meeting of foreign ministers to discuss the situation in Kazakhstan. The foreign ministers declared that the Turkic World stood by Kazakhstan and fully supported the country in restoring security and stability (Organization of Turkic States, 2023c). A similar statement was made by the OIC which announced that it stood in full solidarity with Kazakhstan in its struggle to preserve its security and national unity. (OIC, 2023) While Türkiye's mediation attempts were limited to these solidarity messages, it became the Russian-led Collective Security Treaty Organization that deployed peace-keeping troops in Kazakhstan upon the request of the Kazakh President Kassym-Jomart Tokayev to stabilize the situation in the country. The OTS maintained a similar attitude when in late January 2022 border clashes between Kyrgyzstan and Tajikistan in which civilians were killed, burst out. While the Organization welcomed the dialogue between Kyrgyzstan and Tajikistan to find a peaceful solution to the dispute (Organization of Turkic States, 2022), it eschewed from taking any tangible steps to expedite the process.

South Korea established diplomatic relations with the Central Asian states in 1992. Yet, from the early 1990s until mid-2000s, Seoul lacked a region-wide foreign policy with respect to Central Asia. The center of gravity of the foreign policy of South Korea centered on Uzbekistan and Kazakhstan. These two countries retained the largest ethnic Korean diaspora in Central Asia. Koryo-saram, the ethnic Korean population of the post-Soviet states had migrated to the Russian Far East starting from the mid-19th century. In September 1937, all the Korean population of the Far East which was approximated to be 700,000 was deported from the Far East at the behest of Stalin and 500,000 of them were settled in Central Asia (Fumagalli, 2012, p. 76). Today, according to the data provided by the South Korea's Foreign Ministry, the Central Asia is home to nearly 303,000 ethnic Koreans. Uzbekistan possesses the largest number of Koryo-saram (175,431) (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023a) whereas Kazakhstan comes second (108,396) (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023b). Moreover, these two countries had higher economic potential compared to other Central Asian states.

South Korea came up with its first inclusive strategy for Central Asia in 2006 following the holding of a Central Asia conference in December 2005 with the

participation of both state and private organizations. The Comprehensive Central Asia Initiative that was publicized soon afterward the conference revealed South Korea's plans to utilize Central Asia as a springboard for advancement to the Eurasian continent in addition to secure long-term supply of energy resources and to explore a prospective market for South Korean goods and services (Fumagalli, 2016, p. 42).

Another initiative of South Korea towards institutionalization of its relationship with Central Asia became the introduction of the Korea-Central Asia Cooperation Forum in November 2007. The Forum aimed to create a platform which facilitated regular dialogue, exchange of ideas, broadening of network and opening up channels of cooperation (Hwang, 2012, p. 2). While the New Asia Initiative announced in March 2009 named Southeast Asia, Central Asia and the Oceania as targeted regions for expansion of South Korea's political, economic and cultural influence, Central Asia was deemed significant in terms of reducing energy dependence of South Korea on the Middle East, enhancing exports and protecting the overseas Koreans (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2009). Accordingly, South Korea commenced to organize Caravan events in Central Asian countries in 2011 to boost business collaboration and to increase cultural exchanges.

The Eurasia Initiative put forth in 2014 envisaged developing energy, transport and trade links across the Eurasian continent. Reaching out to the Eurasian economic space via the formation of new transportation and trade networks would open up new markets for South Korean companies, would help South Korea to balance its commercial ties with China and the USA and might also make positive impact on relations with North Korea (Dadabaev, 2018, p. 36).

The South Korea-Central Asia Cooperation Forum Secretariat was installed in Seoul in July 2017 and two months later South Korea delineated the details of its strategy in Eurasian Initiative with the launch of the New Northern Policy. The policy anticipated the creation of nine bridge areas (gas, railways, ports, power generation, North Pole Route, shipbuilding, agriculture, fisheries and industrial complex) to connect South Korea with North Korea then with Russia and through Central Asia to Europe (Kim, 2018, p. 5). The South Korea-Central Asia Cooperation Forum was upgraded to a foreign ministerial level in 2020 as well and it identified six medium and long-term goals in Central Asia in the fields of climate change, education, energy, healthcare and medicine, modernization and diversification of industry and transport and logistics (Akmatalieva, 2021).

South Korea, different from Türkiye, did not pay much attention to the regional conflicts of Central Asia. South Korea's Foreign Ministry refrained from releasing any declaration concerning the turmoil in Kazakhstan or border clashes between Kyrgyzstan and Tajikistan.

Both Türkiye and South Korea have succeeded in elevating their bilateral political association with the Central Asian states to a multilateral plane in the post-Cold War era. Ankara had more encompassing and profound engagement with the region compared to Seoul, therefore its institutionalization of political interaction with the Central Asian Republics via the OTS took place earlier than Seoul's South Korea-Central Asia Cooperation Forum. Moreover, while South Korea shunned making reference to political goals in the official documents of the Forum, the OTS, nonetheless, underlined the need to strengthen political solidarity and mutual support on vital issues of national interest in the Turkic World Vision–2040.

The Economic Moves of Türkiye and South Korea in Central Asia: Development Aid, Trade, Investments

Türkiye's first step towards beefing up economic bonds with the Central Asian Republics was the establishment of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) in 1992 to provide development assistance to these states. The TIKA has channeled its assistance into the fields of restoration and infrastructure development, education, healthcare and agriculture development in Central Asia throughout the years. Although the shares of the African, Balkan and Middle Eastern states have started to augment in Türkiye's development aid figures since the mid-2000s in accordance with the enlargement of TIKA's regions of activity, Kazakhstan ranked seventh (21.73 million US dollars) and Kyrgyzstan ranked eighth (20.97 million US dollars) among the top 19 recipient of Turkish bilateral ODA in 2020 (Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Turkish Cooperation and Coordination Agency, 2020, p. 20).

The Joint Turkic Business Council which was founded in 2011, the Turkic Chamber of Commerce and Industry that was set up in 2019, the High Level Strategic Cooperation Councils formed with Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan along with the Cooperation Council created with Tajikistan helped Türkiye to institutionalize its economic and commercial ties with the Central Asian countries by bringing together politicians, state officials and private sector representatives on a regular basis. The Turkic World Vision–2040 also drew out possible areas of economic collaboration between Türkiye and the Turkic Republics such as transport and customs, information and communication technologies, energy, tourism, health and agriculture (Organization of Turkic States, 2023b).

Türkiye's trade volume with Central Asia exceeded 9.5 billion US dollars in 2021 (Turkish Statistical Institute, 2023a; 2023b). Uzbekistan became Türkiye's number one trade partner (more than 3.6 billion US dollars) in Central Asia, followed by Kazakhstan (nearly 2.9 billion dollars) and Turkmenistan (nearly 1.7 billion dollars). Central Asia held promises both for prominent Turkish construction, textile and energy firms and for small and medium sized Turkish

enterprises which were looking opportunities abroad for expansion. The Turkish investments in Central Asia amount to around seven billion US dollars and they are mostly concentrated on construction/infrastructure development, healthcare, textile and food sectors.

The construction/infrastructure development sector leads the Turkish investments in Central Asia. Turkish contractors built power stations, hospitals, trade centers, government buildings, residential complexes, temples in the region. They also renovated kindergartens, schools, healthcare centers, water channels, mosques, universities, historical monuments (Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Turkish Cooperation and Coordination Agency, 2023). The infrastructure development works of the Turkish undertakers encompassed the building of an international port in Ashgabat and rebuilding of Turkmenbashi International Seaport as well (Lukyanov et al., 2022). Turkish healthcare and pharmaceutical companies have production facilities in Central Asia which produce pharmaceuticals, medical devices, masks and respirators that have been crucial in the time of contagious diseases such as COVID 19. They also supplied medicine to the Central Asian governments which faced drug shortages because of Russian export ban (Pannier, 2022). The Turkish firms operating in textile and food industries in Central Asia contributed to the accumulation of technological know-how in the region via utilization of cutting edge manufacturing methods and equipment in their working environments.

The Central Asian laborers that have been coming to Türkiye in increasing numbers since 2010s constitute another important link between Türkiye and the Central Asian states in the economic sphere. The growing unemployment rates in Central Asia, Russia's inauguration of entry ban law in 2013 and the visa-free regime¹ of Türkiye precipitated the migration to Türkiye. Most of the Central Asian laborers in Türkiye come from Turkmenistan (250,000), Uzbekistan (100,000) and Kyrgyzstan (30,000) (ORASAM, 2019; Urinboyev and Eraliov, 2022, p. 55; p. 118) and they work in agriculture, cleaning services, construction, domestic care, hospitality, retail, textile and tourism sectors.

South Korea prioritized Uzbekistan and Kazakhstan in its economic strategem towards Central Asia from the early 1990s until mid-2000s. Seoul invested in automotive, energy, telecommunications and textile sectors in these countries but had to call off most of its projects by the end of 1990s due to the negative impact of the Asian financial crisis of 1997 on its economy. Nevertheless, the increasing economic prosperity, augmenting international profile and growing political clout in Asia have spurred South Korea to put more emphasis on ODA efforts in Central Asia as of mid-2000s. Most of the ODA

---

¹ Türkiye cancelled the visa-free regime for Turkmen citizens on 13 September 2022 upon the request of the Turkmen government.

work was carried out by the Korean International Cooperation Agency (KOICA) which was set up in 1991 to share South Korea's development experience and know-how with the countries in need. Kyrgyzstan received the highest amount of ODA in Central Asia in 2020 (about 7 million US dollars), followed by Uzbekistan (4.4 million US dollars), Tajikistan (about 1.1 million US dollars) and Turkmenistan (704,000 US dollars) (KOICA, 2020, p. 79). KOICA directed its ODA efforts to agriculture, education, environmental protection, health, public administration and technology domains in Central Asia (KOICA, 2020, p. 81-85).

South Korea also launched Knowledge Sharing Programs (KSPs) in Uzbekistan (2004), Kazakhstan (2009), Kyrgyzstan (2014) and Tajikistan (2014) as part of its development aid activities in Central Asia. The KSP was launched by the Korean Ministry of Economy and Finance in 2004 to lend assistance to states which seek to derive policy implications of the Korean development model (KSP, 2023a). It provides research, consultation and technical help on policy issues identified with partner countries. South Korea extended support to Uzbekistan in education, healthcare, industrial development², IT, public administration, waste management, water management, to Kazakhstan in banking, healthcare, housing, industrial development, to Kyrgyzstan in agriculture, education, environmental protection, healthcare, public administration, regional development, small and medium-sized enterprises development, IT (KSP, 2023b). The Country Partnership Strategy signed with Tajikistan in January 2022 envisaged South Korean assistance in priority areas of industry, education, energy, agriculture, forestry and fisheries and transportation (ODA Korea, 2023).

The economic relations between South Korea and Central Asia gained an institutional and multilateral character with the establishment of the Korea-Central Asia Business Council in June 2020. It is a consultative platform which gathered together the Korea-Central Asia Cooperation Forum Secretariat, the Korea International Trade Association, chambers of commerce of the Central Asian Republics, state officials and business people (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023c). Korea-Central Asia Caravan events have also been beneficial to build networks between governments and businesses across the region. South Korean business model appealed to Central Asian states as it featured close collaboration between state and private sector and could deliver capital and technological know-how which was dearth in Central Asia (Fumagalli, 2016, p. 45).

---

² South Korea helped Uzbekistan to build two Free Economic Zones in Navoi and Angren. Korean Air Cargo also built the largest terminal in the region in Navoi.

South Korea's trade volume with Central Asia came at 15.6 billion US dollars in 2021. Kazakhstan ranked first (9.75 billion US dollars) (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023d) among South Korea's largest trading partners in Central Asia followed by Uzbekistan (5.33 billion US dollars) (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023^e) and Kyrgyzstan (33 million US dollars) (Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023^f) Uzbekistan and Kazakhstan also took the lion's share in South Korean investments in the region. The 95% of South Korea's 14.7 billion US dollar investments in the region was realized in these two countries (*Mechanisms of Deepening Uzbek-Korean Cooperation*, 2022; President of the Republic of Kazakhstan, 2019; Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023^g; Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs, 2023^h).

The South Korean investments in Central Asia are concentrated on energy, construction/infrastructure development, technology, automobile and mining sectors. Korea National Oil Corporation explored Zambil, Aktobe, Arystan, Kulzhan, Akzhar, Besbolek, Karataikyz and Alimbai oil fields in Kazakhstan (Korea National Oil Corporation, 2023). Korea Gas Corporation co-developed Surgil gas field and Korea Resources Corporation developed uranium deposit of Zhantuar in Uzbekistan. South Korean companies also took part in energy infrastructure projects in Central Asia such as construction of a petro-chemical plant in Atyrau and power generation plants in Balkash in Kazakhstan (Dadabaev, 2018, p. 36), Bukhara Oil Refinery in Uzbekistan and Kiyarly gas-chemical plant in Turkmenistan (Akmatalieva, 2021). South Korean corporations of SK Ecoplant and Korea Expressway have also been collaborating with the Turkish companies of Alsim Alarko and Makyol Construction since 2018 in a joint venture to complete the Big Almaty Ring Road project. South Korean contracting firms also built residential apartments in Kazakhstan and Kyrgyzstan.

South Korea has earned itself a reputable position in terms of production of high-tech, knowledge-intensive and innovative products and services since the 2010s. Therefore, Central Asian Republics were eager to seek Seoul's help in technology domain. LG CNS launched a joint venture in Uzbekistan in 2015 to implement corporate/individual database systems and projects for e-government. Samsung manufactured household appliances with Artel Company (President of the Republic of Uzbekistan, 2017). KOMSCO undertook a project in 2022 to digitize government-issued documents, including identification cards and certificates of tax payment in Kyrgyzstan (Ahn, 2022). Hyundai's opening of an automotive assembly plant in partnership with Astana Motors Company in Almaty in 2020 loomed large for Kazakhstan as the plant produced over 20,500 cars, 10.6% of which were exported to Belarus and Uzbekistan (Hyundai, 2023). The enterprise also transferred knowledge and technology to the automotive sector of Kazakhstan and provided employment opportunities for the Kazakh

people. The launch of ferroalloy plants in Pavlodar, Kazakhstan by SIMPAC and SAC (Kumar, 2022) and in Bekabad, Uzbekistan by Posco Daewoo (President of the Republic of Uzbekistan, 2018) contributed to the improvement of manufacturing technologies and processes in the mining industries of Kazakhstan and Uzbekistan.

The transformation of South Korea from an agrarian economy to a technologically advanced state created labor shortages in many low-skilled positions in manufacturing, construction and agricultural sectors in the mid-2000s. The South Korean government decided to fill the void by encouraging the return of overseas Koreans as well as inviting cheap foreign labor to the country. Accordingly, Korean Chinese and former Soviet Koreans were officially included in the co-ethnics abroad category in 2004. In 2007, Seoul also launched the Visit and Work Program which issued work visas for the former Soviet and Chinese ethnic Koreans. This program, coupled with South Korea's signing of bilateral agreements with Kyrgyzstan and Uzbekistan to recruit workers and its visa-free regime with Kazakhstan made the country an attractive place for Central Asians who were seeking employment abroad due to the unpromising work prospects at home. There exist approximately 41,000 Central Asian residents in South Korea³, the majority of whom came to the country as labor migrants to work in the so-called 3D Factories, where jobs were dirty, dangerous and difficult.

Türkiye and South Korea have managed to invigorate their economic and commercial ties with the Central Asian Republics in the post-Cold War period. Seoul performed better than Ankara in terms of trade statistics and investment size. They mostly competed in construction/infrastructure development sector although they were able to collaborate in Big Almaty Ring Road project. South Korea's economic achievements in the region however, paled in comparison to China's and Russia's trade⁴ and investment figures.⁵ Both Türkiye and South Korea made use of ODA as a middle power foreign policy tool to exalt their influence in Central Asia. While Türkiye extended more development aid to Central Asian states in 2020 compared to South Korea, South Korea offered development strategies tailored to the specific needs of each Central Asian state

---

³ The distribution of the Central Asians in South Korea is as follows: Uzbekistan (25,961), Kazakhstan (12,469), Kyrgyzstan (1,622), Turkmenistan (237), Tajikistan (217). See (Dadabaev and Soipov, 2020, p. 124).

⁴ China's trade with Central Asia came at 50.1 billion US dollars in 2021, whereas Russia recorded 37 billion US dollar worth trade with the region in 2021. See (Global Times, 2022) and (Alimov, 2022).

⁵ China registered 40 billion US dollar worth investment in Central Asia at the end of 2020 while the volume of Russian investments in the region reached about 30.5 billion US dollars in 2021. See (Woods and Baker, 2022) and (Lavrov, 2022).

which seemed to be a more structured, innovative and sustainable cooperation model with the region.

The Attempts to Diffuse Turkish and South Korean Soft Power in Central Asia: Education, Language, Entertainment

Both Türkiye and South Korea have resorted to soft power tools of education, language and popular culture in the post-Cold War period to expand their influence in Central Asia. Türkiye founded the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY) in 1993 to promote Turkic culture, art and language. TURKSOY currently operates as an affiliated organization of the OTS and convenes events such as academic conferences, literature congresses, and painters' gatherings to bring together artists and scholars of the Turkic World to exchange their experiences.

Turkic Academy and the Turkic Culture and Heritage Foundation are two other related organizations of the OTS which aimed to consolidate educational and cultural ties between the Turkic countries. Turkic Academy was established in 2012 to lead scientific studies on Turkic history, ethnography, languages as well as to prepare common teaching materials across the Turkic world (Organization of Turkic States, 2023d). The latter was established in 2015 to protect and promote Turkic culture and heritage through projects and programs and support and funding activities. The Turkic University Union that was set up in 2013 under the aegis of the OTS as well, assembled together 22 universities from the Turkic World and initiated the Orkhun Exchange Program, Sports Games of the Union and Student Council (Organization of Turkic States, 2023e).

Türkiye has taken many steps to leave its imprint in the field of education in Central Asia as of early 1990s. Turkish-Kazakh International Hoca Ahmet Yesevi University was established in Turkestan in 1992 and the Kyrgyzstan-Türkiye Manas University was inaugurated in Bishkek in 1995. Ankara launched the Great Student Exchange Project that offered scholarships for higher education to the students of Azerbaijan and Central Asian states in 1992. This project was transformed into the Türkiye Scholarships Program under the auspices of the Presidency for Turks Abroad and Related Communities in 2012. The new program welcomes students also from African, Asian, Balkan, Latin American and Middle Eastern countries and covers tuition fee, monthly stipend, health insurance, one-year Turkish language education, accommodation in state dormitories, and a round-trip flight ticket (Türkiye Scholarships, 2023). According to the statistical data of the Türkiye's Council of Higher Education (YÖK) 26,989 students from the Central Asian Republics receive tertiary education in Turkish universities. Students coming from Turkmenistan (19,384) constitute the majority of Central Asian students, followed by students from Kazakhstan (2,909), Uzbekistan (2,421), Kyrgyzstan (1,649) and Tajikistan (626) (YÖK, 2023). The YÖK also introduced the Mevlana Exchange Program in the

academic year of 2013-2014 which included exchange of students and academic staff between Turkish higher education institutions and higher education institutions of other countries via signing of bilateral protocols. In this respect, Türkiye signed cooperation protocols with Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkmenistan (YÖK, 2021, p. 50).

The Turkish Ministry of National Education and the Turkish Maarif Foundation, the two institutions which were authorized to provide educational services abroad contributed to the conduct of educational activities in Central Asia at the primary and secondary education levels. The Turkish Ministry of Education opened up pre-school education institutions, primary schools, secondary schools, high schools, Turkish language education centers in Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan. 2,497 Kyrgyz, 1,025 Tajik, 429 Turkmen and 369 Uzbek students received education in these schools and institutions in the academic year of 2021-2022 (Republic of Türkiye Ministry of National Education, 2022, p. 241). The Turkish Maarif Foundation put into operation its first education complex in Central Asia in Kyrgyzstan in September 2021 which would offer courses from pre-school to high school levels. Kyrgyzstan also hosts a Faculty of Divinity at Osh State University and a religious high school in Osh sponsored by Türkiye Diyanet Foundation, the organization founded to bolster the activities of the Presidency of Religious Affairs of Türkiye. A branch of Yunus Emre Institute was founded in Astana as well to acquaint the Kazakh with the Turkish language.

Turkish movies and TV series, significant instruments of Turkish soft power found their way into Central Asia starting with Kazakhstan in the early 2000s. They, in a short span of time, encountered a receptive audience in the region and became popular in other Central Asian Republics except Turkmenistan which did not allow any foreign entertainment material flowing into its territory. The number of Turkish TV series which aired on Kazakh TVs had ascended to 42 by the 2010s (Yurtbilir, 2021, p. 153) Kazakhs also voted Magnificent Century the best serial of 2012. Yet, Turkish series broadcasted in Kazakhstan, Uzbekistan and Tajikistan were banned from time to time on the grounds of protecting national culture and family values (Tursunbaeva, 2014).

South Korea, similar to Türkiye, utilized education as a soft power tool to raise its influence in Central Asia. The Central Asian states benefited from Global Korea Scholarship program which bestowed scholarships to international students to pursue undergraduate and graduate studies at higher education institutions in South Korea. The program included tuition fee, resettlement and living allowance, medical insurance, language courses and airfare (Study in Korea, 2023). The number of Central Asian students utilizing the program ranged from 5 to 25, depending on the quota for each state (Varpahovskis, 2019) The KOICA presented scholarships to the government officials and researchers in

state institutes with the Capacity Improvement and Advancement for Tomorrow fellowship program that provided short-term and long-term degree and non-degree training. Seoul also launched programs to reach out to ethnic Koreans in the former Soviet Union. The Local Fellowship program in China and Commonwealth of Independent States (CIS) in this regard aimed to encourage outstanding talent in China and CIS regions to create special bonds with their home country (Korean.net, 2023).

South Korea carried out educational and training activities in Central Asia as well. There exist ten South Korean universities operating in the region. The KOICA opened vocational training centers in Tashkent, Samarkand, Shakhrisabz and Ferghana in the fields of automobile production, cosmetology, electronics, hairdressing, IT, sewing (President of the Republic of Uzbekistan, 2021). Uzbekistan also reformed its pre-school education system based on the Korean practices and standards. Seoul communicated the Korean language and culture to the Central Asian people via the King Sejong Institutes which were founded in Kazakhstan (3), Kyrgyzstan (5), Tajikistan (2), Turkmenistan (1) and Uzbekistan (8) (King Sejong Institute Foundation, 2023).

The popularity, impact and outreach of Korean popular culture has expanded exponentially since the early 2000s and led to the emergence of a global phenomenon called *hallyu* (the Korean wave). The Korean movies, dramas, pop music and video games drew great interest especially in the youth. The Korean government undergirded the spread of *hallyu* through institutional mechanisms such as the Korean Culture and Information Service (KOCIS), Korea.net and the Korea Creative Content Agency (KOCCA). The KOCIS enhances cultural exchanges with other countries through opening of cultural centers that promote Korean heritage and arts (KOCIS, 2023). Korea.net provides up-to-date information about Korea across a variety of fields, such as government policies, cultural developments, arts, history, science, technology, business and sports in ten languages (Korea.net, 2023). The KOCCA oversees and coordinates the promotion of Korean content industry.

The Korean cultural centers which have been functioning in Central Asia since 2010 have been instrumental to convey Korean culture and ways of life to the residents of Central Asia. They hold seminars, speech contests, literary evenings, calligraphy events, music competitions, poetry exhibitions, film screenings, theatrical performances and K-pop concerts (Akmatalieva, 2021; KOCIS, 2022). South Korean movies and dramas have been airing on TV channels of the Central Asian states of Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan since the early 2000s. South Korean K-pop bands appealed to a large audience in Central Asia. Furthermore, new music groups inspired by the K-pop bands have appeared in Kazakhstan and Kyrgyzstan in recent years. The Kazakh boy band Ninety One which called their music genre as Q-pop is the most famous of them.

Another famous K-pop inspired music group is the girl band BirAi in Kyrgyzstan whose music style is named as KG-pop (Nikolova, 2021). Despite the growing popularity of these bands in Central Asia especially among young people, band members are criticized continuously by conservative groups regarding the incompatibility of their make-ups, colorful hairs, flamboyant attire and daring dancing figures with cultures and traditions of their societies.

Türkiye and South Korea recorded some success to penetrate into Central Asia through utilization of soft power tools of education, language and entertainment in the post-Cold War epoch. The historical and cultural ties with Türkiye increased enthusiasm of the Central Asian youth to learn Turkish and to travel to Türkiye for tertiary education. South Korean higher education system on the other hand, was renowned for its extensive use of English as medium of instruction and its high-technology research environment which were quite attractive for Central Asian students. The entertainment industry has also been helpful to familiarize Central Asian people with the language and culture of Türkiye and South Korea. Yet, neither Türkiye nor South Korea was a match for Russia in terms of spreading socio-cultural influence in Central Asia. The Russian language still retained its importance as the medium of commerce, entertainment, inter-ethnic communication and media in Central Asia. Moreover, Moscow sustained strong educational links with the region via local branches of its prominent universities in Central Asia and the presence of about 150,000 Central Asian students that came to Russia for higher education (Dubnov, 2018).

Conclusion

The end of the Cold War and relative decline of the American hegemony by mid-2000s have induced Türkiye and South Korea to position themselves as rising middle powers on the international stage. Both Ankara and Seoul displayed keen interest in regional matters as well as in global issues. Furthermore, they commenced to demonstrate behavioral middle power attributes such as gathering high-level international summits, partaking in conciliation/mediation efforts for resolution of regional conflicts, extending development aid to the countries in need and making use of soft power instruments.

Central Asia got its share of Türkiye and South Korea's post-Cold War middle power activism. Türkiye's ethnic, cultural, and religious bonds with the Central Asian people, the presence of substantial number of ethnic Koreans in Central Asian Republics, coupled with economic potential of Central Asia aroused interest both in Ankara and Seoul towards the region despite its peripheral character. Türkiye and South Korea employed diverse set of political, economic and socio-cultural tools to step up power and influence in Central Asia.

Türkiye managed to strengthen, deepen and institutionalize its political association with Central Asia through the foundation of the OTS with the contribution of Turkic states of Central Asia and via the establishment of

Cooperation Council with Tajikistan. Türkiye also assisted the Central Asian Republics to be accepted to the international organizations such as the ECO and the OIC. South Korea kept a lower diplomatic profile compared to Türkiye and preferred creating a looser mechanism, the Korea-Central Asia Cooperation Forum. Neither Ankara nor Seoul however, was ready to take on a conciliator/mediator role during the turmoil in Kazakhstan or over the border discord between Kyrgyzstan and Tajikistan. While South Korea eschewed from any involvement in regional disputes, Türkiye only settled for a convener role of international meetings regarding the matters.

Both Türkiye and South Korea made use of ODA extensively as a significant tool of middle power diplomacy in Central Asia. Türkiye has recently surpassed South Korea in terms of the amount of the development aid granted to the Central Asian states. Yet, South Korea got ahead of Türkiye with respect to trade and investment figures though being outshone by the economic performance of China and Russia in the region. Russia also still held the supremacy in soft power in Central Asia despite Türkiye and South Korea's remarkable efforts in education and entertainment domains to appeal to the Central Asian public.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Ahn, JH. (2022, April 6). *KOMSCO, Kyrgyzstan sign MOU for digital cooperation*. The Korea Herald. <https://m.koreaherald.com/view.php?ud=20220406000676>
- Akmatalieva, A. (2021, October 13). *Central Asia and South Korea: Seeking opportunities for increased cooperation*. CABAR. <https://cabar.asia/en/central-asia-and-south-korea-seeking-opportunities-for-increased-cooperation>
- Alimov, R. (2022, May 17). *Russia-Central Asia: How to develop cooperation amid unstable conditions*. Valdai Club. <https://valdaiclub.com/a/highlights/russia-central-asia-how-to-develop-cooperation/>
- Aydın, M. (1996). Turkey and Central Asia: Challenges of change. *Central Asian Survey*, 15(2), 157-177. <https://doi.org/10.1080/02634939608400943>

- Aydın, M. (2004). Foucault's pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus. *Turkish Studies*, 5(2), 1-22. <https://doi.org/10.1080/1468384042000228576>
- Balcer, A. (2012). Between energy and soft pan-Turkism: Turkey and the Turkic Republics. *Turkish Policy Quarterly*, 11(2), 151-162.
- Balcı, B. and Liles, T. (2018). Turkey's comeback to Central Asia. *Insight Turkey*, 20(4), 11-26. <https://doi.org/10.25253/99.2018204.06>
- Chapnick, A. (1999). The middle power. *Canadian Foreign Policy*, 7(2), 73-82.
- Cooper, A. F., Higgott, R. A., and Nossal, K. R. (1993). *Relocating middle powers: Australia and Canada in a changing world order*. UBC Press.
- Cooper, A. F. and Parlar Dal, E. (2016). Positioning the third wave of middle power diplomacy. *International Journal*, 71(4), 516-528. <https://doi.org/10.1177/0020702016686385>
- Çınar, K. (2013). Turkey and Turkic nations: A post-Cold War analysis of relations. *Turkish Studies*, 14(2), 256-271. <https://doi.org/10.1080/14683849.2013.802925>
- Dadabaev, T. (2018). "Silk Road" as foreign policy discourse: The construction of Chinese, Japanese and Korean engagement strategies in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 9, 30-41. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.003>
- Dadabaev, T. and Soipov, J. (2020). Craving jobs? Revisiting labor and educational migration from Uzbekistan to Japan and South Korea. *Acta Via Serica*, 5(2), 111-140. doi: 10.22679/avs.2020.5.2.005
- Development Initiatives. (2022). *Global humanitarian assistance report 2022*. https://devinit.org/documents/1221/GHA2022_Digital_v8_IdHI18g.pdf (Accessed 7 June 2023).
- Dubnov, A. (2018, April 19). *Reflecting on a quarter century of Russia's relations with Central Asia*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2018/04/19/reflecting-on-quarter-century-of-russia-s-relations-with-central-asia-pub-76117>
- Engin, B. and Baba, G. (2015). MIKTA: A functioning product of "new" middle powerism? *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 11(42), 1-40.
- Fidan, H. (2010). Turkish foreign policy towards Central Asia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(1), 109-121. <https://doi.org/10.1080/19448950903507560>
- Fumagalli, M. (2012). South Korea's engagement in Central Asia from the end of the Cold War to the "New Asia Initiative". *The Journal of Northeast Asian History*, 9(2), 69-97.
- Fumagalli, M. (2016). Growing inter-Asian connections: Links, rivalries, and challenges in South Korean-Central Asian relations. *Journal of Eurasian Studies*, 7, 39-48. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.10.004>
- Global Times. (2022, January 26). *China to aid 5 Central Asia countries with additional 50 million vaccines, to continue 'high-level political mutual trust'*. <https://www.globaltimes.cn/page/202201/1246926.shtml>

- Hak, YS. (2009). Strategic opportunities for South Korean development of energy resources in Central Asia. *US-Korea Institute at SAIS Working Paper Series*, 1-16.
- Henrikson, A. K. (1997). Middle powers as managers: International mediation within, across and outside institutions. In Andrew F. Cooper (Ed.), *Niche diplomacy: Middle powers after the Cold War* (pp. 46-72). Macmillan.
- Hong, K. (2009). South Korean approaches to peacekeeping and peacebuilding: Lessons learned and challenges ahead. *The Journal of East Asian Affairs*, 23(1), 23-45.
- Hwang, B. (2012). A new horizon in South Korea-Central Asia relations: The ROK joins the “Great Game”. *KoreaCompass*, 1-8.
- Hyundai. (2023). “Astana Motors” deepens localization of Hyundai car production. <https://hyundaiplant.kz/en/news/41/> (Accessed 18 June 2023).
- Kalın, I. (2011). Soft power and public diplomacy in Turkey. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 16(3), 5-23.
- Kim, SM. (2016). South Korea’s middle-power diplomacy: Changes and challenges. *Chatham House Asia Programme Research Paper*, 1-16.
- Kim, SM. (2018). Cursed by geopolitics? South Korea’s place in Asia’s changing politics of space. *SWP*, (5), 1-9.
- King Sejong Institute Foundation. (2023). *King Sejong Institutes worldwide-Asia area*. <https://www.ksif.or.kr/ste/ksf/hkd/lochkd.do?menuNo=20101800&lang=eng> (Accessed 19 June 2023).
- KOCIS. (2022). *[KCC at a glance] Nur Sultan*. <https://www.kocis.go.kr/eng/openIntroduction/view.do?seq=1042158&rn=&page=2&pageSize=10&photoPageSize=6&totalCount=0&searchType=&searchText=> (Accessed 19 June 2023).
- KOCIS. (2023). Greetings. <https://www.kocis.go.kr/eng/openGreetings.do>. (Accessed 19 June 2023).
- KOICA. (2020). *Annual Report 2020*. [file:///C:/Users/user/Downloads/2020%20KOICA%20Annual%20Report%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/2020%20KOICA%20Annual%20Report%20(3).pdf) (Accessed 18 June 2023).
- Korea National Oil Corporation. (2023). *Operations-Kazakhstan*. https://www.knoc.co.kr/ENG/sub03/sub03_1_1_2.jsp (Accessed 18 June 2023).
- Korea.net. (2023). *About Korea.net*. <https://www.korea.net/AboutUs/KOCIS> (Accessed 19 June 2023).
- Korean.net. (2023). *OKFellowship Program*. https://eng.korean.net/portal_en/support/scholarship_pro.do (Accessed 19 June 2023).
- Köstem, S. (2017). When can idea entrepreneurs influence foreign policy? Explaining the rise of the “Turkic World” in Turkish foreign policy. *Foreign Policy Analysis*, 13(3), 722-740. <https://doi.org/10.1093/fpa/orw016>
- KSP. (2023a). *About KSP*. <https://www.ksp.go.kr/english/pageView/ksp-is> (Accessed 18 June 2023).

- KSP. (2023b). *Project*. <https://www.ksp.go.kr/english/pageView/info-eng> (Accessed 18 June 2023).
- Kumar, S. (2022, April 12). *Kazakhstan ready to support Korean investments: Kazakh ambassador*. *The Korea Herald*. <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20220412000525>
- Lavrov, S. (2022, May 20). *Russia–Central Asia: 30 years on the path of friendship and cooperation*. *News Central Asia*. <http://www.newscentralasia.net/2022/05/20/russia-central-asia-30-years-on-the-path-of-friendship-and-cooperation/>
- Lee, SJ. (2012). South Korea as new middle power seeking complex diplomacy. *East Asia Institute Asia Security Initiative Working Paper*, 25, 1-32.
- Lukyanov, G., Mironov, A., and Kulieva, N. (2022, February 25). *Turkey's policy in Central Asia: Are ambitions well-founded?* Russian International Affairs Council. <https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/turkey-s-policy-in-central-asia-are-ambitions-well-founded/>
- Mechanisms of deepening Uzbek-Korean cooperation are considered*. (2022, June 7). Yuz. <https://yuz.uz/en/news/rassmotren-mexanizm-uglubleniya-uzbeksko-koreyskogo-sotrudnichestva>
- Mo, J. (2016). South Korea's middle power diplomacy. *International Journal*, 71(4), 587-607. <https://doi.org.10.1177/0020702016686380>
- Nikolova, M. (2021, January 23). *Might K-Pop's next big star come from Kazakhstan or Kyrgyzstan?* Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/after-hours/might-k-pops-next-big-star-come-from-kazakhstan-or-kyrgyzstan/>.
- Nye, J. S. (1990). Soft power. *Foreign Policy*, (80), 153-171.
- ODA Korea. (2023). *The Republic of Korea's country partnership strategy for Tajikistan*. [https://www.odakorea.go.kr/contentFile/CPS\(eng\)/2022/TJK.pdf](https://www.odakorea.go.kr/contentFile/CPS(eng)/2022/TJK.pdf) (Accessed 18 June 2023).
- OECD. (2022, April 12). *ODA levels in 2021-Preliminary data*. <https://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/development-finance-standards/ODA-2021-summary.pdf> (Accessed 7 June 2023).
- OIC. (2023). *OIC General Secretariat follows with great concern the situation in Kazakhstan, calls for end to violence and affirms full solidarity with Kazakhstan in preserving national unity*. https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=30693&ref=19594&lan=en. (Accessed 17 June 2023).
- ORASAM. (2019, February 11). *The number of labor migrants from Kyrgyzstan in Turkey has increased*. <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/en/kirgizistan-2/1635-the-number-of-labor-migrants-from-kyrgyzstan-in-turkey-has-increased> (Accessed 18 June 2023).
- Organization of Turkic States. (2022). *Statement by the Secretary General of the Organization of Turkic States on the situation at the Kyrgyz-Tajik state border*. https://www.turkkon.org/en/haberler/statement-by-the-secretary-general-of-the-organization-of-turkic-states-on-the-situation-at-the-kyrgyz-tajik-state-border_2444 (Accessed 17 June 2023).

- Organization of Turkic States. (2023a). *Presidential Summits*. <https://www.turkkon.org/en/zirveler>. (Accessed 17 June 2023).
- Organization of Turkic States. (2023b). *Turkic World Vision–2040*. <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf> (Accessed 17 June 2023).
- Organization of Turkic States (2023c). *Statement of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Turkic States on the situation in Kazakhstan*. https://www.turkkon.org/en/haberler/organization-of-turkic-states-convened-its-extraordinary-meeting-of-foreign-ministers-on-the-situation-in-kazakhstan_2437 (Accessed 17 June 2023).
- Organization of Turkic States. (2023d). *Turkic Academy*. https://www.turkkon.org/en/iliskili-kurumlar/turkic-academy_1 (Accessed 19 June 2023).
- Organization of Turkic States. (2023e). *Turkic University Union*. https://www.turkkon.org/en/isbirligi-alanlari/education_4/turkic-university-union_14. (Accessed 19 June 2023).
- Pannier, B. (2022, April 15). *Perspectives-Turkey and Central Asia: Ukraine War will strengthen ties*. Eurasianet. <https://eurasianet.org/perspectives-turkey-and-central-asia-ukraine-war-will-strengthen-ties>.
- Parlar Dal, E. and Erşen, E. (2014). Reassessing the ‘Turkish Model’ in the post-Cold War era: A role theory perspective. *Turkish Studies*, 15(2), 258-282. <https://doi.org/10.1080/14683849.2014.926238>
- Parlar Dal, E. and Kurşun, A. M. (2016). Assessing Turkey’s middle power foreign policy in MIKTA: Goals, means, and impact. *International Journal*, 71(4), 608-620. <https://doi.org/10.1177/0020702016686382>
- Parlar Dal, E. (2018). Profiling middle powers in global governance and the Turkish case: An introduction. In E. Parlar Dal (Ed.), *Middle powers in global governance: The rise of Turkey* (pp. 1-31). Palgrave Macmillan.
- Ping, J. H. (2005). *Middle power statecraft: Indonesia, Malaysia and the Asia-Pacific*. Ashgate Publishing Company.
- President of the Republic of Kazakhstan. (2019). *President Kassym-Jomart Tokayev takes part in Kazakhstan-South Korea business forum*. https://www.akorda.kz/en/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/pr-ident-kassym-jomart-tokayev-takes-part-in-kazakh-south-korean-business-forum (Accessed 19 June 2023).
- President of the Republic of Uzbekistan. (2017). *Uzbekistan-South Korea: New stage of the strategic partnership*. <https://president.uz/en/lists/view/1276> (Accessed 18 June 2023).
- President of the Republic of Uzbekistan. (2018). *A large manufacturing facility is commissioned at Uzbek metallurgical plant*. <https://president.uz/en/lists/view/1979> (Accessed 18 June 2023).

- President of the Republic of Uzbekistan. (2021). *A solid foundation set to a higher level of special strategic partnership*. <https://president.uz/en/lists/view/4834> (Accessed 19 June 2023).
- Presidential Council on Nation Branding. (2023). *History*. <http://17koreabrand.pa.go.kr/gokr/en/cms/selectKbrdCmsPageTbl.do?cd=0117&m1=1&m2=2> (Accessed 8 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2009). *Summit and S. Korea's 'New Asia Initiative', by Lee, Soon-chun Chancellor of the Institute of Foreign Affairs and National Security of the Ministry of Foreign Affairs and Trade*. https://www.mofa.go.kr/eng/brd/m_5691/view.do?seq=307573&srchFr=&srchTo=&srchWord=&srchTp=&multi_itm_seq=0&itm_seq_1=0&itm_seq_2=0&company_cd=&company_nm=&page=10&titleNm= (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023a). *Uzbekistan overview*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=129 (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023b). *Kazakhstan overview*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=100 (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023c). *13th Korea-Central Asia Cooperation Forum takes place*. https://www.mofa.go.kr/eng/brd/m_5676/view.do?seq=321408#:~:text=The%2013th%20Korea%2DCentral,of%20the%20Central%20Asian%20countries (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023d). *Kazakhstan*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=100 (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023e). *Uzbekistan*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=129 (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023f). *Kyrgyzstan*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=102 (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023g). *Tajikistan*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=124 (Accessed 19 June 2023).
- Republic of Korea Ministry of Foreign Affairs. (2023h). *Turkmenistan*. https://www.mofa.go.kr/eng/nation/m_4902/view.do?seq=126 (Accessed 19 June 2023).
- Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Turkish Cooperation and Coordination Agency. (2020). *Turkish Development Assistance Report 2020*. https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (Accessed 18 June 2023).

- Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Turkish Cooperation and Coordination Agency. (2023). *News*. <https://www.tika.gov.tr/en/news/list> (Accessed 18 June 2023).
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2023a). *Peaceful resolution of conflicts and mediation*. <https://www.mfa.gov.tr/resolution-of-conflicts-and-mediation.en.mfa> (Accessed 7 June 2023).
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2023b). *Türkiye's enterprising and humanitarian foreign policy: A synopsis*. <https://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa> (Accessed 7 June 2023).
- Republic of Türkiye Ministry of National Defense General Staff. (2023). *Contribution of the Turkish Armed Forces to peace support operations*. <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=ContributionToTafToPeace> (Accessed 7 June 2023).
- Republic of Türkiye Ministry of National Education. (2022). *National education statistics, formal education 2021/22*. http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_09/15142558_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2021_2022.pdf (Accessed 19 June 2023).
- Shim, D. and Flamm, P. (2013). Rising South Korea: A minor player or a regional power? *Pacific Focus*, 28(3), 384-410. <https://doi.org.10.1111/pafo.12015>
- Study in Korea. (2023). *Global Korea Scholarship*. https://www.studyinkorea.go.kr/en/sub/gks/allnew_invite.do. (Accessed 19 June 2023).
- Turan, I. (2022, July 22). *Türkiye, UN, Russia, Ukraine sign deal to resume grain exports*. AA. <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/turkiye-un-russia-ukraine-sign-deal-to-resume-grain-exports/2643586>
- Turkish Statistical Institute. (2023a). *Exports by countries*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> (Accessed 18 June 2023).
- Turkish Statistical Institute. (2023b). *Imports by countries*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=> (Accessed 18 June 2023).
- Tursunbaeva, K. (2014, August 7). *Central Asia's rulers view Turkish 'soap power' with suspicion*. GlobalVoices. <https://globalvoices.org/2014/08/07/central-asias-rulers-view-turkish-soap-power-with-suspicion/>
- Türkiye Scholarships. (2023). *Scholarship supports*. <https://www.turkiyeburslari.gov.tr/scholarshipsprocess#> (Accessed 19 June 2023).
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2022, October 27). *Key indicators*. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/> (Accessed 7 June 2023).
- Urinbojev, R. and Eraliov, S. (2022). *The political economy of non-Western migration regimes: Central Asian migrant workers in Russia and Turkey*. Springer.

- Varpahovskis, E. (2019, August 8). *Advanced education diplomacy for South Korea & Central Asia*. CPD. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/advanced-education-diplomacy-south-korea-central-asia>
- Woods, E. and Baker, T. (2022, May 5). *Public opinion on China waning in Central Asia*. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2022/05/public-opinion-on-china-waning-in-central-asia/>
- YÖK. (2021). *Yükseköğretimde hedef odaklı uluslararasılaşma*. <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2021/yuksekogretimde-hedef-odakli-uluslararasilasma.pdf> (Accessed 19 June 2023).
- YÖK. (2023). *The number of students according to the nationality*. <https://istatistik.yok.gov.tr/>. (Accessed 19 June 2023).
- Yurtbilir, M. M. (2021). Trajectory of Turkish soft power in Central Asia after the collapse of the Soviet Union. In K. Nourzhanov and S. Peyrouse (Eds.), *Soft power in Central Asia: The politics of influence and seduction* (pp. 135-166). Rowman & Littlefield.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre İstanbul'da Avcılık Hunting in Istanbul According to Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme

Emre KUNDAKÇI

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, kundakciemre@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6267-6837

Özet

Türklerin sosyal, dinî, askerî, iktisadi ve siyasi hayatında avcılığın izlerine ilk yazılı ve görsel Türk yadigarlarından itibaren rastlanılır. Bu çalışmada, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin İstanbul kısmı avcılık faaliyetleri bağlamında ele alınmıştır. Bu çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Türklere avcılığın önemi ve tarihi kısaca aktarılmıştır. Birinci ana bölümde Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin birinci cildinde yer alan bilgiler dâhilinde tarih boyunca İstanbul'daki avcılık faaliyetleri ele alınmıştır. Metin içerisinde dağıtık ve iç içe verilen bilgiler, av bölgeleri ekseninde ele alınırken avlanan ve av için kullanılan hayvanlar, av alet ve yöntemleri; avcılık âdet, inanışları aktarılmıştır. Ayrıca İstanbul'da yer alan avcı esnaf ve bu esnafın yürüttüğü avcılık faaliyetleri hakkında da bilgi verilmiştir. İkinci ana bölümde, kapsam dâhilinde ele alınan metinde tespit edilen av hayvanları söz varlığı belirlenerek sözlükçe oluşturulmuş, hayvan isimlerinin kökenleri ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Üçüncü ana bölümde ise bu söz varlığı; kara ve deniz hayvanı isimleri olarak iki ana başlık altında alt kategorilere ayrılarak tasnif edilmiş, kökenleri/yapıları bakımından karşılaştırmaya uygun şekilde tablolandırılmıştır. Tabloların altlarında, tespit edilen Türkçe hayvan isimlerinin tarihsel süreçte kullanımına dair notlar yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul, avcılık, av hayvanları, söz varlığı

Abstract

Since the earliest written and visual Turkish relics, traces of hunting in the social, religious, military, economic and political life of Turks can be found. In this study, the Istanbul section of Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi is discussed in the context of hunting activities. This study consists of an introduction and three main chapters. In the introduction, the importance and history of hunting in Turks is briefly explained. In the first main part, hunting activities in Istanbul throughout history are discussed within the scope of the information contained in the first volume of Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme. While the information that is scattered and intertwined in the text is handled on the axis of hunting regions, the animals hunted and used for hunting, hunting tools and methods, hunting customs and beliefs are mentioned. In addition, information about the hunting tradesmen in Istanbul and the hunting activities carried out by these tradesmen is also given. In the second main part, the vocabulary of hunting animals identified in the text was determined and a glossary was created, along with information about the origins of animal names. In the third main part, vocabulary was classified into subcategories under two main sections as land and sea animal names, and tabulated in a way suitable for comparison in terms of their origins/structures. Also, remarks have been made for animal names of Turkish origin in terms of their historical usage.

Keywords: *Evliya Çelebi, Seyahatname, Istanbul, hunting, hunting animals, vocabulary*

Orta Asya’da atlı göçebe hayatı süren Türkler için avcılık; hayatın olmazsa olmaz iktisadi bir parçası (Caferoğlu, 1972, s. 169; Hambis, 1957, s. 31), özgürce avlanılabilecek avlklara sahip olunması gereken bir durum (Divitçioğlu, 2000, s. 241; Divitçioğlu, 2005, s. 195), engellenmesi durumuydu bir savaş/direnış sebebiydi (Mau-Tsai, 1958, s. 144-145). Avcılık; beslenme, giyinme gibi temel ihtiyaçların karşılanması yanı sıra her an kapıda olan savaşıa yönelik bir talim imkânı olarak da hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Öte yandan avcılık, hayatın önemli bir parçası olsa da “bozkırlarda hiçbir zaman temel hayat biçimi olmamış[tır]” (Gronbech, 1959, s. 51). Av etlerinin yenerek kutsal bir gücün yiyelelere aktarılacağına inanılan (Said Polat, 2008, s. 59-60; Esin, 2001, s. 123) bir şölenle tamamlanan ve askerî taktiklerin denendiğı sürekl avlarının (sığır) âdeta bir savaş formasyonu, düzen içinde yürütülmesini sağlayan görevlilerin varlığı ve “avcıbaşı”ların bulunması Türkler için avcılığın sistemli ve önemli bir faaliyet olduğunu göstermektedir (Sümer, 1953, s. 2404). Avcılığı bir “savaş okulu” olarak gören ve avlanmayı yazılı olarak kural ve düzene bağlayan ilk Cengiz Han olmuştur (Vernadsky, 1938, s. 351). Ancak 3-4. yüzyıldan günümüze ulaşan yazıt ve resimlerden anlaşıldığı kadarıyla tarihin erken dönemlerinden beri belli hayvanların (özellikle dişi hayvanların) avlanmamasıyla ilgili ilkelerin varlığından söz edilebilir.

Avcılık, Oğuz töresinde de kendine yer bulmuştur. Oğuz töresine göre avlarda ilk oku han atar; sonrasında sırayla ulu hanlar, melikler, beylerbeyiler ava başlardı. Sonrasında da diğerk beylere ok atma izni verilir (Önder, 2009, s. 18). Bu törenin Anadolu Selçuklu Devleti’nde de devam ettirildiğı görülür. Anadolu Selçuklularında ava han, han ailesi, devletin ileri gelenleri katılır; sürekl şeklinde, halka düzeniyle yapılan (Hacıgökmen, 2012, s. 18) avları han başlatırdı. Han destur verdikten sonra diğerk kimseler rütbe sıralamasıyla ava başlardı. Avı bitiren yine han olurdu. Avlanacak hayvanlarda doğal hayatın devamlılığı göz önünde bulundurulur, avlanan hayvanlara saygı önemsenirdi. Ayrıca geyik ve yabani sığır gibi hayvanları sadece han avlayabilirdi (Hacıgökmen, 2012, s. 21-22). Türkler tarih boyunca avcılığı bir “töre”ye bağlı yürütmüş; kurallara, sınırlara, adaba bağlı şekilde yürütülmesi adına kural ve kurumlar oluşturarak önemler almıştır. Türkiye Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere tüm Türk devletlerinde avcılık daima kurala, sınıra, adaba, geleneğe bağlı bir faaliyet olagelmıştır.

Sav, sagu, koşuk, destan (Ögel, 2010, s. 578) gibi sözlü edebiyat ürünlerinin yanı sıra Çin yıllıkları (Roux, 1998, s. 182), başta Orhun Abideleri (Alyılmaz, 2021, s. 321) olmak üzere runik harfli Türk yazıtları (Roux, 1998, s. 175; Ögel, 1991, s. 226; Tekin, 2004a, s. 538; Batmanov-Kunaa, 1963, s. 56; Onay, 2015, s. 517), Oğuznâmeler gibi yazılı kaynaklarda da Türklerde avcılığın önemine dair izlerle karşılaşmaktadır. Türklerin avın kutlu olması adına inançları dairesinde

bazı törenler (Caferoğlu, 1972, s. 169) yaparak avı koruyan ruha saygılarını sundukları bilinmektedir. Seyahatnâmenin de bu tarz ritüeller hakkında bilgi içermesi dikkat çekicidir. Türkler için avcılığın önemini gösteren diğer bir belirti de balballarda, ölen kişinin avcılık vasıflarını belirten unsurlara karşılaşılmasıdır (Tekin, 2004b, s. 579; Orkun, 1994, s. 79). Bu durum Türklerde avcılığın bir kimlik unsuru olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelerde keşfedilen kaya resimlerinde de av unsuruna sıklıkla rastlanır (User, 2007, s. 49-50). Eski Uygur Türkçesi dil yadigârlarında (Hamilton, 1998, s. 27) da avcılığın izleri görülmekle birlikte bu dönemde eli kalem tutanlar arasında Budizm ve Maniheizm inancının hâkim olması ve bu bağlamda eserlere yansması nedeniyle avcılığın makbul olmayan bir faaliyet olarak vasedildiği görülür. Bu dönemde Çinlilerden Uygurlara geçen “aslan oyunu”ndaki avcılık motifiyse avcılığın kültürel hayattan silinmediğini göstermektedir (Çoruhlu, 1995, s.117-118.).

İslamiyeti kabul eden Türklerde avcılık faaliyetlerinin devam ettiği görülür (Şükrü, 1988, s. 145-148; Dever ve İslam, 2015, s. 55; Şükürov, 2009, s. 56-59). Türklerin sahip olduğu avcılık adabına, yeni dinin getirdiği kural ve anlayış (el-Mâide 5/1, 2, 4; Keskin, 2007, s. 33-48; Furat, 2013, s. 233-234) da eklenmiştir. Türkler için avcılığın önemini ortaya koyan önemli bir eser de içerdiği öykülerde avcılığı barındıran Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Bu hikâyelerde erginlemenin, sevileni elde etmenin yolu avlanmaktan, insan olmayanlara üstünlük kurmaktan geçmektedir. Türk-İslam devletlerinde avcılık faaliyetleriyle ilgili pek çok yazılı eser bulunmaktadır (Üçbaş, 1999, s. 22). Bu eserler arasında bütünlüklü ve doğrudan avcılığın geliştirilmesi amaçlı olması nedeniyle en önemli eserlerden biri Saydnâme-i Melikşâhi'dir (Hacıgökmen, 2018, s. 332; Bilge, 1945, s. 174).

Merkezî idarenin güçlü olduğu Osmanlı'da da avcılık faaliyetlerinin belli bir düzen ve gelenek içinde yürütüldüğüne dair yazılı kaynakların sayısı oldukça fazladır. Bu makalede ele alınan Seyahatnâme'de de değinildiği gibi kuruluş devrinden itibaren (Öztürk, 2008, s. 65-66) Osmanlı padişahları avla ilgilenmiştir. İlk Türk devletlerinden itibaren benimsenen avcılığın bir savaş talimi olarak değerlendirilebileceği (Caferoğlu, 1972, s. 172; Güven ve Hergüner, 1999, s. 35-38) anlayışı Osmanlı'da da devam etmiştir. Seyahatnâme'de oldukça geniş bir yer tutan ve bu makalede ele alınacak avcılık temelli meslek odalarının sayısı da Osmanlı'da avcılığın yaygınlığı ve kurumsallığı hakkında fikir vermektedir. Bu meslek odalarının yanı sıra “Hassa Avcıları” başlığı altında ele alınabilecek pek çok görevli ve Seyahatnâme'ye de yansıyan “hassa avlakları” bulunmaktaydı. Osmanlı'da avla ilgili mevzuatlar ise Evliyâ'dan yaklaşık iki asır sonra oluşturulmuştur. 1868 ila 1876 arasında yayımlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'yle değişen hukuki algı doğrultusunda, 1882'de *Zabıtı-i Saydiye Nizamnâmesi* çıkarılarak kara ve deniz avcılığı kanunlara bağlanmış, bu sayede

devletin avcılık faaliyetleri kaynaklı gelirlerinin artışı amaçlanmıştır (Koç, 2006, s. 278).

Bu çalışmada; av bölgelerinde çalışan, meslekleri gereği av hayvanları kullanan ancak doğrudan avcılık yapmayan yahut Seyahatnâme’de avcılık yönleri belirtilmeyen esnaflar inceleme dışında bırakılmıştır. Avcılığın betimleme amaçlı kullanıldığı bölümler de inceleme kapsamı dışındadır. Ayrıca avcılığıyla veya avcılıktaki önemiyle ilgili bilgi verilen ancak İstanbul’da yaşamamış tarihî şahsiyetler (padişahlar, komutanlar, evliyâlar, üstadlar vb.) de incelemeye dâhil edilmemiştir. Bulgular kısmında yapılan alıntılar Robert Dankoff vd. tarafından hazırlanan ve kaynakçada yer alan Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi neşrinden yapılmış, sayfa numaraları alıntılarının sonunda verilmiştir.

1. Av Bölgeleri

Evliyâ Çelebi, suyu az tuzlu ve balıkları çok lezzetli olan Karadeniz ile suyu acı olan Akdeniz’in birleştiği boğazın balıklarını Musa sofrasına benzetir: “Ve hikmet-i Hallâk-ı âlem bu hattın Karadeniz tarafı sehel şordur. Akdeniz tarafı acıdır. (...) Ammâ Karadeniz’in mâhîleri kadar bir bahrin balığı lezîz değildir. Hususâ İslâmbol boğazlarında olan lezîz mâhîler gûyâ mâ’ide-i Mûsâ’dır” (s. 17). İstanbul’un çeşitli isimlerini sayan Evliyâ, Kostantin devrindeki hâlini anlatırken o zamanlarda iki deniz kıyısında kırk bin tane balık dalyanı bulunduğunu, balıkçıların Yedikule’den ta Sarayburnu’na kadar ıgırıp, şebeke, tür, ağ, serpm, kafes ve düzenlerle türlü türlü balık ve deniz hayvanı avlayıp geçindiğini aktarır:

Ve sâhil-i bahreynde kırk bin dalyan-ı mâhî var idi. Ve Yedi kulle’den tâ Sarâyburnu’na gelince niçe sayyâd-ı mâhîler ıgırıp ve şebeke ve tor ve ağ ve serpm ve kafes ve düzenleri deryâya döküp gûnâ-gûn mâ’ideler ve hayvânât-ı bahrîler sayd edüp kifâflanırlardı (s. 24).

Evliyâ’nın anlattığına göre İstanbul’un sekizinci kurucusu Yağfur, Kârûn hazineleri harcayarak Rüyada adlı akıllı vezirinin görüş ve kontrolünde, âlim mühendislerin ve önde gelen mimarların çok güzel fikirleriyle denize (Sarayburnu’nda) ve karaya dair üç yüz altmış altışar tane tılsım inşa etmiş. Bu tılsımların her biri bir günde tesir ederek denizin dibindeki balıkların kıyıya çıkarılmış. İnsanlar da o türlü türlü balıkları avlayarak karnını doyurmuş:

(...) yerine oğlu Yağfûr nâm kiral mesned-nişîn olup bânî-i sâmin müstakil pâdişâh olup mâl-ı Kârûn sarf edüp vezîri Rüyada nâm zî-akl âsafın re’y [ü] tedbîriyle ve hukemâ-yı mühendisînin ve mi’mâr-ı pîşinin re’y-i ahseniyle Sarâyburnu nâm mahalle deryâya müte’allik üç yüz altmış altı tılsımâtlar inşa etdiler kim her gün bir tılsım amel edüp deryâ ka’rında olan mâhîler derkenâr olup cümle sâkinân-ı dâr [u] düyûr gûnâ-gûn mâhîleri sayd edüp kifâflanırlardı. Ve üç yüz altmış altı tılsımâtlar dahi berre müte’allik inşa edüp her birin birer püşte üzre inşa etdiler (s. 19).

Evliyâ'nın, Kostantin devrinde İstanbul'da yer alan ve bazıları Hz. Muhammed'in doğumuyla birlikte meydana gelen depremde yıkılan tılsımlardan bahsettiği kısımda yer alan denizle ilgili tılsımlardan ikisi balıklarla ilgilidir. Bu tılsımların ikisi de Sarayburnu'ndadır. İlki (beşinci tılsım) hemen erbainden sonra gelen hamsin günlerinde etkili olan, Sarayburnu'nda üç yüz tane yüksek direğin üzerinde yer alan üç yüz altmış çeşit deniz canlısının şekilleridir. Hamsin zamanında hamsi balığı sureti ses verirse Karadeniz'de hamsi kalmaz, hepsi İstanbul'a gelip kıyıya vurur. Tüm Makedon halkı da elli gün boyunca hamsi balığıyla karnını doyurur:

Yine Sarayburnu'nda üç yüz amûd-ı müntehâlar üzre üç yüz altmış nev'a deryâ mahlûkunun eşkâl-ş timsâlleri var idi. Meselâ mâh-ı hamsinde hamsin balığı sûreti sadâ ursa Karadeniz'de aslâ hamsi balığı kalmayup cümle İslâmbol'a gelüp der-kenâr olup cümle ahâlî-i Makdon, hamsin balığı ile hamsin yevm kifâflanırlardı (s. 29).

İkincisi (altıncı tılsım) ise erbain günlerinde deniz dalgalarının etkisi olmadan, sadece tılsımların etkisiyle nimetlerin karaya vurmasına sebep olan tılsımdır. Evliyâ'nın yaşadığı zamanda Sarayburnu'nda yer alan bu tılsımlı sütunlar, Selimiye Köşkü ile Sinan Paşa Kasrı arasındaki bölgede, deniz kenarına kaldırım taşı olarak döşenmiştir. Denizden kayıkla geçenlerin görebileceği sütunlar, yıkılmış olsalar da suyun içinde yatar. Etki alanları da su olduğu için hâlâ etki gösterir. Bu nedenle her sene binlerce rengârenk balık kıyıya çıkar, avcılar da onları avlar:

Erba'inde kırk gün mâhî -i gûnâ-gûn temevvüc-i deryâ olmadan te'sîrât-ı mutalsamât ile cümle mâ'ideler ber-kenâr olup halk-ı Rûm ganîmet olurdu. Ba'dehu tılsımâtlar Hazret-i Risâlet'in tevellüdü gecesi zelzele-i kübrâdan münhedim olup ile'l-ân amûdları Sarâyburnu'nda Selîmiye Köşkü'nden tâ Sinân Paşa Kasrı'na gelince sâhil-i bahrde mezkûr amûdları kaldırım gibi döşemişlerdir. Deryâdan kayıklar ile güzer edenlere âşikâre amûdlardır. Gerçi amûdlar münhedim olup pâymâl-i bahr yatır ammâ mutalsam olan sûretleri de[r]yâyâ müte'allik olup yine deryâyâ düşmek ile hâlâ amelde olup her sene niçe bin evân mâhîler kenâra çıkup sayd ederler (s. 30).

Kağıthane: Kağıthane, tarih boyunca önemli bir avlak olagelmiştir. Evliyâ'nın, Sultan Süleyman'ın nikrîz hastalığına tutulmasıyla ilgili anlattığı hikayede Kağıthane'nin bir avlak olduğu bilgisi bulunmaktadır: “Hattâ elsine-i nâsda meşhûrdur kim bir gün Süleyman Hân şikâr tarîkiyle Kâğızhâne'ye giderken şehîd Şehzâde (---) Hân'ın kabrine uğrayup “Hay zâlim pâdişâh olurmuşun, yohsa böyle ölürmüşün” derken (...)” (s. 168). Kağıthane'de yer alan Cendereci Suyu'nda yaşayan ve civarda yetişen eğir köklerini yiyen su kaplumbağalarının gayrimüslimler tarafından birçok hastalığın tedavisi için avlandığını kaydeden Evliyâ, bu su kaplumbağaları yemenin faydalarına bin kere tanık olduğunu dile getirir:

“Mesîregâh-ı Kâğızhâne nâm ferah-fezâda bârûdhâne çarhların deverân etdiren uyûn-ı Cendereci nâm âb-ı hayât Hind ü Sind ve Arab u Acem seyyâhânı içre meşhûr-ı âfâkdir. Anda bir gûne eğir kökü hâsıl olur kim Azak eğirinden ve Gerece {şehri} ve Kanije kal’ası halıcı eğirinden nâfi’ bir eğirdir. (...) Ekseriyyâ su kaplıbağası mahlûku ol eğiri yiyüp semîn ve semiz olurlar. Galata’dan Freng tâ’ifeleri gelüp mezkûr kaplıbağaları sayd edüp cemî’i emrâz-ı muhtelifeye dâ’-i devâ için tenâvül ederler. Hakkâ ki bin kerre nef’i müşâhade olunmuşdur kim cemî’i zamânda ol bağaların me’külâtları eğir köküdür” (s. 30).

Eyüp: Eyüp şehrinin mesirelerinin anlatıldığı bölümdeki Kalamış Mesiresi başlığında, insanların kayıklara binerek buraya geldikleri; buradan başka yerde bulunmayan, çirkin görünüşlü, siyah renkli ama gayet lezzetli ve güç verici bir balık olan kaya balığı avladıkları bilgisi yer alır. Ne kadar yenirse yensin hiç ağırlık ve hararet vermeyen bu balığın özelliklerinden biri de hiç balık gibi kokmamasıdır:

Mesîregâh-ı Kalamış: Her bâr niçe yüz yârân-ı bâ-safâ kayıklara süvâr olup bu cezîrelerde kaya balıkları sayd ederler kim bu mâhîler bir diyâra mahsûs değildir. Gerçi bir bed-çehre ve siyâh levn bir turfe balıktır ammâ gâyet lezîz ve mukavvî semekdir. Bâ-husûs aslâ balık râyihası yokdur. Ne kadar tenâvül olursa sıklığı ve harâreti yokdur (s. 196)

Hasköy: Evliyâ, Hasköy kasabasında bulunan imaretler hakkında bilgi verdikten sonra en iyilerinin Hasköy’de bulunan Tersane Bahçesi’nden çıkarıldığı bir deniz mahlukundan bahseder. İnci sedefi renginde bir kabuğa sahip olan istiridyenin içki içen kimseler tarafından zeytinyağıyla pişirilerek yahut limonla çiğ yenerek tüketilen güzel bir yiyecek olduğunu aktarır. Bu mahluktan beş on gün boyunca yiyen adamın ehliyle (eşiyle) ve nâ-ehliyle her gece beşer onar kere cinsel ilişkiye girebileceğini söyler. İstiridye avlamak isteyen avcılarının bahçe üstadına senede on bin akçe ödeme yaptığını da ekler:

Tershâne bâğçesi: (...) Ve leb-i deryâda İbrahim Hân bir kasr-ı İrem binâ etmişdir kim gûya kasr-ı Havernakdır. Ol mahallin deryâsında bir gûne deryâ mahlûku çıkar, başka seyyâdları vardır, istiridye derler, incü sadefi hurdesi-misâl beyâz kabuk içre zî-rûh bir mahlûktur. Meyhor kimesneler zeyt yağıyla pişirüp yâhûd limon ile çiğce tenâvül edüp bâde nûş ederler, ta’âm-ı tarabdır. Ammâ bâde de bir âdem beş on gün ol istiridyeden tenâvül etse her gece ehliyle ve nâ-ehliyle beşer onar kerre cimâ’ eder. Bu gûne bir mahlûktur kim Tershâne bâğçesi önünde hâsıl olan gâyet memdûhdur. Bâğçe üstadına sayyâdları senevî on bin akçe avâ’id verirler (s. 204).

Terköz Kalesi - Terkoz Gölü Avlağı: Evliyâ; Rumeli Hisarı’nı, çevresini ve bu bağlamda II. Mehmed’in İstanbul’u fethi öncesindeki süreci anlattığı bir hikâyede Terkoz Kalesi civarında hem kara hem deniz avcılığının yapıldığını aktarır:

Rûmeli Hisârı yerinde sâkin olan ruhbân şekilli mü'min-i nihânînin mektûbu Ebu'l-feth'e varınca Mehemed Hân'a inşirâh-ı sadr [u] zevk-i derûn müyesser olup iki yerden gayret kuşağın kuşanup Kostantîn izniyle sayd [u] şikâra gelerek Karadeniz sâhilinde Terkoz kal'asına gelüp halîcinde ve çengelîstânında sayd [u] şikâr Terkoz kal'ası kapudanından hedâyâlar alup ve kapudana Mehemed Hân hedâyâlar verüp aslâ sulha muhâlif ü muğâyir bir iş etmeyüp Kostantîn'e niçe şikârlar gönderüp sûret-i dostlukda görünüp bu hisâr mahallinde bir şikârhâne sarây çiftliği binâ etmeğe istîzân edüp hisâr yerindeki râhib sûreti müslime buluşup, görüşüp, öpüşüp niçe hüsn-i tedbîr meşveretleri ederler (s. 224).

İstanbul'un dört tarafındaki halkın alt ve üst kesiminin beraber bulunduğu mesire yerlerini anlattığı kısımda; şahin ve balaban kullanılarak kaz ve ördek avlanan Terkoz Gölü Avlağı hakkında bilgi verir. Bu civarda; 70 parça bakımlı, ormanlı, avlaklı, bağ ve bahçeli köylerden oluşan bir yerleşim ve gezinti alanı bulunur:

Saydgâh-ı Terkoz gölü: Şâhin balaban ile gölden kaz ve ördek sayd olunur. Ve mesîregâh-ı karye-i Kiteli ve teferrücgâh-ı karye-i Baklalı ve mesîregâh-ı karye-i Türk eşe. Ve'l-hâsıl bu İslâmbol'un cânib-i garbîsinde yetmiş pâre ma'mûr [u] âbâdân ormanlı ve avgâhlı ve bâğlı ve bâğçeli kurâlar var kim her biri birer kasaba-misâl câmi'li ce hammâmlı ve esvâk-ı muhtasarlı belîdelerin her biri birer atlı yatağı mesîregâhlardır (s. 240).

İstinye: İstinye kasabasının anlatıldığı kısımdan bu kasaba halkının deniz avcılığı ile geçindiğini öğrenmekteyiz:

Üç câmi'i, (...) ve yedi mesâcidi ve bir hammâmı ve yigirmi aded dükkânları vardır ammâ hân ve medâris ve imâret yokdur. Lâkin bâğ ve bâğçesi çokdur. Ekseriyyâ fukarâları bâğbân ve limanında sayd-ı mâhî edüp kifâflanırlar. Ammâ körfez içre olmağile hevâsı ol kadar memdûh değildir (s. 226).

İstiranca Dağları / Yeniköy: Bir ucu Alman Dağları'nda son bulan İstiranca Dağları Mesiresi'nde Yeniçeri Ocağı'na bağlı yeniçeri avcıları bulunur. Buradaki avcılar padişah için sığın, karaca, tablalı avlayıp pastırma yapar:

Mesîregâh-ı İstiranca dağları: Bir ucu Alman dağlarında nihâyet bulur çengelîstândır. Bunda yeniçeri ocağından bir oda yeniçeri avcıları vardır, âsitâne-i Bektaşiyân'dır. Cümle huddâmları her hizmete cân ve baş ile hizmet ederler ulu âsitânedir. Bunlar pâdişâh için sığın ve karaca ve tablalı avlayup pasdırma ederler (s. 240).

Yeniköy kasabasının anlatıldığı kısımda, yeniçeri avcılarının İstiranca Dağları'nda avladıkları sığın, karaca ve tablalıların etlerini Yeniköy'e -Hacı Ömer hanesi önüne- getirerek padişah için pastırma yaptıkları ve pastırmaları, suyu ve havası güzel olan bu yeşillik yerde olgunlaştırdıkları aktarılır:

Ve Hacı Ömer hânesi önünde yeniçeri ocağı avcıları Istıranca dağlarında sayd [u] şikâr etdikleri sığınların ve karacaların ve tablalıların lahmını bu Yeniköy'e getirüp pâdişâh için pasdırma yapup mezkûr Hacı Ömer hânesi önündeki çemenzâr fezâda perverde ederler. Zîrâ bu rabtanın âb [u] hevâsı latîfdir (s. 226).

Tarabya: Evliyâ'nın aktardığına göre eskiden bir deniz dalyanının dışında hiçbir şeyin bulunmadığı bu bölgede, deniz kenarında gezinirken balık dalyanındaki balıkçıların yanına uğrayan II. Selim, çeşit çeşit balıkları avlatıp taze avlanmış balıkları pişirtir, orada bulunan servilerin gölgesinde keyifli vakit geçirirmiş. Veziriazamına verdiği emirle de keyifli zaman geçirdiği bu bölgede bir kasabanın imar edilmesini ve isminin Tarabya olmasını sağlamış:

Mâ-tekaddem leb-i deryâda bir balık dalyanı var imiş. Andan gayrı âsâr-ı binâ yok imiş. Selîm Şâh-ı Sâni, leb-i deryâyı teferrüc ederken bu sayyâd-ı mâhî mahalline uğrayup gûnâ-gûn mâhîler sayd etdirüp ol mahalde niçe serv dırahtları vardır, ol servlerin sâyesinde tâze şikâr olunmuş mâhîleri pişirdüp ayş [u] tarab edüp zevk [u] safâ eder. Ba'dehu vezîr-i a'zamı Sokullu Mehemed Paşa'ya fermân edüp, "Bu mahalde bana bir çemenzâr soffa ve bir kasaba amâr edüp ismi Tarabya olsun" buyururlar. Andan bu kasaba ol asırda binâ olup ma'mûr olmuşdur (...) (s. 226-227).

Büyükdere: I. Selim ve II. Selim tarafımdan eğlence ve av yeri olarak kullanılan Büyükdere, kayalık bir dereye ve güneşin yere değemeyeceği kadar sık bir ormana sahip olarak betimlenir. Bu kasabada gayrimüslim balıkçı ve gemiciler meskundur:

Bu dahi Selîm Şâh-ı Evvel'in ve Selîm Şâh-ı Sâninin ayş [u] işretgâhı ve avgâhı ve teferrücgâhı olağıle bir kûhsâr dere içre hıyâban-ı azîm koyağ-ı ormanistândır kim anda bir hırmen cirminde zemîne güneş te'sîr etmez bir cilvegâhdır. (...) Bir mahalle-i müslimîn ve yedi mahalle balıkçı ve gemici ve bâğbân kefereleridir. (s. 227).

Sarıyer: İki müslüman mahallesi ve yedi gayrimüslim mahallesinden oluşan Sarıyer'in müslüman halkı bağbanlıkla geçinirken Rumlar balıkçı, meyhaneci ve gemicidir: "İki mahalle-i müslim ve yedi mahalle kefereler ile ma'mûrdur. (...) Halkının çoğu Anadolu halkı olmağıle cümle bâğbândır. Ve Rûm kefereleri cümle balıkçı ve meyhaneciler ve gemicilerdir" (s. 227)

Beykoz: Büyük bir limanın kıyısında yer alan Beykoz; sekiz yüz haneli bir kasabadır. Evliyâ tarafından bağ ve bahçesiyle bayındır ve süslü bir kasaba olarak nitelendirilir. Halkının tamamı bağcı, odun çekici ve balık avcısıdır. Suyu ve havası güzel olan bu şirin şehrin iskelesinin önünde, balık emini üzerine yetmiş yük akçeyle iltizamlı bir kılıçbalığı avlağı bulunur:

Bir liman-ı azîmin sâhilinde sekiz yüz haneli ve bâğ u bâğçeli ma'mûr u müzeyyen kasabadır. (...) Cümle halkı bâğbân ve hatab-keşân ve sayyâd-ı

mâhîdirler. (...) Âb [u] hevâsı latîf bir şehri-î şîrîndir ve iskelesi önünde deryâ içre, **Evsâf-ı dalyan-ı Kılıçbalığı:** (...) (s. 229).

Evliyâ, buradaki balıkçıların kılıçbalıklarını nasıl avlandığını anlatır: Beş altı gemi denizde direklerini birbirine bağlayıp denize diker. Direğin en tepesindeki kadehte gözcülük yapan bir adam vardır. Karadeniz'in dalgalarından kurtulan kılıçbalığı bu limana girip yüzerken geminin tepesindeki gözcü, elindeki taş kılıçbalıklarının arkasına doğru fırlatır. Taş denize “şaşırtıcı bir şekilde” kavlince “tum” sesi çıkararak düştüğünde kılıçbalıkları güvenlidir diyerek limana doğru kaçıp denizin etrafını sarmış ağların içine girer. Bu esnada gözcülük yapan adam “Ala” diye bağırır. Ağların başındaki avcılar hemen ağın ağzını kapatır. Sonrasında avcılar ağın içinde kalan kılıçbalıklarının yanına kayıklarla gider; zıpkın ve tokmaklarla vurarak onları avlar:

Deryâda beş altı gemi direklerin birbirlerine bağlayup deryâya dikmişlerdir. Tâ zirve-i a' lâsında bir âdem niğebânlık edüp direk depesindeki kadehinde durur. Karadeniz telattumundan rehâ bulan kılıçbalığı bu limana girüp şinâverlik ederken gemi direği depesindeki âdem elindeki taş kılıçbalıklarının ardındaki taraf-ı deryâya atup a' cebenî tulumbuhâ kavli üzre taş deryâya tum deyüp düşünce fakîr balıklar limana doğru selâmetdir deyü firâr ederken deryâ etrâfın ihâta etmiş ağların ağzından içeri girince dîdebân herîf direk başından “Ala” deyü feryâd cümle sayyâdlar balık şebekesinin ağzın sedd edüp ba'dehu içeride kalan kılıçbalıklarına kayıklar ile varup harbe ve tokmaklar ile urup sayd ederler (s. 229).

Evliyâ'ya göre “taşdığı silaha değmez tembel bir balık” olan kılıçbalığının bir kulaç uzunluğundaki burnunda yer alan ve Dahhâk'ın kılıcına benzeyen kılıcı ağ içine girdiğinde hareket edemez. Etinin sarımsaklı ve sirkeli tarator ile pişirildiğinde gayet nefis bir yemek olduğunu da ekler: “Ammâ kılıç[balığı], taşıdığı silâhına değmez bir tenbel balıktır bir kulaç mikdârı tavîl burnunda tîğ-ı Dahhâk'dan nişân verir kılıcı ağ deliğine girüp aslâ harekete kâdir olamaz. Lâkin eti sarımsaklı ve sirkeli terator ile tabh olursa gâyet ni'met-i nefisedir.” (s. 229). Kılıçbalıklarının avlandığı Beykoz iskelesinden bin adım içerideki Tokat Bahçesi ise ormanlık alan içerisinde dağlık bir vadidir. İsmi II. Mehmed'in burada avlanırken Tokat Kalesi'nin fethi haberini almasına borçludur. II. Mehmed'in emriyle etrafına tokat (ağıl) çiti gibi çitler çekilen bu yer; padişahların sürgün avı yaptıkları, hayvanları tokada tıkarak seyrettikleri bir alandır. Evliyâ, özellikle IV. Murad'ın buradan hoşlanıp burada yiyip içtiğini söyler:

Evsâf-ı Tokat bâğçesi: Ebü'l-feth Mehemmed Hân bu mahalde sayd [u] şikârda iken Makbûl Mahmûd Paşa Tokat kal'asının feth etdüğü {haberi} bu mahalde gelüp sürûrundan, “Tîz şu mahalde bir hadîka binâ olunup ismine Tokat bâğçesi desinler ve sayd [u] şikâr olan vahşî hayvânları hıfz için etrâflarına bir tokat çiti-misâl çitler çekilsin” deyü fermân edüp bir kasr-ı tahtânî ve bir havz-ı azîm ve bir şâzrevân-ı ibret-nümâ inşâ etmişler kim hâlâ

âdem gerdeni-misâl hevâya pertâb edüp tâ kubbe-i âlîdeki altun tâsa urur bir kasr-ı azîmdir. (...) Bir ormanistân içre bir kûhî vâdîdir. (...) Pâdişâhlar sürgün avı edüp cümle hayvânâtı bunda tokada tıkup temâşâ ederler. Ekseriyyâ Sultân Murâd-ı Râbi' efendimiz bu câ-yı latîfden haz edüp ays [u] nûş ederdi (s. 229).

Üsküdar: Alemdağı Av Yeri'nde acayip av âlemleri yapılan Üsküdar'da; Küçük Çamlıca, bitmez tükenmez çınarlarla dolu bir mesire ve av yeridir: “(...) Andan aşâğı mesîregâh-ı Küçük Çamlıca, çemenzâr [u] mesîregâh [u] şikârgâh çınâr-ı müntehâlî bir vâdîdir. (...) Ve teferrücgâh-ı avgâh Âlemdağı, acâyib av âlemi olur” (s. 235) Evliyâ, Üsküdar'ın sahil kasabalarını anlattığı kısımda İstavriz kasabası hakkında bilgiler verir. Evliyâ'nın buranın ismiyle ilgili bahsettiği iki rivayetten biri, burada İstavriz “İstavrit” balıkları çok olduğu için buraya Rumca İstavrizden bozma İstavroz dendiğidir: “Bu mahallerde deryâ mahlûklarında İstavriz balığı çok olduğundan lisân-ı Rûm'da İstavrizden galat İstavroz derler” (s. 231).

Çekmece Gölleri: İstanbul'da [balık eminine] kayıtsız olan dostların kayıklarla gelip pisi balığı avladığı ve balıklar tazeyken onları tereyağıyla pişirip yedikleri Çekmece gölleri, İstanbul'un amatör avcılık bölgelerinden biridir. Pisi balığı; beyaz, yassı, yuvarlak, küçük bir balıktır. Balık kokusu taşımayan bu balığın benzeri, yeryüzünün başka hiçbir yerinde bulunmaz. En fazla bir okka gelen bu balık Yüce Allah'ın nimetidir ancak az olur:

Mesîregâh-ı Çekmece gölleri: İslâmbol'da bıkayd olan yârânlar kayıklar ile bu Çekmece göllerine gelüp pisi balığı şikâr edüp ter ü tâze iken tereyağıyla pişirip tenâvül ederler. Rub'-ı meskûnda bu balığın nazîri yokdur kim aslâ balık râyihası yokdur. Bir yassı ve müdevver ve beyâz küçük balıktır. Ancak bir vukıyye gelir mâ'ide-i Rabbi'l-İzzetdir. Amma az olur (s. 240).

Çekmece göllerinde beş on yılda bir, bir iki tane morina balığı görülür. Bu balık aslında Tuna Nehri'ne özgüdür. Burada da görülmesinin nedeni Kral Yanvan'ın abisi Kral Yanko'ya verdiği sözü tutarak Tuna suyunu İstanbul'a getirmesidir. Bu sayede bazen morina balıkları küçükken Çekmece göllerine gelip burada büyür ve ara sıra ortaya çıkar:

Ve bu Çekmece göllerinde morina balığı dahi beş on yılda ya bir dâne ya iki dâne çıkar. Ammâ bu morina balığı nehr-i Tuna'ya mahsûsdur. Bunda çıkmasının aslı oldur kim kaçan Yanko ibn Madyan, Hazret-i Süleymân'dan sonra İslâmbol'u binâ etdükte karındaşı Yanvan Kıral Tuna suyun İslâmbol'a getirmeğe ta'ahhüd edüp ahbine vefâ edüp (...) Anıniçün ba'zı zamân bu morina balığı küçük iken gelüp Çekmece gölünde tarâvet kesb edüp kâhice zâhir olur (s. 240).

Tuna Nehri suyunun İstanbul'a getirilmesini anlatan bir diğer kısımdan Tuna Nehri'ne özgü olan ve Kral Yanvan'ın suyu getirmesi sayesinde Çekmece

göllerinde de görülen diğer balıklar türlerinin; mersin balığı, uştuka ve çuka olduğunu öğrenmekteyiz:

Ve Tuna'nın bir kolu dahi Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece buhayrelerinden tulû' edüp Bahr-i Rûm'a mahlût oldu. Ve bu takrîr etdiğimiz mahallerden cereyân eden ayn-ı zülâlîler Tuna nehrinden olduğuna isbâtımız oldur kim Tuna nehrinde hâsıl olan moruna balığı ve mersin balığı ve uştuka ve çuka balığı cümle {Tuna nehrine mahsûs iken} mezkûr uyûnlardan ve Çekmece halîclerinden çıkup sayyâdların dâmına düşdüğü hakîrin birkaç kerre Çekmece buhayresinden manzûru olmuşdur (s. 19).

Zağar Yaylakları: Evliyâ, İstanbul surlarını ve Kostantin'in bu surlara eklediği güçlendirici yapıları anlattığı kısımda sur dışında bir dolma rıhtımın yapıldığını aktarır. Topkapı ile Edirnekapı arasında bulunan bu İrem Bağı gibi güzel yer, Evliyâ'nın yaşadığı dönemde Osmanlı yeniçeri av köpeklerinin yaylağıdır: “Ve bu rıhtım olmuş temelin arzı kâmil seksen zirâ'dır ve sûr-ı hâric ile sûr-ı dâhilin mâbeyni altmış zirâ' fâsıla bir bâğ-ı İrem-misâl bir yerdir. Hâlâ Topkapusu'yla Edirnekapusu mâbeynindeki bâğ-ı İrem içre Âl-i Osmân'ın yeniçeri zağarlarının yaylağıdır” (s. 23). Evliyâ, halkın alt ve üst kesiminin beraber bulunduğu mesirelikleri anlattığı kısımda Yeniçeri Ocağı'ndan Zağarcıbaşı'nın hâkim olduğu zağar yaylasının sınırlarını biraz daha belirginleştirir: “Ve Topkapusu hisâr-pîçesinde temâşâgâh-ı Zağar yaylası, Âl-i Osmân'ın cümle sayd [u] şikâr zağarları anda yaylanır. Yeniçeri ocağından Zağarcıbaşı hâkimdir” (s. 237).

2. Avcı Esnaf

Kendilerine İstanbul surlarının dışında kalan hamamlardan Arslan Ağa Hamamı'nın (s. 159) tahsis edildiği avcılar, İstanbul esnafı içinde önemli bir yer tutar. Evliyâ'nın aktardığı avcı esnafına bakıldığında avcılık faaliyetlerinin çok geniş kapsamlı olduğu görülür. Yiyecek, giyecek, süs, korunma, gösteri vb. amaçlarla yapılan bu faaliyetleri yürüten esnafların bir kısmı avlarını halka satar, bir kısmı ise padişah ve ailesi için avcılık faaliyetleri yürütür. Bu kısımda doğrudan av faaliyeti yürüten esnaf ele alınacaktır. Meslekleri gereği av hayvanları veya avcılık faaliyetleriyle dolaylı yoldan ilişkili olan (dalgıçlar, ayıcılar, kuyumcular vb.); av malzeleri üreten (ağ üretenler, okçular vb.); av hayvanlarını pişirerek veya avla elde edilen malzemeyi işleyerek satan (balıkpazarı aşçıları, ağcılar, yelpâzeciler, kürkçüler vb.) İstanbul'daki avcılık faaliyetleriyle ilgili bilgiler içermediği ve/veya şehirde bulunmayan bazı av hayvanlarından bahsettiği için kapsam dışında bırakılmıştır. Ayrıca İstanbul sınırları içerisinde yürütülmeyen avcılık faaliyetlerinden bahseden (arslancılar kethüdası esnafı, parşçıbaşı esnafı, samurcu pazarı esnafı vb.) bölümler de kapsam dışında bırakılmıştır.

2.1. Balık Emini ve Sorumluluğunda Olan Esnaf

Padişahın balık emini, yetmiş yük akçeye iltizamlıdır. Bir iş yerinde üç yüz neferden oluşur. İş yeri; Unkapani'nın dışında, deniz kenarında yer alan Eski Balıkpazarı'ndadır. Balıkçılık (deniz avcılığı) ile ilgili konulardan sorumlu kimselerin tamamı, birkaç katlı o iş yerindeki görmeye değer odalarda bulunur. Ayrıca o iş yerinde; farklı farklı esnaftan sorumlu kethüda, ruus-ı hümayun katibi, çavuş ve yetmiş tane kolcu vardır. Bunlar balıkçılardan, istiridyecilerden, karıtyacıardan, ıgırbıcılardan; çeşit çeşit avcılardan sorumludur:

Kârâne bir, neferât 300. Bu pâdişâhın balık emînidir kim senevî yetmiş yük akçe iltizâmdır. Kârânese Unkapani'nın taşrasında Eski Balıkbaşârı'nda sâhil-i bahrde bir kârâne-i azîmdir. Cümle balık emînleri anda olurlar, katender-kat mesîregâh hücrelerdir. Başka kethüdâsı ve ru'ûs-ı hümayun ile kâtibi ve çavuşları ve yetmiş aded kolcuları var kim, kimisi balıkçılara, kimi istirid]yecilere ve karıtyacılarla ve ıgırbıcılara ve niçe gûne sayyâdlara me'murlardır. (s. 289).

Dalyancılar Esnafı: Üç yüz adet dalyan ve yedi yüz neferden oluşan dalyancılar esnafının baş dalyanı Beykoz'un anlatıldığı kısımda hakkında bilgi verilen, Beykoz İskeleye civarındaki üç kılıçbalığı dalyanıdır. Dalyancılar esnafı başlığında da Beykoz dalyanı ve burada izlenen av metodu tekrar, farklı bir üslupla anlatılır:

Evvelâ **esnâf-ı dalyancıyân:** Dalyan aded 300, neferât 700 baş dalyan Beğkoz iskelesindedir. Kılıçbalığı avlanır azîm dalyandır kim anda üç yerde kurulur, limanın cânib-i bahrine ağlar gerüp bir âdem üç kat gemi direği üzere bir külbde oturup kılıçbalığı gözedir. Hemân bir balık nümâyân olunca dîdebân herîf direk başından bir taş atup balık [1]ğrib havfından dâma düşünce "ala" deyüp hâzır sayyâdlar deryâdan taraf ağları çeküp balık [1]ğrib ağlar içre kalup ba'dehu kayıklarla varup balığı sopa ve toyakalar ile katl edüp İslâmbol'a götürürler. (s. 290).

İstanbul'un dördüncü dalyanı Karataşlar'daki kalkan balığı dalyanı, beşinci dalyan Terkoz'daki kürek balığı dalyanıdır: "Dördüncü dalyan, Karataşlar'da kalkan balığı dalyanıdır. Beşinci, Terkoz'da kürek balığı dalyanıdır." (s. 290). İstanbul Boğazı'nın iki tarafında yer alan diğer dalyanlarda; uskumru, palamut, alakerde, fiçıda, kefal, paço, yılyaya, istavrit, istaride, kolyoz, aterina, hamsi, tekir, çuçurya, iskorpit, gelincik, kaya balığı, çiroz, gümüş, horosya, tirkis, lüfer gibi balıklar mevsiminde bolca avlanır. Balıkçılar öşrünü balık eminine verip kâr eder:

Mâ'adâsı İslâmbol Boğazı'nın iki tarafında dörder servi direkleri üzere dalyanlardır. Bunlar mevsiminde uskumru balığı ve palamide ve alakerde ve fiçıda ve kefal ve paço ve yılyaya ve ista[v]rid ve istaride ve kolyoz ve atrina ve hapsi ve tekir ve çuçurya ve iskorbid ve gelincik ve kaya ve çiroz ve gümüş

ve horosya ve tirkis ve lüfer balıkları gibi niçe yüz bin isim[ler]i ma'lûmumuz olan balıkları sayd edüp öşürün balık emînine verüp kâr ederler (s. 290).

Avcı İğripçılar Esnafı: Bu esnaf, mevsiminde balık hangi rüzgarla çıkarsa o tarafta ıgrip çeker. Evliyâ'ya göre onların bu faaliyeti ilginç bir görüntüdür: “**Esnâf-ı ıgribciyân-ı sayyâdân:** (...) Balık mevsiminde ne rüzgâr ile balık çıkarsa ol tarafda ıgrib çekerler, garîb temâşâdır” (s. 290). Bazen ıgriba çok balık girer ve ıgrip tamamen dolar. İgrip ağırlığından dolayı kıyıya çekilemeyecek duruma gelince dalgıçlar denize dalıp bıçaklarla ıgripleri parçalar, ıgrip hafifleyince iki kolu olan ıgribin iki yanına yüzer adet adam geçer ve ıgripleri, bellerindeki sapanlarla yavaş yavaş çekerek dışarı çıkarır:

Bi-emrillâh ıgriba ol kadar balık girir kim leb-ber-ber olup ba'zı zamân ıgrib ağırlığından derkenâr olmayup dalgıçlar deryâya dalup bıçaklar ile ıgripleri pâreleyüp hafîf oldukda taşra çıkarırlar. Bir ıgribin iki kolu vardır, her tarafında yüzer âdem bellerinde sapanlar ile ıgripleri âheste âheste çekerler (s. 290).

İgripçiler, alayda ıgriplerini yerde çekerek geçerler ama acayip suratlı insanlardır: “Bunlar dahi ıgribların yerde çekerek alay ile ubûr ederler ammâ ucbe-likâ kavmdir” (s. 290)

Karityacılar Esnafı: Karitya, bir yalıdan dışarıya doğru uzanan bir gemi serenin ucundaki dört köşe sııklarda bulunan ağlarla denizden geçen balıkları avlama tekniğidir. Evliyâ'ya göre bu teknikle avlanmak epey beceri ister: “Karitya oldur kim bir gemi sereni yalı hânesinden taşra uzayup ucunda çâr-kûşe sııklarda ağlar gerilüp deryâdan bu fûnûn ile balık sayd ederler, hayli ma'rifetdir” (s. 290). Sarayburnu'ndan Eyüp'e kadar Halic'in iki yanındaki yalıların önünde yüz elli karitya ağı bulunur. Burada yaşayan ve II. Mehmed'e fetihte yardımcı olan Rumlardan on tanesi balıkçı eminine öşür vermekten muaf ve müsellemler tutulmuştur ve Evliyâ'nın devrinde de hâlâ muafdır. Diğer karityacılar öşür verir:

Sarâybu[r]nu'ndan Eyûb Sultân'a varınca Halic'in iki tarafında yalı evlerinden manzûrumuz olduğu mahalde yüz elli karitya ağı var idi, tâ Ebû'l-feth asrında Petrekapusun Sultân Mehemmed'e açan Urumlardan on adedi mu'âf [u] müsellemler olup hânelerinde olan on aded karityacılar balık emînine öşür vermeyüp mu'âflar idi. Hâlâ yine eyledir, mâ'adâsı öşür verirler (s. 290).

Yalıda yaşadıkları için bostancıbaşının sorumluluğunda olan Rumlar, denize çakılan her kazık için kanun gereği bostancıbaşına bir altın verir. Denize, bostancıbaşının izni olmadan bir kazık çakılmaz: “Ve bu hânelerde olan Urumlar cümle yalılarda olmağile bostancıbaşı hükmündedir. Deryâya bir kazık kakılsa bostancıbaşı izni olmayınca kakılmaz ve her kazık başına bostancıbaşıya bir altın verirler, kânûndur” (s. 290). Vergiden muaf olan bu kimseler, padişah için yapılan ilaçlarda kullanılmak üzere ayı balığı avlamakla görevlidir.

Kızıladalar'daki (Büyükada, Heybeli, Burgaz, Kınalı, Sedef) yatağını bilirler ve başka birisi o balığı tutsa onun hakkından gelirler: “Ve bu müsellemler pâdişâha ayı balığı mu'âlece için sayd etmeğe me'mûrlardır. Kızıl Adalar'da yatağın bilirler. Gayrı âdem dutsa hakkından gelirler” (s. 290).

Ağcılar Esnafı: Kayıklarıyla denize ağ döküp çeşit çeşit balık avlayan bin neferdir: “Neferât 1000, kayıklarıyla deryâya ağ döküp gûna-gûn balık dutarlar” (s. 290).

Saçmacılar Esnafı: Üç yüz neferden oluşan bu esnaf, gece gündüz deniz kenarında gezip, kenara yakın balıkların çok olduğunu görünce elindeki saçma ağları serper ve [ağın oluşturduğu] daire kadar yerdeki balıkları tamamen yakalar. Evliyâ'ya göre bu acayip bir yetenektir: “Neferât 300, şeb [u] rûz sâhil-i bahrde gezüp kenâra karîb bir remmâ mâhîler görse elindeki saçma ağları serpüp bir hırmen kadar yerde olan balıkları cümle giriftâr eder, aceb ma'rifetdir” (s. 290).

Düzenciler Esnafı: Altı yüz kayık, bin neferden oluşan bu esnaf, yekpare ağaç kayıklarla olta sicimlerini liman liman denize bırakır. Gece gündüz, gayet lezzetli olan kaya balığı, izmarit ve istavrit balığı avlar: “Çırnık 600, neferât 1000, bunlar yek-pâre ağaç çırnıklar ile liman liman olta sicimlerden deryâya birağup şeb [u] rûz kaya balığı ve izmarid ve istavrid balıkları gâyet lezîzdir, anları sayd ederler” (s. 290).

Zıpkıncılar Esnafı: Balık geçitlerinin yerini bilen bu esnaf, bu geçitlere kayıklarla gidip ellerinde kısa mızrak ve zıpkınlarla levrek, palamut, alakerde, fiçıda, kolyoz adlı iri balıkları avlar: “Bunlar dâ'imâ balık geçitlerin bilüp anda kayıklar ile ellerinde harbe ve sıpkınlar ile levrek ve palamid ve alakerde ve fiçıda ve kolyoz nâm iri balıklar ururlar” (s. 290).

Çömlekçi Avcıları Esnafı: Toplam üç yüz neferden oluşan bu esnaf, limanlara ve Kağıthane sazlıklarına iplerle bağlı çömlekler bırakır. Bu çömleklerin içine girip vatan tutan kaya balıkları tutulur ve kebab olur: “Bunlar limanlarda ve Kâğızhâne sazlıklarında ipler ile bağlı çömlekler birağup içine kaya balıkları girüp vatan dutarken dutulup kebâb olur. Bu tâ'ife cümle üç yüz neferdir” (s. 290).

Sepetli Balık Avcıları Esnafı: İki yüz neferden oluşan bu esnaf; Boğaz'da kayıklarla gezer, ne tarafta akıntı yoksa o tarafa gider ve bir çeşit sazdan örülmüş sepetlerin içine ekmek döker. Balıklar bu sepetlerin içine girer ve çıkamaz. Bu sepetlerin içine yengeç, kerevit, teke, sülünez, ahtapot, lakoz, pavurya, ıstakoz, yılan balığı gibi deniz böcekleri girer. İstakoz, bunların arasındaki en kuvvetlendirici günahkâr yiyeceğidir:

Neferât 200, bunlar Boğaz içre kayıklar ile gezüp ne cânibde akıntı yok ise ol cânibde sepetlere ekmek döküp cümle balıklar içine girüp taşra çıkamazlar, bir gûne sazdan örülmüş sepetlerdir. Bu sepetler içre deniz mahlûklarından yengeç ve kerevit ve teke ve sülüne ve ihtapot ve lakoz ve pağurya ve ıstakoz

ve teke ve yılan balığı misilli deryâ haşerâtları girir. Ammâ istakoz cümlesinden mukavvî fâsik ta'âmıdır (s. 290).

Bunlar da [alayda], avladıkları büyük istakozlar ve diğer canlılar sepetlerinde; bağıra çağıra, feryat ederek geçer: “Bunlar dahi sepetleriyle sayd ettikleri mehîb istakozları ve gayrı mahlûklar ile vâveylâ ve feza' [u] çeza' ederek cümle ubûr ederler” (s. 290).

İstiridyeciler Esnafı: Üç yüz dükkan ve sekiz yüz nefere sahip olan bu esnaf, kayıklarla gidip denize demir taraklar bırakarak avlanır. Çeşitli deniz böceklerini (nefis mezeleri) içki içen insanlara satmak için çıkarırlar. Bu deniz böcekleri arasında lakoz ile istiridye oldukça kuvvetlendiricidir. Bazıları bunları ateş üzerinde, demir ızgarada pişirip yer. Çiğ yendiğinde sarı balgam yutmuş hissi verir ama erkeklik organına hayli güç kazandırır. Kişinin ehliyle güreş etmesi için ona güç verir. Evliyâ'ya göre “kısacası günahkar canlara meze”dir. Evliyâ, devamında midye, uskumru, pisi, nilüfer, tekir, kızıl kalkan balığının nasıl pişirileceğinden ve lezzetinden bahseder. Bu başlık altında son olarak İstanbul'da yüzlerce balık esnafının olduğunu, sadece IV. Murad'a gösteri yapanları saydığımı belirttikten sonra Balıkpazarı'ndaki aşçıları ve onların neyi, ne zaman ve nasıl pişirdiklerini anlatır:

Dükkân 300, neferât 800, bunlar kayıklar ile deryâyâ demir taraklar birağup istiridye ve midye ve deniz kestânesi ve sülüne ve tarak ve buncu (---) (---) (---) (---) şekilli nukl-1 tarab nefâyisleri meyhur bürâderler için çıkarup fûrûht ederler. Ammâ lakoz istiridye gâyet mukavvîdir. Ba'zılar âteşde demir ıskara üzre pişirüp yerler. Ammâ çiğ yenirse gûyâ bir lakoz sarı balgam yutmuş gibi olur. Ammâ gâyet mukavvîdir, küçük çuk bürâdere hayli kuvvet verüp ehliyle güleş etmeğe kişiye kuvvet verir. Hâsıl-1 kelâm fâsik cânlara mezedir. Ve hâlis su zeytûn yağıyla midye pilâvı dahi lezîz ta'âmıdır. (...) Ezîn-cânib niçe yüz sayyâd-1 mâhîler vardır, ammâ bu kadar Murâd Hân'a arz-1 kâlâ edüp balık emîni re'yiyle cümle balık âşçıları dahi kendülere yamak olduklar. Esnâf-1 âşçıyân-1 balıkbâzârı: Dükkan 500, neferât 900, cümle Rûm kefereleridir (...) (s. 291).

Balık Satıcıları Esnafı: İki bin dükkan, üç bin neferden oluşan bu esnaf balık avlamaz, aslen tüccardır. Dükkanları [Suriçi'nde] Balat, Fenerkapısı, Ayakapı, Cibali, Unkapanı, Yenikapı, Balıkpazarı, Kumkapı, Samatya, Narlıkapı, Piripaşa, Hasköy ve Kasımpaşa'dadır. Galata, Tophane ve Beşiktaş'ta da yüzlercesi bulunur. Ayrıca Boğaz'a kadar denizin [muhtemelen Haliç'in] iki kenarında ve Üsküdar'da bulunur. [Deniz ürünleri] keyif yemeği olduğu için kısacası meyhane olan her yerde elbette çok sayıda balık pazarı vardır. Balık satıcıları, dükkanlarını binlerce balıkla süsler, aslan gibi iyi balıkları zincirlerle asıp bağıra çağıra satış yapar. Her biri bir kayık boyunda olan deniz atları, porsuklar, kunduzlar, yunus balıkları avlarlar. Çoğu Kayseri, Niğde ve Manya Rumlarından oluşan bu grup, [alaydan] bir iki gün önce Üsküdar kayığı büyüklüğündeki balıkları Adalar

arasındaki yataklarından avlar. Bu balıkları yetmiş seksen çift camızın çektiği arabalara yükleyip [alaydan] geçerler. İnsan bu manzaraya hayran kalır. Tuhaf deniz canlılarıyla geçen bir diğer grup da Müslüman karityecilerdir. Binlercesi ellerinde zıpkın, harbe, çok sanatlı ağlar ve serpmelerle geçer:

Dükkân cümle 2000, neferât 3000, bunlar balık avlayıcı değillerdir, satıcı kavvâflardır. Dükkânları Balat'ta ve Fenerkapusu'nda (...) Cübbe Alî'de (...) ve'l-hâsıl meyhâne olan yerlerde elbette balık bâzârları mukarrerdir, zîrâ ta'âm-ı tarabdır. (...) Ammâ bu balık satıcılar dükkânların tahtrevânlar üzre bâlâda tahfîr olunan mâhîlerin envâ'ından niçe bin mâ'ideleri tablalar ile zeyn edüp ve arslan-misâl eyü balıkları boğazından zencîrler ile bağı bağırıp çağırıp feryâd ederler. Ve deniz atları ve porsuklar ve kunduzlar ve yûnus balıkları sayd ederler kim her biri pereme kadar. Ve bir iki gün mukaddem Üskûdar kayığı kadar balıkları (...) bu tâ'ife'nin çoğu Kayseriyye ve Niğde ve Manya Urumları'dır, (...) Ve müslim karityacılar dahi (...) acîbe ve garîbe haşreâtlar ile ubûr ederler (s. 290-291).

2.2. Kuş Avcıları Esnafı

Dükkanları bulunmayan ve beş yüz neferden oluşan bu esnaf, okçulara gücügen, kartal, toy ve kuğu yelekleri (kuşların kanadındaki uzun tüy/oklara yapıştırılan tüy) getiren avcılardır: “Dükkânları yokdur, neferât 500 avcıdır. Bunlar okçulara kuş yeleklerinden gücügen yeleş ve kartal yeleş ve toy ve kuğu yelekleri getirdiklerinden yamak olup alaylarında pür-silâh ubûr ederler. Bunlar tûfeng-endâz avcılardır, pîrleri nâ-ma'lûmdur” (s. 316). Evliyâ'nın “evsâf-ı kannâsân-ı avcıyân” başlığıyla yeleğçilerden ayırarak aktardığı kuşu kuşla avlayan avcılar dağ bayır, uzak yakın gezerek avlanır ve okçulara yelek tedarik eder. Evliyâ, bu avcı tipinin pîrlerini ve bunlarla ilgili dinî menkıbeleri aktardıktan sonra bu avcılarının [alayda] küheylan atlar üzerinde, ellerinde kılavuzluk yapan av kuşlarıyla; sungur, toygun, karçığa, şahin, zağanos, balaban, çakır, taştülek, devlengeç, karakuş, atmaca, karagöz adlı av kuşlarıyla; avladıkları kaz, turna, turaç, sülün, keklik, çil, ördek, sürhab, balıkçıl, toy ve karabatak gibi avlarla Alayköşkü'nün dibinden davullar vurarak geçtiğini aktarır:

Bunların dahi dükkânları yokdur. Dağ ve bâğ u râğ ve ırağ u yakında kuşu kuş ile sayd edüp yeleklerin bunlar dahi okçulara getirdikleriçün alaylarında yamaklardır. Pîrleri ibtidâ Hazret-i İsmâ'ildir kim (...) Ba'dehu Hazret asrında İmâm Hüseyin (...) Bu tâ'ife-i sayyâdân küheylân atlar üzre ellerinde Edil doğanları ve dal doğanları ve sunkur ve toykun ve karçığa ve şahîn ve zağanos ve balaban ve çakır ve taştülek ve devlingec ve karakuş [ve] atmaca ve karagöz nâm bâzlar(lar)iyle tablbâzlarına turralar urarak terkilerinde sayd [u] şikâr etdikleri kaz ve turna ve turac ve süğlün ve keklik ve çil ve ördek ve sürhâb ve balıkçıl ve toy ve karabatak şekilli avlar ile alayköşkü dibinden ubûr ederler (s. 316-317).

Serçe ve Diğer Kuş Avcıları Esnafı: Dükkanı olmayan bu avcı esnaf; kuşları genellikle öldürmez, yakalayıp canlı satar. Bağ ve bahçelerin kenarına tuzaklar kurarak, tutkal gibi ökseleri çalılara sürerek serçe, iskete, filorine, baştankara, ispinoz, saka kuşu, işlibe, ferye, kuyrukatan, kara bülbül, bokluca bülbül, hezar bülbül, mankır kuşu, pozbakal, ishak kuşu, sarı asma kuşu, kara tavuk, kervan kuşu, üveyik, hakkuran, Yusuf Mısır'da satıldı, beyaz kumru gibi güzel sesli/tüylü kuşları yakalarlar. Güzel tüylü kuşlar, başka amaçlarla (yelek, süs eşyası yapımı vb.) da yakalanmaktadır. Evliyâ, sonrasında bu tuhaf esnaf taifesinin alayda geçerken neler yaptığını, kafeslerin içindeki hayvanların nasıl sesler çıkarıp ne tür marifetler sergilediğini aktarır:

Bunların dükkânı yoktur, hemân bâğ u bâğçeler kenârında dâm [u] duzahlar ile ve dutkal gibi ökseleri çalılara sürüp serçe ve iskete ve filorunya ve başdankara ve ispinoz ve saka kuşu ve işlibe ve ferye ve kuyruk atan ve kara bülbül ve bokluca bülbül ve bülbül-i gûyâ-yı hezâr ve mankır kuşu ve pozbakal ve ishâk kuşu, sarı asma ve kara tavuk ve kârân kuşu ve üğeyik ve hakkuran ve Yûsuf Mısır'da satıldı ve beyâz kumru, bu makûle murgân-ı hoş-nevâları sayd edüp kafesler içre mahbûs edüp giderken saka kuşları kafesleri altındaki kâseler içinden yüksük kadar kovacıklar ile minkâriyla ve nâhunuyla su çeküp kovadan nüş eder. Mankır kuşu kezâlik kafesinin içinden mankır taşır bir turfe kuşdur. (...) Bunlar dahi garâyib esnâfdır (s. 318).

Kuş ve Başka Hayvan Avcıları Esnafı: Avladıkları kuşları öldüren bu kürk avcısı esnaf, iki yüz neferden oluşur. Ellerindeki ferman sayesinde muaf ve müsellemler olan bu kürk avcılarının çakırcıbaşı, doğancıbaşı, şahıncıbaşı, atmacacıbaşı, bostancı, Yeniçeri Ocağı tazıcıbaşıları ve İstranca'daki avcı odaları yeniçerileri bile müdahale edemez. İstanbul'un dört tarafında, Çekmece göllerinde ve Terkoz'da kuğu, saka; yeşilbaş ve alaca ördek avlarlar. Avlarının boğazlarını kürkcübaşına, kanatlarını okçubaşına verip kazanç elde ederler. Bunlar da alayda avlarıyla geçer:

Neferât 200, bunlar kürkcü avcılarıdır, ellerinde hatt-ı şerîf ile mu'âf ve müsellemlerdir kim çakırcıbaşı ve doğancıbaşı ve şâhıncıbaşı ve atmacacıbaşı ve bostancı ve yeniçeri ocağı tazıcıbaşıları ve İstranca'da avcı odaları yeniçerisi dahi bu kürkcülerin avcılarının müdahale edemezler. İslâmbol'un cânib-i erba'asında Çekmece gölleri'nde ve Terkoz göllerinde kuğu ve saka kuşu ve yeşilbaş ördek ve alaca ördek urup boğazların kürkcübaşına kanatların okçubaşına verirler. Bunlar dahi şikâ[r]larıyla geçerler (s. 321).

3. Av Hayvanları Sözlükçesi

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi üzerine yapılan pek çok çalışma bulunmaktadır. Müstakil olarak balıkçılıkla ilgili çalışmalar başta olmak üzere av hayvanları ve avcı esnaf hakkında yapılan çalışmalarda birçok bilgi aktarılmıştır. Öte yandan bu çalışmaların pek çoğunda eserdeki malzemenin tespiti ve önemi

ön plana alınmıştır. Hayvan isimleri listelerinin yer aldığı çalışmaların çoğunda hayvan isimlerin net olarak ve/veya köken açısından açıklanmadığı görülmüştür.

Seyahatnâme'deki bazı hayvan isimleri son derece belirsiz veya bir diğerinden ayırt edilmesi zordur. Bu durum elbette sadece Seyahatnâme'ye özgü değildir. Özellikle yırtıcı kuşların “çatı isimlerle” ifade edilmesi her dilde olduğu gibi Türkçede de yaygın bir durumdur. Yerel söyleyişlerden oldukça etkilenen hayvan isimlerini tanımada fonetik zorluklar da bulunmaktadır. Sözlükçede görüleceği üzere Evliyâ'nın yan yana, birbirinden çok farklı hayvanlar gibi saydığı birçok hayvan ismi, aynı veya ufak farklara sahip hayvanlara aittir. Bu çalışmanın amaçlarından biri, hazırlanan sözlükçeyle ve Türkçe isimler için düşünülen notlarla metnin daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Bazılarının kökeni tartışmalı/belirsiz olan hayvan isimlerinin anlamları; metne ve coğrafyaya dayanarak, çeşitli sözlük ve çalışmalardan yararlanarak tespit edilmiştir. Kökenleri görece tartışmasız kelimelerde köken bilgisi verilirken kökeni hakkında tartışma olan kelimelerde sözlükçede tartışmaya girilmemiş, söz varlığı başlığındaki tablolarda öne çıkan görüşlerin belirtilmesiyle yetinilmiştir. Bu belirsiz/tartışmalı kelimelerin her biri başlı başına birer inceleme konusudur. Bu makaledeki Türkçe kelimeler için yapılan tarihî ve etimolojik notlamalar, yapılacak ayrıntılı incelemelerin temelini oluşturmaya yönelik bir girişimdir.

alaca ördek: Genellikle göl, nehir kenarları gibi sulak bölgelerde yaşayan; erkekleri parlak yeşil baş ve boyna, metalik mavi kanatlara sahip ördek türü.

alakerde (Yun. *lakérda* < Lat.): İstanbul Boğazı'nın iki yanındaki dalyanlarda veya zıpkıncı esnaf tarafından avlanan bir balık türü, *muhtemelen* torik.

atmaca: Avcılar tarafından eğitilerek kullanılan; küçük vücutlu, büyük ve kıvrık gagalı bir doğan cinsi; ak kuş.

atrına (Yun. *atherina*): Aterina. bk. **gümüş balığı**

ayı balığı: Fok; 1,5 - 2 metre boylarında, yüzgeç ayaklı, mekik şeklinde gövdeli, hafif yassı başlı, tüylü, memeli deniz hayvanı.

balaban (Kökeni tartışmalıdır.): Doğan, çakır doğan, üsküflü doğan.

balıkcıl: Uzun bacaklı ve boyunlu, balık avlayan bir kuş türü.

başdankara: Başdankara; güzel sesli, küçük ve renkli bir kafes kuşu.

bâz (F. *bâz*): Doğan anlamındaki kelime metinde avcı kuşların geneli için kullanılmıştır.

beyâz kumru (Ar. *beyâz* + F. *kumru*): Beyaz kumru.

bokluca bülbül (T. *bokluca* + F. *bulbul*): bk. **kara bülbül** veya çalı kuşu.

bülbül-i gûyâ-yı hezâr (F.): Bin sesli bülbül; muhtemelen benzetme yoluyla oluşturulan bu isme sahip bir kuş cinsi tespit edilememiştir.

çakır: Kestrel; doğangiller familyasına ait, küçük boyutlu, yırtıcı bir kuş türü.

çuka balığı (Rus. *şçuka* / Bulg. *ştuuka*): Çuka/çuha/çığa balığı; Tuna nehrinde yaşayan, kara mersin de denilen bir balık türü. krş. **uštuka**

çil: Kanatları ve arkası benekli ve kahverengi, böğrü açık gri, eti için avlanan, yabancı bir keklik türü.

çiroz (Yun. *tsiros*): Yumurtalarını atarak zayıflamış uskumru balığı.

çuçurya (*çuçur* + Yun. +*ya*): Çurçur, çırçır, çuçur gibi isimlerle anılan bir balık türü; eti tatsız, benekli küçük bir balık türü; balıkçılar tarafından önemsenmeyen küçük balık.

dâl doğanı (Ar. *dâl* + T.): Avcılara kılavuzluk yapan av kuşlarına verilen isim. bk. **edil doğanı**

devlingec: Devlengeç; uzun kanatlı ve kuyruklu, çengel gagalı, kızıla bakan esmer tüylü, küçük kuşları avlayan yırtıcı kuş.

deniz atı: Daha çok Akdeniz'de yaşayan, başı at başına benzer, kuyruğunun ucu kıvrık, boynu eğri, pulsuz, vücudu halka halka sert bir kabukla kaplı, sırtı dikenli, 10 -15 santim boyunda, eti yenmez ufak bir balık cinsi, deniz aygırı.

deniz kestânesi (T. *deniz* + Yun. *kastanoia*): Sert kabuğunun üzerinde hareket edebilen dikenler bulunan ve kestaneye benzeyen bir yumuşakça cinsi.

edil doğanı (Ar. *edille* + T.): Avcılara kılavuzluk yapan av kuşlarına verilen isim. bk. **dâl doğanı**

ferye: Güzel sesli/tüylü bu kuşun tam olarak hangi kuş olduğu tespit edilememiştir.

fıçıda (Yun. *petsouda*): Fıçıda, peçuta, piçuta; yetmiş santimetre ve üzerinde uzunluğa sahip palamut balığı.

filorunya (Yun. *phlori* – *phlorion*): Flurya, florya, yelve; 14-15 cm civarında uzunluğa, yeşil ve sarı tonlarına renge sahip; ağaçlık bölgelerde, fundalıklarda yaşayan; ötücü bir kuş türü.

gelincik: 20 - 40 cm uzunluğunda ince bir gövdeye sahip, çok kaygan derili, hazmı kolay, Marmara Denizi ve Karadeniz'de yaygın bir balık türü.

gücügen: Tüylerinden ok yapılabilir bir kuş. Kaynaklarda; baykuşa benzer alaca renkli bir kuş, atmaca, akbaba, kartal gibi çeşitli anlamlar verilmiştir. Metindeki bağlamdan kartal olmadığı anlaşılmaktadır.

gümüş balığı: Aterina; boyu 15-16 cm'yi geçmeyen, ince, sivri, beyaza yakın gümüş renkli vücuda sahip bir balık türü; bk. **atrina**

hakkuran (*Kökene tartışmalıdır.*): Hakuran, hakvuran, hakkıran; pembe/kızıl renkli kumru.

hamsi / hamsîn balığı / hapsi (Yun. *hampsi* < *khapsi*): Batı Avrupa kıyılarında, Akdeniz'de ve Karadeniz'de görülen ve özellikle Karadeniz kıyılarında bolca tutulan, boyu 10 - 16 cm civarında, küçük bir balık türü.

horosya (*Yun. hurospina*): Horozbina; sırt yüzgeci geniş ve uzun, kaygan derili, kemikli küçük bir kaya balığı türü.

ihtapot (*Yun. octo podos*): Ahtapot; sekiz ayaklı, ayaklarında vantuzlar bulunan, vücudu kısa ve yuvarlak, kabuksuz bir deniz hayvanı.

istakoz (*Yun. astakós*): Kısaç şeklindeki ön ayakları oldukça güçlü; beyaz ve lezzetli olan eti için avlanan deniz böceği.

istavriz balığı / istavrid / istaride (*Yun. stavrós / savrídi/stavrídi*): İstavrit; gümüş rengi vücutlu, gri-yeşil sırtlı, boyu 25 - 40 cm, kemikli, uskumruya benzeyen bir balık türü.

ishâk kuşu (*Ar. ishâk*): Boyu 19 - 21, geceleri öten, sesi dokunaklı, küçük bir baykuş türü.

iskete (*Yun. skati*): İspinozgiller familyasından, gagaları dişli, renkli, güzel sesli bazı (*Carduelis* ve *Serinus*) küçük kuş türlerinin ortak adı.

iskorbid (*Yun. skorpidi*): İskorpit; sırtı zehirli dikenlerle kaplı, kahverengi-esmer vücutlu, büyük başlı, sıcak ve ılık denizlerde yaşayan bir balık türü.

ispinoz (*Yun. spinos*): Kısa ve koni şeklinde gagalı, yeşil-mavi kafalı, açık kahverengi karınlı, beyaz kanat lekesi olan, sesi güzel, ötücü bir kuş türü.

istiridyе (*Yun. streidia*): Sıcak ve ılık denizlerde yaşayan, çift kabuklu, içindeki inci ve eti için avlanan bir yumuşakça.

işlibe: Tam olarak hangi kuş olduğu tespit edilememiştir. Dankoff “iskete” yerine yanlışlıkla yazıldığı görüşündedir (Dankoff, 2004; 155) ancak kelimenin yer aldığı cümlede isketenin de bulunması bizi bu düşünceden uzaklaştırmıştır.

izmarid (*Yun. smaridi*): İzmarit; sert pullarla kaplı, kılçıklı, küçük kemikli bir balık türü.

kalkan: Büyük ve yassı gövdesi kalkana benzeyen, yumrulu-benekli, alt derisi kırmızı-beyaz, üst derisi koyu renkli, kemikli bir balık türü.

kara bülbül (*T. kara + F. bulbul*): Çalı bülbülü olarak da bilinen, tiz ve güzel ötüşlü, küçük, ince yapılı, çalılık yerlerde yaşayan, ötücü bir kuş türü.

kara tavuk: Serçeğillerden, orta büyüklükte, sarı gagalı, dişisi kahverengi, erkeği koyu siyah renkte, eti için avlanan bir kuş türü.

karabatak: Siyah tüylü; sivri, ucu hafif eğik, uzun gagalı; uzun boyunlu, geniş kanatlı, balıkçıl bir deniz kuşu.

karaca: Hazar Denizi kıyılarında, Anadolu'nun dağlık bölgelerinde ve Avrupa'nın en kuzeyi hariç genelinde yaşayan; kendi familyasındaki diğer hayvanlara göre küçük vücutlu, mevsimsel olarak kısmi renk değiştiren, kısa boynuzlu, eti için avlanan bir geyik türü.

karagöz: Kara çaylak; çatalı bir kuyruğa, koyu renkli tüylere sahip; fare, tavşan ve küçük kuşlarla beslenen; Anadolu'da geleneksel avcılıkta yaygın şekilde yararlanılan yırtıcı bir kuş türü.

karakuş: Kartal, çaylak gibi tavşancılara verilen ad.

karçığa (Moğ. *karçaga* < E.T. *qartıqa*): Bazı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde şahin, doğan, aladoğan, atmaca gibi yırtıcı kuşlara verilen genel ad.

kartal: Uzun kanatlı, güçlü ve kıvrık gagalı, uzak mesafeleri görebilen, pençeleri güçlü, tüyleri pençelerine dek uzanan, büyük vücutlu, yırtıcı bir kuş türü.

kârvân kuşu (F. *kârbân* > *kârvân*): Uzun ve ince gagalı, tombul vücutlu, vücuduna oranla uzun ve ince bacaklı, miskin, göçebe bir kuş olan ve eti için avlanan çulluk/lökeşe türlerinin bazılarında verilen ad.

kaya balığı: Kayalık bölgelerde yaşayan, büyük bir baş ve uzun bir gövdeye sahip, kısa yüzgeçli, kemikli balıkların genel adı.

kaz: Orta büyüklükte vücutlu, gri/beyaz/boz tüylü, perde ayaklı, farklı davranışsal özelliklere sahip türleri bulunan ve eti için avlanan bir kuş cinsi.

kefal (Yun. *kephali*): Sürü hâlinde yaşayan, gümüş renkli, büyüklüğüne göre farklı adlar alan, derisi iri pullu, kemikli bir balık türü.

keklik: Genel olarak eti için avlanan ancak sevimli görünüşü ve güzel ötüşü nedeniyle kafes kuşu da olabilen, tombul vücutlu, boz renkli, kırmızı ayak ve gagalı bir kuş türü.

kereviz (Yun. *karavída*): Kerevit; tatlı su istakozu da denilen, on ayaklı kabuklu türlerinin ortak adıdır.

kılıçbalığı: Beyaz ve kılıksız etli; üst çenesinde kılıca benzer, keskin bir kemik çıkıntısı bulunan; boyu 2,5 metreyi kilosu 300 kilogramı bulabilen büyük bir balık türü.

kolyoz (Yun. *kolios*): Uskumruya benzeyen ancak iri gözü ve uzun ağzıyla ondan ayırt edilebilen, sırt yüzgeci dikenli, sürüler hâlinde yaşayan ve sürekli gezen, kemikli bir balık türü.

kuğu: Uzun ve ince boyunlu, perde ayaklı, geniş kanatlı, turuncu/kırmızı gagalı, yetişkinleri beyaz veya siyah beyaz karışık tüylü, büyük bir su kuşu.

kunduz: Su kenarlarında yaşayan, ağaç kabuklarını kemirerek beslenen, arka ayakları perdeli, yassı ve geniş olan kuyruğu gövdesinin yaklaşık üçte biri uzunluğunda, postu için avlanan memeli hayvan.

kuyruk atan: Tam olarak hangi kuş olduğu tespit edilememiştir. Muhtemelen kuyruksallayan, kuyruksalan, kuyrukkakan olarak bilinen kuşlardan bir tanesi.

kürek balığı: Boyu 70 - 140 cm arasında değişen ve ağırlığı 20 kiloya kadar varan, yuvarlak vücutlu, geniş üçgen kanatları olan bir vatoz türü.

lakoz (Yun. *vláhos*): Kelime, günümüzde bir cins kefal balığının ismi olarak kullanılsa da Evliyâ, bir kabuklu deniz hayvanı türü (istiridyeye) olarak bahseder. Biz, Evliyâ'nın verdiği bilgilere dayanarak metinde bahsedilen canlının ince ve kırılğan kabuklu bir midye türü olduğunu düşünmekteyiz.

levrek (*Yun. lavraki*): Serin veya ılık denizlerde yaşayan, derisi pullu, ağzı geniş, avcı, boyu 1 metreye ağırlığı 30 kilograama ulaşabilen, iri kemikli bir balık türü.

lüfer (*Yun. loufari*): Büyüklüğüne göre farklı adlar alan; sürü hâlinde yaşayan ve göçen, derisi pullu, sivri dişler bulunan ağzı iri, sırtı koyu karnı açık renkli, kemikli bir balık türü.

mankır kuşu (*Moğ. möngür “metal para”*): Tam olarak hangi kuş olduğu tespit edilememiştir. Evliyâ, bu kuşun adını kafes kuşları avlayan avcı esnafın ökselerle yakaladıkları kuşlar arasında sayar. Ayrıca mezkur esnaf alayda geçerken bu kuşların yaptığı gösteri için şu ifadeyi kullanır: “*Mankır kuşu kezâlik kafesinin içinden mankır taşır bir turfe kuşdur.*”

mersin balığı (*Yun. mersin*): Kuzey yarım küredeki deniz ve akarsularda yaşayan, uzun vücutlu, havyar elde edilen, mesanesi tutkal yapımında kullanılan, gövdesi iri, başı sivri, büyük bir tatlı su balığı; bk. **morina balığı / moruna balığı**

midye (*Yun. mudia*): Yassı solungaçlı yumuşakçalardan; denizlerde kayalara, taşlara tutunarak, tatlı sularda ise dip çamuruna veya kuma gömülerek yaşayan, kabuklu ve omurgasız hayvan.

morina balığı / moruna balığı (*Yun. morouna*): Atlantik ve Pasifik orijinli, birbirinden önemli farklılıklara sahip iki türü bulunan; genelde soğuk deniz ve akarsularda yaşayan, karaciğerinden çıkarılan yağı ve eti için avlanan, çok büyük boyutlara ulaşabilen bir balık türü bk. **mersin balığı**

ördek: Perde ayaklı, kazdan küçük, paytak yürüyüslü su kuşu.

paço (*Yun. patios / patsios*): Kefal cinsinden iri bir balık türü.

pağurya (*Yun. pagouria*): İri bir yengeç çeşidi.

palamid / palamide (*Yun. palamyda*): Palamut balığı; sürü hâlinde yaşayan ve göçen, sırtında çizgileri bulunan, karnı gümüş renkli; pulsuz, basık ve iri gövdeli; kılçıksız, siyah etli, uzunluğu 1 metreyi bulabilen ve büyüklüğüne göre farklı adlar alan bir balık türü.

pisi balığı (*Yun. psissi*): Deniz tabanlarında yaşayan, yassı vücutlu, gözleri vücudunun dibe yatmayan sağ tarafında, ortalama 20 - 25 uzunluğunda; derisi boz, esmer, kahverengi, yeşilimsi renkte; derisi yer yer benekli ve pullu/pütürlü, kemikli bir dip balığı.

porsuk: Tilki büyüklüğünde, kısa bacaklı, ağır gövdeli, toprağın içinde kazdığı deliklerde yaşayan, hepçil memeli hayvan.

pozbakal (*T. poz “boz” + Yun. pákalos*): Boz bakal, boz bakkal; ötücü bir kuş olan ardıcın boz renkli olan dişilerine verilen isim, alaca kara tavuk.

saka kuşu (*Ar. sakı > sakkā'*): Ağaçlık yerlerde yaşayan; bitki tohumları, yaprak uçları ve böceklerle beslenen, başında ve boynunda kırmızı sarı renkli tüyler bulunan, küçük boyutlu, gezici ve ötücü kuş türü.

sarı asma: İlkbahardan sonbahara kadar Anadolu'da gözlemlenebilen, sarı renkli, ötücü bir kuş türü; incir kuşu.

serçe: İnsanların yaşam bölgelerine yakın yaşayan, bina ve ağaç kovuklarına yuva kuran, boz/siyah tüylü, tombul vücutlu, küçük ve yuvarlak başlı, koni biçiminde gagalı, ince ve uzun kuyruklu, göçücü olmayan ötücü bir kuş türü.

sığın: 19. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu'da görülen, günümüzde sadece Kuzey Avrasya ve Kuzey Amerika'da yaşayan bir cins büyük geyik, ala geyik.

su kaplıbağası: Su kaplumbağası; deniz, nehir, dere gibi su kenarlarında yaşayan amfibik ve hepçil bir kaplumbağa türü.

sunkur: Sungur; doğan cinsinden yırtıcı bir kuş, ak doğan.

süglün: Sülün; sulak arazi, çalılık ve ormanlık alanlarda yaşayan, vücutlarına oranla uzun olan kuyrukları erkeklerinde göz alıcı renklere sahip, erkeğinin tüyleri çeşitli renklere olabilirken dişisinin tüm tüyleri açık benekli kahverengi, eti ve tüyü için avlanan, kümes hayvanı olarak beslenebilen büyük bir kuş türü.

sülüne (*İt. solinghese*): Sülünez; çakı midyesi veya ustura midyesi olarak da bilinen, genellikle balık tutmak için kullanılsa da yenebilen bir midye türü.

sürhâb (*F. surh-âb*): Kırmızımsı renkli bir ördek türü.

şâhîn (*F. şahin – şahin*): Ormanlık ve kayalık alanlarda, tünek olarak kullanabileceği unsurların bulunduğu bölgelerde yaşayan; ortalama 55 cm boyunda, tok vücutlu, geniş kanat ve kuyruklu, benekli/çizgili kahverengi tüylü, güçlü gagalı, avcılıkta sıkça yararlanılan, farklı görünüş ve karaktere sahip çok sayıda türü bulunan yırtıcı bir kuş türünün genel adı.

tablalı (*Lat. tabula > Yun tabla + T. +lı*): Tam olarak hangi hayvan olduğu tespit edilememiştir. Seyahatnâme'ye göre İstranca Dağları'nda yeniçeri avcıları tarafından avlanan ve Yeniköy'e getirilerek etiyle padişaha pastırma yapılan bir geyik türü.

taştülek: Kızıl şahin; dağlık bölgelerde yaşayan ve avcılıkta kullanılan yırtıcı bir kuş türü.

teke: Türkiye'nin kıyı şeridinde, özellikle Ege Denizi'nde yaşayan, ince ve şeffaf antenleri ve pullu yapısıyla diğer karides türlerinden ayırt edilebilen, küçük boyutlu bir karides türü.

tekir (*Yun. tigris*): Bey balığı; kırlangıç balığı; kumlu/çamurlu deniz diplerinde yaşayan, benekli ve çizgili vücuduyla barbunya balığına çok benzeyen, sarı/siyah benekli ilk sırt yüzgeciyle barbunyadan ayrılan, çenesinin altında bıyıkları bulunan, yaşadığı coğrafyaya göre değişse de ortalama 12 cm uzunluğunda bir balık türü.

tirkis (*Yun. trihos*): Tirhos; taze sardalya balığı.

toy: Rahat hareket edip etraflarını görebilecekleri bozkır türü alanlarda yaşayan, dişi ve erkeğinin görünüşleri farklı, erkekleri kur yapan, büyük vücuduna rağmen

uçabilen, eti ve tüyü için avlanan, iri bacaklı, soyu tükenme tehlikesi içinde yabani bir kuş türü.

toykun: Tuygun; eğitilerek avda kullanılan, tüyelerinin rengine göre farklı isimler alan, ince ve uzun vücutlu, uzun bacak ve kuyruklu, küçük ve kıvrık gagalı, gündüz avlanan yırtıcı bir kuş türü.

turac (Ar. *durrâc*): Keklik ile sülün arasında bir büyüklüğe sahip, güzel tüylü, eti yenen bir av kuşu.

turna: Büyük sürüler hâlinde yaşayan ve göçen, uzun bacaklı ve boyunlu, uzun ve sivri gagalı, farklı renklerde tüye sahip olabilen, kısa kuyruklu, büyük bir kuş türü.

uskumru (Yun. *skoumpri*): Sürü hâlinde yaşayan, göçmen, 50 cm. uzunluğa ulaşabilen, büyüklüğüne ve yakalandığı mevsime göre farklı adlar alan, uzun ve füze şeklinde gövdeli, mavi/yeşil parlak derili bir balık cinsi.

uştuka (Rus. *şçuka* / Bulg. *ştuuka*): Turna balığı; tatlı sularda yaşayan, uzun ve ince vücutlu, vücudu pullu, sırt yüzgeci kuyruğuna yakın, sivri ağızlı, keskin dişli bir balık türü. krş. **çika balığı**

üğeyik (Kökeni belli değildir.): Üveyik; yabani kumru; eti için avlanan, ağaçlık alanlarda yaşayan, tohumlarla beslenen bir kuş.

yengeç: Kıskaçlı, eti için avlanan, suda yaşayan eklem bacaklı su böceği.

yeşilbaş ördek: Genellikle durgun veya düşük debili tatlı sularda yaşayan; dişileri tamamen kahverengi tüylere sahip, erkekleri parlak yeşil başlı; geniş gagalı, göçmen bir ördek türü.

yılan balığı: Yaşamını tatlı, tuzlu ve acı sularda sürdürebilen; başı silindirik şeklinde, kuyruğa doğru yassılaştıran vücudu yılan benzer; sert ve kaygan derili, eti için avlanan bir balık türü.

yılyaya (Yun. *yilari*): Kefal balığının küçüğü.

yûnus balığı (Ar. *yûnus*): Dünyadaki tüm denizlerde ve bazı büyük nehirlerde sürü hâlinde yaşayan, ağız gaga şeklinde uzamış, çift mideli, etçil, omurgalı, memeli hayvan.

Yûsuf Mısır'da satıldı: Tam olarak hangi kuş olduğu tespit edilememiştir. Evliyâ, güzel sesli bir kuş türleri arasında saymaktadır.

zağanos (Yun. *zaganos*): Doğan cinsinden bir av kuşu.

zağar (Kökeni tartışmalıdır.): Oğuzların Anadolu'ya getirdiği düşünülen, Orta Asya kökenli, siyah ve kahverengi tüylü, orta boyutlu, hafif olduğu için çevik bir av/iz sürme köpeği; Osmanlı döneminde, padişahın av köpeklerinin genelini kastetmek için kullanılan ad.

4. Söz Varlığı

Ele alınan metinde 112 hayvan ismi tespit edilmiştir. Bu hayvanların 53 tanesi (39 balık, 9 kabuklu deniz canlısı, 5 tanesi su hayvanı) deniz canlısıdır. 59 kara

canlısının 53 tanesi kuş (38 avlanan, 15 avlayan), 6 tanesi dört ayaklı kara hayvanıdır.

4.1 Kara Hayvanları

Kelimeler *atmaca, balaban* (Kökene tartışmalıdır.), *bâz* (F. bâz), *çakır, dal doğanı* (Ar. dâl + T.), *delingec, edil doğanı* (Ar. edille + T.), *karagöz, karakuş, karçığa* (Moğ. karçaga < E.T. kartıka), *sunkur, şahin* (Fars. şahin – şahin), *taştülek, toykun, zağanos* (Yun. zaganos)

Köken/Yapı Türkçe (8), Farsça (2), Arapça + Türkçe (2), Moğolca (1)*, Yunanca (1), Tartışmalı (1)**

Açıklamalar *Kelime Eski Türkçeden Moğolcaya geçmiş, sonrasında geri ödünçlenmiştir.

**Kelime için Farsça veya Türkçe olduğuna dair görüşler (DEMT, s. 69; TETT, I, s. 459) bulunmaktadır. Rasûlid Hexaglot'ta bu kelime, Türkçe olarak kaydedilirken Farsça karşılık olarak çarh verilmektedir (s. 227). Bu veri, kelimenin Türkçe olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Öte yandan, adı anılan sözlüğün yırtıcı kuş isimleri ortak isimler altında karışık olarak verdiği de gözden kaçırılmamalıdır.

Tablo 1: Avcı Kuşlar

Divanu Lugati't-Türk'te karguy-kırguy (DLT, s. 452) şeklinde yer alan *atmaca*, Türkler arasında tarih boyunca oldukça popüler bir av hayvanı olagelmıştır. Söz konusu yırtıcı kuş için kullanılan bu isim, varlığını tarihî süreç içerisinde bir müddet korumuş ve kaynaklarda kendine yer bulmuştur (kırğuy (EDPT, 1972, s. 654), kırğu (Battal, 1934, s. 43), kırğı (Ross, 1994, s. 24)). Atmaca anlamında bir kelime olarak erken dönem tanımlatmalarından bir tanesi DLT'deki “çibek karguy ~ kırğuy”dur (DLT, s. 167). Atmacadan ufak bir yırtıcı kuş olan bu hayvanın ismi, atmaca karşılığı olan karguy-kırguy ile oluşturulmuştur. DLT'de yer alan çübek sözcüğünün anlamı ise “çocuğun çükü”dür (DLT, s. 167). Kelime çeşitli dillere verinti olarak da geçmiştir: Rus. kraguy, Mac. karvaly, Bul. kirgunov (Karaağaç, 2008, s. 499). Kelime, Derleme Sözlüğü'nde kırğı (C. VI, 2056) ve kırğı “şahin, atmaca” (C. VIII, 2821) şeklinde yer almaktadır. Avlanılacak hayvana doğru fırlatılarak saldırtılan bu küçük vücutlu yırtıcı kuşun isminin morfolojisi, atmaca < at-ma+ca (fiil kökü-fiilden isim yapım eki+küçültme eki) şeklinde açıklanabilir. Redhouse'un Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlüğü'nde (Redhouse, 2000, s. 94) de kaydedilen kuş ismi, Kamus-ı Türkî'de at-fiilinden getirilerek (Kamus-ı Türkî, s. ٧٠) açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahip olan atmaca ismi hakkında bilgiye ulaşılabilecek çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında, çalışmamızda tespit edilen diğer kuş isimleri üzerinde yorum alanı açması nedeniyle Derleme Sözlüğü çalışmamız açısından önemlidir. Diğer hayvan isimleriyle ilişkili olan kelimeler, buradan

itibaren tarafımızca koyu yazılmıştır. Atmaca cinsinin tür, boyut, cinsiyet bağlamında değişen isimleri (atmacaya benzerliğiyle açıklananlar diğer kuş isimleri dâhil) yirmi sekiz tanedir: akkuş (C.1; 157), alıcı (C. I, 215), bazalak (C. II, 585), belibağlı (C. II, 617), cöre (C. III, 1007), cura (C. III, 1018), **çalagan** (C. III, 1048), çingır (C. III, 1182), çinkilli (C. III, 1229), çiviki (C. III, 1248), deldeli (C. IV, 1408), delice (C. IV, 1411), felice (C. V, 1842), **gırğ** (C. VI, 2056), gızılguş (C. VI, 2070), gosgouk “atmaca büyüklüğünde boz renkli bir kuş” (C. VI, 2107), hayeci (C. VII, 2316), helha (C. VII, 2332), hilay (C. VII, 2384), hilhili (C. VII, 2384), kaçağan “avcı olmayan atmaca” (C. VIII, 2586), **karaçığa** (C. VIII, 2641), karatırnak (C. VIII, 2653), **kartçığa** (C. VIII, 2670), **kırgı** “şahin, atmaca” (C. VIII, 2821), kuluç “gaga, eğitilmiş atmaca” (C. VIII, 2997), **kuran** (C. VIII, 3005), laçın “kartal, atmaca, doğan” (C. IX, 3058), terempe “eğitilerek kullanılan atmaca, doğan gibi avcı kuşlar” (C. X, 3890), vidvid < ses taklidi (C. XI, 4105). Tietze, kelimenin morfolojisini açıkladıktan ve küçük bir kuş olduğu için bu ismi aldığını belirttikten sonra “-maca /- mece” ile biten başka kuş ismi var mı?” sorusunu sorar (TETT, C. 1, s. 385). Bu soru hâlen cevabını beklemektedir.

Atmaca kelimesi, ilk olarak 1343 tarihli Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî’de *atmaca toğan* “atmaca” şekliyle tespit edilir (Toparlı ve ark., 2007, s. 16). Bu sözlükten yaklaşık 30 yıl sonra tamamlanan Rasûlid Hexaglot’ta bu kelimeye rastlanmaz ancak **doğan** türüyle ilgili iki kelime vardır: *toğan*, *aq toğan* (s.186-187). Meninski atmaca kelimesi için sadece “bâşe” (Tulum, 2011, s. 300) açıklaması yapar. Rasûlid Hexaglot’ta da Farsça için “bâşa aıdan باشه ايضا also bâša” kaydı ve “sparrow, hawk” anlamıyla verilen kelimenin Türkçe karşılığı olarak başa verilmektedir (s. 227). Sözlüğün diğer bir kısmında “saker, falcon, hawk” anlamı için yine Farsça sütununda bâşa verilirken bu sefer Türkçe için qarğu verilir (s. 187). Yine aynı sayfada, aynı anlamlar için Farsça sütununda saqr, Türkçe sütununda çağrı yer alır (s. 187). Son iki karşılığın aynı varak içerisinde yer alması, bu çatı yırtıcı kuş ismindeki geçişkenliğin iki dil için de 14. yüzyılın sonlarında varlık sahibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca çağrı, adı geçen sözlükte Farsça bâz “falcon”, Moğolca qarçaqai (**krş.** karaçığa, kartçığa) karşılığı olarak verilen ve Evliyâ tarafından da zikredilen çağır quş (s. 227) / **çakır**’ın fonetik bir varyasyonudur. DLT’de bu kuş, *çagrı* “çakır kuşu” şeklinde yer almakta ve birçok yerde avdaki işleviyle (DLT, s. 182) anılmaktadır. Avlanılacak hayvanın üzerine salınan bir kuş olarak tasvir edilen (DLT, s. 483) bu kuşun bir tür atmaca/doğan olduğunu düşünmek hatalı olmayacaktır. Doerfer’in (1967, III, 1090) de kaydettiği **çakır**, Meninski tarafından da kayda alınmıştır (Tulum, 2011, s. 510). Derleme Sözlüğü’nde de aynı anlamla yer almaktadır (C. III, s. 1044). Güncel Türkçe Sözlük’te de çakır maddesinde “çakırdoğan” şeklinde anlamlandırılmıştır. Rasûlid Hexaglot’ta

çağrı kelimesine Moğolca karşılık olarak qarçaqai verilmektedir. Bu kelime, Evliyâ'nın eserinde ve Redhouse'un sözlüğünde tespit edilen, Derleme Sözlüğü'nde de karşımıza çıkan karçığa / kartçığa / karaçığa'dır. Bu kelime, Redhouse'un sözlüğünde karçuğa (2000, s. 606) şekliyle yer almaktadır. Farsça bâz kelimesinin Rasûlid Hexaglot'taki (s. 186) karşılıklarından diğeri ise ilk yazılı Türk dil yadigarlarından itibaren takip edilen ve kullanım sıklığını koruyan “toğan”dır.

Makalemizde, Seyahatnâme'nin metin taraması için kaynak alınan neşirde **devlingec** (دولنگج) şeklinde (SN, s. 316) okunan kelime, Türk lehçelerinin eski ve ortak bir kelimesidir. Kaşgarlı'nın teñilgüç / teñilgün olarak kaydettiği (DLT, s. 507) kelime Atalay neşirinde teñelgüç / teñelgün şeklinde okunmuştur (Atalay, 1985, C. 3, s. 388). Clauson'un, kelimenin teñle- “(havada) kendini dengede tutmak” fiilinden geldiğini düşündüğünü aktaran Ercilasun&Akkoyunlu, hazırladıkları neşirdeki bir dipnotta (DLT, s. 507) kelimenin kökü için teñ- “havaya yükselmek” fiilinin de düşünebileceğini dile getirir. Ardından kelimenin çeşitli Türk lehçelerindeki (Başkurt, Kazan Tatar, Osmanlı Türkçesi, Yugoslavya Göçmenleri (Derleme Sözlüğü)) şekillerini örneklendirir. Ayrıca Clauson'un Sagay, Şor, Lebed, Hakas, Tuva için sunduğu verileri aktarırlar. Tietze (TTET, C. 2, s. 435), Derleme Sözlüğü'ne (C. III, s. 1578) atıfla kelimeyi, dölengeç/dülengeç olarak madde yapar ancak kelimenin Tarama Sözlüğü'nde (C. II, s. 1124-1125) devlenceğ şeklinde yer aldığını, Meninski'nin kelimeyi Çağatayca olarak kaydettiğini, A. Pavet de Courteille'nin (dülgenç) ve Räsänen'in (“fakat b. değlügeç” uyarısıyla birlikte) de kelimeyi aktardığını belirtir.

Fiziksel nitelik merkezli bir adlandırma örneği olan **karagöz**, makalemizin kaynakçasında yer alan eser ve sözlüklerin bir tanesi hariç (Çağbayır, 2017, s. 832), kuş ismi anlamıyla tespit edilememiştir. Yine fiziksel nitelik merkezli bir adlandırma olan **karakuş** ise “kartal; tavşancıl” anlamıyla Eski Türkçe dönemi metinlerinden (EDPT 1972, s. 644; RH, s. 227) itibaren takip edilmektedir. Renk merkezli bir adlandırma olması nedeniyle birçok kuş türüne ad olan bu kelime, DLT'de birkaç farklı anlamı dışında, “bir tür akbaba” (DLT, s. 443) ve “tavşancıl” (DLT, s. 144) anlamlarıyla da yer almaktadır. Tietze (TETT, C. 4, s. 118) de kelimeyi Clauson'a atıfla “kartal” olarak kaydeder. Meninski (Tulum, 2011, s. 1096) kelimeyi “kartal, tavşancıl, **dâl**” olarak kaydeder. Redhouse da kelimenin anlamlarından biri olarak “kartal”ı gösterir, diğeri bir tür hayvan hastalığıdır. Karakuş ismi, Derleme Sözlüğü'nde (C. VIII, s. 2648) “kartal” ve “çaylak” anlamlarıyla yer alır. Ayrıca alaca karga (C. I, s. 176) maddesinde de “karakuş” anlamı verilmiştir. Güncel Türkçe Sözlük'te de yine aynı anlamlarla yer almaktadır. Kelimenin “kartal türü” ve “hayvan toynaklarında oluşan bir tür hastalık” anlamları DLT'den Güncel Türkçe Sözlük'e kadar varlığını korumaktadır. Ayrıca

günümüzde Çukurova bölgesinde yaygın olan bir tatlı bulunur: karakuş tatlısı. Bu tatlının şekli, şişmiş, şekli bozulmuş bir toynağa benzer. Bu tatlının isminin DLT’de “Oğuzcada deve tırnağının kenarları” olarak kaydedilen ve Güncel Türkçe Sözlük’te “atların ayaklarında şiş yapan bir hastalık” anlamıyla gördüğümüz kelimeyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Meninski’nin karakuş kaydında geçen “**dâl**” anlamına dönecek olursak Seyahatnâme’de tespit ettiğimiz dâl doğanı ve edil doğanı isimlerindeki, kaynakların birbirleriyle ilişkili olduğunu düşündüğü “**dâl**” ve “**edil**” kelimeleri için bir yorum yapabiliriz. Adı geçen kuş isimleriyle ilgili kaynaklarda tespit ettiğimiz bilgiler bu kuşların kılavuzluk, atılganlık, hamle edicilik anlamlarına işaret ettiğini gördüğümüz için makalemizin sözlük kısmında kelimeyi bu minvalde anlamlandırmıştık ancak Meninski’nin dâl kelimesini “kartal, tavşancıl, kara kuş” olarak açıkladığını (Tulum, 2011, s. 548) belirtmeliyiz. Pek çok anlama sahip olan dâl/dal kelimesinin **dâl doğanı** / **edil doğanı** isimlerine yaptığı anlamsal katkı daha ayrıntılı incelemelere ihtiyaç duymaktadır.

Seyahatnâme’de **sungur** olarak tespit ettiğimiz kuş isminin, Eski Türkçe’de (EDPT, s. 838) sıñkur şekliyle bulunduğunu örnekleyen Clauson, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dil yadigârlarından örneklerle kelimenin tarihî süreçte uğradığı şekilsel değişiklikleri, tarihî Türk lehçelerinden alınmış örnekler üzerinden tanımlamıştır. DLT’de (s. 503) ise sunğur şekliyle ve “yırtıcı kuşlardan birinin adı. Toğrul’dan daha küçüktür.” şeklinde kaydedilmiştir. Meninski (Tulum, 2011, s. 1606), songur / sonkur kelimesini “yırtıcı kuş türü, ak doğan” anlamıyla aktarır. Tietze (TETT, C. 6, s. 380) kelimeyi sungur/songur şekliyle ve “doğanı benzer yırtıcı avcı kuş (kişi adı olarak da kullanılır) doğanların başı” anlamıyla kaydetmiş, bir atf zinciriyle kelimenin tespit edildiği metinleri aktarmıştır. Derleme Sözlüğü’nde “doğan, şahin” anlamlarıyla sungur (C. X, s. 3696), songur (C. X, s. 3663) şekilleriyle yer alan bu kelime Güncel Türkçe Sözlük’te sungur şekliyle bulunmaktadır.

Güncel Türkçe Sözlük’te “tüyleri değişmiş (kuş veya kümes hayvanı)” anlamıyla varlığını sürdüren **tülek** kelimesi, Eski Türkçe (EDPT, s. 498) döneminden itibaren “tüy”, “ok yapımında kullanılan tüy” gibi anlamlarının yanı sıra bir sıfat olarak “tüylü”, “tüysüz”, “tüyleri dökülmüş veya yolunmuş”, “tüyleri biçimsiz ve kötü görünen” gibi anlamlarla aslen kümes hayvanları ve keklikle ilgili (yavru keklilik, yaşlı keklilik, bir yaşındaki keklilik vb.) kelimelerde kullanmıştır (Gülensoy, 2007, s. 943-944). Derleme Sözlüğü’nde de farklı anlamlarla kaydedilen tülek (C. X, s. 4007) kelimesinin, birleşik kelime formundaki hayvan isimlerinin (gabattülek; C. VI, s. 1884 - gazak tülek; C. VII, s. 1953) yapımında da kullanıldığı görülür. Derleme Sözlüğü’nde tülek kelimesi, “kurnaz, kurnazlık” anlamlarında da kaydedilmiştir. Köken Bilgisi Sözlüğü’nde bu anlam, tölek (Gülensoy, 2007, s. 426) maddesinde yer almakta, tülek maddesinde hayvanlarla alakalı anlamlar verilmektedir.

Clauson (EDPT, s. 498) “deri değiştirme mevsimi, kuşların tüylerini döküp değiştirdikleri dönem” gibi anlamlarla aktardığı kelime için tülek < tüle-k açıklamasını yaparken Tietze (TETT, C. 7, s. 180) tülek < tü+lek açıklamasını yapar ve ödle kelimesine işaret eder. Clauson’un morfolojik açıklaması, bizim anladığımız kadarıyla, isimden yapılmış fiil gövdesini ön plana çıkarmaktadır. Kendi anlamdirması doğrultusunda ve Eski Türkçe metinleri kapsamında tutarlı görünmektedir. Tietze’nin açıklaması ise kelimenin zaman içerisinde kazandığı sıfat işlevine odaklanmaktadır. Bu bağlamda kelimenin morfolojisi için iki bilim insanının açıklamalarının dikkate değer olduğunu, kelimenin kullanıldığı dönem ve anlamın kelimenin morfolojisine yaklaşımda farklılıklar ortaya çıkarabileceğini belirtmeliyiz. Tülek kelimesi etrafında anlamsal ve morfolojik pek çok tartışmaya açık mesele bulunmaktadır. Bu tartışma ve değerlendirmeler bu makalenin kapsamı dışında kalmaktadır. Seyahatnâme’de tespit ettiğimiz **taş tülek** ismine dönersek yukarıda belirttiğimiz üzere tülek kelimesi taradığımız kaynakların genelinde kümes hayvanları ve keklik türleri ile ilgilidir. Yırtıcı bir kuş ismi olarak Kumuk şairi Yırçı Kazak’ın *Er Gerek* şiirinde (Hacammatov ve Albörüev, 1959, s. 246-247) tespit edilen taş tülek, kaynakçamızda yer alan tarihî dönem sözlüklerinde kuş ismi anlamıyla tespit edilememiş, sadece “bir şahin türü” (Çağbayır, 2017, s. 1600) anlamıyla bir kayda ulaşılmıştır. Hasan Eren (Eren, 1999, s. 124-125), duygun < tuygun maddesinde açıkladığı ve tarihî kaynaklardaki varlığını aktardığı **toykun** kelimesinin Türkçeden Moğolcaya da geçtiğini Ramstedt ve Doerfer’e atıfla bildirir. Kelimeyle ilgili tartışmalara değinerek görüş bildirir.

Kelimeler	<i>alaca ördek, kuğu, saka kuşu</i> (Ar. saḳḳā < saḳy)*, <i>yeşilbaş ördek, balıkcıl, çil, gücügen, karabatak, kartal, kaz, keklik, ördek, süğlün, sürhâb</i> (F. sürh + âb), <i>toy, turac</i> (Ar. durrâc), <i>turna</i>
Köken	Türkçe (14), Arapça (2), Farsça (1)
Açıklamalar	*Hem kafes kuşu olarak hem de tüyleri için avlanan bir kuştur.

Tablo 2: Eti/Tüyleri İçin Avlanan Kuşlar

Alaca ördek adlandırması renk temellidir. Alaca ördeklerin, özellikle erkeklerinin boyun bölgesi, tüyleri yeşil baskın menevişlidir. Eski Türkçeden itibaren takip edilen (EDPT, s. 204) **ördek** kelimesini ise Kaşgârlı (DLT, s. 51) da kaydeder. DLT’de, pek çok madde başındaki örneklerde bu kelime karşımıza çıkar. Hasan Eren (1999, s. 316), Kaşgârlı’nın bu kelimeye “kaz” anlamı verdiğini belirtse de Ercilasun&Akkoyunlu neşrinde ördek/kaz ayrımı yapılmıştır (DLT, s. 51). Rasûlid Hexaglot’ta ördek kelimesi; Arapça “al-iwazz “goose” (s.188) / al-baḥḥ al-şînî “Chinese duck” (s. 227), Farsça “murğ-âbî (s. 188) / murğâbî “wild duck” (s. 227), Yunanca nisarın (s. 188), Ermenice sak (s. 188), Moğolca noqâsun (s. 227) kelimelerine karşılık olarak kaydedilmiştir. Tietze

(TETT, s. 346) ise kelimeyi açıklayıp örneklendirdikten sonra ördek başı maddesinde “yeşille lacivert arası bir renk” açıklamasını yapar. Yeşilbaş ördeğin başının rengi olan bu rengin müstakil bir renk adı olarak kaydedilmesine pek çok Türkçe sözlükte rastlanmaktadır. Derleme Sözlüğü’nde “ördek, ördek benzeri kuş, bir ördek cinsi” vb. anlamlarda kaydedilmiş çok sayıda kelime olmasına rağmen ördek maddesi bulunmamaktadır. Renk temelli bir adlandırma olan **alaca ördek**, Derleme Sözlüğü’ndeki “alaca” ile kurulmuş pek çok kuş isminin arasında yer almazken yeşilbaş ördek anlamında sıfat tamlamasında ismin düşmesiyle oluşan yeşilbaş (C. XI, s. 4255), yeşil (C. XI, s. 4197) maddeleri bulunmaktadır. Türklerde kut ve beylik simgesi olarak kabul edilen kuşlardan biri olan (Çoruhlu, 2002; s. 152-153) **kuğu**, Eski Türkçe’den (EDPT, s. 609) itibaren takip edilen, Türkçenin büyük dil yadigarlarında (Çoruhlu, 2002, s. 153) sıklıkla karşılaşılan bir kuş ismidir. Kuğu anlamında, Derleme Sözlüğü’nde iki farklı adlandırma tespit edilmiştir: dertbüyük kuşu (C. IV, s. 1436), guguk (C. VI, s. 2189). Eski Türkçe’de balıkçın (EDPT, s. 337-338; DLT, s. 11, 224 - **krş.** s. 439) şekliyle (kuş isimlerinde kullanılan -cın/-çın eki için **krş.** bildircin; **bk.** Tietze, s. 463) tespit edilen **balıkçıl** kelimesi, Derleme Sözlüğü’nde de balıkçın (C. II, s. 504) şekliyle kaydedilmiştir. Bu kaydın dışında, balıkçıl anlamında 6 farklı kelime [çamurcıl (C. III, s. 1068), çaykuş (C. III, s. 1097), kepeldek (C. VIII, s. 2745), kuruali (C. VIII, s. 3011), mezmerdek (C. IX, s. 3177), zakka (C. XI, s. 4344)] daha bulunmaktadır. Tarama Sözlüğü’ne bakıldığında farklı eserlerde bu kelimenin “balıkçır” şekliyle geçtiği görülür (TS, C. I, s. 390). Benekli bir kuş türü anlamındaki **çil** kelimesinin kökenini, “benek” anlamına odaklanarak Eski Türkçede (EDPT, s. 417) tespit edebiliriz. DLT’de kög (DLT, s. 402) kelimesinin yanında “deride dövmeden doğan iz” anlamıyla çil kelimesi tespit edilmektedir. Bir kuş adı olarak Tarama Sözlüğü’ne (C. II, s. 919) göre 14. ve 16. yüzyılda tespit edilen çil kelimesini, Tietze (TETT, s. 215) de 16. yüzyıldan tanıklattır. Derleme Sözlüğü’nde çil “üstü benekli yaban kekligi” ve çilkeklik “bildircin” (C. III, s. 1218) maddeleri yer almaktadır. **Güçügen** < göç-egen kelimesinin köklerini Eski Türkçedeki köçgün (EDPT, s. 697; **krş.** EDPT, s. 649; kartal maddesi) kelimesine dayandırabiliriz. Derleme Sözlüğü’nde tespit edilen ve -AğAn / -AgAn ekiyle türetilmiş diğer kuş isimleri şunlardır: çalagan / çalagancı (C. III, s. 1048), dalagan / dalagan kuşu (C. IV, s. 1335), kaçağan (C. VIII, s. 2586). Tietze (TETT, s. 288) de kelimeyi köçgün (EDPT, s. 697) kelimesine dayandırmakta, Clauson’un tanıklatmalarını aktarmakta ve Velet (Çelebi) İzbudak’tan (1936, s. 39) “Al ile arslan dutulur, güc-ile gücigen dutulmaz.” atasözünü aktarmaktadır. Derleme Sözlüğü’nde güçügen “kartal” (C. VI, s. 2208), göçeğin “bir çeşit kuş” (C. VI, s. 2118) olarak anlandırılmıştır. Tarama Sözlüğü’nde güçügen (güçügen, güççen) maddesinde “Baykuşa benzer alaca renkli bir kuş.” olarak anlandırılıp 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tanıklatılmaktadır (C. III, s. 1840). Derleme Sözlüğü’nde **karabatak** anlamında

ses taklidi kelime olan kukarma (C. VIII, s. 2992) ve mıkırdak (C. IX, s. 3182); kurupatak (C. VIII, s. 3005), meke (C. IX, s. 3152), tumağan (C.10, s. 3990), bate (C. II, s. 570) bulunmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde de kelimeye rastlanmazken karabatak anlamında kışkıldak (C. IV, s. 2521) bulunmaktadır. Bu kelimenin DLT'deki kaşgalak (s. 229) kelimesinden geldiğini düşünmekteyiz. Güncel Türkçe Sözlük'te yer alan karabatak kelimesinin tarihî süreçte kullanım alanı kazandığı ve kullanım sıklığını artırdığı dönemle ilgili ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. **Kartal** (krş. **karakuş**, **gücügen**), Eski Türkçede tanıklatılan (EDPT, s. 648-649) ve sonrasında Türkçenin Batı sahasında (Gülensoy, 2007, C. 1, s. 471) yaşayan bir kelimedir. Clauson'a göre (EDPT, s. 710-711) ses taklidi olan **keklik** de Eski Türkçeden günümüze varlığını gösteren bir kuş ismidir. Türk kültüründe erkekliğin, evliliğin ve başarının simgesi olarak görülen ve kut ve beylik timsali kabul edilen (Çoruhlu, 2002, s. 152-153) bir hayvanın ismi olan **kaz**, Eski Türkçeden (EDPT, s. 679) itibaren tanıklatılabilir. Bu kuş ismi, DLT'de (s. 409) de kaydedilmiş ve çok sayıda örnekte (özellikle sesi bağlamında) kullanılmıştır. Tarama Sözlüğü'nde madde başı olarak alınmayan kelimeyle ilgili olarak konşu maddesinde 15. yüzyıldan tanıklatılan "Konşunun tavuğu konşuya kaz görünür." atasözü yer almaktadır (C. IV, s. 2637). Derleme Sözlüğü'nde ise çeşitli sıfat ve isimlerle kurulmuş birleşik isim şeklinde çok sayıda kaz türü ismi [bozgaz (C. II, s. 751), çırnakaz (C. III, s. 1188), galkangazı (C. VI, s. 1902), gövgazı (C. VI, s. 2170), lığlıhgaz (C. IX, s. 3076), yabankazı (C. XI, s. 4112) vb.] bulunurken tek kelime şeklinde sadece gaz (C. VI, s. 1952) şekli yer almaktadır. Derleme Sözlüğü'nde kaz ve kazla ilgili çok sayıda (kaz: 19, kaz yavrusu: 10) kelimenin bulunması, bu kelimenin dildeki yerleşikliğinin göstergesidir. Türk kültüründe, güzellik ve iyi şansın simgesi olan (Çoruhlu, 2002, s. 152-153) **süglün** (sülün), Eski Türkçeden süglin (EDPT, s. 820-821) şekliyle tanıklatılmıştır. Clauson bu kelimenin alıntı olma ihtimalinden bahsetmektedir. DLT'de süvlin ve süglin (s. 192) şeklinde yer almaktadır. Sülün/süglün kelimesi Derleme Sözlüğü'nde tespit edilememektedir ancak "dişi sülün" anlamında bozço (C. II, s. 750) kelimesi bulunmaktadır. Türkçede genel itibarıyla süglün, süvlin veya metatez yoluyla sülgün şeklinde kullanılan kelimeyle ilgili Eren'in (1999, s. 379) ve Tietze'nin (EDPT, s. 395) açıklamalarına ve tanıklatmalarına bakılabilir. Clauson'un toğ (EDPT, s. 449) maddesinde aktardığı ve tarihî Türk lehçelerinden örneklediği **toy kuşu**, DLT'de (s. 397) toğ ve toy (s. 405) şekilleriyle kaydedilmiştir. Kaşgârlı, "Çigil konuşmasında zel'li (d'li) şekli vardır: to.d. Bu, zel'i (z'yi) ye'ye (y'ye) çevirenlerin yoludur." açıklamasını yapmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde (C. V, s. 3833) 14. yy'dan 19. yy'a kadar tanıklatılmıştır. Derleme Sözlüğü'nde bu kuş türü isimle ilgili çeşitli maddeler bulunmaktadır: dillittoy < dilli toy "uzun gagalı büyükçe bir su kuşu" (C. IV, s. 1498), dova "toy kuşu" (C. IV, s. 1568), tokduru "toy kuşu" (C. X, s. 3948), toytoğlu < toy + toklu "toy kuşu" (C. X, s. 3976). Eski

Türkçeden günümüze değin Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde kullanılan gelen **turna** ismi için Eren (1999, s. 418) ve Tietze'nin (168) açıklama ve tanıklatmalarına bakılabilir.

Kelimeler	<i>başdankara, beyâz kumru (Ar. beyâz + F. kumru), bokluca bülbül (T. bokluca + F. bulbul), bülbül-i gûyâ-yı hezâr (F.), ferye (Kökeni belli değildir.), filorunya (Yun. phlori – phlorion), hakkuran (Kökeni tartışmalıdır.), ishâk kuşu (Ar. ishâk), iskete (Yun. skati), ispinoz (Yun. spinos), işlibe (Kökeni belli değildir.), kara bülbül (T. kara + F. bulbul), kara tavuk, kârvân kuşu (Fars. kârbân > kârvân), kuyruk atan, mankır kuşu (Moğ. möngür), pozbakal (T. poz “boz” + Yun. pákalos), saka kuşu (Ar. saḳy > saḳḳā)*, sarı asma, serçe, uğeyik (Kökeni belli değildir.), Yûsuf Mısır’da satıldı</i>
Köken/Yapı	Türkçe (6), Yunanca (3), Farsça (2), Arapça (2), Moğolca (1), Belirsiz (3), Tartışmalı (1)**, Türkçe + Farsça (2), Türkçe + Yunanca (1), Arapça + Farsça (1)
Açıklamalar	*Hem kafes kuşu olarak hem de tüyleri için avlanan bir kuştur. **Birçok varyasyonu bulunan bu ismin tartışmalı/belirsiz olan kısmı “hak” kısmıdır. İkinci kısmın varyasyonları “uran/vuran/kıran”dır. Seyahatnâme’deki imlâ ise “حق قرآن” şeklindedir.

Tablo 3: Kafes Kuşu Olarak Avlanan Kuşlar

Renk/görünüm temelli, sıfat tamlaması biçiminde adlandırma örneği olan **başdankara** < baş+dan kara, Derleme Sözlüğü’nde başdankara kuş (C. II, s. 566) olarak kaydedilmiştir. Serçe veya civcive benzeyen, sarı tüylü, uzun kuyruklu ve güzel ötümlü bu kuş cinsi için Derleme Sözlüğü’nde yer alan diğer isimler; civciviğara (C. III, 988), mangarak’tır (C. IX, s. 3121). Bu kuş ismi, kaynakçamızda yer alan sözlüklerde tespit edilememiştir. Derleme Sözlüğü’nde **hakkuran** (C. VII, s. 2255) < hak kur-an şeklinde kaydedilmiş kelimenin, kaynaklarda farklı fonetik biçimli pek çok varyasyonu tespit edilmektedir. Günümüzde özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde kuşçuluk yapan kimseler arasında revaç bulan (Tezcan’dan aktaran Tietze, s. 341) bu kuşun (bir kumru türü olarak) ismiyle ilgili asıl belirsizlik ilk kısmıyla (hak) ilgili olsa da kelimenin ikinci kısmıyla ilgili olarak kuran “atmaca” (DS, C. VIII, s. 3005) kelimesi göz önünde bulundurularak hem hakkuran hem de kuran için yorumlamalar yapılabilir.

Derleme Sözlüğü’nde tür/renk/cinsiyet/yaş bakımından 11 farklı isme (**akbakal** - C. I, s. 141; **bakal** - C. II, s. 490; botak - C. II, s. 7443; cakıllı - C. III, s. 849; cayık - C. III, s. 870); **cozbakal** - C. III, s. 1004; cucuk - C. III, s. 1011; garatavuk - C. VI, s. 1921; **karabakal** - C. VIII, s. 2637; **karapatak** - C. VIII, s. 2652; zesku - C. XI, s. 4363) sahip olduğu görülen **karatavuk** kuşunun, ses ve renk temelli isim çeşitlemelerine sahip olduğu görülmektedir.

Seyahatnâme'de de geçen **pozbakal** kelimesindeki Yunanca'dan gelen pákalos kelimesine renk ismiyle yapılmış bir isim olduğu görülür. Derleme Sözlüğü'nde “ses veya renk ismi + bakal (ve bakkal)” kelimesiyle kurulmuş sıfat tamlaması şeklinde çok sayıda kuş ismi bulunmaktadır; boz/pozbakal bunlardan biri değildir. Kelimeyle ilgili etimoloji ve kullanım bilgisi için TDK'nin sozluk.gov.tr adresinde yer alan Etimoloji Sözlüğü'nde, Eren'in sözlüğüne (1999) dayandırılan ancak Eren'in sözlüğünde yer almayan bozbakkal maddesine bakılabilir: “*Yerel ağızlarda bakkal biçimi yanında bakal biçimi de kullanılır 'karatavuk'. Anadolu'nun birçok yerinde karatavuğa karabakal adı da verilir. Türkçe bozbakkal adının ikinci bölümünde bakal yerine bakkal biçimi kullanılmıştır (bozbakkal < boz + bakal (gémination). Yerel ağızlarda kullanılan bakalak 'boz renkli, tepeli bir çeşit tarla kuşu' adı da bakal'dan gelir: < bakal + -(a)k (küçültme eki).*” Tam hangi kuş olduğunu tespit edemediğimiz **kuyruk atan** < kuğruk (EDPT, s. 604) at-an, -An sıfat-fiil ekiyle kurulmuş (**krş.** ağaç delen, boyunburan, çağaboğan, çama çakan, ağaçkakan, **hakkuran**, **kuran**, yelkovan vb.) bir isimdir. Derleme Sözlüğü'nde birkaç kuş isminde kuyruk [akkuyruk (C.1, s. 157; batman kuyruk (C. II, s. 572); bizkuyruk (C. II, s. 714); kılguyrık (C. VIII, s. 2796) / kılkuyrık (C. VIII, s. 2801) **bk.** kıl kuş / kıl kuğruk (DLT, s. 146)]. Güncel Türkçe Sözlük'te “kuyruk + fiil-An” yapısıyla kurulmuş kuş isimleri bulunmaktadır: kuyruksallayan, kuyrukkakan. Türkçede “kuyruk” kelimesiyle kurulmuş kuş isimlerinde kurruk “üveyik” (C. VIII, s. 3009) kelimesi de dikkate alınmalıdır. Derleme Sözlüğü'nde yer alan kurruk kapan (C. VIII, s. 3009) “yırtıcı bir kuş”, kurruk/kuyruk ile kurulmuş kelimelerde “üveyik” anlamının düşünölebileceğini göstermektedir.

Tietze'nin (Tietze, s. 149) “incir kuşu” olarak anlamlandırdığı ve 20. yy'dan örneklendirdiği **sarı asma**, Derleme Sözlüğü'nde (C. X, s. 3544) de yer almaktadır. Bir kuş familyasına (sariasmagiller) adını veren bu kuş ismi, pek çok tarihî sözlük ve metinde (16. yüzyıl sözlüklerinden Lügat-i Nimetullah'ta (s. 252), 17. yüzyıla ait Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud fi İlmi't-Tıbb'da (s. 924), 19. yüzyılın başında (1801) telif edilen Lehcetü'l-Lügât'ta (s. 688, 1220, 1228) ve Lehce-i Osmânî'de (s. 363)) kaydedilegelmiştir. Sarı asma, balkan dillerine de verinti olarak geçmiştir (Bulgarca için **bk.** Karaağaç, 2008, s. 731; Acaroğlu, 2016, s. 362). Eski Türkçeden itibaren (EDPT, s. 795) tespit edebildiğimiz **serçe**, Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinin çoğunda (açıklama ve tanıktatmalar için **bk.** Eren, 1999, s. 362; TETT, s. 205) kullanılagelen bir kuş ismidir. Derleme Sözlüğü'nde serçe ve benzeri kuş isimlerinin çeşitliliği (34 tane tespit edilmiştir.) kelimenin yerleşik ve yaygınlığının bir göstergesidir.

Kelimeler	<i>karaca, kunduz, porsuk, sığın, tablalı</i> (Yun. tabla < Lat. tabula + T. +li), <i>zağar</i> (Kökeni tartışmalıdır.)
------------------	---

Köken/Yapı	Türkçe (4), Yunanca+Türkçe (1), Tartışmalı (1)*
-------------------	---

Açıklamalar	*Bazı sözlüklerde (Ötüken, s. 1820; Kâmûs, s. 685) Türkçe olduğunu gösterir şekilde verilmektedir. Tietze (TETT, VII, s. 589) kelimenin kökeninin belirsiz olduğunu dile getirilir. Kubbealtı Lugatı'nda (Ayverdi, 2016, C. III, s. 3511) ise kelimenin Macarca veya Güney Slav dillerinden alındığını ileri süren görüşlerden bahsedilir.
--------------------	--

Tablo 4: Dört Ayaklı Kara Hayvanları

Güncel Türkçe Sözlük'te yer alıp dört ayaklı bir hayvan ismi olan **karaca** kelimesi tarihî sözlük ve metinlerde sık rastlanan bir kelime değildir. Bu kelimenin bir hayvan ismi olarak kullanılış tarihi ve alanları daha ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmektedir. Kelimenin diğer anlamları (pazu, bir kuş ismi, esmer vb.) tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin metinlerinde ve sözlüklerinde tespit edilirken dört ayaklı, geyik benzeri hayvan anlamı, kaynakçamızda yer alan eserlerden sadece Lehçetü'l-Lugat'ta (s. 804) tespit edilmiştir. Eski Türkçeden günümüze tüm tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan **kunduz** kelimesini Clauson (EDPT, s. 635) kaydeder ve Çuvaşça da dâhil olmak üzere tüm lehçelerde kullandığını belirtir. DLT'de kunduz ve kunduz kayrı "ilaçlarda kullanılan kunduz taşığı" (DLT, s. 200) maddeleri bulunmaktadır. Kunduz kayrı maddesinin bulunması, Türklerin sosyal hayatlarında bu hayvanın bir yeri olduğunun göstergesidir. Orta Türkçede de kunduz biçiminin görüldüğünü ifade eden Eren (1999, s. 267), kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik durumunu örneklendirir. Doerfer'e (1967, III, no. 1534) göre Farsçaya, Eren'e (s. 267) göre Farsçanın yanı sıra Tacikçe, Kürtçe gibi dillere verinti olan bu kelime, Türkçe *kund kökünden gelmektedir ve sondaki -z bir ektir (Eren, 1999, s. 267). Kelimeyi **borsmuk** şeklinde kaydeden Kaşgarlı "Oğuzlar, mim'i (m) atarlar ve borsuk derler." (DLT, s. 521) bilgisini verir. Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda farklı fonetik özelliklerle borsuk kullanılagelirken (Eren, 1999, s. 336) bazı Türk lehçelerinde kaşkulak ve türevleri kullanılmaktadır (Eren, 1999, s. 337). Kökeni ve morfolojisi çok tartışmalı olan bu kelimeyle ilgili öne sürülen düşünceler için Eren'in ayrıntılı porsuk maddesine (1999, s. 336-337) bakılabilir. Eski Türkçede **sıgun** (EDPT, s. 811-812) şekliyle tespit edilen kelime Türkçenin Kuzeydoğu ve Güneybatı lehçelerinde (EDPT, s. 811; Eren, s. 363) fonetik farklılıklarla kullanılagelmiştir. DLT'de (s. 176) sıgun şeklinde yer alan kelime, Rasûlid Hexaglot'ta sıgun "male deer, elk" (RH, s. 169) maddesinde; Arapça al- yahmur "deer, roe, roebuck", Farsça gâv-i kûhî "mountain cow" (açıklamalar için bk. RH, s. 169), Yunanca elafin "deer" ve Ermenice eġn "deer" karşılığı olarak verilmiştir. Tarama Sözlüğü'nde (C. V, s. 3405-3406) sıgın (sığın geyik, sığın geyiği) maddesinde 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tanımlanmıştır. Derleme Sözlüğü'nde (C. X, s. 3603) "bir çeşit geyik, karaca" ve "evcilleşmemiş sığır" (bk. Tietze, s. 235) anlamlarıyla yer almaktadır. Orta Asya kökenli bir Türk/Oğuz izci köpeği/av köpeği olarak nitelendirilen (Kartay, 2000; Yılmaz ve Ertuğrul,

2011) ve Anadolu avcılığında Osmanlı Devleti teşkilatında ve sosyal hayatında (zağarcıbaşı, zağar yaylaları vb.) önemli bir yere sahip olagelmiş **zağarın** “av köpeği, tazi”; “köpek yavrusu”, “küçük cins köpek”, “çoban köpeği”, “bodur bacaksız / kısa boylu (köpek)” gibi anlamları bulunmaktadır (Derleme, C. XI, s. 4341-4342; TETT, s. 589). Kelimenin kökeni tartışmalıdır. Eren (1999, s. 465), kelimenin Macarca, Slavca, Kafkas dilleri, Rumca kökenli olduğuyla ilgili Kúnos, Munkácsi, İlliç-Svitiç, Räsänen vd.nin görüş ve tartışmalarını aktardıktan sonra “Yaygın bir inanca göre, Türk dillerinden kalma bir alıntıdır.” der. Kelimenin Türkçe olduğu ve birçok dile verinti yoluyla geçtiği düşüncesi yaygındır (Macarca, Rumence, Çekçe, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Makedonca, Yunanca için bk. Karaağaç, 2008, s. 941).

4.2. Deniz Hayvanları

Kelimeler	<i>alakerde</i> (Yun. <i>lakérda</i>), <i>atrına</i> (Yun. <i>atherina</i>), <i>çıtka balığı</i> (Rus. <i>şçuka</i> / Bulg. <i>ştuuka</i>), <i>çiroz</i> (Yun. <i>tsiros</i>), <i>çuçurya</i> (çuçur + Yun +ya), <i>fıçıda</i> (Yun. <i>petsouda</i>), <i>gelincik</i> , <i>gümüüş balığı</i> , <i>hamsi</i> / <i>hamsin balığı</i> / <i>hapsi</i> (Yun. <i>hampsi</i> < <i>khapsi</i>), <i>horosya</i> (Yun. <i>hurospina</i>), <i>istavriz balığı</i> - <i>istavrid/istaride</i> (Yun. <i>stavrós</i> - <i>savridi/stavrıdi</i>), <i>iskorbid</i> (Yun. <i>skorpidi</i>), <i>izmarid</i> (Yun. <i>smaridi</i>), <i>kalkan</i> , <i>kaya balığı</i> , <i>kefal</i> (Yun. <i>kephali</i>), <i>kılıçbalığı</i> , <i>kolyoz</i> (Yun. <i>kolios</i>), <i>kürek balığı</i> , <i>levrek</i> (Yun. <i>lavraki</i>), <i>lüfer</i> (Yun. <i>loufari</i>), <i>mersin balığı</i> (Yun. <i>mersin</i>), <i>morina balığı</i> / <i>moruna balığı</i> (Yun. <i>morouna</i>), <i>paçoz</i> (Yun. <i>patios</i> / <i>patsios</i>), <i>palamid</i> / <i>palamide</i> (Yun. <i>palamyda</i>), <i>psi balığı</i> (Yun. <i>psissi</i>), <i>tekir</i> (Yun. <i>tıgris</i>), <i>türkis</i> (Yun. <i>trihios</i>), <i>uskumru</i> (Yun. <i>skoumpri</i>), <i>uştuka</i> (Rus. <i>şçuka</i> / Bulg. <i>ştuuka</i>), <i>yılan balığı</i> , <i>yıllary</i> (Yun. <i>yilari</i>), <i>yûnus balığı</i> (Ar. <i>yûnus</i>)
Köken/Yapı	Yunanca (28)*, Türkçe (7), Rusça/Bulgarca (2), Arapça (1), ?+Yunanca (1)**
Açıklamalar	*Bazı balık isimleri birkaç farklı şekilde geçmektedir. **Tietze çuçuryanın çuçurun çoğulu olduğunu, +ya kısmının Yunanca bir ek olduğunu öne sürer (Tietze II, 250). Çuçur kelimesinin kökeni belirsizdir. Onomatope olma ihtimali göz önünde bulundurulabilir.

Tablo 5: Balıklar

Kelimeler	<i>istakoz</i> (Yun. <i>astakós</i>), <i>istiridye</i> (Yun. <i>streidia</i>), <i>kereviz</i> (Yun. <i>karavída</i>), <i>lakoz</i> (Yun. <i>vláhos</i>), <i>midye</i> (Yun. <i>mudia</i>), <i>pağurya</i> (Yun. <i>pagouria</i>), <i>sülüne</i> (İt. <i>solingtese</i>), <i>teke</i> , <i>yengeç</i>
Köken	Yunanca (6), Türkçe (2), İtalyanca (1)

Tablo 6: Kabuklu Deniz Hayvanları

Kelimeler	<i>ayı balığı, deniz atı, deniz kestânesi</i> (T. deniz + Yun. kastanoia + T. +si), <i>ihtapot</i> (Yun. octo podos), <i>su kaplıbağası</i>
Köken/Yapı	Türkçe (3), Yunanca (1), Türkçe + Yunanca+Türkçe (1)

Tablo 7: Diğer Deniz Canlıları

Makalemizin kapsamı dâhilinde Seyahatnâmede tespit ettiğimiz deniz canlılarının isimleri çoğunlukla Yunanca kökenlidir. Yunanca ve İtalyanca kökenli kelimelerle ilgili bazı sorular, *The Lingua Franca in the Levant* (Kahane, Kahane ve Tietze, 1958) adlı eser yardımıyla cevaplanabilir. Türkçe isimlerin büyük çoğunluğu ise görünüş/benzerlik temelli adlandırmayla (**gümüş balığı, kaya balığı, kürek balığı, kılıçbalığı, yılan balığı, ayı balığı, kalkan, deniz atı**) oluşturulmuştur. Bu birleşik kelimelerin kullanım tarihi, avcılık tarihi odaklı bir çalışma olmayan makalemizin sınırları dışında kalmaktadır. **Yengeç** kelimesinin etimolojisi için Yalçın'ın (2018) çalışması bizce yeterli cevapları içermektedir. **Su kaplıbağası** < su + kaplı bağa+sı birleşik kelimesindeki bağa kısmı için Clauson'un (EDPT, s. 311) *baka* "frog; also tortoise" maddesine bakılabilir. Clauson'un (EDPT, s. 311) Eski Uygur Türkçesinden örneklediği *müyüz baka* "tortoise" ismini DLT'de (s. 445) *münjüz baka* "kaplumbağa" olarak görmekteyiz. Kaplumbağa kelimesinin etimolojisi için Eren (1999, s. 209), Gülensoy (2007, s. 461) çalışmalarına bakılabilir. Alyılmaz'ın (2013) çalışması, kaplumbağa kelimesinin fonolojik ve morfolojik yapısını açıklamanın yanı sıra Türk kültüründeki yeriyle ilgili önemli bilgileri de içermektedir. Bir balık türü olan **gelincik** ve bazı kaynaklarda bir tür karides olarak anlamlandırılmış (Ayverdi, 2010, s. 1225) bazı kaynaklara (Bingel, 2016) göreyse karides türleri için çatı isim olarak kullanılan **teke** kelimesi için kaynakçamızda yer alan eserlerde herhangi bir açıklayıcı bilgiye ulaşamamıştır. Bu kelimelerin deniz canlısı ismi olarak neden, ne zaman, nerede kullanılmaya başladığı bilgisi daha ayrıntılı çalışmaları gerektirmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türk sosyal, dinî, askerî, iktisadi ve siyasi hayatında izlerine ilk yazılı ve görsel Türk yadigarlarından itibaren rastladığımız avcılık faaliyetlerinden Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin İstanbul kısmına yansıyanlar ele alınmıştır. Evliyâ'nın yaşadığı dönemde İstanbul'da avcılık - özellikle deniz avcılığı- esere yansıyandan çok daha geniş boyutludur. Bu çalışmada da konunun sağlıklı biçimde ele alınabilmesi adına yapılan bazı sınırlamalar dâhilinde İstanbul'da avcılık bölgeleri hakkında edindiğimiz bilgiler şöyledir: Kağıthâne'de gayrimüslimler birçok hastalığın tedavisi için su kaplumbağası yakalanır. Kalamış'ta kaya balığı tutulur. Hasköy'de istiridyeye çıkarılır. Hem deniz hem kara avcılığının yapıldığı Terkoz'da şahin ve balaban kullanılarak kaz ve ördek avlanır. İstinye, Sarıyer ve Büyükdere halkı balıkçılıkla geçinir. İstranca dağlarında avlanan sığın, karaca ve tablalıların etiyle, havası bu

iş için uygun olan Yeniköy'de padişah için pastırma yapılır. Adı, II. Selim'in oraya ve orada tutulan taze balıklara olan beğenisine dayanan Tarabya'da bir deniz dalyanı bulunur. İstanbul'un en önemli dalyanlarından biri, Beykoz'da bulunur ve burada kılıçbalığı avlanır. Evliyâ, özelliklerini ve huyunu tasvir ettiği bu balığın nasıl yakalandığını ayrıntılarıyla anlatır. Yine Beykoz sınırları içerisinde, hem sürgün avı yapılan hem hayvanat bahçesi/mesirelik işlevi gören bir "tokat" bahçesi (Tokat Bahçesi) bulunur. Üsküdar, çınarlarla dolu bir mesire ve av yeridir. Üsküdar'ın sahil kasabalarından biri olan Istavriz kasabasının adının kökeniyle ilgili rivayetlerden biri, bu bölgede istavrit balığının çok olmasıyla ilgilidir. Çekmece göllerinde pisi balığı avlanır ve beş on yılda bir aslen Tuna Nehri'ne özgü olan morina balığı, mersin balığı ve uştuka görülür. Zağar yaylakları; Topkapı ve Edirnekapı arasında yer alır ve Osmanlı yeniçerilerinin av köpekleri burada bulunur.

Kendilerine Arslan Ağa Hamamı'nın tahsis edildiği İstanbul avcı esnafı; deniz ve kara avcıları olarak iki gruba ayrılabilir. Balık eminine bağlı olan esnaf; dalyancılar, avcı ıgırpçılar, karıtyacılar, ağcılar, saçmacılar, düzenciler, zıpkıncılar, çömlekçi avcıları, sepetli balık avcıları, istiridyecilerden oluşur. Bunların yanı sıra aslen tüccar olan yani balık avlamayan balık satıcıları esnafı da zaman zaman ava çıkmaktadır. Kara avcılığı yapan esnaf ise genel olarak kuş avıyla geçinir. Okçulara yelek tedarik eden, avladıkları kuşların etlerini ve tüylerini satan esnafın bir kısmı avcı kuşlardan yararlanır. Kafes kuşu yakalayan avcılar ise tuzak ve ökselerle kullanır. Kuşlar dışında avlanan kara hayvanları karaca, kunduz, porsuk, siğın, tablalıdır.

Kapsam dâhilinde metinde 112 hayvan ismi tespit edilmiştir. Bu hayvanların 53 tanesi (39 balık, 9 kabuklu deniz canlısı, 5 tanesi su hayvanı) deniz canlısıdır. 59 kara canlısının 53 tanesi kuş (38 avlanan, 15 avlayan), 6 tanesi (5 avlanan ve 1 av köpeği) dört ayaklı kara hayvanıdır. Tespit ettiğimiz avcı kuş adlarında Türkçe (%53 - 6) kelimelerin baskın olması, Türklerin çok eski devirlere dayanan kuşla avlanma pratiklerine bağlanabilir. Avcı kuş adlarının %7'sinin (1) Türkçeye uzun süre komşuluk yapan Moğolcadan geri ödünleme olması da bu görüşü destekler. Ar.+T. yapısındaki birleşik kelimelerde asıl kuş adı (doğan) Türkçedir. Tartışmalı olan kelimenin (balaban) de Türkçe olma ihtimali bulunmaktadır. Bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda avcı kuş adlarının %80'inin Türkçeye ilişkili olduğu görülür. Avcı kuş adların %13'ü (2) Farsça, %7'si (1) ise Yunancadır. Türklerin avcı özellikleriyle ilgili olduğu öne sürülebilecek diğer veri, etini yemek yahut tüylerinden faydalanmak için avlanan kuş adlarında Türkçe'nin (%82 - 14) oldukça baskın olmasıdır. Bu kategoride tespit edilen diğer kelimelerin %12'si (2) Arapça, %6'sı (1) Farsçadır. Güzel sesi/tüyleri nedeniyle avlanan/yakalanan kuş adlarında Türkçe en yüksek orana (%25 - 6) sahiptir. Bu kategorideki diğer kelimeler Yunanca (%13 - 3), Farsça (%8 - 2), Arapça (%8 - 2), Moğolca (%4 - 1) kökenlidir. Dört ayaklı kara hayvanı

adlarının %68'si (4) Türkçedir. %16'lık kısma (1) denk gelen tartışmalı kelime “zağar”dır. Anadolu'ya Oğuzlar tarafından getirildiği düşünülen ve “Türk köpeği” olarak bilinen bu hayvanın isminin de Türkçe olacağı kanısındayız ancak bunu ilmî anlamda öne sürmek için net bir veri yahut açıklamaya ulaşamadık. %16'lık kısma denk gelen diğer kelime (tablalı), Latince/Yunanca kaynaklı bir kelimeye getirilen Türkçe ek ile oluşturulmuştur. Balık isimlerinde Yunancanın (%72 - 28) baskın olduğu görülür. Türkçe kökenli kelimelerin oranı %18 (7), Slav (Rus. / Bulg.) dillerinden kelimelerin oranı %5 (2)'dir. Arapça kökenli (%2,5) ve muhtemel yansıma sese getirilen Yunanca ek ile oluşturmuş (%2,5) birer kelime bulunur. Kabuklu deniz hayvan adlarının %67'si (6) Yunanca, %22'si (2) Türkçe, %11'i (1) İtalyanca kökenlidir. Diğer deniz canlıları kategorisinde ele aldığımız deniz canlılarının %60'ı (3) Türkçe, %20'si (2) Yunanca, %20'si Türkçe-Yunanca yapılı birleşik kelimedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânu Lugât'it-Türk

DS: Derleme Sözlüğü

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish

RH: Rasûlid Hexaglot

SN: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 1.

TETT: Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati

TS: Tarama Sözlüğü

KAYNAKÇA

- Acaroğlu, M. T. (2016). Türkçeden Bulgarcaya geçen kelimeler sözlüğü. Trakya Üniversitesi.
- Ahmed Vefik Paşa (2000). Lehce-i Osmânî. Recep Toparlı (Hzl.). TDK.
- Alyılmaz, C. (2013). Türk kültüründe kaplumbağa. Ü. Gürsoy, F. G. Dilek, D. Ergönec Akbaba, F. Ersoy, Y. Kartallıoğlu, H. Yazıcı Ersoy (Ed.). Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı içinde (s. 141-164). Akçağ.
- Alyılmaz, C. (2021). Bilge Tonyukuk yazıtları. TDK.
- Aslan, M. (2020). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud fi İlmi't-Tıbb. TDK.
- Atalay, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi. (4 Cilt). TDK.
- Ayverdi, İ. (2016). Misalli büyük Türkçe sözlük (Kubbealtı Lugatı) (Cilt1-3). Kubbealtı.
- Batmanov, İ. A. ve Kunaa, A. Ç. (1963). Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti tuvi I. Kızıl.
- Battal, A. (1934). İbnü-Mühennâ lûgati. Devlet Matbaası.
- Bilge, R. (1945). İstanbul kütüphanelerinde bulunan baznameler. İ.Ü. Türkiyat Mecmuası, VIII(8), 169-182.
- Bingel, F. (2016). Deniz biyolojisi ve balıkçılık ilgi alanındaki bazı terimler ve tanımları. 16.10.2023 tarihinde http://old.ims.metu.edu.tr/DenizSozluk/index_tr.html adresinden edinilmiştir.
- Boeschoten, H. (2023). A dictionary of early middle Turkic. Brill.
- Caferoğlu, A. (1972). Türklerde av kültü ve müessesesi. VII. Türk Tarih Kongresi - 25-29 Eylül 1970 - Kongreye Sunulan Bildiriler: C 1. (169-175). TTK.
- Çağbayır, Y. (2017). Ötüken Osmanlı Türkçesi sözlüğü. Ötüken.
- Çoruhlu, Y. (1995). Türk sanatında hayvan sembolizmi. Seyran.
- Çoruhlu, Y. (2002). Türk mitolojisinin anahatları. Kabalcı.
- Dankoff, R. (2004). Evliya Çelebi seyahatnamesi okuma sözlüğü. (Semih Tezcan, Çev.). Sanat.
- Dankoff, R., Kahraman, S. A. ve Dağlı, Y. (2006). Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi topkapı sarayı kütüphanesi Bağdat 304 yazmanın transkripsiyonu - Dizini: I. Kitap. Yapı Kredi.
- Derleme Sözlüğü (Cilt I-XII) (1993). TDK.
- Dever, A. ve İslam, A. (2015). Tarihsel süreç içerisinde Türk kültüründe spor algısı. Manas Sosyal Araştırma Dergisi, 4(5), 46-61.
- Divitçioğlu, S. (2000). Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg). Yapı Kredi.
- Doerfer, G. (1963-1973) Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen und Timuridenzeit (4 Cilt). Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1963-1973). Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen und Timuridenzeit (4 Cilt). Wiesbaden.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâtî't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. TDK.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. (2. baskı). Bizim Büro.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. Kabalıcı.
- Furat, A. (2013). İslam hukukunda “Avcılık” (Fıkıh Kitaplarındaki Kitabu’s-Sayd Bahsinden Modern Avcılığa Bakış). *Ekev Akademi Dergisi*, 17(55), 225-242.
- Grønbech, K. (1959). The steppe region in world history. *Acta Orientalia*, XXIII, 43-56.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü* (2 Cilt). TDK
- Güven, Ö. ve Hergüner, G. (1999). Türk kültüründe avcılığın temel dayanakları. *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, 32-38.
- Hacamatov, A. ve Albörüev Ş. (1959). *Qumuqları Yır Xaznası*. Mahaçqala.
- Hacıgökmen, M. A. (2012). *Türkiye Selçuklularında Avcılık*. Kömen.
- Hacıgökmen, M. A. (2018). *Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar*. SUTAD,43, 325-339.
- Halasi-Kun, T., Golden, P., Ligeti, L. ve Schütz, E. (2000). *The King’s Dictionary, The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (Peter Golden, Ed.). Brill.
- Hambis, L. (1957). Notes sur trois tribus de l’Yenissei supérieür: Les Us, Qapqanas et Telengüt. *Journal Asiatique*, CCXLV, 25-36.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. (Ece Korkut ve İsmet Birkan, Çev.). Simurg.
- İzbudak, V. (1936). *Atalar Sözü*. TDK.
- Kahane, H., Kahane, R. ve Tietze, A. (1958). *The Lingua Franca in the Levant*. University of İllinois Press.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. TDK.
- Kartay, D. (2019). *Türk İzci Köpeği Zağar*. Sergi.
- Keskin, Y. Z. (2007). Hadislere Göre Avcılık ve Avlanma Esasları. *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, 5(1), 33-48.
- Koç, B. (2006). Tanzimat Sonrası Hukuk Metinlerinde Çevre Bilincinin Arka-planı Olarak “Av Yasak ve Sınırlılıkları” Üzerine Bazı Düşünceler. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 271-281.
- Kur’an-ı Kerîm (1973). DİB.
- Mau-Tsai, L. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe) I (Text)*. Harrassowitz.
- Ni’metullah A. (2015). *Lügat-i Ni’metullah*. Adnan İnce (Hzl.). TDK.
- Onay, İ. (2015). İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 8(41), 516-525.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. TDK.

- Ögel, B. (1991). İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi - Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre. TTK.
- Ögel, B. (2010). Türk Mitolojisi I. TTK.
- Öztürk, N. (2008). Osmanlı Kroniklerinde Av. Gürsoy-Naskali, E. ve Altun, H. O. (Ed.) Av ve Avcılık Kitabı içinde (1. bs., s. 65-71). Kitabevi.
- Redhouse, Sir J. (2000). Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük. SEV.
- Ross, E. D. (1994). Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü. (Emine Gürsoy Naskali, Çev.). TDK.
- Roux, J. P. (1998) Türklerin ve Moğolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Said Polat, Göçebe Türklerde Avcılık. Gürsoy-Naskali, E. ve Altun, H. O. (Ed.) Av ve Avcılık Kitabı içinde (1. bs., s. 59-60). Kitabevi.
- Seyhülislâm Mehmed Esad Efendi (2022). Lehçetü'l-Lügât. H. Ahmet Kırkkılıç (Hzl.). TDK.
- Sümer, F. (1953). Türklerde avcılık. Resimli Tarih Mecmuası, 4(12), 2403-2407.
- Şemsettin Sâmî (2004). Kâmûs-ı Türkî. Kapı.
- Şemsettin Sami (2013). Kâmûs-ı Türkî. Kapı.
- Şükrü, Y. (1988). İslam'da avcılık. Gelişim.
- Şükürov, Q. (2009). Safevilerde av geleneğinin oluşumu ve I. Şah İsmail dönemi av merasimleri. Acta Turcica, 1(1), 56-71.
- Tarama sözlüğü (Cilt I-VI) (1995). TDK.
- Tekin, T. (2004a). The first Altınkök inscription. Y. Emine ve Demir N. (Hzl.), Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri (1. bs., s. 537-554). Öncü.
- Tekin, T. (2004b). Hemçik Çırgakı Yazıtı. Y. Emine ve Demir N. (Hzl.), Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri (1. bs., s. 578-587). Öncü.
- Tietze, A. (2021). Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati (2. bs., Cilt I-VIII), Y. Emine ve Demir N. (Ed.). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). Kıpçak Türkçesi sözlüğü. TDK.
- Tulum, M. (2011). 17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı. TDK.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Güncel Türkçe sözlük. 16 Ekim 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- User, H. (2007). Runik harfli Türk yazıtlarında av. Dil Araştırmaları Dergisi, 1(1), 49-599.
- Üçbaş, K. (1999). Avcının temel eğitim kitabı. 4 Renk.
- Vernadsky, G. (1938). The scope and contents of Chingis Khan's Yasa. Harvard Journal of Asiatic Studies, 3(3/4), 337-360.
- Yalçın, S. K. (2018). "Yengeç" sözcüğünün etimolojisi üzerine bir değerlendirme. Tarih Okulu Dergisi (TOD), 11(35), 396-405.
- Yılmaz-Önder, S. (2009). Oğuz resmi ile avlanma. Acta Turcica, 1(1), 12-21.
- Yılmaz, O. ve Ertuğrul, M. (2011). Some morphological traits of the zagar (erect-ear) Dog in Turkey. Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 1(2), 107-112.

Fonksiyonel Dini Bir Kurum Olarak Mescitler “Azerbaycan Örneği” *Masjids as a Functional Religious Institution “The Case of Azerbaijan”*

Cengiz MÜRSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, cmursel@bingol.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-7897-5698

Özet

Azerbaycan coğrafyası, İslam’la teması başladığı andan itibaren mescitler aracılığıyla İslam’ın yayılması ve halk arasında benimsenmesi sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu mescitler, sadece ibadet yerleri olarak kullanılmakla kalmamış, aynı zamanda İslami değerlerin toplum içinde yaygınlaştırılması ve temel dini eğitimin verilmesi gibi işlevleri üstlenmiştir. Yerleşim bölgelerine ve savunma kalelerine inşa edilen bu mescitler, çok yönlü kullanımlarıyla birlikte, ilim ve ibadet merkezleri haline gelmiştir. Bu bağlamda mescitler, Azerbaycan halkına Kuran-ı Kerim’i okuma ve İslam dini hakkında temel dini bilgileri öğrenme fırsatı sunarak ciddi bir katkı sağlamıştır. Şehirlerdeki mescitlerin sayısının artması, bu bölgelerin ilim, irfan ve medeniyet açısından zenginleştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Mescitler ve çevresindeki ilim ocakları, Azerbaycan coğrafyasında yetişen ilim insanlarının eğitim ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışma, Azerbaycan’da İslam’ın yayılmasının tarihsel sürecini ve bu süreçte mescitlerin din/dini eğitim-öğretim alanındaki işlevlerini ve önemini incelemektedir. Aynı zamanda mescit merkezli din eğitim hizmetlerinin toplumsal katkılarını değerlendirmektedir. Çalışmada, bölgenin İslam’la tanışması ve mescitlerin bu süreçteki rolü, Çarlık Rusya ve Sovyet Rusya dönemlerindeki mescit merkezli din hizmetleri ele alınmaktadır. Ayrıca çalışmada, Azerbaycan’ın bağımsızlık sonrası dönemde devletin dini mabetlerle ilgili aldığı kararları ve mescitlerin iç ve dış hizmetleri açıklanmaktadır. Bu bağlamda, çalışma Azerbaycan’da tarih boyunca devam eden mescit eğitiminin bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerini karşılaştırarak, literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Mescit, İlim, Bağımsızlık, Çarlık, Sovyet Rusya’sı

Abstract

Since the beginning of its contact with Islam, the geography of Azerbaijan has made significant contributions to the spread of Islam and the adoption of Islam among the people through masjids. These masjids were not only used as places of worship, but also undertook functions such as spreading Islamic values in the society and providing basic religious education. These masjids, built in residential areas and defensive fortresses, have become centres of knowledge and worship with their versatile use. In this context, masjids have made a significant contribution by providing the people of Azerbaijan with the opportunity to read the Holy Quran and learn basic religious knowledge about Islam. The increase in the number of masjids in the cities was accepted as an indicator of the enrichment of these regions in terms of knowledge, wisdom and civilisation. Masjids and the centres of knowledge around them played an important role in the education and development of the scholars who grew up in Azerbaijan. This study examines the historical process of the spread of Islam in Azerbaijan and the functions and importance of masjids in the field of

religious education and training in this process. It also evaluates the social contributions of masjid-centred religious education services. In the study, the introduction of the region to Islam and the role of masjids in this process, masjid-centred religious services in Tsarist Russia and Soviet Russia periods are discussed. In addition, the study explains the decisions taken by the state in the post-independence period of Azerbaijan regarding religious sanctuaries and the internal and external services of masjids. In this context, the study aims to fill the gap in the literature by comparing the pre- and post-independence periods of masjid education in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Masjid, Science, Independence, Tsarist, Soviet Russia

Hız Ömer zamanında başlayan Azerbaycan'ın fetih (Taberî, ts, s. 154) harekâtı yüz yıla yakın süren mücadelelerden sonra 705 Emeviler döneminde tamamlandı. Bu süreçte Arap birlikleri fethettikleri şehir, kasaba ve köylerde yerli halkı dini baskı altına almamışlar ve tam aksine onlara kendi inançlarını yaşama serbestliği vermişlerdir. Bir taraftan da Hız Ömer Müslümanların fethedilen coğrafyaya İslam inancını yaymaları için yerleşmelerini sağlamıştır (Belâzurî, 1987, s. 459). Bu nedenle Arap birliklerinin fethettikleri şehirlere hem ibadet etmek hem de bölge halkının İslam inancı ile tanışmalarını sağlamak amacıyla ilk inşa ettikleri binalar mescitler olmuştur. Ancak yerli yönetim ve Arap birlikleri arasında yaşanan sorunlardan dolayı Azerbaycan'da İslam inancının toplum arasında yaygınlaşması Hız Osman döneminde başlayan ve Emeviler döneminde de devam eden iskân politikasıyla hızlanmıştır (Memmedov, 2007, s. 45). Böylelikle İslamiyet'in buralarda hâkim olması ve insanların İslam'ı kabul etmesi, hem millî birliğin sağlanmasında hem de ülkenin istikrarlı bir hayata geçişinde önemli rol üstlenmiştir (Taştan, 2001, s. 11).

Emeviler döneminde mescitlerdeki eğitim yöntemleri hem hilafet merkezinde hem de hilafetin ilhak ettiği şehir ve kasabalarda benzerlik göstermektedir. Nitekim Medreselerin yaygınlaşmasıyla devam eden bu benzerlik Çar istilasıyla çok geçmeden değişime uğrayacaktır. Ayrıca İslam dini/inancı, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çeşitli etnik zenginliğe sahip Kafkas toplumları arasında hâlen devam eden tek birleştirici güç olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'daki mescitlerin eğitim-öğretimdeki fonksiyonlarını tarihsel sürece göre kademeli olarak değerlendirmek gerekmektedir. Her dönemin şartları dikkatle incelendiğinde her birinin kendine münhasır özelliklerine şahit oluruz. Nitekim 7.-19. yüzyıllar arasında, İslam inancı Azerbaycan cemiyetinin siyaset, eğitim, kültür, ilim, şeriat ve siyaset gibi tüm alanlarına sirayet ederek toplumun yaşam biçimini oluşturmuştur. Sonuç olarak İslam inancı Azerbaycan cemiyetine dinî, ilmi, medenî ve kültürel anlamda kazandırdığı değerler asırlarca devam etmiştir. Nitekim bu gelişmelerin toplumda yaygınlaşması, bir yaşam biçimi hâline gelmesi ve zamanla bir kültüre dönüşmesinde dönemin eğitim-öğretim ve ilim ocakları olan mescitlerin katkıları inkâr edilmeyecek fazladır.

Dinlerde mabetlerin temel kuruluş amaçlarını ve işlevlerini incelediğimizde ortak noktalarının ibadet olduğunu görürüz. Ayrıca kutsallık atfedilen bu mekânların diğer ortak bir noktası ibadetgâh dışında inananlar için dinî eğitim-öğretim fonksiyonlarını üstlenen birer eğitim kurumu olmalarıdır. Diğer peygamberler gibi Allah resulü (s.a.v.) inşa ettirdiği Mescid-i Nebi'nin bir bölümünü Medine toplumuna eğitim-öğretim için ayırarak, asırlardır devam eden ve İslami değerlerin öğretilmesini sağlayan, mükerrer insan yetiştiren eğitim kurumlarının temelini oluşturmuştur. Nitekim dinî mesajların iletme ve paylaşılma sürecinde iletişim ve duyguların en yoğun yaşandığı yer, hiç kuşkusuz ki mescitlerdir. Bu yönüyle mescitler kuruldukları ilk günden itibaren yaş ve cinsiyet farkı gözetmeden kapısını herkese açmıştır.

İslam tarihinde mabetler câmii, mescit, musalla, namazgâh gibi çeşitli isimlerle anılır olmuştur. Günümüzde camii ve mescidin doğrudan İslam mabedini kastetmesi (Baltacı, 2016, s. 117) ve Azerbaycan Türkçesi geleneğinde yaygın olarak toplu namaz kılınan yerlere “*Cüme Mescidi veya Mescid*” (Komisyon, 2006, s. 350) kavramlarının kullanılması nedeniyle biz de çalışmamız da “Mescit” kavramını tercih ettik. Örneğin: “Bakü Merkez Mescidi, Şamahı Cüme Mescidi, vb.”

İslam'ın ilk tebliğ yıllarından itibaren Müslümanların hayatlarında çok önemli bir yeri olan mescitler, eğitim-öğretim, sosyal dayanışma, bütünleşme ve toplumsal sorunların görüşüldüğü çeşitli faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde öncülük eden kurumların ilki olmuştur. İslam Medeniyetinde müesseseleşen mescitler, bu bağlamda ibadet yeri olma dışında, iman, ahlak ve dinî değerler gibi birçok unsurun her yaşta bireye öğretildiği eğitim kurumlarından biri olmuştur. Bu bağlamda birey/ler din ve hayat ile ilgili ilk bilgi ve tecrübeyi burada yaşayarak, bir bakıma benliğini ve kişiliğini burada edindikleri bilgiler sayesinde inşa etmişlerdir. Böylelikle İslam tarihinde mescitler/camiler eğitim öğretim hizmet durumuna göre hem ilk ilkokul hem de ilk yüksek eğitim veren kurum olma özelliğini kazanmıştır (Çelebi, 1976, s. 95; Dağ & Öymen, 1974, s. 71; Pedersen, t.y., s. 47). Mescid-i Nebi hizmete tahsis edildiği andan itibaren burada ders halkaları düzenlenerek (Önkal, 2010, s. 302) İslam'ın temel mihenkleri öğretilmeye ve anlatılmaya başlanmıştır.

Tarihî süreç içerisinde Azerbaycan'ın dinî hayatını incelediğimizde İslam'a kadarki döneme kadar bu coğrafyanın “Totemizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlık” gibi değişik inanç ve dinlere ev sahipliği yaptığına şahit oluruz. Bu nedenle ülkede zamanla Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlık (İ. Aliyev, 1993, s. 112; Mammadov, 2006, s. 22) gibi muhtelif dinî inançlara halk nezdinde rastlamak mümkündür. İslam ordusunun Azerbaycan'a geldiği tarihlerde iktidarda Hristiyan Albaniya yönetiminin olması sebebiyle Azerbaycan coğrafyasında bu dönemlerde hâkim ve yaygın din Hristiyanlıktı. Nitekim

Azerbaycan'ın kuzeybatısında kalıntıları bulunan Alban kiliselerinin varlığı, Hristiyan inancının buralarda yaygın olduğuna örnektir.

Bu çalışmada, Azerbaycan'ın fetihler sonrası İslam'la tanışmasından sonraki dönemde mescitlerin toplumsal, kültürel ve ilmi anlamda katkı ve etkisi araştırılmaktadır. Bu nedenle İslam müesseselerinden ve ibadetgâhlarından olan mescitlerin Azerbaycan toplumuna geçmiş ve günümüzde hangi alanlarda değişim ve gelişim sağladığı hususlar çalışmanın ana konusudur. Ayrıca bu çalışmada mescitlerin kültürel, ilmi ve medeni anlamda Azerbaycan toplumuna katkılarını tespit etmek çalışmanın hedeflerindedir. Bu bağlamda bu çalışmada, güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılan Kafkasya bölgesi geniş coğrafi alanı ihata etmesi ve stratejik ehemmiyeti haiz olduğundan, çalışmanın sağlıklı olması açısından biz Güney Kafkasya bölgesindeki mescitlerin tarihsel süreçteki faaliyetleri ile sınırlandırdık. Nitekim Güney Kafkasya'da eskiden beri İberiya/Gürcistan, Albanya / Arran /Azerbaycan ve Ermenistan devletleri, fazla değişime uğramadan günümüze kadar aynı arazilerde varlıklarını devam ettirmişlerdir (Tavkul, 2002, s. 11). Öncelikle konuyla ilgili tarihî kaynaklar, kitaplar ve alanla ilgili tezler incelenmiştir. Bunun yanı sıra betimleme, genel tarama modeli ve literatür taraması yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Çalışma üç ana başlıkta toplanmıştır, ilk başlıkta, Azerbaycan'ın İslam dini ile tanışmasıyla birlikte geleneksel İslam eğitimindeki mescitlerin din öğretimine katkılarında değinilmektedir. Bu başlık altında Azerbaycan'ın fethedilişinden sonra buraların ilmî, kültürel ve toplumsal gelişimine etki eden mescitler hakkında bir bakış açısı sunularak, hilafetin bölgede güç kaybetmesinden sonra kurulan devlet ve hanlıklardaki mescitlerin görevleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlıkta, işgalci ve sindirmeci politikalarıyla Azerbaycan arazilerinin Çar Rusya'sı tarafından işgali ve Sovyet Rusya'sının bölgede hâkimiyetini devamlı kılmak için, genelde din (İslam), özelde ise Müslüman toplumun eğitim-öğretimden sorumlu din adamları ve mescid merkezli din hizmetlerine yönelik hukuki yaptırımları ele alınacaktır. Son başlıkta ise 20. yüzyıl sonrası bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan halkının dinlerini öğrenmek için mescitlerin halka sağladıkları katkıları ve yönetimin multiculturalist anlayış çerçevesinde dinî mabetler hakkındaki kararlara dikkat çekilecektir.

Bu bağlamda makalede, bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerde mescit eğitiminin toplumsal, kültürel, ilmî ve dinî hayata katkılarının karşılaştırılması çalışmayı özgün kılmaktadır. Günümüzde Azerbaycan'ın İslam ordusu tarafından fethedilmesi, mevcut dinler, dini akımlar ve dinlerdeki dini eğitim ile ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılarak pek çok sayıda eser kaleme alınmış olmasına rağmen Azerbaycan'ın İslamlaşma sürecinde eğitim-öğretim müesseselerinden olan mescitlerin fonksiyonları ve toplumsal katkıları hakkında karşılaştırmalı çalışmanın olmaması, makaleyi özgün kılmaktadır.

1. İslâmî Dönem Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Günümüzde Azerbaycan’da mevcut dinler arasında en yaygın din, İslam dinidir. Azerbaycan birliklerinin ilk defa İslam’la/İslam ordusuyla karşılaşmaları/tanışmaları İran ve Azerbaycan arasındaki Kadisiye de gerçekleşen ve Sâsânî yönetiminin mağlubiyeti ile sonuçlanan Nihaved “Fethü’l-Fütûh” savaşı idi. Sâsânîler yönetimindeki Azerbaycan toprakları savaş sonunda Arap birlikleri tarafından fethedilmiştir. Bu savaşla Azerbaycan’ın kaderi belirlenmiş ve kapıları İslam’ a açılmıştır (Fayda, 1990, ss. 292-293).

Bu savaştan sonra Arap birlikleri Azerbaycan topraklarına aralıklı olarak akınlar düzenlemeye başladılar. Hz. Ömer döneminden itibaren bölgenin İslamlaşması için büyük gayretler sarf edildi. Hatta Hz. Ömer muhtemelen buradaki dinî ve kültürel ritüellerin farklılıklarından haberdâr olduğundan, komutanlarına kendilerine uzak olan toplumların inanç ve davranışlarına karışmadan, karşısındakini üzmeden yeni şartların ve yeni düzenlemelerin uygulanmasını önermiştir (Taberî, ts, ss. 154-155; Bünyadov, 2007, ss. 79-80; Zeyneloğlu, 1931, s. 49).

Böylece İslam inancının Kafkasya coğrafyasına nüfuz etmesi ve yayılması günümüzde hâlen var olan Derbent şehrinin fethiyle başlamıştır. Bu dönemlerde ülkenin kendine has dinî ve etnik yapısı, İslam birliklerini burada ciddi mukavemetle karşı karşıya bırakmıştır. Hatta Azerbaycan’ın ilk fetih yıllarında mevcut yönetimle Arap komutanları arasında yapılan anlaşmalar incelendiğinde, bölge halkına İslam’ı kabul etme yerine, sadece vergi vermeleri, Arap askerlerini ihtiyaç halinde evlerinde misafir etmeleri ve antlaşmaya sadık kaldıkları sürece dinlerine devam edebileceklerini açıkladıklarını görmekteyiz. Yani yerli halkı İslam’ı kabul etmeleri için serbest bırakmışlardır.

Zamanla inanç çatışmaları (Şamiyeva, 2019, s. 11) ve yerli halkın baskınları sonucunda bölge kontrolünü kaybeden hilafet ordusu, iktidarını koruyabilmek ve toplumu İslam ile tanıştırmak için çeşitli politikalara başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu politik çıkışlardan biri ve en önemlisi Hz. Osman’ın girişimleriyle Erdebil merkezi yönetimi altında yerli halkı Müslüman Arap yönetiminin kabulü ve isyanlarını bastırmak için Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerine asker ve Arap aileler yerleştirerek, İslâm’ın bu yerlere hâkimiyeti için gayret etmiştir. Böylece bölgede ilk tebliğ faaliyetleri ve teşebbüsleri Hz. Osman ile başlamıştır. Nitekim Hz. Osman’ın göç politikasıyla yerleştirilen Müslüman Arap kabilelerle kaynaşma sonrası yerli halk arasında İslam inancı hızla yayılmıştır. Bu teşebbüslerin sonucunda Azerbaycan’da ilk mescit Hz. Ali zamanında Azerbaycan valisi olan Eş’as b. Kays el-Kindi tarafından Erdebil’de inşa edilmiştir (Z. M. Bünyadov, 1991, s. 319). Kanaatimizce bu mescidin fetih sırasında askerlerin ibadeti için yapılan mabetlerden farklı yönü, onun büyüklüğü ve ayrıca İslam ile yeni tanışan insanları söz konusu yeni dine çekmesidir. Böylece iskân politikasıyla İslam inancının bölgeye yayılması hızlanmıştır. Bir

başka kaynakta ise, Azerbaycan valileri Arap kavimlerini yerleştirdikleri şehir ve kasabalara halkın ilimsiz kalmaması ve bölge halkının İslam'ı tanınması/tanışması (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 3) için mutlaka oraya mescit ve okul yapmışlardır (Geniyev & İsmayılova, 1999, s. 10; Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). Malum mescitler insanların duygu ve hislerinin yoğun yaşanması yönüyle toplumun en çok sosyalleştiği mekânlardı. Aynı zamanda nerde bir mescit inşa edilmişse mutlaka orada bir canlılık görülmüştür (Heyet, 1981, s. 60).

Nihayetinde 705 yılında Azerbaycan topraklarının tamamını fetheden Emevi iktidarı (Memmedov, 2007, s. 45), buraları da diğer fethettikleri yerler gibi emirlik sistemiyle yönetmeye başladı. Emevi iktidarı Hz. Osman'ın iskân siyasetini takip ederek, Azerbaycan'ın o dönemdeki ticaret merkezi konumunda olan şehirlerine Arap kabilelerini yerleştirmeye özen gösterdi. Getirilen kabileler arasında sorunların çıkmaması için komutanlar kabileleri mahalle mahalle yerleştirmiş ve bu kabilelere kendi kavimlerinin adını taşıyan mescitler inşa etmişlerdir. Nitekim Derbent şehrinde “Musel”, “Filistin”, “Şam”, “Urdun”, “Cezayir” ve başka adlarla bir sıra mescitlerin varlığı buna örnektir (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). İlk başta sadece Müslüman Arap kavimleri için inşa edilen bu mescitlere ilerleyen senelerde Arap olmayan Müslümanlar da gelmeye başlamışlardır (Velihanlı, 1993, s. 55). Hatta tarihe meydan okuyan ve günümüze kadar gelen, 733 yılında Derbend ve 743 yılında Şamah'ı şehirlerindeki (Fetullayev & Fıqarov, 2006, s. 26) mescitlerin inşa edilme sebepleri ibadet ve Müslüman halkı buralara toplamaya çalışmaktır.

Emevi yönetimi Azerbaycan'ın Kafkaslarda stratejik bir yer olması (Bünyadov, 2007, s. 129) nedeniyle buraların ilim, irfan, sanat ve birçok alanda gelişmesi için Doğu'daki tüm gelişmeleri buralara taşımıştır. Bu durum zamanla buraların ilim merkezi olmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim kaynaklarda, İslam komutanlarının fethettikleri Azerbaycan topraklarında özellikle büyük ve stratejik ehemmiyeti olan şehirlere inşa ettikleri ilk binalar olan mescitler bu amaçla inşa edilmiştir (Fayda, 1998, s. 324; Numani, 1986, s. 193). Mesela o dönemde merkezi konumdaki şehirler -Şamahı, Bakı, Derbend, Gebele ve Berde- örnek olarak gösterilebilir. Bu mescitler gerek ibadet gerekse de kurumu gibi hizmet ederek ihtiyaca yönelik (Ebilova, 2010, s. 126; Kazıcı, 2015, s. 340) birçok sosyal ve eğitsel fonksiyon üstlenmişlerdir. Bu bağlamda inşa edilen mescitlere dinî tebliğ ve talim için Şam ve diğer Arap şehirlerinden Azerbaycan şehirlerindeki medreselere din görevlisi ve fakihler göndermişlerdir (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). İnşa edilen mescitlerde öğretilen ilk bilgi Arap elifbası ve Kur'an-ı Kerim kıraati olmuştur. Hatta fetih bölgelerindeki ilk Kur'an okuma tedrisi faaliyeti 640 yılından itibaren halife Hz. Osman zamanından itibaren devam eden bir eğitim şekliydi. Eğitime yedi ve sekiz yaşında alınan çocuklara burada Kur'an Kerim okuma ve bazı Arapça bilgiler öğretiliyordu. (Geniyev & İsmayılova, 1999, s. 10). Bu çalışmalar sonucunda Azerbaycan halkı dinî olduğu

kadar ilmî ve kültürel alanda da büyük anlamda değişiklikler yaşamış ve böylece Azerbaycan Türkçesine pek çok Arapça kelime karışmıştır (Şihaliyev & Budakova, 1978, s. 135). Zamanla bölgenin tamamen fethedilmesi, talim-tedrisin Arapça olması ve yazılan tüm ilmî eserlerin Arapça olması hasebiyle resmi dil de Arapça olmuştur (İsmayılov, 1993, s. 114). Muhtemelen Maharamov’un “*Şirvan ve Dağıstan da İslam’ı gönüllü olarak kabul etmiştir*” (Maqaramov, 2007, s. 46) sözleri bu duruma açıklık getiriyor. Böylece var olan millî ve etnik yapı zamanla arka plana itilerek yerini herkesin bir araya gelebileceği ve ortak fikirde birleşebileceği dinî mensubiyet ortak değer hâline dönüşmüştür.

Emevi yönetiminden sonra iktidara geçen Abbasilerin en önemli katkılarından biri de emirliklerindeki şehir ve kasabaların gelişimi için kültürel, mimari ve sanat alanında sayısız imar faaliyetlerinde bulunmalarıdır. Mescitler aslında Müslümanların ilk maarif ocaklarıydı. Mescid mekteplerinde Arap dili sesli olarak öğretiliyor ve Kur’an metinlerini merkeze alarak Arap dilinin öğretilmesine özen gösteriliyordu. Bunun sonucunda din, toplumsal hayatın sosyal ve kültürel bütün sahalarına nüfuz ederek onları dinî hukuk normlarına göre yeniden düzenlemiştir (Ehedov, 1991, s. 30).

Azerbaycan’da VIII.-XVII. asırları arasında İslam mabet mimarisinin gelişim ve yaygınlaşma süreci üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama malum İslam ordusu bir yerleri fethettikten sonra buraların ihyası için şehirdeki mevcut büyük mabedi İslam inancına uygun hâle getirerek mescide çevirmektir (Aşurbeyli, 1997, s. 34). Nitekim Azerbaycan’da mescit mimarlığında diğer dinlerdeki mabetlerin izlerinin görülmesi bu nedendir. İkinci aşamada ise o beldede mescit inşasına uygun olan bir araziye satın alarak buraya bir mescit inşa ederlerdi (Fayda, 1998, s. 324; İsmayılov, 1993, s. 115; Kalankatlı, 2006, s. 302). Bakü şehrindeki Zerdüştlerin ateşkesi olarak bilinen mabedin yerine yapılan Cuma Mescidi ve ayrıca VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen Ağsu şehri civarında inşa edilen mescitler buna örnek olarak gösterilmektedir. Bu gelenek sonraki dönemlerde devam etmiştir. Bu nedendir ki daha sonraki dönemlerde kilise, sinagog yanında bir mescidin var olması bu sebeptendir.

Dönemin bilgin ve âlimlerinin ilmi temelleri bu mescitlerde atıldığı için İslam âlimlerinin çoğunluğu derslerini mescitlerde öğrettiği gibi burada da dinlemiştiler. Bunun yanında birçok âlim ilmi tartışmalarını mescitlerde yapmıştır (Rahman, 1992, ss. 253-254). İslam tarihinde Hadis, Fıkıh, Usulu Kelam, Felsefe, Matematik, Tıp ve Kimya ilimlerinin ilk okutulduğu ve eğitiminin yapıldığı yerler yine mescitlerdir (Heyet, 1989a, s. 78). Bayraktar, mescitlerin eğitim-öğretimdeki fonksiyonlarını ve kurulan eğitim halkalarını şu şekilde açıklamıştır: “*Giderek gelişen ve medrese gibi görev yapan camilerde o devrin Kur’an, Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi dinî ilimlerle birlikte Felsefe, Tıp ve Astronomi gibi sosyal ve tabii ilimler de okutulmuştur. Bu yönüyle halka eğitim iki aşamalı şekilde gerçekleşmiştir, ilki Talebe ve ulemaya yönelik dersler,*

ikincisi ise halka hitap eden derslerdir. Bu bağlamda kurulan ilim meclislerinde; ilme meraklı her yaşta insanın bu meclislere katılabilme serbestliğini tanımış, hatta bu nedenle birçok mescitte birden fazla ders halkası oluşmuştur” (Bayraktar, 1999, s. 349). Nitekim ilk eğitimi kendi memleketindeki (Azerbaycan’daki) mescitlerde alan ilim hayranları; tahsillerini geliştirmek veya tamamlamak için hilafetin merkezi Bağdat’a, (Velihanlı, 1993, 60; İsmayılov, 1993, 114) Şam’a, Halep’e, Rey’e, Harezmi’ye ve Buhara’ya giderek tanınmış hocalardan eğitim almak için ilmi seferler yapmışlardır.

Abbasi iktidarının zayıflaması sonucunda Azerbaycan topraklarında küçük devletler kurulmuştur. Birbirlerinden bağımsız olarak kurulan bu devletler şunlardır; Sacılar veya Sacoğulları (879– 930), Salarılar (916–1090), Şeddâdiler (951–1075), Revvadiler (X. yüzyılın başlarında–1062), Şirvanşahlar (799–1656), (Heyet, 1989b, s. 490-499) Atabeyler (1108–1227) (Açıkgözoğlu, 1977, s. 111). Bu devletlerin neredeyse birçoğunun idari yöneticilerinin çoğunu Azerbaycanlaşmış Arap elit kesimi oluşturuyordu. Bu da devletlerin idare şeklinin ve gelenekten gelen din eğitimi uygulamalarının fazla değişime uğramadan az farkla VII.-VIII. asırlarda var olmuş idari biçiminin devam etmesi demekti (Heyet, 2007, s. 283-349). Kurulan devletler, aralıklı olarak gelişmiş Azerbaycan medeniyet ve kültürünün ilmi, maddi ve manevi değerlerinin tarih sahnesinden silinmesine engel olmakla beraber bu medeniyetin ilmi birikimlerinin günümüze kadar taşınmasına ve korunmasına köprü olmuşlardı. Özellikle tüm devlet adamları iktidarları sürecinde bu tarihî mirası devam ettirmek için hem İslami mimarinin öncüleri olmuş hem de iktidarındaki halkı dinî kanunlarla (şeriat) yönetmişlerdir. Böylece mescitler daima toplumda bir ilim ve irfan merkezi olmaya devam etmiştir.

Hanlıklar, idari yönetim ve ferdi adalet meselelerinde genel yönetimin belirlediği şeri ve örfi hukukun uygulamalarına tabi idiler (Baykara, 1966, s. 12). Böylece toplumsal problemlere yönelik iletilen soru ve problemler şeri hukuk bilginleri olan din adamları tarafından cevaplandırılmıştır. Cengiz Mürsel, “Özel imtiyaza sahip din adamları hanlıklarda sosyal, iktisadi, idari, dini görevleri dışında eğitim-öğretimden sorumlu zümrelerdiler” (2021, s. 63-65). Nitekim Resul Hüseyinli din adamlarının toplumdaki görev ve sorumluluklarının olduğunu “*Azerbaycan toplumunda kendilerine ait özellikleri, muhtarlıkları, hukuk ve görevleri olduğunu, efendi ve ahuntlar dini törenleri, tedbirleri ve en önemlisi Kur’an-ı Kerim’deki hükümleri uygulama yetkisine sahiplerdir*” şeklinde açıklamıştır (Hüseyinli, 1996, s. 5). Ayrıca tarihçi yazar Bünyadov ise hanlıklar dönemindeki eğitim faaliyetini şu şekilde açıklamıştır: “*Hanlıklar döneminde eğitim uygulamaları Azerbaycan’da geleneksel eğitim kurumları olan mescitlerde, mahalle mekteplerinde ve medreselerde yapıyordu. Başka İslam memleketlerinde olduğu gibi ilmi çalışmalar burada da Ülkenin merkezi mevkiinde olan büyük şehirlerde yaygın idi*” (Z. Bünyadov & Yusifov, 2005, s. 558-559).

Cengiz Mürsel “bu bağlamda tahsilli talebeler devlet yönetiminin üst kurum ve kuruluşlarına müderris, kadı, vaiz, molla, ahund ve değişik vasıflarla atanabilmekteydiler” (2022, s. 3).

Sonuç olarak, Hz. Peygamber döneminde Medine’de olduğu gibi Arap komutanları Azerbaycan’ı fethettikleri ilk günden itibaren inşa ettikleri mescitler, bölgenin ihyası için mühim roller üstlendiler. İnşa edilen mescitlerle Azerbaycan’da İslam dininin yaygınlaşması birkaç aşamada gerçekleşti. İlk olarak Hz. Ömer zamanından itibaren özellikle fethedilen memleketlerde çocukların ve yetişkinlerin dini meseleleri öğrenmeleri mescitlerdeki dini sohbet, vaaz, hutbe ve Kur’an’ı Kerim öğretimi sayesinde sağlandı. İkincisi ise mescitlerdeki halka eğitiminde okutulan Şiir, Fıkıh, Hadis, Kıraat, Tıp, Astronomi gibi ilmi öğretimlerle hem bölgede ilmi entelektüellik gelişti hem de tarihte Şirvan/Şirvani lakaplı din adamlarının yetişmesine katkıda bulunuldu. Bu bağlamda mescitler icra ettikleri dini eğitim-öğretim fonksiyonları bakımından yerli toplumun kültürel anlamda değişmesine katkıda bulundular. Böylece mescitler Orta Çağ’da Azerbaycan coğrafyasına dini, ilmi, kültürel, sosyal, siyasi ve medeni gelişim alanlarında katkıda bulunarak İslam kültürünün buralarda hâkim olmasını sağladılar. Nitekim mescitler İslam toplumlarında hem yapısal olarak –ibadet, toplantı, duyguların paylaşımı- hem de üstlendiği görev -eğitim, tebliğ, irşat, öğretim- nedeniyle bireylere ortak şuur ve inancın kazandırılmasını sağlayan mekânlar oldular. Böylece taşıdığı önem açısından mescitler her yaştan bireyi makam ve statü ayırımına gitmeksizin, bir araya getirerek onlara Allah’a kulluk bilincinin öğretilmesini sağladı.

2. Çarlık ve Sovyet Rusya’sı Dönemi Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Azerbaycan topraklarının stratejik ehemmiyeti, yer altı ve yer üstü zenginliği ile bölgedeki Osmanlı askeri gücünün zayıflaması Çar Sovyet’inin işgal planını hızlandırdı. Azerbaycan’da ilk ve en büyük Rus akınları, 1723’te I. Petro zamanında ülkenin kuzeyinde bulunan Derbent şehrinin işgali ile başladı. Ardi arkası kesilmeyen saldırılar sonrası hanlıklar¹ XVIII.-XIX. yy ‘da Rusya Çarlığı tarafından tek tek işgal edildi. Ayrıca 12 Ekim 1813 yılında Gülistan ve 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay anlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan toprakları tamamen Çar yönetiminin eline geçti. Antlaşmadan sonra Çarlık müstemleke ve Hristiyanlaştırma politikalarına hız verdi. Ayrıca Kafkas halkını tek elden

¹ Hanlıkların ilhak tarihi: Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbent, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Talış Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahcivan Hanlığı 1825, Revan Hanlığı 1826.

yönetmek için “Kafkasya Genel Valiliği” bölgeleri gübrniyalara² bölerek idare etmeye çalıştı.

Çar’ın tüm politik uygulamalarının asıl amacı toplumun “din, dil ve eğitim” gibi kültürün temellerini oluşturan değerlerini sarsarak zayıflatmaktı. Bu nedenle Azerbaycan’da güvenli etnik-sosyal çevre oluşturma ve daimi yerleşme çabaları doğrultusunda ikili politikayı takip ettiler. Bunların ilki Hristiyanlaştırma/Ruslaştırma politikası iken diğeri ise tüm politik uygulamaların esasını oluşturan Müslüman din adamlarını etkisiz kılmak ya da yanlarına çekebilme çabalarıydı. Hâlbuki Azerbaycan halkının ve birçok Türk toplumunun bu dönemlerde kimlik, düşünce, kültür, ilim, sanat ve kısacası insani estetik duygularının esasları İslam düşünce prensiplerine göre inşa edilmekteydi (Minahanım & Talipzade, 2019, s. 62). Bu nedenlerle mevcut yerel idari yapılarda köklü değişikliğe giderek Müslüman halkın kurumlardaki nüfuzunu azaltmaya çalıştılar. Bunun yanı sıra 1830 yılında bölgedeki senatolar Kutaysov ve Meçnikov İslam din adamlarına karşı uyguladıkları baskıcı siyasetleriyle birlikte, öteden beri yaygınlaştırmaya çalıştıkları Hristiyanlaştırma hareketlerine hız verdiler (Hüseynli, 1996, s. 56-58).

İlk zamanlar Çar Rusya’sı Azerbaycan topraklarına geliş amacının buradaki Hristiyan toplumlara savunma ve onların rahat etmelerini sağlama olduğunu söylemiştir. Bu tutum ve Çar’ın kendilerinin iç ve dış siyasetine karışmaması ve dürüst tavırlar sergileyip onlara karşı liberal tutumlarda bulunması, hanlıkların tepkisini üzerine çekmemiştir (Yunusov, 2004, s. 85). Cengiz Mürsel “Ancak general knyaz P. D. Sisianov yönetimine alamadığı hanlıkları” (2021, s. 58) tehdit edici ve kin dolu “*kâfir halk*”, “*kâfir Asyalı*”, “*kâfir yaramazlar*” (Umud Oğlu, 2004, s. 7) ve “*sineğin kartalla konuşması*” gibi ifadelerle sindirmeye çalışmış ve ağır vergilerle Çar’a tabi olmalarını istemiştir. Böylece o bu davranışlarıyla işgal ettiği topraklardaki halkı ruhen mağlup göstermek amacıyla menfur ifadelerle onları alçaltmaya çalışmıştır. Nitekim Türklere karşı acımasızlığıyla tanınan (Nusretoğlu, 2017, s. 184) Sisianov’un Çar-Baleken cemaatinin şehir ve kasabalarını yakıp yıkması aslında Çar’ın Güney Kafkasya’daki politikasının iç yüzünü açıklıyordu. Bunun bir diğer ispatı Gence hanlığının mağlubiyetini abartılı bir şekilde göstermek için şehrin vahşice talan edilerek harabeye çevrilmesidir. Savaş sırasında Müslüman tebaayla birlikte var olan Müslüman dinî mabetler de ciddi zarar görmüştür. Hatta savaş öncesi var olan birçok mescit³ savaşla yok edilmiştir (Quliyev, 2000, s. 17). Bununla yetinmeyen General Sisianov’un Müslüman tebaaya ikinci bir darbesi Gence’deki Cuma Mescidini Ortodoks kilisesine çevirmesiydi. (Baykara, 1966, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85). XIX. asır bir Rus askeri tarihçi N. Dubrovin, Gence şehrinin işgali sırasında

² Bir yönetim şeklidir. İlk kez I. Petro tarafından uygulanmıştır.

³ Bu kuşatma sırasında Gence şehrinde 15 mescit yıkılarak talan edilmiştir. Quliyev, s. 17

gerçekleşen zalimce bir olayı eserinde şöyle izah ediyor: “*Kuşatma sırasında 500 kadar Tatar (Azerbaycanlı) şahıs mescide sığınmıştı, bizim askerlere bir Ermeni’nin mescide sığınanlar arasında birkaç Dağıstan lezgisi var*” sözünü söylemesi üzerine mescittekilerin hepsini katlettiler” (Dubrovin, 1866, s. 284). Dubrovin’in sözlerinden anlaşılacağı üzere Çar askerlerinin savaş meydanında kendilerinden eman isteyen şahıslara karşı pek de anlayışlı davranmadıkları anlaşılmaktadır.

İşgaller sırasında Çar yönetimi yerli halkı var oldukları yerlerden sürmek ve nüfus bakımından sayılarını azaltmak için onların manevi değerlerine ve kutsallarına saldırma politikasını seçmiştir. Nitekim Osmanlılar zamanında İrevan’da 1582 yılında inşa edilen Cuma Mescidi İ. F. Paskeviç İrevan’ın işgalini ebedileştirmek adına Ortodoks kilisesine çevrilmiştir (Swietochovski, 2000, s. 42-43). O bu davranışlarıyla Müslüman halkı yıldırıma çalışmıştır. Ayrıca Çar taraftarları İrevan hanlığındaki Müslüman kimliğini yok etmek adına izlediği politikalarla bir bakıma halkı buralardan sürgün etmekle yetinmeyerek buralarda Müslüman medeniyetine ait olan birçok dinî abide ve dinî müessesleri de yıkmıştır. Örneğin o dönemlerde “hanlığa mahsus 1585 mescit ve 23 mekteple birlikte, Zengezur ve Eçmiyazin vilayetinde 850 mescit ve 1394 medrese-mektep ve çok sayıda medeniyet abidelerini” de dağıtmıştır (Abbasov, 2009, s. 154).

Hâkim yönetimin Ruslaştırma politikasında acımasız ve merhametsiz davranışlarıyla dini değerleri sindirmede, gelenek ve göreneklerinden uzaklaştırma denemeleri sert karakter taşımaktaydı (Merdanov, 2011, s. 1). Böylece bu gibi tutum ve davranışlar karşısında Müslüman tebaa hem siyasi hem de psikolojik yenilgiye uğratılmaktaydı. Sindirme politikasının devam etmesi durumuna Müslüman halk tepkilerini ayaklanmalar çıkartarak göstermişlerdir. Hatta 1826 yılında Çar’a şikâyet amaçlı yazılan bir mektupta yerel isyanların nedeni “Çar rejimine karşı Müslümanların umumi isyanı yalnız dine göre olmuştur” ifadeleri durumu açıklar mahiyettedir (Yunusov, 2004, s. 88). Özellikle Çar’ın vali ve senatolarının baskı ve zulümlerine karşı mücadelelerde ön saflarda yer alan din adamlarının olması her zaman çar yandaşlarına ciddi rahatsızlık vermekteydi. Kısacası din adamları Çar idarecilerinin sömürgeci, baskıcı, sindirmeci, yıldırıcı ve din karşıtı çok yönlü uygulamalarına karşı ciddi anlamda sorun olarak görülmekteydi. Nitekim 1830-1832, 1834 ve 1837 yılları arasında Sünnî nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki ayaklanmaları müritler ve onların yandaşlarıyla gerçekleştirmiştir (Sümbül, 1990, s. 11; Swietochowski & Mert, 1988, s. 27). Özetle farklı tarihlerde yaşanan isyan ve başkaldırmanın asıl sebebi valilerin ve askeri yönetimin Müslüman tebaaya karşı keyfi muamele etmesi ve inanç özgürlüklerini engellemesiydi. Resulzade bu durumu şöyle açıklamıştır; “*Hıristiyan ideolojisini benimseyen çar ve yandaşları yayılmacı politik uygulamaların asıl amacı İslam ve Türk âlemine karşı fikirler olduğunu beyan etmiştir*” (Resulzade, 1990, s. 22). Nitekim din adamlarının gazaplarını

üzerlerine çekmemeyi tercih eden Çar idarecileri bu sefer geri adım atma ve bazen de görmezden gelme gibi değişik siyasi uygulamaları tercih ettiler. Özetle din adamlarına karşı mücadele politikasını değiştirerek onları yanlarına çekme siyasetini izlemeyi tercih ettiler. Bu nedenle ilk olarak toplumdaki üst düzey din adamlarını ya yanlarına çekerek kendi yönetimlerindeki kurumlarda memur etmişler (Rezulzade, 1990, s. 20-21) ya da değişik politik yaklaşımlarla din adamlarını denetiminde tutarak etkisiz hale getirme yollarını denemişlerdir.

Ruslaştırma politikası esasen gereği Çar iktidarının bölgede siyasi-etnik olarak kalıcılığı için zaruri idi. Bu nedenle Rusya'da kendilerine muhalif olan tarikat mensuplarını işgal ettikleri şehir ve kasabalara yerleştirerek onlara evler ve kiliseler inşa ederek var olan yerli halkın Ruslaşmalarını sağladılar. Hatta Car-Balaken bölgesindeki İngiloy toplumuna zor kullanarak Hristiyanlaştırmaya çalıştılar. Böylece amaç iskân politikası sonucunda merkezi yerleşim yerlerinde Rus Hristiyan nüfuzu güçlendirmektir. Nitekim Ocak 1815 yılında Şamahı şehrinde bulunan ordu komutanı General N. F. Rtişşev de yayınladığı bir fermanla Bakü şehrinde yerleşen Çar asker ve aileleri için bir Rus-Ortodoks kilisesinin gerekliliğini bildirdi. Lakin yeni kilise yapmamak için farklı mazeret ve bahaneler öne sürerek önceden erzak dükkânı olarak kullanılan bir mescidi Ortodoks kilisesine dönüştürdüler. Daha sonra Kutsal Nikolay adıyla anılan, bu kiliseye görev yapması için Tiflis'ten Ortodoks David İvanov adlı bir din adamını görevlendirdiler (Ehedov, 1991, s. 21).

Sonuç olarak, hanlıklar yerel iktidarlarını kaybettikten sonra Çar'ın general ve valileri bölgedeki Müslüman nüfuzun azalması ve Hristiyanlığın bölgede hâkim inanca dönüşmesi için çeşitli ve çok yönlü bir politika izlemişlerdir. Bunlardan biri de koloniler halinde tarikat mensuplarını buralara yerleştirerek onlara aşırı dini, siyasi ve eğitim imtiyazlarıyla birlikte çok sayıda kilise ve ibadet evleri yapmalarını desteklemişlerdir. Tabii bunu yaparken de Müslüman tebaanın ibadet yerlerini (mescitleri) farklı nedenlerle ya yıkmışlar, ya kapatmışlar ya da yenilerinin yapımına müsaade etmemişlerdir. Ayrıca Azerbaycan'ın tarihî abidelerinden olan Bakü Şirvanşahlar sarayını yıkıp yerine kilise bile yapmayı istemişlerdir. Böylece Çarlık döneminde Rus ve Ermeni halkların ibadet etmeleri için Bakü'de ve ülkenin diğer vilayetlerinde inşa edilen kiliselerin sayısı 20'ye ulaşmıştır (Ehedov, 1991, s. 24). Bu durumu Babaşlı şöyle açıklıyor: Kapatılan mescitlerin sayılarının azalması neticesinde buralarda aktif görev alan din görevlilerinin sayılarının da hayli azalmış oldu. Ayrıca Müslümanların ibadetlerini engellemekle yetinmeyen Çar yönetimindeki Ortodoks kilise yetkilileri İslam inancını yalancı din olarak suçlayarak onu putperestlik ile eşit olduğunu duyurmuşlardır (Babaşlı, 2007, s. 219; Hüseyinli, 1996, s. 5). Böylece Çar yetkilileri İslam karşıtı aşığılama, hor görme, hakaret içerikli tutum ve davranışlarını dönem dönem sürdürerek, İslam inancının değerlerinin eksik ve

yetersiz olduğunu yerli halka göstermeye çalıştılar. Bunun yerine Çar’ın yani emperyalizmin onlara üstün bir medeniyet getirdiğini savundular.

Hanlıklar döneminde din adamları Azerbaycan cemiyetinde sosyal, ekonomik, ticari, hukuki, eğitim-öğretim ve din eğitimi gibi birçok alanda aktif idiler. Nitekim bu dönemde din adamları sosyal hayatta özel mevkileri, otonomları, hukuk ve toplum arasında otorite sahibi idiler. Ayrıca din görevlilerinden olan efendi ve ahuntlar dini meclis ve dini ayinleri hazırlamalarıyla birlikte, toplumda emr-i bi’l-ma’ruf nehy-i ani’l-münker görevini de üstlenmişlerdir (Hüseyinli, 1996, s. 5). Bu durum Çar idarecilerini din adamlarının yetki alanlarını kısıtlamak için ciddi kararlar almaya itmıştır. İlk olarak General Sisinov’un 1805 de “Yelizavetpol dairesi Müslümanlar ruhanilerine” yönelik kararında din adamlarını kendilerine bağımlı hale getirmek için din adamlarının hizmet alanları kısıtlanmıştır (Hüseyinli, 1996, ss. 84-85). İkincisi ise din adamlarına yönelik doğrudan müdahaledir. Özellikle Kafkas Rus Ordu komutanı General A. P. Yermolov’un 1816 yılındaki uygulaması bu bakımdan dikkat çekicidir. O, 1822’de Tiflis ahundunun evini denetleme sırasında evinde bulunan bir şahadetnamenin İran müçtehitleri tarafından verildiğini iddia ederek, onu görevinden kovmuştur. Aslında onun bunu yapmaktaki amacı 1823 senesinde Kafkas’ın Şeyhülislam vazifesine kendi tarafından birini göreve getirerek, yönetiminde bundan sonra sadece bu kişileri üst kademede dinî şahsiyet olarak kabul edeceğini açıklamaya çalışmaktı (Yunusov, 2004, s. 86). Aslında burada Yermolov artık halkın seçimiyle atanan Şeyhülislamı devre dışı bırakıp kendisinin belirlediği kişilerin Şeyhülislam olacağını göstermeyi planlamıştı. Artık bu tarihten sonra Çarlık istediği kişiyi din işlerinin başına getirerek kendisinin kanun olarak belirlediği yasalara riayet etmelerini şart koşacaktı. Böylece eğitim-öğretim hususlarında da din adamlarının güçlerinden faydalanarak mescitlerdeki vaaz ve hutbeleri denetimi altında tutmuş olacaktı. Cengiz Mürsel, bunun yanı sıra din adamlarına yönelik izledikleri toprak politikasıyla hanlıklar döneminde din adamlarına eğitim-öğretim, dinî faaliyetler ve geçimleri için tahsis edilen vakıf topraklarını müsadere ederek (2021, s. 61) onları kendilerine bağımlı hâle getirmeyi planlamışlardır.

Bununla yetinmeyen Çar yönetimi mevcut dinî yapıdaki Sünni ve Şii ayrımcılığını kendi lehlerine kullanmaya çalışmışlar. Bu nedenle Azerbaycan Müslüman toplumunu dinî anlamda denetlemek ve yönetmek için 1823 şeyhülislam ve 1832 Müftülük idaresini tahsis ettiler. Böylece izlenecek politik yaptırımlarda inançlı insanların dikkatlerini üzerlerine fazla çekmeyeceklerdir. Ancak her iki dinî kurumun resmileşme süreçleri ne yazık ki uzun bir süre bekletildikten sonra 5 Nisan 1872’de “Transkafkasya Şeyhülislamlığı ve Müftülüğü idare olunması hakkında Esasname” (Hüseyinli, 1996, s. 23) kararıyla resmîyet kazanmıştır. Her iki kurumun resmîyet kazanması, Çar yönetiminin din

görevlilerinin atanma ve ibadet mekânlarının inşası meseleleri yine de Kafkas Genel Valiliği tarafından yapılmaya devam etmesine engel olmamıştır.

Böylece dinî idari yönetimi ellerinde tutmaya devam eden Çar yönetimi Kafkasya'daki Sünni ve Şii din adamlarını kendilerinin belirlediği yasalara göre atayabilecekler ve onlara istedikleri dinî konularda istedikleri gibi halka vaaz ve nasihatlerde bulunmalarını isteyebileceklerdir. Yazar Ehedov'un "*Çar idaresinin Sünni ve Şia din adamlarına karşı düzenledikleri hususi nizamnameyle onlardan din hakkında hurafelerle dolu dini bilgilerle insanların zihinlerini bulandırmalarını istemişlerdir. Ayrıca Çar ve yandaşlarını övmelerini ve Çar'a karşı verdikleri sadakat sözlerine itaat etmeleri istenmektedir*" ifadesi tahsis edilen kurumların asıl amaçlarının ne olduğunu açıklamaktadır (Ehedov, 1991, s. 54; Hüseyinli, 1996, s. 86). Bu bağlamda din adamlarının kendilerine karşı sadık veya sadakatli olma adına sürekli denetlemeleri bir bakıma siyasi bir prensip haline dönüştü (Lapıdus, 1996, s. 270). Cengiz Mürsel, Çar ve taraftarlarının din adalarını yanlarına çekme politikası ile yıllardır kendilerine karşı gelen ve hatta "mukaddes muharebe" savaşlarında ön sıralarda yer alan din adamlarını kendi yanlarına çekmeyi başardılar. Böylece denetimi eline alan emperyalist yönetim, ters bir politika ile din adamlarının güç ve yetkilerinden yararlanarak Çar'ın istek ve ideolojisine hizmet etmelerini sağladı (2021, s. 69). Özetle din adamlarından Çar'ın belirlemiş olduğu nizamnameye harfiyen uymak kaydı ile hutbe ve vaazlarında iktidarın tarafını tutarak onun lehine ve başarısına dualarda bulunmaları istenmekteydi. Ayrıca din adamları kanunlarla belirlenen hizmet alanları ve yetkilerine göre faaliyette bulunmak mecburiyetinde idiler. Karşı gelen, kabul etmeyen veya kanunların belirlediği kurallar dışına çıkarak herhangi bir ilim ve irşat faaliyetinde bulunan din adamları cezalandırılıyordu. Korku ve endişe içerisinde kalan din adamları özgürce dinî faaliyette bulunamıyordu.

Sonuç olarak Çar bölgede uzun ömürlü kalmak için izlediği çok yönlü karmaşık politikalarla Hristiyanlaştırmaya çalıştığı Müslüman halkın, toplumda etkin ve sözü geçen din adamlarının siyasi, ekonomik ve ilmi otoritesinden yararlanmak yolunu seçti. Din adamlarını sadakatli devlet memurlarına dönüştürme politikası ile Çar yönetimi bir zamanlar toplumda özgür ve özgün olan din adamlarının tüm yetki ve etkisini zayıflatarak kendi yönetimine tabi olmalarını sağladı. Böylece din adamları belirlenen kanunlara uymaya ve tabi olmaya zorlandılar. Ayrıca din adamlarının eskisi gibi rahat ve özgürce tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmalarına engel oldular. Bu bağlamda çok sayıda mescit kapatılarak sadece işgalci yönetimin istediği ve izin verdiği mescitler, gözetim altında tutulmak kaydıyla faaliyette bulunmasına izin verildi. Ancak yasal anlamda dinî faaliyette her ne kadar din adamları özgür görünseler bile gerçekte tam aksi söz konusuydu. Bu durumda Çar'a tabi olmayan din adamlarının eskisi gibi ilim ve irfan faaliyetlerinde bulunmaları engellendi. Ayrıca Çar'ın iskân ve göç politik girişimleriyle sayısız mescit ya yıkılmış ya harabeye dönmüş ya da

kiliseye çevrilerek mescitlerin eğitim fonksiyonları kısıtlanmıştı. Hristiyan toplumu istediği gibi kilise yapabilirken Müslüman halkın mescit yapma talepleri farklı bahanelerle engellenerek sürekli ertelenmiştir.

3. Sovyet Rusya’sı Dönemi Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti 28 Nisan 1920 yılında Sovyet Rusya Azerbaycan topraklarında hâkimiyeti ele geçirir geçirmez Çarlık Rusya’nın din aleyhine yürüttüğü siyaseti kaldığı yerden ve fazlasını üzerine koyarak devam ettirdi. Temel ideolojisi “dini imha ve Allah mefhumunu ortadan kaldırmak” olan iktidar, tüm dinî imtiyazları durdurdu (Rezulzade, 1991, s. 89-110). Yasaklanan ruhani sınıfların tüm faaliyetleri zamanla ibadet yerlerinin de kapanmasıyla sonuçlandı. Aslında bu bir bakıma tedricen Müslüman din adamlarının kurumlardaki sayılarının azaltılmasına yönelik bir uygulamanın başlangıcıydı (Bennigsen & Quelquejey, 1994, s. 174). Bu süreçte üstün mimari zevkle inşa edilen ve sayıları on bini aşkın olan mescit, mektep ve diğer medeniyet abideleri yakılıp, yıktırılmış ve dönemin din liderleri olan şahıslar da katledilmiştir (H. Aliyev, 2008, s. 98).

Sovyetler Birliği’nin İslam’ı yok etme politikaları 1927 yılından başlayarak 1942 yılına kadar devam etti. Bu tarihî süreçte komünist idarecileri Azerbaycan’da millî ve manevi alanda köklü değişikliğe giderek Müslümanların tüm dinî özgürlüklerini ellerinden aldılar. Bu tarihlerde dine en büyük darbe ve zarar 1928 yılında Azerbaycan’daki Komünist Parti’sinin kararı doğrultusunda gerçekleşti. Neticede, Müslümanlar bu tarihten itibaren hem inançlarını hem de dinî vecibelerini yaşamaları konusunda ciddi bir baskıyla karşılaştılar. Bu süreçte sayısız mescit buradan yol geçecek bahanesiyle yıktırılırken, birçok din adamı da öldürüldü. Geri bırakılan mescitlere ise numunelik adı altında dokunmadılar (Wimbush, 1984, s. 4). Aslında merkezi şehir ve kasabalardaki mescitlerin veya dinî abidelerin yıkılmamasının bir diğer sebebi Sovyet yönetiminin Müslüman ülkelere din taraftarı gibi görünerek gerektiğinde siyasi destek alma beklentisiydi (Kartal, 1971, s. 75). Dinî mabetler bir bakıma Sovyetlerin siyasi kazanç ve destek sigortası olmuştur.

Sovyet Rusya’sının din ve dindarlara uyguladığı baskı, şiddet ve dinsizlik anlayışı Lenin’in politik düşüncesinden doğmuştur. Dindarlara uygulanan baskının ilk aşaması, katı bir biçimde din karşıtı tutumlarla birlikte Müslümanların ulusal kimliklerini silmekti. Bu bağlamda Sovyet rejimi mescitleri yok ettiği gibi din eğitimini de yok etmeye çalıştı. Bu amaçla da mescitler veya dini mabetler komünist düşüncenin yayılmasına potansiyel tehdit olarak görüldü. Çünkü mescitler Müslüman ve dindarların manevi değerlerinin yaşandığı ve paylaşıldığı bir mekân olarak kabul edilmekle birlikte ayrıca siyasi bir toplanma mekânı olarak da görüldü. Nitekim molla olarak hitap edilen din adamları, o dönemin şartlarına göre bir dini lider olmakla beraber hem eğitimci/hoca hem idareci, hem hâkim ve hem de toplumun sorunlarını çözen

manevi bir danışman olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Müslüman din adamları Rus ruhbanlarına kıyasla göreve seçilerek geldikleri için onlara göre daha sağlam ve özel bir konuma sahip idiler. Bu nedenle kendilerini “halkın hizmetkârları” olarak gördüklerinden toplumun sorunlarına canı gönülden hizmet etmeyi kendilerine bir borç bilmekteydiler (Benningesen & Wimbush, 1995, s. 173-175). Bu yüzden Sovyet idarecileri din adamlarını Sovyet ideolojisinin yayılmasında mescit ve dinî abideleri daha tehlikeli gördükleri için onları düşman ilan etmişlerdir. Bu nedenle din adamlarının her fırsatta ellerinden geldiği kadar işlerini zora sokarak onların hizmet alanlarını engellemekteydiler (Ziyayev, 2000, s. 343). Sovyet yönetiminin din adamlarını yok etme siyasetlerinden biri hatta bizce en etkili, dini adamlarının halk nezdinde kimlik ve karizmalarını düşürüp onlara karşı toplumda nefret tohumunu serpmektir. Bunu yaparken de göreve atadıkları din adamlarını dinî bilgisi olmayan sahtekâr kişilerden yana kullanmışlardı (Kenan, 2001, s. 198-200). Bu siyasi girişimler Sovyetler döneminde uzun süre ülkede din adamlarına (mollalara) sahtekâr ve dolandırıcı gözü ile bakılmasına neden olmuştur.

Din ve dindarlar üzerindeki baskıya rağmen bu dönemde Azerbaycan merkezindeki numune durumundaki mescitlerde ibadet eden az sayıda insanla karşılaşmak mümkündür (Ehedov, 2005, s. 70). Çünkü Sovyetler döneminde din hakkındaki kanunun 4. maddesinde dini icmaa cemaatleri devlet kaydından geçtikten sonra mescitlerde namaz kılabilirlerdi. Bu icmaya 18 yaşından küçük olanlar kaydolamaz ve aynı zamanda sadece namazını evinde yani ailesinin yanında kılabilirlerdi. Aile içinde de namaz kılmak kanunsuzluk olarak ilan edilmiştir. Yetişkin insanların ibadet için mescide gitmeleri pek de mümkün olan bir durum değildi. Bu sırada mescitlere ibadet için gelenlerin neredeyse %90'ı yaşlı insanlar idiler. Sovyet yandaşları mescide ibadet için gelen gençleri ya psikolojik baskı ile ya da gençlere yönelik bazı sosyal aktivitelerle onların bu mekânlara gitmelerine engel olmaktadır. Özellikle yetkililer herhangi bir mescitte bir genç görececek olurlar ise bu hal o mescidin kısa zaman sonra kapatılmasına yeterli sebep olurdu. Örneğin; bir keresinde Sovyet idaresine kayıtlı mescide aşure günü münasebetiyle 60'a yakın 10-20 yaş arası gencin katılması sebebiyle mescit kapatılarak müzeye çevrilmişti (Settarov, 1967, s. 32). Çünkü gençlerin ister ailede ister toplu şekilde İslam diniyle ilgili aktivitelere katılmaları Sovyetler tarafından yasaklanmıştır (D'Encausse, 1992, s. 45). Bunun da başlıca nedeni gelecek neslin İslam dinine ilgi ve alaka duymasına engel olmak ve dinsiz bir vatandaş olarak büyümesini sağlamaktır. Özellikle gençlerin dine yönelmelerini önlemek için en yaygın kullandıkları yöntemlerden biri dinî değer ve hükümleri sportif ve sağlığa yararlı bir aktivite gibi göstererek dini ibadetleri basite almaları yönünde onları ikna ettiler. Böylece gençleri dinî vecibelerden uzaklaştırarak dinî hükümleri önemsememelerini sağladılar (Ehedov, 2005, s. 61-62; Settarov, 1967, s. 78). Hatta bu tutumlarını bir slogan haline getirerek geçlere

“daha gençsin namazı, orucu yaşlananda yaparsın” telkini altında “Allah bunu bağışlar, Allah günahlarından geçer” sözleriyle onları avutmaya çalıştılar (Ehedov, 2005, s. 71). Böylece İslam inancı sanki ibadetlerle yaşlıları sorumlu tutan bir dindir ve bu dini düşüncenin yaşlı insanlar öldüğünde biteceğinin anlayışını gençler arasında yaygınlaşmasını sağladılar (Celilov, 1982, s. 65; D’Encausse, 1992, s. 20; Taştan, 2001, s. 9). Bu ve buna benzer nedenlerle mescide giden yaşlı insanları örnek göstererek dinî yaşantıyı Azerbaycan’da sadece yaşlılar yaşıyor gibi rapor etmişlerdir (Celilov, 1982, s. 65; Taştan, 2001, s. 9). Ne yazık ki, yönetimin denetimindeki kayıtlı yani açık mescitlerde ibadetlerin kapalı (sadece yaşlıların katılabilecekleri) ortamda yapılması dinî değerlerin yaygınlaşmasını engellemektedir. Böylece gençlerin dini inançlarla ilgilenmelerine engel olmakla birlikte yakınlarının (akrabalarının) da onlara din ile ilgili bir şeyler öğretmelerine müsaade etmemişlerdir.

Sovyet hâkimiyetinin ilk zamanlarında Azerbaycan’daki mevcut mescitlerin sayıları hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Nitekim kaynaklarda 1920 yılında Azerbaycan’da 2000’in (Paşazade, 1991, s. 157; Zülfükarlı, 2007, s. 6) üstünde, başka bir kaynakta ise 3000 (Ehedov, 1991, s. 77; Yunusov, 2004, s. 141) civarında Sünni ve Şii mescitlerinin faaliyet gösterdiği bilgisi verilmektedir. Ancak, SSRİ idarecilerinin dine engel olmak adına dinî mabetlerin (mescit) yıkımına yönelik uyguladığı siyasi düşünce Azerbaycan’da çok sayıda mescidin yıkılmasına ve tahrip edilmesine neden olmuştur. Bu nedenle 1927 senesinde Azerbaycan’da mescit sayısı 1600 civarında iken, bunların 120’si Bakü’de kalanları ise diğer kırsal şehir ve kasabalardaydı. Moskova’dan gelen emir üzerine durmadan ve yılmadan mescit yıkma ve yok etme faaliyetiyle birlikte 1928-1929 yılında sayıları 400’e yakın mescit ya kapatıldı ya da kulüplere çevrildi (Yunusov, 2004, s. 141). Bu uygulamalar sonucunda 1933 yılında var olan 200 mescitten sadece 17 tanesi siyasi bir nedenle numunelik olarak bırakıldı. Ancak 1944 yılına gelindiğinde bu sayı 22’ye kadar düşmüştü (Ehedov, 1991, s. 77). Nitekim 1944-1978 yılları arasında gerçekleştirilen politikalarla Azerbaycan cemiyetinde 6 milyondan fazla Müslüman olmasına rağmen toplam mescit sayısı 16, 17 ve 22 arası değişmekteydi (Albayrak, 1998, s. 133; D’Encausse, 1992, s. 18; Ehedov, 1991, s. 13.77). Sovyetlerin son dönemleri ve var olan mescitler ibadete açılmadan önceki dönemde Azerbaycan’da mescit sayısının 17-18 adet olduğu bilinmektedir (Aslan, 1990a, s. 73; Ehedov, 2005, s. 13; El-Fellah, 2007, s. 38). Bu mescitlerde namaz dışında ve bayramların dışında herhangi bir ibadet ve dinî ritüellerin yapılması söz konusu olmamıştır ve olamazdı. Aksi takdirde gizli polis (Gökgöl, 1958, s. 40) tarafından tespit edilen din adamları ve yönetime karşı çıkan aydınlar represiyayla tutuklanarak Sibiry’a sürgün edilir (Heyet, 1966, s. 33) ya da sorgulanmadan kurşuna dizilerek katledilirdi (Adıgüzel, 2006, ss. 27-32; Sadık & Kuliyeve, 2007, s. 117). Sovyetler zamanında kapatılmayan mescitlerin on biri Şiilerin, ikisi de Sünnilerin, dört mescit ise Şii ve Sünnilerin

karışık namazlarının kılındıkları mekânları (Ehedov, 1991, s. 67-68; Paşazade, 1991, s. 157; Yunusov, 2004, s. 141)

Sovyet yandaşları dinsizlik politikası düşüncesiyle, yaygın din hizmetlerine/eğitimine engel olmak için mescit ve din adamlarına yönelik “kayıtlı mescit ve kayıtlı molla” siyasetini uyguladılar. Özellikle yaygın din eğitiminde mollaların aktif olduğunu bilen Sovyet yetkilileri 1930 yılında “*Mollalar Müslümanların hayatlarında büyük etkiye sahiptirler, onlara karşı mücadele şiddetlendirilmelidir*” (Kartal, 1971, s. 53) kararıyla din adamlarına yönelik aşırı engeller koyarak onların hizmet alanlarını durdurmaya çalıştılar. Özellikle Zakatala ve Balaken illerinde yaşlı dedeler bu gibi olayları çok yaşadıklarını söylerler. Aynı zamanda gizliden ibadet edenlerin çoğu da gizli polise yakalanmamak için inançlarını gizlemişlerdir (Monteil & Çamdereli 1992, s. 194). Bunun yanı sıra Sovyet yönetimi Müslüman din adamlarını (molla) toplumda itibarsızlaştırmak için kasıtlı olarak dinî bilgisi yeterli olmaya şahısları göreve atamışlardır. Atanan din adamlarının çoğu İlmihal ve fazla dinî bilgisi olmamakla beraber Kiril alfabesi yüzünden Kur’an Kerim’den sadece Yasin, İhlas ve Fatıha surelerini okumakla sorumlu tutulmuşlardır. Bu şahıslar toplumda daha çok olumlu karakterli bir kişilikten daha çok sahtekârlığıyla, alkollüyü ve düzenbazlığı ile tanınır olmuşlardır (Kerimov, 1997, s. 41-52). Bu da bir zamanlar toplumda ilmi, kişiliği, ahlâkı ve karakteri ile saygın olan din adamı olan “molla” sözünün, din karşıtı uygulamalarla toplumda sevilmeyen ve sahtekâr biri olarak anılır ve tanınır olmasını sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet yönetimi Müslüman tebaanın düşmanlarından destek alabilmek için “dinî mülayimlik” adı altında esareti altındaki toplumlara dinî özgürlük hakkı tanıdı. Bu bağlamda 1947 yılında kapatılan mescitlerin yeniden hizmete açılmasına yönelik “ibadethanelerin açılması” hakkında bir karar kabul ettiler. İstemeyerek İslami kılıfa bürünme siyasetiyle dinî yaşama ve yaşatma adına Azerbaycan’ın birçok yerlerinde kapatılmış mescitlerden sadece 22’sini halkın hizmetine sundular. Doğal olarak karar gereği bu süreçte açılan mescitlerde dinî hizmete karışılmadı. Açılan mescitlerin hizmete tahsisi ve din görevlilerinin atanması meseleleri 1944 yılında SSRİ idaresinin kontrolünde kurulan Zakafkas’ta Müslümanlar Ruhani İdaresi (ZMRİ)’ne bırakıldı. Bu senelerde ZMRİ idaresi yönetimine bağlı olarak hizmete açık olan müesseselerde 70’e yakın din görevlisi resmi olarak kayıtlıydı (Ehedov, 1991, s. 77; Yunusov, 2004, s. 144). Ancak daha sonra Stalin döneminde yönetimin kararıyla hizmete açılan kayıtlı mescitler yeniden kapatılarak Azerbaycan’da mevcut mescit sayısı 16’ya düşürüldü. Bunların sadece ikisi Bakü şehrinde idi (Swietochovski, 2000, s. 239; Yunusov, 2004, s. 146-147). Bir başka kaynakta ise Stalin dönemindeki 16 dokunulmaz mescitten 14’ü kapatıldı (Bennigsen & Uimbus, 1986, s. 140). Bu bilgiler ve haberler aslında Stalin’in dokunulmaz ilan ettiği mescitlerin bile güvence altında olmadığını

göstermekteydi. Ancak bu dönemde alınan kararlar gereği Sovyet idarecileri artık ruhanileri repressiya mahkemelerine kurban etmeyecek ve mescitleri de kapatmayacaklardı. Nitekim 1960-1970 yılları arasında din karşıtı propagandası farklı bir boyut kazandı. Dönemin idari başkanı ve Milli Komitenin sediri olan L. İ. Berejnev’i “*dinin halk için bela*” ilan etti. O bu kararıyla diğer idarecilerden farklı olarak din karşıtı kitaplar neşrederek toplumu dinî inançlardan uzaklaştırmak için farklı bir yöntem tercih etti. Bu karardan sonra artık mescitler kapatılmıyor ve din adamları gözetim altında tutulmuyordu. Hatta 1977 yılında kayıtsız hizmet gösteren dinî icmalar mescitler nezdinde kayda alınarak hizmetlerine devam etmekteydiler (Ehedov, 1991, s. 87). Böylece dine saldırımlar, mescitleri kapatmalar, din adamlarını gözetim altına almak veya onları mesnetsiz nedenlerle sürgüne göndermek yerine din aleyhine yönelik yazılar yazarak basın yoluyla antidin politikalarına devam etmekteydiler. Bu uygulamalar uzun süre devam etti.

1985 yılında Gorbaçov’un prestroyka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) siyaseti neticesinde Azerbaycan ve o cümleden Sovyet esareti altındaki tüm Türk cumhuriyetlerinde milliyetçilik ruhunun canlanmasıyla birlikte dini anlayışın Türk toplumları arasında yeniden uyanmasına büyük katkılar sağladı. Özellikle yeniden kurma siyaseti neticesinde SSRİ esaretindeki halklar milli ve dini değişikliklerle dini baskılardan kurtularak inanç bağımsızlığına kavuştular. Perestroyka ve Glasnost Reformları sayesinde din-devlet politik ilişkilerinde iki önemli değişim yaşandı. İlk olarak komünist yönetimdeki memleketlerde din-devlet arasındaki çatışmacı ilişki biçimi, işbirlikçi forma dönüştü, ikincisi ise dini politikalar daha açık ve şeffaf bir süreçte oluşturulmaya başlandı. Bu süreçte bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin idari yönetiminde milli demokratik partilerle birlikte İslam düşüncesini ve Turan birliğini savunan birçok partilerde kuruldu (Türk, 2009, s. 170).

Bu dönem demokratik düşünce anlayışının yaygınlaşması neticesinde yeni açılan mescit ve ibadet evlerinin (hücreler) sayıları artmaya başladı. Artık din adamları herhangi bir gözetim altında tutulmadan dini faaliyetlerini daha bağımsız bir şekilde yapabilir oldular. Çok sayıda yeni mescit ve medrese açıldı (Yunusov, 2004, s. 169). Böylece 1987 yılının sonuna doğru Azerbaycan’da 18 mescit ile beraber kayda alınmamış beş mescit daha faaliyete geçti. Ancak bunlarla beraber bu yıllarda kayda alınmamış bin kadar ibadet evi (hücre) ve 300 kadar da türbeler dini hizmet görevini üstlenmiştir (Ebilova, 2010, s. 127; Swietochovski, 2000, s. 153; Yunusov, 2004, s. 159.164). Bu tarihten sonra halk herhangi bir engelle karşı karşıya kalmadan istediği zaman dini ibadetlerini ve ziyaretlerini yapabilir hale geldi. Örneğin, basında “Ejder Bey” mescidi, “Meşedi Garp” mescit ve Lenkeran, Bine ve Keşle Kasabasında, Nefçala ve Pışkin ilçelerinde mescitlerin ibadete açıldığı hakkında bilgi verilmesi yerel halkın dine yönelmelerini sağladı. Nitekim Şeyh Allahşükür Paşazede Lenkeran şehir ve

Bina Kasabalarındaki mescit açılış törenlerine katılarak, Azerbaycan'da birkaç mescidin açılacağını ve 1989 yılında 30 yeni mescidin inşası hakkındaki müjdeyi Müslümanlarla paylaştı (Aslan, 1990b, s. 41.). Ayrıca 16 Temmuz 1989 senesinde “düşünce ve dini itikat özgürlüğünün sağlanması”, “bütün dini abidelerin onarılması ve dindarlara verilmesi” hakkında nizamnamelerin kabulü ve 1990 yılında “Azat Dindarlar Şurası” tesis edilmesi ülkedeki Sovyet üst yöneticilerinin bile biz de İslamдық itiraflarına sebep olmuştur. Devlet yetkilileri her ne kadar bu tavır ve tutumlarıyla halkın yanında olduklarını göstermeye çalışmışlar iseler de 1991 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanına engel olamadılar.

Nihayet 1987 yılında toplam mescit sayısı 23 iken 1991'de bu sayı 84'e yükseldi (Yunusov, 2004, s. 181). Bu dönemde İslami bilgiler içeren neşirler yaygınlaştı. Rus dilinde bastırılan Kur'an-ı Kerim ilk kez Azerbaycan Türkçesine Ziya Bünyadov ve Vasım Memmedaliyev tarafından tercüme edilerek neşredildi. Bu durum halk tarafından oldukça ilgi ve takdirle karşılandı (Taştan, 2001, s. 33). Artık bu tarihten sonra dini içerikli materyallerin hazırlanması ve yayımlanması hız kazandı. İlk olarak İslam inancını anlatan el kitapları, İslam tarihi ve Hz. Peygamberimizin hayatını anlatan kitaplar neşredildi. Özellikle bu dönemde hem siyasi partiler İslami ideolojiyi desteklemeleri hem de devlet adamlarının dine olumlu yaklaşımları sonucu Sovyetler zamanında kapatılan, yıkılan ve amacı dışında kullanılan mescitler resmi kurumlara iade edilerek halkın hizmetine sunuldu (Yunusov, 2004, ss. 175-181).

Sonuç olarak Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'da dine yönelik baskı ve yasaklamalarını dört başlık altında özetleyebiliriz. İlki, Sovyet Rusya'sının ilhakındaki tüm dini mabetlere karşı merhametsizce davranarak kapatmaları, ikincisi II. Dünya Savaşı öncesi dinlere karşı ılımlı anlayış, üçüncüsü ise savaş sonrası ılımlı politikayı terk edip izin verdikleri dini mabetlerin (mescitleri) yok olmasına yönelik yasakların artması, sonuncusu ise 1985-1991 yılları arası dinin inancın toplumsal anlamda gerekliliği ve inanç serbestliğinin tanınması. Nitekim daha sonraki senelerde şeyhülislamın ve demokratların girişimleri sonucunda Azerbaycan coğrafyasında dini özgürlükler alanında yeni gelişmeler yaşandı. Zamanla dini içerikli eserlerin çoğalması, yaygın ve örgün dini öğretim hususunda dini teşkilatlara imtiyazlar verilmesi toplumun dini konularda bilgilenmesini hızlandırmıştır. Ancak daha sonra dini imtiyazları farklı amaçlar doğrultusunda kullandıkları için bu durum bazı dini problem ve ihtiyaçları tetiklemiştir.

4. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem

Komünist Partisi genel sekreteri Gorbaçov'un 1985 yılında glasnost politikasıyla dini inanç ve ibadetlere tanınan yetki din politikasında liberalleşmeye neden olmuştur. Bu da Azerbaycan toplumunda eskiden var olan ve Çar Rusya'sı tarafından sınırlandırılan ve daha sonra Sovyet Rusya'sı

tarafından engellenen din duygusunun kültürel kimlik bağlamında yeniden harekete geçmesine neden olmuştur. Mescitlerin sayıları durmadan artmış, gelen talep üzerine İslam’a dair bilgiler vermek amacıyla konferanslar düzenlenmiştir (Yunusov, 2004, s. 163-164,169).

Sonuç olarak gılasnot (yeniden yapılanma); siyaseti ibadet alanında serbestlik tanımakla birlikte yıllardır engellenen millî ve manevi değerlere yeniden yönelmeleri arttırmıştır. Nitekim İslam din eğitimiyle ilgili gelen konferans talepleri 1985-1988 yıllarında daha da hız kazandı (Yunusov, 2004, ss. 163-164) ve açılan mescitler dini bayram ve aşure günü kutlamaları nedeniyle halkın ilgisiyle dolup taşı.

1989 yılında Sovyetlerin Hıristiyan Ermeni-Müslüman Azerbaycan Karabağ savaşında Ermenilerin Rusya tarafından desteklenmesi halkı ciddi anlamda rahatsız etmekteydi. Bu durum halk nezdinde “Hristiyan-Müslüman” savaşı algısıyla Sovyet yönetimine karşı itirazlara neden oldu. Daha sonra bu gazap ve itirazlar halk tarafından millî ve dini bir hüviyet kazandı. Nitekim bu durum bir bakıma yıllardır bastırılmaya çalışılan Azerbaycan halkının kendi özüne ve inancına dönmesine sebep olan en büyük nedenlerden ilkiydi. İkinci bir neden ise 20 Ocak 1990 gecesi Sovyet askerleri tarafından “Kanlı Ocak” kurbanları olan masum ve eli silahsız insanların öldürülmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin millî ve dini bağımsızlığını hızlandırdı. Ayrıca Sovyet döneminden itibaren savaşlarda öldürülenler için hiç kullanılmayan “şehit” sıfatının ilk defa bu faciada vefat edenler için kullanılması bir anlamda İslami değerlerin toplum bazında canlanması demektir. 18 Ekim 1991 özgürlük uğruna verilen şehitler Azerbaycan toplumunun bağımsızlığıyla sonuçlandı. Böylece Sovyetler dönemindeki din ve din adamlarına yönelik eziyet son buldu. Herkes dini düşüncesini endişe ve tereddüt etmeden demokratik bir şekilde ifade edebilir hale geldi. Özetle siyasi anlamda 1989 yılında Azerbaycan Halk Cephesi milliyetçi söylemlere dini de dâhil etmek üzere “millî egemenliğin sağlanması”, “düşünce ve dini itikat özgürlüğünün sağlanması için” mücadele ettiğini ve “bütün dini yapıtların onarılması ve dindarlara verilmesiyle” ilgili kanuni haklarla alakalı maddeler (Yunusov, 2004, s. 170) halk tarafından takdirle karşılandı.

Nitekim bu maddeler çerçevesinde 1990-1993 yıllarında Azerbaycan’da bir zamanlar yasaklanan din öğretim faaliyetleri hız kazandı. Bu teşebbüsler sonucunda “din eğitim-öğretimi adına” büyük gelişmeler yaşandı. İbadet ve din eğitimine gösterilen önemle kısa bir zamanda 1991 yılında mescit sayısı 84’e yükseldi. Özellikle ülkeye din eğitimi ve öğretimi için gelen yabancı din adamlarına 1993 yılında Azerbaycan Adliye Bakanlığı kurumlarından izin almak kaydıyla faaliyette bulunma şartı getirildi (Yunusov, 2004, s. 187). Ayrıca bu bağlamda 1993 yılında faaliyete başlayan Arap teşkilatları 1994 yılında Azerbaycan’ın merkezi konumundaki şehirlerde 62 mescit (39 merkezde, Göyçay şehrinde 9, İsmayılı şehrinde 7, Ağdaş şehrinde 7 ve kuzeyde 17 mescit,

Haçmaz şehrinde 9, Qusar şehrinde 4 mescit) inşa ettiler (Yunusov, 2004, ss. 211-212). Nitekim 20 Ağustos 1992 tarihinde “Dini İtikat Azatlığı” yasası gereği Sovyetler zamanı kapatılan, depoya çevrilen ve değişik amaçlar için dindarların elinden alınıp devletin özel işlerine tahsis edilen mescitler halkın hizmeti için resmi kurumlara teslim edildi. Böylece yıllardır kapatılan ve kendi alanı dışında kullanılan mescit ve ibadet mekânları hiçbir engel ve baskıya maruz kalmadan ilk günlerdeki gibi faaliyetini sürdürebilecekti. Bu süreçte, Kafkas Müslümanlar Ruhani İdaresinin özel teşebbüs ve teklifleri doğrultusunda ülkede İslam dini eğitim-öğretimi alanında ciddi gelişmeler yaşandı. Bu hal üzerine köy ve kasabalardaki Kur’an-ı Kerim eğitim-öğretimi için eskimiş/dağılmış mescitler ya yeniden onarıldı ya da yerlerine yenileri yapıldı. İslam inancının toplum arasında canlanmasının göstergesi olarak ülkede kısa zamanda Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi’ne kayıtlı mescit sayısı 230’a yükseltilirken kayıt yapılmayan mescit sayısı da 900’e ulaştı. Dini eğitim-öğretim alanındaki gelişmeler neticesinde 1993 yılında kayıtlı mescit sayısı neredeyse 300’ü geçmiş durumdaydı (Abbasov, 2009, s. 296; Yunusov, 2004, s. 187). Nitekim 1998’de ülkede hızla devam eden mescit inşası 1000’i aşmakla birlikte, geleneği yaşatma adına inşa edilen birçok mescidin hemen yanı başına dinî eğitim-öğretim için medreseler de inşa edildi (Ehedov, 2005, s. 44).

İlk başlarda mescitlere dini bilgi edinmeleri için gelenlere yaş farkı gözetmeksizin temel dini bilgi “kelime-i şahadet, kelme-i tevhit” öğretildikten sonra yavaş yavaş Kur’an-ı Kerim öğretimi yapılıyordu. Ayrıca bu dönemde İslami din eğitimi ve tebliği için Azerbaycan’a yurt dışından birçok dini kurum din görevlisi göndererek dini hususlarda toplumun bilgileneşine yardımcı oldular. Özellikle dini öğretim için Azerbaycan’a gelen ilk kurumlardan biri de Türkiye Diyanet Vakfı idi. Nitekim dönemin Diyanet İşleri başkanı Mehmet Nuri Yılmaz inşa edilen mescitleri halkın hizmetine sunmaları için Şeyhülislam Allahşükür Paşazade ile bir araya geldi (H. Aliyev, 2008, s. 432-433). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı resmi kayıtlara göre Azerbaycan’da sekiz mescit inşa edilmiştir (*Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin Bülleteni*, 2003, s. 24). Ayrıca mescidi olmayan (Quba, Qusar, Ağdaş, Yevlah, Mehdiabad) şehir ve kasabalarda (Leki kasabası) Diyanet Vâkfi tarafından inşa edilen mescitlere bölgelerin mezhepsel farklılıkları gözetilerek her bir mescide iki imam görevlendirilmiştir (H. Aliyev, 2008, s. 733). Bu davranışın asıl amacı ülkedeki mezhepsel farklılıklar çoğulculuk/multikulturalist bakış açısıyla değerlendirerek mezhepsel farklılığın barış ve kardeşlik içerisinde devam etmesini sağlamaktı. Ayrıca bağımsızlığın ilk dönemlerinde dini eğitim için ülkeye Türkiye’den gelen derneklerin de eğitim, manevi ve milli değerlerin yeniden canlanmasında ciddi katkıları olmuştur. Özellikle bu bağlamda Gençliye Yardım Fondu Azerbaycan’ın merkezi olan şehir (Şeki, Zakatala, Göyçay ve Ağdaş) ve kasabalarında dini eğitim-öğretim için inşa ettikleri binalarda verdikleri yaygın

ve örgün din eğitim sayesinde toplumun hem doğru dini bilgi edinmeleriyle birlikte hem de toplum dini yozlaşmalardan korunmuştur. Nitekim Gürcistan sınır bölgelerinde Hristiyan din adamlarının Müslüman köy ve kasabalarındaki misyoner faaliyetleri öğretilen dini bilgiler sayesinde engellenerek ülkenin parçalanması önlenmiştir (Yunusov, 2004, s. 212).

1993 yılında iktidara gelene Haydar Aliyev Azerbaycan halkının milli ve dini değerlerine dönebilmeleri için “adet-anane, dil, din” gibi toplumun kimliğini oluşturan temellerin yeniden kültürel bazda gelişmesine özen göstermiştir (Alişova, 2011, s. 8). Nitekim bu bağlamda millî, manevi ve dini değerlerin öğretilmesi, korunup saklanması ve inkişaf ettirilmesi amacıyla düzenlenen konferanslarda sürekli bu olguların geliştirilmesine yönelik uyarılarda bulunmuştur. Bağımsızlığına yeni kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti laik bir devlet perspektifiyle devlet ve din arasındaki ilişkilerde uğurlu bir politika izlemiştir. Bu bağlamda multikültüralist bir bakış esası doğrultusunda ülkedeki din mensuplarının haklarını gözeterek onların dini değerlerini yaşamaları için ibadethaneler yapmalarına yardım etmiştir. Örneğin, Sovyetler zamanı 1933 yılında uydurma bir bahaneyle patlatılarak yıkılan (Göyüşov, 2008, s. 7; Meşedihanım, 1992, s. 34-37) “Bibi heybet” ziyaretgâhı 1994 yılında devlet tarafından verilen bir emir esası doğrultusunda dağıtılan ziyaretgâhın yerine bir mescit inşa edilmiştir (El-Fellah, 2007, s. 38). 2003 yılında devletin yeni Cumhurbaşkanı olan İlham Aliyev millî, manevi soyun korunması ve gençlerin hakiki/asıl İslam dini bilgilerle eğitilmesi amacıyla merhum Haydar Aliyev’in din hakkındaki siyasi görüşlerini takip etmiştir. Bu amaçla toplumun o cümleden geçlerin manevi kimlik ve kişiliklerinin Azerbaycan geleneklerine uygun bir şekilde gelişmesi ve eğitilmesi için devletin din ile ilgili resmi kurumlarına tevdi etmiştir. İnançlı insanların rahat ve huzur içinde ibadet etmeleri için tamir ve bakıma ihtiyaç olan dini abideler restore edilmesi amacıyla devletin bütçesinden maddi destek sağlanmıştır. Ayrıca ferman esaslarına göre Sovyetler zamanında bakımsızlıktan ve farklı nedenlerle zarar gören ülkenin değişik bölgelerindeki tarihi mescitler de onarılarak hizmete açılmıştır. Örneğin, yapılışı Emeviler dönemine kadar dayandırılan ve Azerbaycan coğrafyasında ilk mescit olarak kabul edilen “Şamahı Cuma Mescidini” ve ayrıca Bakü şehrindeki kadim mescitleri gösterebiliriz (Eyvazova, 2007, s. 117). Bağımsızlık sonrası Azerbaycan arazisinde yürütülen restore ve onarımlar sonrası toplam 117 mescit, 1 kilise ve 1 sinagog inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra bu tarihlerde sayısız mescit, dört adet kilise ve iki tane sinagog onarılarak yıkılmaktan kurtarılmıştır.⁴

Yeni yasa dini özgürlük adına bir devrim işlevi görmekteydi. Bu bağlamda devlet idarecileri özellikle din öğretimi amacıyla aldıkları kararlarla gençlere dini bilgi edinme bakımından ciddi katkılar sağlamaktaydı. Dini serbestlik

⁴ <http://www.scwra.gov.az/> 24 Haziran 2012.

bağımsızlık sonrası hem ibadet hem de dini eğitim veren kurumların sayısının hayli çoğalmasını sağladı. Kısacası dini özgürlük yasasıyla toplumdaki dini bilincin ve ilginin yeniden artmasına ve biçimlenmesine katkıda bulundu. Demokratik din aylayışı bu bağlamda bağımsız Azerbaycan topraklarına İslam⁵ ve Batı (Baptis, Kirişnacı) ülkelerindeki sayısız gönüllü dini teşkilatın buralara din öğretimi için seferler düzenlemişlerdir (Taştan, 2001, s. 32). Çünkü Sovyet Rusya'sının anti din politikası sonucunda ülkede yeterli sayıda yüksek tahsilli din adamları bulunmamaktaydı. Bu bağlamda yurt dışından gelen din eğitimcileri ilk olarak İmanın şartlarını, kelime-i şehadeti, kelime-i tevhidi, Kur'an-ı Kerim okumayı vb. temel dini bilgileri öğretmekteydiler. Bu çalışmalar sayesinde gitgide halk temel dini bilgilerini geliştirerek kısa zamanda namaz kılmaya başladı. Paşazade toplumdaki dini eğitimin topluma kazandırdığı değerleri şöyle açıklamıştır: “*Bozulan ahlaki değerler ve davranışların yeniden eski haline ancak İslam'ın önemseydiği, tebliğ ve takdir ettiği manevi değerler neticesinde geri döndüğünü ifade etmiştir*” (Paşazade, 2001, s. 7). Sovyet sonrası yaşayan biri olarak bu dönemde halkın ibadet etmek, dini bilgi edinmek ve dini merasimler için açılan mescitlere yoğun ilgi duyduklarına şahit olduk. Özellikle bu süreçte mescitler dini bilgi edinme hususunda önemli rol üstlenmişlerdir.

Devrim niteliğinde olan “dini itikat özgürlüğü” yasası ülkede var olan diğer dinlere öğretim hakkı doğurmakla birlikte Azerbaycan'da din alanının manipüle edilmesinin önünü açmaktaydı (Hasanov, 2011, s. 201). Ancak bu süreçte bazı İslami ve gayri İslami yabancı dini teşkilatların Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerine zarar veren faaliyetlerinde siyasi amaç güttüğü tespit edilen yabancı dini teşkilatların dinine ve kimliğine bakılmaksızın hizmetleri durduruldu (Albayrak, 1998, s. 138-139; Yunusov, 2004, s. 224). Özellikle bu tarz faaliyetlerde bulunmak Azerbaycan anayasasına yasaklanmıştır.⁶ Hatta dönemin Cumhurbaşkanı, merhum Haydar Aliyev gençler arasında milli ve manevi değerlerin yaygınlaşmasını destekleyerek amaçları dışında kendi çıkarları doğrultusunda gençleri kullanmaya çalışan bu kurumlara müsaade edilmeyeceğini “*Gençlerimiz dinimizi var olduğu gibi öğrenmeli ve ondan faydalanmalıdırlar. Biz hiçbir zaman farklı dinlere, gruplara, şahıslara ve kuvvelere kendi menfaatleri uğruna İslam dini değerlerinden yararlanarak gençlerimizin terbiyesini ve maneviyatını zedelemelerine yol vermeyiz*” ifadeleri ile dile getirmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Dini Kurumlarla İş Üzüre Devlet Komitesi, Bülleten, 2001, s. 3)

Nitekim din hizmeti alanındaki düzensiz faaliyetler ve gençleri kendi ideolojilerine göre örgütlenme veya eğitme faaliyetine karşı Azerbaycan devleti

⁵ Türkiye, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Libya, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suriye, Suudi Arabistan vb.

⁶ *Dini inançların, dini hayat tarzının ve ibadetlerin zor işletilmekle veya insanlar arasında nifak salmak amacı ile tebliği, dini inanca zorlamak yasaktır*. Bkz. ACDİÖHK, I. Madde.1, s.1.

bu ve benzeri durumların yaşanmaması için gerekli kanuni yaptırımların uygulamasını zaruri hale getirdi. Yeni anayasal düzenlemeyle hem örgün hem de yaygın din eğitimi hakkında kararlar kabul edildi. Bunlardan ilki din-devlet ilişkilerinde “laiklik modeli” (*Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*, 1994) benimsenerek “Dini itikat hakkındaki yasalar iken, ikincisi ise bölgedeki İslam diniyle ilgili olan kurumların denetlenmesi ve göreve atanacak din adamlarının tayini ile ilgiliydi. Nitekim , “Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki” kanunda özellikle yaygın din eğitimi faaliyetinde bulunan kurum ve kuruluşların eğitim-öğretim hakkını şöyle açıklamaktadır; “*Vatandaşlar istedikleri dilde, bireysel olarak veya başkaları ile toplu halde din eğitimi alabilir, dini müesseselerine yasaların belirttiği usullere uygun gençlerin ve yaşlıların dini eğitim için eğitim kurumları açmak kaydıyla belirtilmiş şekilde talim ve tedris faaliyetinde bulunabilir, dini kurumlar tarafından gençlerin ve yaşlıların mukaddes kitapları öğrenme kursları, mevzubahis dini kurumların nizamnamesine muvafik olarak, tabi oldukları dini merkez ve idarelerin izni ile açılabilirler*” (*Dini İtikat hakkında Azerbaycan Respublikası’nın Yasası*, 2017).

Anlaşıldığı üzere Anayasada yaygın din eğitim-öğretimi hakkı hukuki anlamda hak olarak kabul edilmekle beraber, din eğitimi müesseselerinin (mescitler, ibadet evleri) yasaların belirlediği kanunlara uyma kaydıyla din eğitimi faaliyetinde bulunabilecekleri belirtilmiştir. Bunun yanı sıra din-devlet ilişkilerinin tanzimi, Müslüman din görevlilerinin atama, sorumlulukları ve bölgelerdeki faaliyetleri günümüzde iki resmi kurum tarafından idare edilmiştir. Bu kurumlardan ilki 1823 yılında Çar yönetimi tarafından faaliyete başlayıp ve halen günümüzde mevcut olan, genellikle ülkedeki mescitlerdeki imamların tayininde, dini ayinlerin hayata geçirilmesinde, görevlilerin atanması ve görevden alınması işlerinden sorumlu olan Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi idi. Bir diğeri ise bağımsızlık sonrası “din itikat özgürlüğü” esasları gereği ülkedeki dini faaliyette bulunan dini teşkilat ve müesseselerin kayda alınması ve kanunlarda belirlenen devlet siyasetine uygunluğunu kontrol eden Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi’dir. Her iki kurum anayasanın “Dini İtikat yasası” gereği kendi nizamnameleri esasında faaliyette bulunarak, yasal anlamda ülkedeki Din işleri (mescitlerde imamların atanması, dini ibadetlerin/ritüellerin dini esaslara uygunluğu esasları içerisinde yürütülmesi)⁷ ve Dini akımların (dışında siyasi amaç güden düşünceler, tehdit oluşturan dini akımlar, tefrikacı akımlar) toplumun milli manevi değerlerine zarar vermemesi için bu yapıların denetimi ve düzgün çalışmasını sağlayan kurumlardır. Özellikle vatandaşların dini konulardaki ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda her iki kurumun titiz çalışmaları sonucunda günümüzde siyasi amaç güden yaygın din eğitim teşkilatlarının faaliyetlerini engellenmiştir. Ayrıca her iki kurum, dini konularda insanların bilgilenmesi ve

⁷ Kafkas Müslümanları İdaresi, Nizamname, <https://www.qafqazislam.com> (Erişim 20.09.2022)

manevi değerlerinin artması için konferanslar, gazeteler, dini kitaplar ve televizyon programları düzenleyerek destekte bulunmuşlardır. Böylece halkın İslam dinine olan yönelimleri artmış, bir zamanlar sindirilmeye, unutturulmaya çalışılan dini ve milli değerlerin İslam'ın tebliğ ve onayladığı manevi değerler vasıtasıyla toplumun ahlak ve davranış kaidelerinin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur (Mürselov & Koç, 2016, s. 202). Doğal olarak bu da ibadet için yeni mescitlerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Malum Sovyetler döneminde dinin her açıdan yasaklanması nedeniyle Azerbaycan'da sadece numunelik anlamında sadece 17 mescit hizmet sunabiliyorken⁸ günümüzde bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da mescit sayısı 2253'e ulaşmıştır.⁹

Sonuç olarak, Bağımsızlıkla beraber ülkede mescit eğitimi (yaygın din eğitim) çalışmaları dini bilgi talep ve istekleri karşısında hızlandı. İnanç özgürlüğü, dini değerlere saygı ve bağlılık duygularını arttırdı. Bir zamanlar basında ve gazetelerde söylemek yasak olan dini ziyaret yerleri aleni duyurulur hale geldi. Açılan yeni mescitlere imamlar atanarak toplumun manevi duygularının gelişmesini sağladılar. Yıllardır korku, endişe ve sürgün telaşı içerisinde yaşayan insanlar “dini itikat özgürlüğü” ve “din ve vicdan özgürlüğü” yasalarıyla dini vecibelerini hür idareleriyle yapabilir hale geldiler. Çoğunluğu Müslüman olan halkın ibadet serbestliği, dini öğretim, hac ve umre ziyaretleri gibi vecibeler artık hayal değil gerçek oldu. En önemlisi din görevlileri herhangi bir korku ve bir endişeye kapılmadan dini görevlerini rahat bir şekilde yapabilir oldular.

Sonuç

Azerbaycan'da İslam'la tanışılan ilk günden beri inşa edilen mescitler sayesinde İslam, halkın hiçbir zorlama olmadan kabullendiği inanç olmuştur. Ayrıca bir ibadet merkezi olan mescitler taşıdığı çok yönlü fonksiyonları nedeniyle bir ilim ve irfan yeri görevini de üstlenmiştir. Böylece buldukları memleketlerin medeni, kültürel ve sanatsal anlamda çevresini değiştirmiştir. Hatta bir şehrin ilmi, medeni ve pedagojik düşüncesinin gelişmişliği o şehirdeki mescitlerdeki tartışmalar ve oradaki eğitim-öğretimin kalitesiyle ölçülmüştür. Bu bağlamda Arap iktidarının buraları kaybetmesinden sonra bile uzun yıllar Azerbaycan toplumu İslam itikadı ve İslam gelenekleri üzere yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Kısacası asırlardır mescitler Azerbaycan toplumunda her dönem daima bir eğitim-öğretim, bir ilim ve irfan ocağı olmaya devam etmiştir.

Bölgenin yer altı, yer üstü zenginliği ve stratejik üstünlüğünden yararlanma fikri birçok devletin buralara sahip olma arzusunu tetiklemiştir. Bu bağlamda 1801 yılında I. Petro'nun ve 1918 Sovyet Rusya'sının saldırıları sonrası Azerbaycan toprakları uzun süre dış güçlerin yönetiminde kalmıştır. Her iki

⁸ Ayrıca bu mescitlerin faaliyet anlamında ne kadar halka hizmet sunduğu muammadır.

⁹ Dini saha ile bağlı istatistik rakamlar. (scwra.gov.az) (Erişim. 20.09.2022)

iktidarın kendi varlıklarının kalıcılığı uğruna takip ettikleri politika genelde din (İslam) özelde ise Müslüman din adamlarının toplumda nüfuzunu azaltarak onları denetim altında tutmaya çalışmak şeklinde olmuştur. Bu nedenle anti din politikalarıyla çok yönlü (görmezden gelme, geri adım atma, asimilasyon, etnik sorunları çözme, ötüştürme, kabullenme, yerli tebaayla iyi geçinme, iç işlerine fazla karışıyor görünmeme) ve değişken (aşırı sert, yerli halkı manevi değerlerinden örf ve adetlerinden uzaklaştırma) yaptırımlar takip etmişlerdir. Çar ve Sovyet Rusya'nın Ruslaştırmak için takip ettikleri uygulama Sovyet Rusya döneminde daha da şiddetlenmiş ve ülkede faaliyette bulunan tüm dini mabet ve inançların yaygın ve örgün din eğitim faaliyetlerinin tamamen yasaklanmasına yönelik kararlar alınmıştır. Bu bağlamda ülkedeki İslam dininin yaygın ve örgün tüm eğitim-öğretim kurum ve kuruluşları bu kararlardan ciddi etkilenmiştir. Bu nedenle çok sayıda mescit ya kapatılmış ya da amacı dışında (depo veya sinema salonu) olarak kullanılmıştır.

Bağımsızlık öncesi Sovyet Rusya'nın din aleyhine uyguladığı baskı politikası çok boyutlu idi. Özellikle ilk zamanlar Sovyet Rusya “dini imha ve Allah mefhumunu ortadan kaldırmak” politikasıyla ülkedeki tüm ibadethaneleri o cümleden mescitleri kapatmak teşebbüsleriyle onların eğitim-öğretim fonksiyonlarını kısıtlama yolunu tercih etti. Materyalist ideolojik yaklaşımlarla İslam dini dönemin ilmi gelişmişliğinin dışında gösterilmeye çalışılarak, din aleyhtarı akıl dışı ideolojilerle gençler dini ve milli değerlerden uzaklaştırılmaya çalışıldı. Bununla birlikte İslam karşıtı eserlerle kendi ideolojilerini hem desteklemek hem de toplum arasında yaygınlaşmasını sağladılar. Ayrıca toplum arasında yıllardır saygı ve değer gören din adamlarının her fırsatta toplum nezdinde itibarlarını sarsma amacıyla akıl almaz planlarla küçük düşürmeye özen gösterdiler. Bu bağlamda din adamlarının örgün eğitimde olduğu gibi yaygın din eğitimi alanında çalışmaları engellenerek sayısız mescitler kapatıldı. Böylece tebliğ ve irşat faaliyetleri kısıtlanan din adamları en ufak bir davranışları karşısında repressiya mahkemelerinde haksız yere suçlanarak ya hapse atıldılar ya da Sibirya'ya sürgün edildiler. Çünkü mescitler/mabetler işgalciler tarafından Müslüman din adamlarının cemiyet üzerinde siyasal gücünün bütünleştiği mekânlar olarak kabul edilmişti. Mescitler sosyalizm ideolojisi için tehlike oluşturmaktaydı. Kısacası din adamlarına yönelik düşman kesilme politikaları uzun süre devam etti. Hatta bu bağlamda bilgin ilim ehli din adamlarının toplumdaki karizmasını sarsmak adına işin ehli olmayan dini bilgisi yetersiz, hatta olmayan sahtekâr din adamlarıyla(molla) toplumda nefret politikasını izlediler. Engeller, yasaklar ve cezalar Azerbaycan cemiyetinde kültürel değer haline dönüşmüş din anlayışını insanların zihninden tamamıyla silemedi. Bunun en açık örneği bağımsızlık öncesi ve sonrası Azerbaycan halkının mescitlere dini değerlerini öğrenmek için akın etmeleri idi.

Sovyet yandaşlarının İslam aleyhtarı faaliyetleri din adamları ve mescitlerin kapatılmasıyla sınırlı kalmamıştır. Özellikle gençler arasında İslam dininin hem ibadet hem de ilmi anlamda öğrenilmemesi için değişik yöntemler kullanmışlardır. İlk önce gençleri farklı sosyal aktivitelerle meşgul ederek, onların mescitlere gitmelerine engel olmuşlar. Ayrıca dini vecibeleri ve dini ritüelleri onlara sportif bir aktivite olarak tanıtarak dini hükümleri basitleştirmişler. Hatta gençlerin bayramlarda mescide gittikleri tespit edilir ise o mescit ya kapatılmış ya da hizmet dışı görevlerde kullanılmıştır. Dolayısıyla gençlerin mescitlere dini bilgi edinmeleri için gitmelerine müsaade edilmemiştir. Ayrıca kaynaklarda Sovyet yönetimi döneminde numunelik mescitlerin varlığından bahsedilir. Ancak bu mescitlere sadece yaşlıların gitmelerine müsaade edilmiştir. Siyasi bir amaç güden uygulamalar mescitlerde kayıtlı resmi din adamlarının faaliyette bulduklarını göstermelerine karşın, gerçekte ise din adamlarının her faaliyeti denetime tabi tutulmuştur. Böylece dinî ve manevi değerlerin öğretilmesi amacıyla hizmet eden mescitlere yönelik yasaklamalar sonucunda 1920 yılında 3000 olan mescit sayısı 1978 yılında 17-22 arasında değişir olmuştur.

Sonuçta bağımsızlık mücadelesini kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti anti din uygulamalarından kurtulmak için ilk aşamada yasal yeniliklere giderek “Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında” kararlar almışlardı. Bu kararlarla bireylere hem örgün hem de yaygın din eğitim-öğretimi hakkı tanınmıştı. Ayrıca bu kararlarla yıllardır bastırılan ve kaybettirilmeye çalışılan dini değerlerin yeniden kazandırılması amaçlanmaktaydı. Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında’ ki uygulamalar da devlet-din politikası bağlamında devrim niteliği taşımaktaydı. Çünkü artık insanlar/halk kendilerine tanınan din ve vicdan özgürlüğü yasası gereği istediği gibi mescitlere ibadet etmeyi ve Kur’an-ı Kerim eğitimi almaya giderken herhangi bir engelle karşılaşmayacak ve korkuya kapılmadan gidebileceklerdi. Kısacası dini özgürlük serbestliği sayesinde kısa zamanda din anlayışı halk arasında hızla yayıldı.

Yeni yasal gelişmelerin bir diğeri ise bir zamanlar Sovyet yönetimi tarafından kapatılan, harabeye dönen ve farklı amaçlar için kullanılan mescitlerin yeniden onarılarak halkın hizmetine sunulmasıydı. Bu teşebbüsler sonucunda Azerbaycan’ın birçok şehir ve kasabasında mescitler eskiden olduğu gibi Kur’an-ı Kerim eğitimi ve ibadet için açıldı. Mescitlere ilgi ve rağbet çok yoğundu.

Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında, Sovyet dönemindeki dini baskıdan dolayı yeterli yüksek tahsilli din görevlisinin eksikliği yurt dışından gelen din eğitimcileri yardımıyla giderilmeye çalışıldı. Bağımsızlığın ilerleyen dönemlerinde yardım için gelen yabancı dini teşkilatlar, dini eğitim konularını kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalıştılar. Durumdan rahatsız olan Azerbaycan yönetimi bu teşkilatların kimliklerine bakılmaksızın faaliyetlerine son verdi. Özellikle mili ve manevi değerlere zarar vermek ve

teşkilatların gençleri kendi çıkarları doğrultusunda yetiştirilmesi kesinlikle yasaktı. Nitekim bu gibi sorunların önlenmesi, din görevlilerinin yetiştirme ve dini edebiyatı hazırlama durumu kurulan dini kurumlar tarafından giderilmeye çalışıldı.

Var olan her iki kurum “Dini İtikat yasası” doğrultusunda ülkedeki İslami dini kurum ve kuruluşları denetler. Örneğin, Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi mescitlere atanacak imamların tayini ve görevden alınması, dini ayinlerin idare edilmesi ve mescitlere atanacak diğer görevlilerin tahsis işleri ile ilgilenirken, Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi ise ülkede faaliyette bulunan ve bulunmak isteyen dini teşkilatlar ve müesseseleri kayda alınarak, onların resmi prosedürlere uygunluğunu kontrol eden sorumlu kurumdu. Bu denetlemelerin asıl amacı mescitlere atanan din görevlilerinin yeterli ilmi birikime ve donanımına sahip olup olmadığını tespit etmektir. Böylece Sovyet döneminde oluşan yanlış din algısı bu genç ve bilgili din görevlileri tarafından hem hakiki (asil) İslami değerler öğretilecek hem de milli ve manevi değerler yeniden topluma kazandırılacaktır.

Anlaşıldığı üzere her iki kurum ülkedeki din işlerinin doğru ve hukuki çerçevede yürütmesi için ciddi caba göstermektedir. Çalışmalar sonrasında halkın İslami değerlere olan ilgisi onları mescitlere ve dini eğitim kurumlarına yönelmesini sağlamıştır. Doğal olarak bu istek ve yönelmeler yeni mescitlerin açılmasını sağlamıştır. Bu da bir zamanlar baskı ve engellemelerle sayısı 17 olan mescit sayısı günümüzde çoğunluğu Müslüman olan Azerbaycan toplumunda 2253’e kadar çıkmıştır. Özellikle günümüzde toplumun dini ve manevi değerlere yönelmesi ve ayrıca ikinci Karabağ zaferinden sonra Ermeni işgalinden azat edilmiş şehir ve kasabalarda yakılmış, yıkılmış ve talan edilmiş mescitlerin yeniden onarılarak halkın hizmetine sunulması bu sayının gelecek yıllarda artacağını umut ettirmektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, N. (2009). *Muasır şeraitte Azerbaycan devletinin medeniyet siyaseti ve manevi değerlerin inkişaf amilleri*. Qrifli.
- Açıkgözoğlu, M. (1977). *İslam devletleri tarihi* (2. bs). Yeni Asya.
- Adıgüzel, S. (2006). Sovyet Birliğinin Azerbaycan'da Uyguladığı Dil ve Edebiyat Politikaları. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 27-32.
- Albayrak, H. (1998). *Azerbaycan'da Din*", *Türk dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum haftası)*. TDV.
- Alişova, N. (2011). *Milli-Manevi değerlerin kütüphanelerin rolü*. Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı.
- Aliyev, H. (2008). *Müstegilliyimiz ebedidir*. Azer.
- Aliyev, İ. (1993). *Azerbaycan tarihi*. İlim.
- Aslan, Y. (1990a). *Bugün Azerbaycan'da pantürkizm ve panislamizm*. Baysan.
- Aslan, Y. (1990b). *Can Azerbaycan (Karabağ'da talan var)* (B. Atsız, Ed.). ÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi;2.
- Aşurbeyli, S. (1997). *Şirvanşahlar devleti*. Azerbaycan Devlet.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*. (1994). Azer.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'ni dînî kurumlara iş üzüre devlet komitesi, Bülleten* (1-2). (2001).
- Babaşlı, M. (2007). Çarlık Rusya'sı Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, 217-224.
- Baltacı, C. (2016). *İslam medeniyeti tarihi* (6. bs). M.Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri xix yüzyıl*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Bayraktar, M. F. (1999). Yaygın Eğitimde Din Öğretimi. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu (İzmir 4-6 Aralık 1998 Sempozyumu)*, 330-350.
- Belâzurî, (1987). *Fütûhu'l-buldân*. Darü'l-maarif.
- Bennigsen, A. ve Quelquejey, C. L. (1994). *Step'de ezan sesleri*. İrfan.
- Bennigsen, A. ve Uimbus, E. (1986). *Sovvet imperyasının müselmanları*. İndiana Üniversitesi
- Benningsen, A. ve Wimbush, S. E. (1995). *Sultan Galiyev ve Sovyetler birliğinde milli komünizm*, Anahtar Kitaplar.
- Bünyadov, Z. M. (1991). *Diyanet İşleri Ansiklopedisi. İçinde Azerbaycan* (C. 7, ss. 317-322). TDV.
- Bünyadov, Z. M. (2007). *Azerbaycan VII-IX asırlarda*. Qarb -Şark.
- Bünyadov, Z. ve Yusifov, Y. B. (2005). *Azerbaycan tarihi: En kadim zamanlardan XX asrader*, C. II. Çırag.
- Celilov, M. (1982). *İlmi-Techniki ingilab ve ateist dünya görüşü*. Azerbaycan Devlet.
- Çelebi, A. (1976). *İslâm'da eğitim öğretim tarihi* (A. Yardım, Çev.). Damla.
- Dağ, M. ve Öymen, H. R. (1974). *İslam eğitim tarihi*. Milli Eğitim.

- D'Encausse, H. C. (1992). *Sovyetlerde müslümanlar*. Ağaç.
- Dini İtikat hakkında Azerbaycan Respublikası'nın yasası*, (2017). Nurlan.
- Dubrovin, N. F. (1866). *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*. Meda Departmanı.
- Ebilova, Z. (2010). Azerbaycan'ın İşgalinden Sonra Rusya'nın İslam'a Münasebeti. ", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 18(4), 120-130.
- Ehedov, A. (1991). *Azerbaycanda din ve dini tesisatlar*. Azerbaycan Dövlət.
- Ehedov, A. (2005). *Azerbaycan'da İslamın modernleştirilmesi*. Azerbaycan Dövlət.
- El-Fellah, A. A. (2007). *Heyder Aliyev ve milli menevi deyerler*. Qismet.
- Eyvazova, S. (2007). *Hümanizm ve hayırhaklık missiyası*. Nurlan.
- Fayda, M. (1990). *Allahın kılıcı Halid İbn Velid*. Çağ.
- Fayda, M. (1998). Hülafâ-yi Râşidî. İçinde *Hülafâ-yi Râşidî* (1. bs, C. 18, ss. 324-338). DİA.
- Fetullayev, Ş. ve Fiqarov. (2006). Azerbaycan'ın Qadim Mescitleri. *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 110-120.
- Geniyev, S. ve İsmayılova, M. (1999). *Şamahı mektebleri maarif fedaileri*. Ozan.
- Gökçöl, C. (1958). *Komünist Rusya ve müslümanlar*. Mücahit.
- Göyüşov, A. (2008). Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin İslam'a Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti". *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 1-15.
- Hasanov, B. (2011). *Azerbaycan'da din sovyetlerden bağımsızlığa hafıza dönüşümleri*. İSAM.
- Heyet. (1966). *Rusya'da İslâmiyet'in bugünkü durumu*, Doğan Güneş.
- Heyet. (1981). *Atatürk'ün 100. doğum yılında, Türkiye I. Din eğitimi semineri*. Gelişim.
- Heyet. (1989a). *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi* (C. 14). Çağ.
- Heyet. (2007). *Azerbaycan tarihi* (C. 2). Elm.
- Hüseynli, R. (1996). *Azerbaycan ruhaniyi XYIII sonu- XIX yüzyılın ortalarında*. Azer.
- İsmayılov, M. (1993). *Azerbaycan tarihi*. Azerbaycan Devlet.
- Kalankatlı, M. (2006). *Alban Tarihi (Son Hunlar/Hazarlar, Ermeniler/Terekemeler* (Bünyadov. Z. ve Y. Gedikli, Çev.). Selenge.
- Kartal, M. (1971). *Komünizmin din politikası*. Altınoluk.
- Kazımcı, Z. (2015). *İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi* (15. bs). M.Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Kenan, A. (2001). *XX asırda repressiyalara maruz kalanlar*. Azer.
- Kerimov, İ. (1997). *Özbekistan 21.yüzyılın eşğinde*, (Komisyon, Çev.). Bilig (Ahmet Yesevi Üniversitesi).
- Komisyon. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı sözlüğü* (C. 3, s. 350). Şerk-Garp.
- Lapıdus, I. M. (1996). *Modernizme geçiş sürecinde İslam dünyası*, (İ. S. Üstün, Çev.). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Mammadov, Z. (2006). *Azerbaycan felsefesi tarihi*. Şark-Karb.
- Maqaramov, Ş. A. (2007). *Daqestan i Şirvan v VI-XVI vv (ekonomiçeskie politiçeskie i kulturne bzaimootnoşeniya)*.(y.y)

- Memmedov, S. (2007). *Azerbaycan Tarihi*. Çaşıoğlu.
- Merdanov, M. (2011). *Azerbaycan tahsil tarihi* (C. 1). Tehsil.
- Meşedihanım, N. (1992). *Azerbaycan'da pirlər*. Azerbaycan Devlet.
- Monteil, V. ve Çamdereli, M. (1992). *Sovyet müslümanları*, Pınar.
- Mürsel, C. (2021). Çarlık Rusya'sı İktidarının Dini Politikası: Azerbaycan Örneği, *Bitlis Eren Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(2), 51-76.
- Mürsel, C. (2022). Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da İslamî Eğitim Kurumlarına Karşı Uyguladıkları Eğitim Politikası. İçinde *İlahiyatta Güncel Araştırmalar* (ss. 1-26). Gece Kitaplığı.
- Mürselov, C. ve Koç, B. (2016). Rusya ve Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 182-209.
- Numani, Ş. (1986). *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve devlet idaresi*. Hikmet.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan da Rus kilsesi ve Rusçuluk faaliyetleri(1828-1905)*. Ötüken.
- Önkal, A. (2010). *Resulullah'ın İslam'a davet metodu* (19. bs). Kitap Dünyası.
- Paşazade, Allakşükür. (1991). *Kafkaz'ta İslam, tarih ve müasirlik*. Azerbaycan Devlet.
- Paşazade, Allakşükür. (2001). *İslam'ın Ahlâk Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*. İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi.
- Pedersen, J. (t.y.). *İslam Ansiklopedisi*. İçinde *Mescit* (C. 8). TDV.
- Qafarova, S. ve Gerayzade, E. (2010). *Azerbaycan edebiyatı'nın tedrisi tarihi*. Ertem Kafkas Eğitim
- Quliyev, V. (2000). *Gence-Karabağ, mufassal defteri*. Şuşa.
- Rahman, F. (1992). *İslam* (M. Aydın, Çev.). Selçuk.
- Resulzade, M. Emin. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. Azerbaycan Türkleri Derneği.
- Resulzade, M. Emin. (1991). *Asrımızın siyavuşu-çağdaş Azerbaycan edebiyatı—çağdaş Azerbaycan tarihi*. Gençlik.
- Sadik, K, ve Kuliyev, S. (2007). *1937 ilin represiya kurbanı büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa*. y.y.
- Settarov, M. M. (1967). *İslam dini kalıntıları hakkında*. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- Sümbül, T. (1990). *Azerbaycan dosyası I*. Kök.
- Swietochovski, T. (2000). *Rusya ve Azerbaycan, serhedyanı bölge keçid dövründe* (L. Mirceferova ve B. Hacıyev, Çev.). Bağlam.
- Swietochowski, T. ve Mert, N. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. Bağlam.
- Şamıyeva, H. (2019). *Azerbaycan da dini –siyasi herekatlar, (VIII-IX esirler)*. Xan.
- Şihaliyev, M. A. ve Budakova, Z. İ. (1978). *Muasır Azerbaycan dili*. Elm.
- Taberî, (ts). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (2. bs, C. 4). Darü'l-maarif.
- Taştan, A. (2001). Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 1-39.

- Tavkul, U. (2002). *Etnik çatışmaların gölgesinde Kafkasya*. Ötüken.
- Türk, F. (2009). Azerbaycan ve Orta Asya’da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007). *Bilig*, 51.
- Umud Oğlu, U. V. (2004). *Şimali Azerbaycanın Çar Rüsiyası tarafından işgali ve müstemlekeçilik aleyhine mübarize*. y.y.
- Velihanlı, N. (1993). *Arap hilafeti ve Azerbaycan*. Azer.
- Wimbush, S. E. (1984). *Sovyet Orta Asyası’nda soysuzlaştırma politikası* (Y. Ceylan, Çev.). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu.
- Yunusov, A. (2004). *Azerbaycan’da İslam*. Sulh ve Demokratiya İnstitutu.
- Zeyneloğlu, C. (1931). *Şirvanşahlar yurdu*. Cumhuriyet Kitaphanesi.
- Ziyayev, H. (2000). *Türkistan’da Rus hâkimiyetine karşı mücadele* (A. Çelikbay, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Zülfükarlı, M. (2007). *Azerbaycan tarihine yeni bakış*. Sabah.

Türk Dünyasında Müze Diplomasisi: Kültürel Mirasın İnşası ve Uluslararası İlişkilerdeki Rolü

Museum Diplomacy in the Turkic World: The Construction of Cultural Heritage and its Role in International Relations

Yaşar ÖZRLİ

Dr., yozrili@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4495-0705

Özet

Müzeler kültürel diplomasinin etkili bir unsuru olarak, eserleri, objeleri ve etkinlikleriyle küresel pazarlarda ulusların, diplomatik ilişkiler geliştirmeleri adına müracaat ettikleri aktörlerden biridir. Müzelerin, ulusların kimlik inşasında gösterdikleri katkıları, Türk dünyasında diyalog kurmak, iletişim sağlamak ve çözüm üretmek adına diplomasi yoluyla uygulama şemasını hangi örüntülerle pratiğe geçirdikleri hususu bu araştırmadaki ana hedefdir. Müze diplomasisi yerel veya küresel mecralarda kültürü ve mirası sergilemek suretiyle uluslararası çevrelerde önemli bir araçtır. Türkistan, Türk kökenli halkların ve kültürlerin yayıldığı geniş bir coğrafyayı temsil eder. Bu coğrafyada Türk devletleri, tarihi ve kültürel miraslarıyla zengin bir geçmişe sahiptir. Müze diplomasi, Türk dünyasının zengin kültürünün uluslararası platformlarda tanıtılmasında etkili olabilir. Bu makale, Türk dünyasında müzelerin uluslararası alanda Türk kültürünün ve izlenimlerinin tanıtımına olan katkılarını incelemektedir. Müze sergi ve koleksiyonları, sanat eserleri, etkinlikleri vb. enstrümanları uluslararası toplumlarla paylaşabilir. Müzeler, farklı kültürlerin ve toplumların bir araya gelmeleri için ortak bir anlayış ve saygı temelinde iletişim kurmalarını sağlayabilir. Türk dünyası müzeler vasıtasıyla başka ülkelerle diyalog geliştirmede kültürel alışverişin ve ortak çalışmaların yürütülmesine yardımcı olabilmektedir. Doküman araştırması, tarama yöntemi ile yürütülmeye çalışılan bu incelemede, Türk Dünyasında müze diplomasisinin, kültürel mirasın korunması, paylaşılması ve anlaşılmasında ortak değerlerin vurgulanmasını sağlama potansiyeline değinmektedir. Yanı sıra Türk halklarının dayanışma ve güçlenme çabalarına alternatif fikirler öne sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk Dünyası, müze diplomasisi, müzecilik, kültür, sanat

Abstract

Museums are one of the most crucial components of cultural diplomacy that nations use to build diplomatic relations in the international marketplace through their works, objects, and activities. The main goal of this study is to examine how museums help build national identities, their implementation strategy, and the patterns they use in diplomacy to establish rapport, communicate, and find solutions in the Turkish community. By showcasing culture and heritage around the world or on international stages, museums can be a powerful tool in international relations. Turkish people and cultures are dispersed across a sizable geographic area known as Turkestan. Turkish states have a long history in this region thanks to their rich historical and cultural heritage. The rich cultural heritage of the Turkish world can be effectively promoted on international stages through museum diplomacy. The contribution of Turkish museums to the global promotion of Turkish culture

and perceptions is examined in this article. Through artwork, events, and other cultural resources, museums can communicate their exhibits and collections to a global audience. Museums can help various cultures and societies to interact and communicate on the basis of mutual respect and understanding. The Turkish community can contribute to international dialogue development and cultural exchange through museums. This review is being conducted using document research and scanning technology. By highlighting shared values through the preservation, exchange, and comprehension of cultural heritage, museum diplomacy in the Turkish World strengthens the unity of Turkish peoples.

Keywords: Turkish World, museum diplomacy, museology, culture, art

Ülkelerin küresel ölçekte temsil gücünü gösteren ve onlarla bütünleşmiş simgeler, semboller veya markalar bulunmaktadır. Ekonomik, sosyal, coğrafi yapılanmaların toplumlara katkısı bilinen bir gerçektir. Buna ek olarak direkt veya dolaylı yollardan iktisadi, politik, toplumsal, ekonomik vb. geniş anlamı ve dayanak noktası olan kavram ise kültürel eylemlerdir. Uluslararası ilişkilerde yoğun bir şekilde yürütülen diplomasi trafiğinin en önemli enstrümanlarından bazıları da kültürel ve sanatsal metaldır. Zira bu metalar, ülkeler arası ilişkilerde ekonomik, siyasal, etkili diyalog, stratejik ortaklıklar geliştirme, marka ve turizm girdisi olarak köprü görevi üstlenmektedirler.

Son yıllardaki küresel politikalara bakılınca, entegre olma ve birbirine bağlı bölgeler konusunda on yıl öncesine kıyasla önemli oranda büyüme gözlenmektedir. Artan askerileşme ve Doğu Asya'da devam eden gerilimler sebebiyle (Winter, 2020, s. 8) daha fazla diyalog ve daha çok diplomasi trafiğine gereksinim duyulmaktadır. Bütün düzeylerde başarılı kültürlerarası işbirliği ve sağlıklı iletişim için kültürel ve sanatsal argümanlarla güçlendirilmiş doneler araçlar üretilmektedir. Caddeler, pazarlar, müzeler, meskenler, özel okullar, dükkânlar, kütüphaneler, enstitüler ve akademiler, kamusal sanat kurumları, semavi dinlere ait inanç merkezleri özel firmalara ait odalar, ticari alanlar ve halk dinlenme evleri ayrıca çevrimiçi dijital platformlar bunlardan bazılarıdır. Bu kurumlardan en önemlisi müzelerdir. Kültürel belleğin sanatsal ve kültürel birikimin evrensel merkezleri olan müzeler, hem birer sosyal iletişim mekânı hem de farklı kültürlerden insanlığın ortak değerlerinin ilginç hikâyelerinin yaşatıldığı alanlardır (Kültürlerarası Diyalog, 2021). Bugün Asya'daki kültürel mirasın korunması ve anılması, giderek artan bir şekilde karmaşık bir duruma dönüşmektedir.

Türk topluluklarında etnik kültürel bağları güçlendirmek için fon sağlamak ve dünyanın farklı coğrafyalarındaki soydaşlarla dava birlikteliği yapmak kaçınılmaz bir durum arz etmektedir. Balkanlarda yaşayan Müslümanlar arasında kültür merkezlerinin mantar gibi çoğalmaya başlaması bu gelişmelere somut bir örnektir. Arnavutluk, Gülistan Vakfı, Turgut Özal Okulları ve Sema Vakfı, Türk öğrencilerinin etnik kökeni, inancı, ortak Türk mirası hakkında bilgi edinme ve ortak faziletleri Türk kültürünü tanıtan ve öğreten okullardandır. Aynı şekilde

Türk inşaat ekipleri de birçok cami inşa etmişler veya restorasyon faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İslam'ın çeşitli mezheplerinin kutsal mekânlarını yenilemişlerdir (Murphy, Lynne ve Sazak, 2012, s. 9). Bunlara ek olarak daha çok müzeler yoluyla hitap ettikleri çevrelere kendi değer yargılarını tanıma fırsatı veren kültür merkezleri faaliyetlerini sürdürmektedir. Türklerin yaşadıkları bölgelerde farklı uluslardan topluluklarla kültür diplomasisini müze kurumları ile yürütmeye çalışmak sık görülen eylemlerdir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Türkiye için dış politika önceliği haline gelen Orta Asya konusuydu. Türkiye, bu bölgedeki cumhuriyetler ile ilişkileri güçlendirmeye çok istekliydi. Bunun en önemli unsuru da ortak dil ve inanç birliğidir. Bu gelişmelerin hemen ardından *Türkçe Diyalog Kuranlar Konseyi (Türkçe konuşan topluluklar birliği)* Nahçıvan Antlaşmasını 2009 tarihinde imzalamıştır. Türkiye ve Orta Asya 90'ların başında hızla büyüme adına kültür ve eğitim çalışmalarına öncelik vermeye başlamışlardır. Daha sonra Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) kurulmuştur (Kortabayeva, 2016). Bu bağlamda Türk kültür, sanat, dil ve mirasının korunması ve bu değerleri genç nesillere aktarmak suretiyle çeşitli Türk eğitim kurumları faaliyet göstermeye başlamıştır. Türk-Kazak Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi dâhil Orta Asya'da Kazakistan'da faaliyet gösteren bir üniversite ve Kazakistan'da faaliyet gösteren Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Kırgızistan'da alınan kararlardan sonra hayata geçirilen kurumlardan bazılarıdır. Orta Asya Cumhuriyetlerinde, radikalleşme, aşırılıkçı hareketler, uyuşturucu, silah kaçakçılığı, terörist faaliyetler vb. sebeplerle hükümetler mali yardım ve askeri eğitim sağlamaktadır (Murphy vd., 2012, s. 9). Dolayısıyla meydana gelebilecek ulusal veya uluslararası krizlerin çözümünde, gerçekleştirilmesi planlanan eylemlerde alternatif, bir diyalog aracı olarak müzelerden yararlanılabilmektedir.

Yeni medya araçları üzerinden de etkili olmaya çalışan müze diplomasisi, üretken ve çözüm odaklı bir teorik çerçeve sunarak, açık kaynağa dayalı yeni bir diplomasiinin aktif aktörleri şeklinde tasavvur edilebilir. Müzelerin kitleye ulaşma ve katılım için tasarlanmış faaliyetlerinde kültürlerarası diplomatik ilişkilerde özel bir rol üstlenmektedir. Bu yeni model, bir *kültürlerarası karşılaşma* ya da bir *forum* olarak çağdaş müze, iletişim, eğitim ve politik boyutlar arasında müzelerin kurumsal yapılarının etkisini ortaya koymaktadır. Bu değişim, bir müzeyi yetkili bir kültürel içerik tedarikçisinden bir kültürel içerik sağlayıcısına dönüştürmüştür. Farklı ulusları, uluslararası alanda bir araya getiren kültürlerarası deneyimler ziyaretçilerin kendi fikirlerini keşfedebilecekleri ve kendi anlayışlarına ulaşabilecekleri oturumlar çağdaş müzelerin diplomatik aracılık rolünü önemli ölçüde arttırmaktadır (Grincheva, 2013, s. 45).

Teknolojiyi de arkasına alarak gelişme kaydeden müze diplomasisi ve müzelerde sosyal medya kullanımı henüz çok yeni kavramlardır. Her ikisi hakkında da az sayıda akademik metin ya da yayın bulunmaktadır. Ayrıca, şu ana

kadar müzelerin diplomasideki gücünü yönetimsel, küratöryel, sanatsal içerik, eğitim, iletişim ve toplumsal fayda manasında değerlendiren münferit araştırmalar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada müzelerin kültürel potansiyelinin siyasi dünyadaki olumlu sonuçlarının Türk dünyası perspektifinden değerlendirmeleri araştırılmaktadır.

Müze Diplomasisi

Müzeler, yeryüzündeki farklı coğrafyalardan insanları kendilerini ziyaret etmeleri adına teşvik edici programlar geliştirmektedirler. Müzeler eser ve nesne rezervleri ile dijital etkinlik yaratma konusundaki yeni düşüncelerini, etkileşimli uygulama metotları ile uygarlıkların ve onların mirasının ziyaretçiye aktarımındailetken bir rol üstlenmektedirler. Müzeler, klasik anlamda katılımcılarına sadece yalın bir keşif hizmeti vermelerine karşın tüm insanlığın menfaatine olacak şekilde ortak bir zemin sağlamaktadır (Avşar ve Şahin, 2022, s. 31).

Bazı ülkelerdeki müzeler hitap ettikleri halka ideolojik mesajlar vermektedir. Özellikle klasik tarzlı kült müzeler milli benlik ve ortak geçmiş bilinci meydana getirme noktasında modernizm, ulusçuluk ve devlet politikaları güçlü birer paydaş, kavram olarak telakki edilebilir. Siyasi otorite meşrulaşma, yeni bir kimlik yaratma ve halk devlet dayanışmasında müzelerden destek almışlardır (Okumuş, 2021). Müze koleksiyonlarındaki özgün eserler ve onlara sonradan aktarılan anlamlar bilinçli davranışların ve planların neticesidir. Eserlerin arka planda bilinçli müdahaleler bulunmaktadır. Dolayısıyla bir takım uluslar güç, iktidar, hırs, hegemonik emeller vb. bazı gerekçelerle müze programları meydana getirmektedirler. Küresel politikalarda sanatın ve kültürel mirasın bazı otoritelerin elinde hem bir barış güvencini hem de bir politik araç olarak biçimlenmesi müze diplomasisinin gücünü sergileyen farklı örneklerdendir (Hall, 1997, s. 184-185). Zira dünyada ülkeler arası münasebetlerde diplomasitrafığında müzelerin belirleyici bir rolü olduğu giderek güçlenen bir yargıdır. Ulusların milli davalarını gerçekleştirmek, toplumsal hafızasını tanıtmaya ve bu nitelikleriyle yeni bir paradigmaya erişme çabasında müzelerin etkili bir silah olduğu yadsınamaz bir gerçeği dil getirmektedir. Bir ülkenin önemli kültürel sembolleri o toplumun başka halklara sempatik görünmesini destekleyen yumuşak güç gayretlerindedir (Okumuş, 2021).

Müze diplomasisi iki öncüden kaynaklanır. Birincisi, bu iyi ilişkiler, anlayış ve saygının verimli zemininde kök salabilir. İkincisi, kültürel diplomasisi, sanat, dil ve eğitimin bir kültüre en önemli giriş noktaları arasında olduğu varsayımına dayanır. Müze diplomasisi, diplomasie yönelik bir dizi fikrinsel yaklaşım üzerine oturur. Bunun yanında yumuşak güç, markalaşma, propaganda ve kamu diplomasisi de bu yelpazede yer alabilir. Kültürel diplomasisi, zorlamayla değil cazibeyle işlediğinden, sert güç-yumuşak güç denkleminin yumuşak güç tarafındadır (Goff, 2013). Dolayısıyla müze koleksiyonlarında bulunan en güzide eserler uluslararası diyaloglarda önemli birer köprü olarak nitelendirilebilir.

Miras, müze ve milliyetçilik arasındaki ilişki ve miras diplomasisi: Müze, ulusal kimlik ve diplomasiyi toplama ve sergileme işlevlerini yerine getiren temsil alanıdır. Müzeler, özellikle ulusal müzeler, devlet fikrini iki düzeyde yönlendirir: Beden politikasına (ulusa) hitap etmek ve yabancılara hitap etmektir. İkincisi, ulusal kimlik ve egemenliğin, diğer az ya da çok eşit ulus devletlerden oluşan uluslararası bir bağlamda yer aldığına işaret etmektedir. Bu nedenle, müzelerin mantığı miras diplomasisinin kapsamına giren diplomatik bir işlevi vardır. Bu işlev sayesinde müze ulus devletle ilgili uluslararası yarışmalarda oyuncu olur (Mozaffari ve Barry, 2022). Bir başka önemli hususta devlet mekanizmalarının kültürel politikaları kendi ideolojisi uğruna yönlendirmede uyguladıkları işlemlerdir. Anderson, arkeolojinin rolüne ve basılı kapitalizm yoluyla yapıların çoğalmasına odaklanarak, halılara ve müzelerine doğrudan etki eden iki noktayı gündeme getirir. İlk olarak, mirasın ya da anıtların baskı yoluyla yaygınlaştırılması sürecini devletin gerçek gücünü ortaya koyan *politik müzecilik* olarak çerçevelemektedir (Atvur, 2020). İkincisi, mirasın günlük yaşamdaki bu popülerleşme ve vatandaşlığa geçme süreci boyunca devlet için ayakta duran bir logo olarak nasıl işlev gördüğüne dikkat çeker. Her iki süreçte analiz ettiğimiz müzelerdeki eserler vasıtasıyla farklı uluslarla diyaloglar geliştirmektedir (Mozaffari ve Barry, 2022, s. 341).

Müze alanı içinde, mirasın temsilleri ulusun coğrafyasını haritalandırmakta, tarihini temellendirmekte ve modüle etmektedir. Aidiyet, evcilik ve yerlilik duygusunu öne sürerken, ulusal müzeler genellikle bir tür banal veya temel milliyetçi (Malešević, 2019), ifade araçlarıdır. Ulusal müzeler arasında milli bir bilgi üretimi için bu bilinç, ulusal aidiyet duygularıyla desteklenir ve bunlar aracılığıyla aşılır (Mozaffari ve Barry, 2022, s.344). Bu tür duygusal ve temsili yapılar sayesinde, ulus-devletin istikrarı ve antikliği, ulus-devletin gücü ve doğruluğu ile ilişkilidir.

Kültürel Mirasın İnşası

Türk Dünyası Zengin Kültürel Algılama

Türkiye, uzun yıllardan beridir jeopolitik ve matematiksel konumu gereği önemli ve birbirinden farklı medeniyetlerin kültürel birikimini yaşatan, koruyan, tanıtan açık hava müzesi gibi düşünülebilir. Barındırdığı miras kendisini çevreleyen uygarlıklarla etkileşim halindedir. Özellikle son yıllarda Türk kültürünün ana kaynakları, sembolleri ile fikirlerinin ve pratiklerinin olgunlaştırılıp ifşa edilmesi sık dile getirilen hususlardandır. Bu bağlamda bilhassa Türk tarihi savıyla yürütülecek çalışmalar için Orta Asya temel referanstır (Sınırı Olmayan Müzeler). Kültür ve Turizm Bakanlığı hizmet birimlerinden Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Sinema Genel Müdürlüğü ve Tanıtma Genel Müdürlüğü'nün görevleri

incelendiğinde Türkiye'nin müze diplomasisi misyonuna katkı sağladıkları görülmektedir. Bu durum resmi gazetede şu şekilde dile getirilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında 1 Nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesininin 281. Maddesinin c bendine göre Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetki ve görevleri arasında ulusal sınırlarımız haricinde kalan, topraklarda muhafaza edilmesi gerekli, ata yadigarı taşınmaz kültür varlıklarını bulmak, karşılıklı kültürel anlaşmalar ve kültürel değişim programları kapsamında bunların bakım ve onarımlarını sağlayıcı önlemleri almak sayılmıştır. Bu madde ile Genel Müdürlüğünün kültürel diplomasi alanındaki görevine vurgu yapılmıştır (Resmi Gazete).

Kültür ve Turizm Bakanlığı müze diplomasisinin sorumlu olduğu milli kuruluşlardan birisidir. Bakanlığın nazarında hizmet veren Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğünde:

Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Türklerin kültür varlıklarını, kültür anlaşmaları ve kültürel değişim programları kapsamında incelemek, araştırmak, derlemek ve diğer ilmi faaliyetleri yapmak, yaptırmak, bunları yayımlatmak, tanıtmak, açık hava müzelerine ve halk kültürleri arşivine kazandırmak ve yabancı ülkelerde halen konuşulmakta olan Türkçe lehçe ve şiveleri ile bunlara yardımcı dilleri öğretmek ve bu konuda araştırmalar yapmak üzere mevzuat çerçevesinde enstitü kurulmasını sağlamak üzere diplomasi ile ilgili görev ve yetkileri bulunmaktadır (Resmi Gazete).

1990'lı yıllarda Türkiye'nin dış politikası ılımlı ve sanatsal nitelikleri bakımından soydaşlarıyla gerçekleştirilen pedagojik, kültürel miras vb. konuları ışığından yürütülmüştür. SSCB'nin dağılmasını takiben özgürlüğünü duyuran Türk Cumhuriyetleriyle diyalog başlatma girişimleri sonucunda; kültürel mirasa konu edinilen unsurlar masaya yatırılarak sıcak temaslar kurulmaya gayret edilmiştir (Bulut, 2019, s. 20).

2006 tarihinde İtalya ve Türkiye arasında *akademi ve kültürel diplomasi* temalı tüm eğitim seviyelerinde (ilköğretimden yükseköğretime kadar) pedagojik içerikli mübadele nitelikli anlaşmalar yapılmıştır. Kültürlerin yakınlaşmaları amaçlanarak sürekli eğitim faaliyetleri düzenlenmiştir. Öğrencilere finansal destek taahhüdünde bulunulmuştur. Eğitim çalışmaları için araç gereç temini sağlanmış, diploma akreditasyonu, birçok sanatsal ve kültürel işbirliği oturumları düzenlenmiştir. Sanatın tüm türlerinin eyleme geçeceği konularda ortak kararlar alınmıştır. Müze bilim ve arkeoloji, sahne sanatları (bale, tiyatro, opera), sinema, kitap tanıtım satış ve kütüphane hizmetleri, vb. dallarında birlikte hareket edilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Çağdaş sanatlarla ilgili eğitimler düzenlenmesi için programlar hazırlanmıştır. Kültür şöleni, sanat festivalleri, bienaller, organize edilmiştir. Akdeniz kültürleri ortak mutfak gastronomisi üzerine de tanıtıcı yayınlar yapılması kararlaştırılmıştır (Avşar ve Şahin, 2022,

s.177). Müzelerde düzenlenen etkinliklerle iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesi adına sergiler düzenlenmiştir.

Diyarbakır'da 2019 tarihinde *Micro-Folie Küçük Çılgınlık Dijital Müzesi* ile Fransa'nın sekiz farklı müzesinden seçilen 240 nesne, çocukların seviyesine uygun bir anlayışla düzenlenerek dijital alanlarda sergilenmiştir. Türkiye'den *Önce Çocuklar Derneği* ile Fransa'dan *Micro-Folie Küçük Çılgınlık Dijital Müzesi*, Fransa kültür odası işbirliği ile beraber tertipleedikleri kültürel diplomatik eylemler programı Diyarbakır'dan sonra İzmir ve Ankara'da da gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler tarihte ilk kez düzenlendiği için çok önem taşımaktadır. Sanal ortamda çalışmalarını yürüten bir müzeye dönüştürülen bu eylemler müze eserlerinden tablolar, plastik sanat eserleri ve bilim çalışmaları olarak toplumun beğenisine sunulmuştur. 240 objeden oluşan koleksiyon on beş tablet PC ile çocukların eserlerle etkileşim halinde bulunarak deneyimlemelerde bulunabileceği bir tarzda kültürel mirası öğrenmeleri amaçlanmıştır. Söz konusu iki farklı kültürü temsil eden dernek, çocuklara erken yaşlardan itibaren sanat aracılığıyla tanışma, öğrenme, ilişki kurma, sevme, bilimsel düşünme, grup çalışması, teknolojiyi kullanma, demokrasi, barış ve kardeşlik kavramlarını dijital bir müze ile deneyimleme şansı tanıyarak diploması başlatmışlardı. Bu sanatsal ve diploması maksatlı olay, çocukların yoğun ilgi duydukları dijital olanaklardan destek alarak kültür varlıklarına ilgi duymalarını sağlamaktı. Bu projeyi Fransız Kültür Enstitüsü de desteklemekteydi. Türkiye ve Fransa, çocuklar aracılığıyla müze diplomasisi gerçekleştirerek beraber hareket etmenin mutluluğunu yakalamışlardı. Belli bir zaman diliminde yaklaşık bin çocuğa Ankara ve İzmir'den sonra Diyarbakır'da da bu ziyareti hayata geçirme imkânı bulmuşlardı. Dolayısıyla hem teknoloji hem de müze eserleri köprüsüyle küresel kültürel mirası bir araya getirme şansını yakalayan çocuklar, müzeler aracılığıyla bilgileneş ve eğlenmişlerdi (Dijital Müze, 2019).

Türk kültürünün yaşatılması tüm Türk devletleri arasında dayanışma ve diploması hareketlerinin geliştirilmesi adına Eskişehir Osmangazi Üniversitesi yeniden yapılandırma-yeniden inşa etme alanında, *Türk Dünyası Yaşayan Müze* projesini hayata geçirmiştir. Üç safhadan meydana getirilen bu uygulamada: *Türk Dünyası Geleneksel Konaklama*, bölümünde, Çadırlar tanıtılmıştır. *Türk Dünyası Geleneksel Konaklama*, bölümünde, Çadırlar tanıtılmıştır. Türk Dünyası Sporları Biriminde: Okçuluk ve Atçılık sporları tanıtılmıştır. Bu üniversite tarafından ayrıca *Türk Dünyası Gastronomisinin* konu edinildiği mutfak kültürü yaşayan müze temasıyla uygulamalı olarak ziyaretçilere sergilenmiştir. Aynı zamanda bu üç önemli kültürel konularda eğitimler verilmektedir. Bu söz konusu bölümlerde Türki devletlerden misafir olan öğretim elemanları ve öğrenci grupları hem toplumsal sorumluluk üstlenmek adına hem de eğitimlerde fiili olarak görev almaktadırlar. Birer kültür elçileri olarak kendi vatanlarına dönmektedirler. Görev alan tüm soydaşlar *kardeşlik* sloganı çerçevesinde ülkeler arasında gönül

köprüsü kurma girişimcileri, temsilcileri hüviyetinde bulunmaktadır. Dünyanın başka kültürlerinden bu müzeyi ziyarete gelen insanlar bu diploması kavşağında kaynaşmaktadır. Türk Dünyası Yaşayan Müze' si kendi mali disiplini ile kendi kendini finanse etmektedir (Öztürk, Ünver, Alptekin ve Burnak, 2018, s.648).

Türk dünyasının kültürel hafıza öğeleri ve müze diploması ile istikrarlı büyüme, kültür endüstrisi ve ekonomik kalkınmanın temel dinamiği olarak değerlendirilen Yaşayan Müze Projesi, halk eğitiminde alternatif okul dışı bir kurum örneğidir. Bunun yanında tüm dünyada soydaşların dava birlikteliği olan, ortak değer yargıları ışığında maddi ve manevi kıymeti iyi bilen, dünyaya entegre olmuş ve mücadele hırsı, bilgisi ile yeni kuşaklar yetiştirmek temel hedeflerindedir (Öztürk vd., 2018,s. 640). Uluslararası alanda insanlığın ortak mirasını korumak ve bu manada dünya barışını tesis etmek gayesiyle kurgulanan *Sınırı Olmayan Müzeler (Museum with no frontiers)*, ise bir sanal müze girişimidir. Bu müzede, kültürlerarası iletişimi destekleme düzleminde, sınırları olmayan bir dünyada, güvenli bir ortamda müze diplomasını tesis etmek amaçlanmıştır. Yine bu müzede Türkiye'nin organizatörlüğü ile 22 farklı devletin küratörlerinin iştiraki neticesinde tertiplenen bir *Avrupa-Türk-Arap İlişkileri ve Tarihi Paylaşım -1815-1918* sergisi düzenlenmiştir. Bildirinin Avrupa ve Akdeniz bölgesinde toplumsal, kültürel ve beşeri kulvarlarda kombinasyonun sağlanması, ilkesinden yola çıkarak *Sınırı Olmayan Müzeler Birliğinin Geçmiş Paylaşım, Türk, Avrupa ve Arap 1815-1918* sergisinin bazı hedefleri olmuştur. Bu hedefler ülkelerarası etkileşim, dayanışma, müdahil olma, etkileşimli bir ambiyansın kurgulanması için gerekli adımların atılmasıdır (Sınırı Olmayan Müze, 2018). Ayrıca 1995 yılında *Avrupa Birliği ve Akdeniz Ülkeleri Dışişleri Bakanları Toplantısı* neticesinde duyurulan *Barcelona Bildirisi* bu müzede bir başka etkinlik temasının konusu olmuştur.

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki İshak Razzakova Ev Müzesi'nde yer alan ve TÜRKSOY tarafından Türkçeye tercüme edilen yazar Kanıbek İmanaliyev'in *Kırgızlar* kitabı önemli bir kültürel simge niteliğindedir. Dolayısıyla Türk ve Kırgız halklarının tarihi münasebetlerinin, dayanışmalarının ilerletilmesi bakımından diplomatik öneme sahiptir. Bu olay müze diplomasısında hatırı sayılır bir sanatsal araç olarak değerlendirilebilir. Bu söz konusu kitabının Arapça, Çince, İngilizce ve Rusça çevirileri de bulunmaktadır. Eser, 11 Kasım 2020 tarihinde, Ev Müzesi'nde tanıtılmıştır (Topsakal, 2018, s.109).

Orta Asya Dünyası Diplomasısında Müze Kaynakları

Geçmişten günümüze kadar birçok toplum hayattaki tüm eylemleri münasebetiyle bir veri biriktirmektedirler. Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Özbekistan kültür işlerinden sorumlu devlet idarecilerinin onaylamış oldukları TÜRKSOY ülkelerarası Türk kültürü ve dünyası örgütü 1993'te kurulmuştur. Örgütün nihai amacı çok kutuplu yeryüzünde tüm Türk

kavimlerini bir çatı altında toplama ve müttefik bir blog yaratmaktır. TÜRKSOY teşkilatına bağlı ülkelerden her biri yılaşırı olarak Türk Dünyası Kültür Başkenti sıfatıyla nitelendirilmiştir. Eskişehir şehri Türkiye'yi temsilen 2013 tarihinde kültür başkenti olmuştur. Eskişehir kenti, Türkçe konuşan devletlerle irtibatlı olarak Türk tarihini, ananelerini, törelerini, sanatını, dilini temsil etmek, gözler önüne sermek amacıyla bir takım aktivite düzenlemiştir (Öztürk vd., 2018).

TÜRKSOY özellikle arasındaki işbirliğine önem veren üye ülkelerin müzeleri tarafından *Avrasya Müzeleri Forumu'* nu düzenlenmiştir. Bu çalışmaların sergilendiği ortamlar ilginç içeriklere sahip platformlardır. Üye ülkeler arasındaki işbirliğini geliştirmek için oluşturulmuşlardır. Forumun ilk oturumu olan Avrasya Müzeleri 2013 yılında Bursa'da, ikincisi 2014 yılında Kazan'da, Türk Dünyası Kültür Başkenti için düzenlenmiştir. Bu Forumlar sadece TÜRKSOY üyelerine hitap etmektedir. Üçüncü forum 2015 tarihinde üye olmayan ancak zengin bir ülke olan Moğolistan'a ev sahipliği yapmıştır. Bu oturumlar Türk kültüründe önemli bir tarihtir. Avrasya Müzeleri Form'u organizasyonu bir yönüyle de Uluslar Arası Müzecilik Komitesi ICOM' a benzer. Bu önemli hedefler yolunda atılan adımlar, kültürel zenginliklerin tanıtımı ve aktarımı adınadır. Büyük Avrasya'nın kültürel mirasını meydana getiren medeniyetleri ve onların eşsiz mirasını insanlık tarihi içinde korumak ve dünya barışına katkıda bulunmak için diplomasi atılımlarıdır (Purtaş, 2017, s. 103).

TÜRKSOY'un önemli faaliyetlerinden biri de iktisadi kültür politikaları çerçevesinde pek çok ekonomik düşünce, yeni öğeler ve konular geliştirilmek üzere ele alınmıştır. Bu bağlamda, Türk tarihi ve kültürüyle ilintili olarak müşterek çalışma kümeleri tertiplenmiştir. Kültürün mali disiplini ve kültür endüstrisi perspektifinden kalkındırılması için, yeni seçilen kültür başkentleri müzeler vasıtasıyla farklı işlevsel konuları diplomatik amaçlarla kullanmışlardır. Bu bakımdan, kültür turizmi uğrak yerleri yaratılarak, kültürel hafızanın biriktirildiği ve depolandığı, kurumlar tasarlanmıştır (Öztürk vd.,2018: 647).

Müze diplomasisinin İnançla doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Türk dünyasında Türk ve İslam kültürü temelinde İslam dünyasında İslami temsil ekseninde Osmanlı kültürü ışığında Osmanlı toprağındaki ülkelerde, semavi dinler bağlamında Hıristiyan ve Yahudi sınırlarında vb yürütülecek çalışmalar kültür diplomasisi bağlamında büyük önem taşımaktadır(Kültür ve Sanat Diplomasisi). Müzelerin kurulması, kültürel diplomasi çerçevesinde korunması, teşvik edilmesi ile ilgili 3. Milli Şuranın komisyon toplantısında ele alınan konular 2018 tarihinde resmi gazetede yayınlanmıştır. Buna göre;

3. Milli Kültür Şurası Kültür Diplomasisi Komisyonunda; çeşitli kültürler ve halklar içinde belgesel çekimi, kültür yolu-kervanı, edebiyat günleri gibi etkinlikler düzenlenmesi; kültürel diplomasi konusunda lisansüstü programları oluşturularak bu konunun akademiye kazandırılması; Türk sanatının ve sanatçılarının yapıtlarının, küresel örgütlerle ele alınması;

yurtdışındaki başarı gösteren örneklerden ve onların deneyimlerinden faydalanılması; Türk dilinin dünyada kullanım alanının gelişmesi yönünde etkinlikler yapılması; Türkçe ve Türkçe' den çeviri yapılan kitapların satım ve dağıtım faaliyetlerine katkı yapılması; Büyükelçilikler başta olmak üzere Türkiye'de ve yurtdışında kültür diplomasisine katkı sunan milli kurumlar, uluslararası paydaşlar ve hedef kurumlar ile öğrenci değişim programlarının yönetiminin etkin kılınması; müzelerin (özel veya kamu) kurulması, kültürel diplomasi çerçevesinde korunması, teşvik edilmesi; Orta Asya, Balkanlar (Kültür Şurası) gibi müşterek bölgelerde müze diplomasisinin geliştirilmesi vurgulanmaktadır (10.7.2018 sayılı Resmi Gazete).

Azerbaycan'da kurulan Halı Müzesi, el sanatları konusunda kıymetli eserler muhafaza etmektedir. Müze diplomasisini, içeriği kültürel diplomasinin sağladığı bir ulusun kendisini dünyaya ifade etmek için yaptığı her şeyden ibaret tarzındaki sloganını halı söz konusu olduğunda *devlet logosu* gibi bir uluslararası meta olarak nitelendirir. Azerbaycan davası, devlet halı müzesi tarafından teşvik edilen bir dizi faaliyetle gerçekleşir. Kısacası müze bu boyutlar için önemli bir kültürel diyalog mecrası haline gelmektedir(Mozaffari ve Barry, 2022, s. 340).

Tacik-Avrasya sanat topluluklarının oluşumu temalı organizasyonunda, yerel şair toplantıları yapıldı. Ayrıca bir takım oturumlar tertiplendi. Bu programlara müzisyenler, tiyatro oyuncular ve yapımcılar katılarak Almanya Müzik Kültürü Müzesinde düzenlenen etkinliklerde rol almışlardı. 2015 yılında İsviçre'nin Zürih kentinde XXI. *Yüzyılda Orta Asya: Tarihsel yörüngeler, çağdaş zorluklar ve gündelik karşılaşmalar* temalı uluslararası bir konferans düzenlenmişti: Dostça buluşmalar amacıyla tertiplenen konferans için müzeye müzisyenler, şairler, sanatçılar davet edilerek evrensel müzik tartışmaları yapılmıştı. Çoksesli müzik geleneği, Tacikistan, Rusya, Çin, Hindistan ile birçok ortak boyutları olan konularda görüşmeler sağlanmıştı. Avrasya sanatlarının sosyal ve finansal korunmasının zorluğuna dikkat çekmek gibi başlıklarda topluluklar bu konudaki çabalarını vurgulayarak, eserlerden ziyade sanatsal düşüncenin dönüşümüne odaklanma sonuçlarına değinmişlerdi. Yerel yönetimler Avrupa rekabetini ve gelişmedeki çelişkiyi *kendilerinden ziyade, ötekiler* özdeyişleriyle, kültürlerin çeşitliliğini uyumlu hale getiren bölgesel gelenekler vb. kültürel diplomasiyi ilgilendiren buluşmalar gerçekleştirmişlerdi (Shahidi, 2016, s. 209).

Soğuk Savaş, iki ayrı halin yani, hafif ve katı gücün mücadelesi ile neticelenmiştir. Sert güç, askeri ancak yumuşak güç, diplomasi olarak nitelendirilmiştir. Sovyet düzenine karşı gelişen reaksiyonların elle tutulur emareleri şeklinde yorumlanabilir. Kazaklarda ise kimlik benliğinin yaratılması ve tanıtılması adına müze diplomasisinin faaliyetlerinin kullanılması gerektiği önemini korumaktadır. Bu bağlamda müze etkinliklerinin barış, dayanışma, kültür bilinci ile ulusu bilincini kamuoyuna duyurma da etkili olarak kullanmak kazaklarda da ön plana çıkan gelişmelerdendir (Darama, 2021, s. 81). Sovyet

dönemi baskılarının yaşandığı Çimkent'te ve Almatı'da ki o günkü yaşanan sıkıntıları ziyaretçilere deneyimleyerek aktarmaya çalışan yeni müze projelerinin hayata geçirilmesi kazak gündemindedir. Kazakistan Merkez Devlet Müzesi'nde işe göçebe Kazak geleneklerinin geniş çaplı teşhir edildiği yeni galerilerin açılması ayrıca etkileşimli hikâye anlatımıyla seyirciye aktarımını tasarlayan uygulamaların devreye sokulması kazak gündemindeki kültürel konulardandır. Kazaklar için kendilerini diğer uluslardan ayıran en önemli noktaların belirlenerek yeni müzecilik bakış açışı ile ziyaretçilerin müzedeki olaylarla empati kurmalarını sağlayacak kurgulamalar yapmak amaçlardan bazılarıdır. Görsel ifade etme gücü yüksek makinelerle arkeolojik buluntuların Kazak kültürünün sınırlarını belirgin bir şekilde çizecek olması da bir takım yeni girişimlendendir. Bu kültürel mirasla ilgili yeni atılımların ulusal kimliğin güçlenmesinde ve diplomaside kullanılmasında farklı görevleri vardır(Aydingün, 2007, s. 93).

Müze kaynaklarına bazı müzelerin diplomasisi faaliyetlerinden örnekler vererek değerlendirmek gerekirse;

Heydar Aliyev Müzesi: Bakü Devlet Üniversitesi tarafından verilen fahri doktora diplomaları ve madalyalar vitrin içinde sergilenmektedir. Haydar Aliyev'in okuduğu kitaplar, dünya âlimlerinin yazdığı kitaplar, aile pozu içeren fotoğraf albümleri, söylediği sözleri içeren yazılı belgeler, tarihe tanıklık eden belgeler, imza kalemleri, lider'in hatıralarını yansıtan bir müze olarak önem kazanmaktadır. Müze, Ülke'ye gelen siyaset adamları ve liderlerin de ilgisini çekmektedir. Başta Haydar Aliyev'in oğlu ve 4. Cumhurbaşkanı İlham Haydarovlu Aliyev (1961) olmak üzere pek çok liderin müze ziyaretçi defterine yazdıkları iyi dileklerde de müze koleksiyonu arasındadır. Bu müze, diplomasisi ve liderlik tarihi açısından genç nesillere örnek oluşturur. Zira bu müze aynı zamanda liderlik müzesi olmasının yanında ülkenin siyasi gelişimini de sergilemektedir. Ayrıca eğitim müzesi özelliğini taşımaktadır (Erbay, 2018, s. 54).

Bisiklet Müzesi: Bakü Devlet Üniversitesi profesörlerinden Aladdin Hacı Ağaoğlu Şabanov, müzenin kurucusudur. Ayrıca Azerbaycan Bisiklet Spor Federasyonu Başkan Yardımcısı, Milli Olimpiyat Akademisi üyesidir. A. Şabanov'un *Talebelerde Spora İlginin Oluşturulmasında Spor Müzelerinin Rolü*, adlı tezi eski SSCB'de bu alanda yazılan ilk bilimsel çalışma olarak kaynaklarda gösterilmektedir. Aynı zamanda Dünya ve Avrupa Şampiyonalarında müzenin geçici sergilerini açarak bu spora olan ilgiyi arttırmıştır. A. Şabanov 50'nin üzerinde ülkede katıldığı yarışlarla vatanını ve müzeyi temsil etmiştir. 1997 yılında Çernobil gibi faciaların önüne geçmek amacıyla düzenlenen Velomarafon'da Azerbaycan'ı ve müze müdürü olarak müzeyi temsil etmiş, Vatikan'da Papa tarafından (Joann Pavel II) altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Müzede sık sık etkinliklerin yapılması ülkeler arası diplomaside güçlü adımlar

atılmasına vesile olmuştur (Erbay, 2018, s. 54). Müzenin koleksiyonları da her geçen gün çoğalmaktadır.

Minyatür Kitaplar Müzesi: Bu müzedeki eserlerin 7,5 cm ve altında bir büyüklükte olmaları şartıyla biriktirilerek ve sergilendiği bir müzedir. Müze'nin hikâyesine gelince, Filolog Zarife Salahova'nın her gittiği ülkeden minyatür kitap toplamasıyla başlar. Bu şahıs aynı zamanda Azerbaycan'ın bilinen bir ressamı olan Tahir Salahov'un kız kardeşidir. Kendi şartlarını Azerbaycan Devletinin desteği ile birleştiren Salahova, idealini elde etmek adına büyüyen koleksiyonunu bir müzeye çevirmiştir. Müzenin bilinen en seçkin eseri Kuran-ı Kerim'dir. Bu eser 17. yüzyıla aittir. El yazması, Japonya'da basılan *Dört Mevsim Çiçekleri* adlı kitap, 0,75 x 0,75 milimetre boyutlarındadır. Bu yönüyle müzenin en küçük kitabıdır (Dünyanın ilk ve tek, 2022). 22 sayfalık bu kitap, özel mikroskop vasıtasıyla okunabilmektedir. Müzede, Türkiye'den de eserler vardır. *Koroğlu*, Yaşar Kemal'in eserlerinden örnekler, Nazım Hikmet, Alpaslan Türkeş'in *Dokuz Işık* eseri, *Kitab-ı Dede Korkut*, Ümit Yaşar Oğuzcan'ın şiir kitapları, Atatürk'ün *Nutuk* adlı kitabı Türkiye'ye ait galeride teşhirse sunulmuştur (Minyatür Müze, 2022). Minyatür Kitaplar Müzesi, Azerbaycan'ın uluslararası diplomaside, kültürel ve sanatsal faaliyetlerinde faydalandığı önemli mekânlardan biridir. Guinness Rekorlar Kitabı'na da girmiştir (Bu Müzeyi Gezme, 2022).

Rusya ve Türkmenistan arasındaki kültürel işbirliği atılımları ağırlıklı olarak yürütülmektedir. Müzeler ve sanat eserleri, ilgili hükümetler tarafından kontrol edilmektedir. Bu iki ülkenin sorumlu otoriteleri ve bazı kuruluşları tarafından, müzeleri etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Dikkate alınması gereken ilk eyaletlerarası kültürel değişim türü *Kültür Günleri*'dir. Bu etkinlik her yıl karşılıklı olarak düzenlenmektedir. Türkmenistan Güzel Sanatlar Müzesi'nde Rusya'da Moskova ve St. Petersburg'ta *Türkmen Kültür Günleri*'nin kutlanması bu manada örnek bir çalışmadır. Rusya'nın Astrakhan bölgesinin, coğrafi olarak Türkmenistan'a en yakın bölgesinde *Kültür Günleri*'ni düzenlemiştir. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta da Meryem kentinde benzer bir etkinlik düzenlemiştir. Bu programlar Astrakhan şarkıcıları, dansçılar, filarmoni orkestrası konseri, resim sergileri, Palekh dekoratif sanatı ve fotoğraf sergileriyle (Krylov, 2011) devam etmiştir. Moskova'daki Dekoratif, Uygulamalı ve Halk Sanatı Müzesi'nde Türkmenistan'ın el sanatları ve kültürel değerlerini gösteren sergi açılmıştır. Sergide Türkmenistan Kültür Merkezi'nin Devlet Müzesi'ne ait Türkmen halkının tarihini ve kültürünü anlatan eserler sergilenmiştir. Sergiyi gezen Rus vatandaşları tarafından Türkmen kadınlarının milli kıyafetleri ve takıları büyük ilgiyle izlenmiştir. Moskova'daki programdan sonra Rusya'nın kültür başkenti St. Petersburg'da çeşitli etkinlikler yapılmıştır (Kültür Günleri, 2022).

Kültür Günleri'nin yanı sıra devletlerarasında daha fazla değişim etkinliklerinde müzeler etkili olmuşlardır. Hem Rus hem de Türkmen

büyükelçilikleri, *Rossotrudnichestvo*, 2017 yılında, Rusya Devlet Şarkiyat Müzesi ve Türkmen Sanat Müzesi ortak bir tören düzenlemişlerdi. Moskova'da Türkmen resimleri sergisi, aynı yıl A.A. Bakhrushin Eyalet Merkezi Tiyatro Müzesi, Türkmen ve Rus sanatçı Berdiguly' nin kişisel sergisini gerçekleştirmişti. Aynı yıl Rusya Merkez Sinema Müzesi bir sergi düzenlemişti. Rus Devleti Doğu Sanatları Müzesi, tarih konulu bir *Splendid Margiana* sergisi sunmuştu. Ayrıca, 2020' nin başında Malzeme Enstitüsü Rusya Bilimler Akademisi Kültürü (IMC), 3 boyutlu bir resim kopyasını Türkmenistan'a sunmuştu. Türkmen Cumhuriyeti'nde Rus arkeologlar tarafından Sovyet döneminde bulunan sunak, IMC tarafından günümüze kadar özenle korunan Türkmen Müzesi'ne hediye olarak takdim edilmişti (Muratshina, 2020, s. 513).

Rusya'nın resmi diploması ilişkilerinde Türkmen kültürü genellikle yerel kurumların çabalarıyla temsil edilmiştir. Oryantal sanat ve sanat araştırmalarıyla ilgilenen meraklılara Devlet Oryantal Sanat Müzesi düzenli olarak sergiler ve konferanslar organize etmiştir. Orta Asya sanatı (Türkmen sanatı dâhil) ve özellikle Türkmen sanatı Moskova'daki etkinliklerin yanı sıra, Rusya'daki bazı müzeler ve kültür merkezlerinde zaman zaman sergiler ve kültürel programlar yapılmıştır. Türkmen sanatını ve geleneklerini de içeren uluslararası işbirliği ve dostluk adına müze diplomasisi etkili olmuştur. 2017 yılında Krylov Müzesinde birçok barış temalı etkinlik gerçekleştirilmiştir. Tula'da Nefteyugansk şehrinde Tula Sanat Galerisi'nde (Bakanlığın Basın Ofisi) Voronezh Eyalet Bölge Müzesi'nde Sanat ve Orenburg Eyaleti Bölge Sanat Müzesi'nde (Kültür Bakanlığı Basın Bürosu) 2018 yılında Türkmen kültürü, Chuchkovo Eyaletinde *Kültürün Sınırları Yok* sergileri düzenlenmişti. Meridian St. Petersburg'da 2017 yılında Tula'dan Devlet Üniversitesi Türkmen öğrenciler, yeni yıl kutlamalarında Türkmen geleneklerini anlatmışlardı. Yerel Veresaev Müzesi'nde ve Tula bölgesindeki Türkmen topluluğundan müzisyenler sahne almışlardı (Muratshinas, 2020, s. 514). 2018 yılında Rusya'nın Pokrov kasabasının kütüphanesinde ve Veresaev Müzesi'nde Tula Türkmen öğrencileri *İpek Yolu'nun Kalbi* adlı bir sergi düzenlemişlerdi. St. Petersburg Türkmen topluluğu ve Moskova Devlet Üniversitesi 2019 yılında Yabancı Uyruklu Öğrenciler Derneği'nden Türkmen öğrenciler, *Türkmenistan* başlıklı bir kitap sergisi düzenlemişti (Muratshinas, 2020, s. 515).

Beyaz Ruslar, Uyurlar, Dunganlar, Ahıska Türkleri (Meşetliler) tarihin değişik dönemlerinde dava birlikteliği içinde olmuşlardır. Halkların kapsayıcılığı konusu Kazakistan'da başka bir seviyede tezahür etmiştir. Almatı Ulusal Tarih Müzesi aynı milletten yakın kültürel özellikleri bulunan halkların Kazaklar başta olmak üzere temsil edildiği özel bir müzedir. Müzenin en önemli eseri olan *Altın Elbiseli Adam* çok sayıda insan tarafından ziyaret edilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti'ne bağlı olarak, Kazakistan'ın tüm halklarına hitap eder şekilde sergilenmektedir. Bu eser Türklerin M. Ö. 5. yüzyıldan kalma gelişmiş bir

medeniyete sahip olduğunu kanıtlayan önemli bir semboldür (Gürbüz, 2014, s. 19). Altın Elbiseli Adam eseri Kazakların komşu ülkelerle olan ilişkilerinde barışçıl politikalar izlenmesinde ve tanıtımında ülke yönetiminin simgesel bir değeri olmaktadır.

Sözlü tarih ve göçebe gelenekler somut olmayan kültürün özellikleridir. Türk dünyası mirasının özelliği destansı efsanelerden basit ninnilerden yas ve hüzüne halk hikâyeleri şarkılarından, el sanatlarına kadar eserleri içermektedir. Türk halklarının zengin ve çeşitli somut olmayan kültürel mirasını korumak, teşvik etmek ve bu mirası gelecek nesillere tanıtmak ayrı bir önem arz etmektedir. Manas efsanesi ile daha sonra Nevruz, Dede Korkut, Huban Arıĝ, Kültegin, Ural Batır, Türk halklarının geleneği Anadolu’da kaybolma eğiliminde olan ve resmi olarak düzenlenen ilk festivallerden olup UNESCO’ nun *Somut Olmayan Kültürel Miras* listesinde bulunmaktadır. Âşık buluşmaları ve geleneksel el sanatları fuarları hâlihazırda devam eden kültürel mirasın korunması gerekli diğer örnekleridir (Purtaş, 2017, s.106).

Müze Diplomasisinin Uluslararası İlişkilerdeki Rolü

18. yüzyıl ortalarında itibaren Avrupa’daki müze hareketlenmelerinin başlaması kültürel çalışmalarda yeni bir döneme girildiğine işaret etmektedir. 1753 yılında İngiltere parlamentosu diplomatik faaliyetlerde müzeleri kullanabileceğinin sinyallerini Londra’daki British Museum’ da göstermiştir. İngiltere’de siyasi otoritenin kültür politikalarında müzelerden diplomatik anlamda faydalanabileceği ve bunu da küresel siyasi zeminde uygulayabileceğini göstermiştir. Bu sebeple müze katılımcıları ideolojik menfaatlerle biçimlendirilmiş olan müze etkinliklerinde bulunarak güncel politik konularda bilgilenmişlerdir (Avşar vd., 2022, s. 26).

Kyoto National Museum of Modern Art’da ve National Art Center’da 2019 senesinde *The Treasures and the Tradition of Lale in the Ottoman Dynasty* başlıklı bir sergi Japonya’nın Tokyo kentinde tasarlamıştır. *Hierapolis, Nehirlerin Efendisi*, Uffizi Müzesi’nde *Floransa İtalya’da 2020 tarihinde açılmış bir sergidir*. Kore Resmi kurumuna bağlı olarak Somut Olmayan Kültürel Miras Merkezi’nde, *Bir Asya Kentinin Mitosları ve Gerçekleri* sergisi ile *Türk Kahvesi* isimli serginin teşhir edilmesi doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, [KTB], 2020).

Avrupa Konseyi kültürlerarası diyaloga *açık ve saygılı görüş alışverişinde bulunan kişi ve grupların farklı kültürleri tanımakta küresel anlayış algısını daha derinlere götüren öğelerin dil olduğunu vurgulamaktadır*. Ancak nerede bir ortak dil varsa bununda sanat olarak alternatif bir kanal şeklinde karşımıza çıktığını ifade eder. Toplumlar arası iletişimde gerçekten de bunu mümkün kılan sanat ögesidir. Dil, kendini ve kültürünü tanıtmak, başkaları ile empati kurabilmek için etkili bir silah olarak telakki edilmektedir. Yanı sıra tüm medya ve iletişim

araçları sanatın barış elçileri olarak hizmet etmesinde ortak bir iletişim dili olarak toplumların yakınlaşması adına kaçınılmaz bir araçtır (Purtaş, 2017, s.103).

Yeni Zelanda'nın kültürel diplomasisi, Higham'ın şu görüşünü desteklemektedir: *Kültürel diplomasi, iç hedeflerin ilerlemesinde rol oynar*. Te Maori, ABD ve Yeni Zelanda'yı gezen Maori kabilelerine ait eserlerin sergisini 1980'lerin ortalarında, Yeni Zelanda hükümeti tarafından müze diplomasisi projesi olarak düzenlemiştir. Sadece Yeni Zelanda'nın çıkarlarını ilerleteceği için değil ABD 'nin aynı zamanda Maori' nin Yeni Zelanda'daki çıkarlarını tanıyacağı içindir. Bu yerli hedef, serginin sadece bir yan ürünü değildi. Ancak hükümetin belirtilen, kasıtlı bir hedefiydi. Yeni Zelanda hükümetinin serginin uluslararası kültür platformlarında dolaşımı için hedefleri vardı. Maori'lerin sorumlu Bakanı olan Koro Wetere'nin toplantıda yaptığı konuşması Metropolitan Müzesi'nde Te Maori sergisinin açılışıyla neticelenmekteydi. Her iki hedef uluslararası boyutta, ilk olarak *yumuşak* bir zemin hazırlama girişimiydi. Amerikalıların Yeni Zelanda hakkındaki farkındalığına yeni boyutlar ve derinlik katmakla sonuçlanmıştı (Simon, 2009, s. 29).

Japonya ve Kore arasındaki diplomatik gerilim ve Çin'in bir takım çıkarlara sahip olma girişimleri, yeni mimari tasarımlar veya yeni şehir planlamaları uluslararası kabul görmüş müzelerce üzerinde durulması öngörülen işlerdi. Bununla birlikte, aynı zamanda, uluslararası ticaret ölçeğinde de büyük bir büyüme gözlenmektedir. Asya'daki ülkeler arasında geçmişin korunmasına ilişkin işbirliği, mirasın korunması konuları, devletleri birbirine bağlayan bölge içi ekonomik ve siyasi bağların önemli bir bileşeni olarak ortaya çıkmaktadır. Sonraki yıllarda özellikle kültürel mirasın müzeler vasıtasıyla diplomasisini ele alacak tamamen yeni bir seviyeye çıkaracak *Çin'in Tek Kuşak Tek Yol* projesi farklı bir gelişmeyi ifade etmektedir. Hindistan da benzer şekilde kültürel çıkarlarını genişletmektedir. Güneydoğu Asya, Hindistan, Endonezya, Tayland, Kamboçya ve Laos' a bir dizi arkeolojik, ticari ve müzeler de dâhil olmak üzere miras sektörleri ve modern kentsel mimari alanlarında diplomatik girişimler gerçekleştirilmekteydi. Ancak daha yakın zamanda, bu tür işbirliği biçimleri açıkça ekonomik ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yeni bir mekanizma olan Çin ülkesinden ötürü endişeleri arttırmaktaydı. Hindistan hükümeti, arkeolojiye önem vererek 2010'dan itibaren diplomatik ziyaretler, güven ve kültürel bağlar kurmak için karşılıklı temaslarda bulunmuştur. Kültürel miras dayanışmasındaki bu büyüme, bölge içi yardım ve ticarete artış ile birlikte yeni gelişmeler olarak kaydedilir. Bu, tarihsel olarak yönlendirilen kalkınma sektörü merkezli ikili ve çok taraflı kuruluşlar, Avrupa'yı ve Kuzey Amerika'yı da ilgilendirmektedir. Sonuç olarak, etki ve güç haritaları kültürel miras diplomasisi ağları arasında da durumu değiştirmektedir. Erken dönemlerden itibaren bölge içi turizmde yaşanan hızlı artış ayrıca Asya hükümetlerinin denizaşırı ülkelerde kullanabileceği

anlamına gelen bir müze diplomasisi mekanizması olarak birden fazla kitleye ulaşır (Winter, 2020, s. 9).

Avrupa'nın kültürel dokusunun irdelenmesi, modern dönemlerde ihtiyaç gözetilen çoğulcu Avrupa yurttaşlığına bir dayanak sağlamaktadır. Avrupa Konseyi günümüz Avrupa'sının, *kültürel yollar* şebekesi diye telaffuz ettiği keşfedilen çağlar ötesi ve kıtasal yolları, kültürel münasebetlerin geçmişini etkilemiş ve binlerce yıllık kültürlerarası etkileşimi desteklemiştir; bu ekseninde Avrupa'nın kozmopolit sosyal benlik bütünlüğüne, mirasına ulaşma adına ve kültürel çeşitlilik içerisinde bir arada tutma yeteneğini betimlemektedir (Kültürlerarası Diyalog, 2008).

İdeolojik çatışma koşulları altında, propaganda yöntemi olarak yeni tip müzeler örgütlü davranarak hareket etmektedir. Yahudi müzeleri 2. Dünya savaşındaki soykırma karşı yeni tip müzelerin bir prototipi olarak temsil edilebilir. Bu müzeler Yahudi kurbanlarının anısına Nazi plan tipinde tasarlanmıştır. Müzeye gelen her ziyaretçi, müzenin minyatür replikasının bir kopyasını alarak ayrılır. Bu tür müzeler, bir toplama kampının gerçek tarihi tutsağı gibi kurgulanmıştır. Toplama kamplarında tutulan insanların neler hissettiklerine dair empati duyulması için müze, *kahramanınızın nihai kaderi*, afişleriyle farkındalık yaratmaya çalışmaktadır. Bir gezi senaryosunda, müze ziyaretçilerinin soykırma dair tüm korkuları hissetmeleri düşünülerek unutulmaz duygusal anılar deneyimleyebilmeleri bir atmosfer yaratılmaya çalışılmıştır (Madjidov, 2018, s.46)

Sonuç

Ülkelerin elinde bulundurdukları kültürel kurumlar, dünya çapında siyasal bir fonksiyonu başarıyla karakterize eden aktörler olarak diplomaside yerlerini almışlardır. Örneğin, müzelerin ülke tanıtımında, kültür turizmini geliştirmedeki katkıları ileri düzeydedir. Müzeler uluslararası arenada birçok ülke ile diplomatik diyalogları kolaylaştırarak, sınırlar arasında kültür köprüleri kurmayı hedeflemektedir. Müzeler, ulus devletlerle insani, kültürel, demokrasi, sanat, turizm vb. unsurların ışığında geleneksel olarak önemli kültür elçileri görevi üstlenmektedirler.

Müzeler koleksiyon, sergi ve düzenledikleri etkinliklerle farklı kültür coğrafyalarından halklarla etkileşim kurulmasını sağlayan kültürlerarası bağlantı noktalarıdır. Zira mesajlarını iletmek istedikleri hedefe gelenekler, ritüeller, davranışlar, fikirler, bakış açıları ve kültürel eylemler aracılığı ile aktarılabilirler. Dolayısıyla müzeler diplomasi aracılığıyla aynı zamanda Türk kültürünü dünyaya tanıtmayı amaçlamaktadır. Zira dünyada ülkeler arası münasebetlerde ülkelerin atalarının geçmişte yaptıkları hataları bölgesel veya küresel sıcak fiziki temasların cereyan ettiği Türk dünyası sınırlarında müzeler aracılığıyla, diplomasiye her zamankinden daha çok gereksinim duyulmaktadır. Soydaşların yaşadıkları geniş coğrafyalarda çok geniş katmanlı olarak aktiviteler,

kulisler ve resmi organizasyonlarla sıcak bir düzlemde diyalog geliştirmek arayışları sürmektedir. Başta müzeler ve diğer kültür kurumları, özel sektör, yerel yönetimler ile sivil toplum örgütleri aynı hassasiyeti paylaşmaktadırlar. Gerçekleştirilmesi arzulanan hedeflerle paydaşlar arasında işbirliği yaparak çalışmaların organize edilmesi daha verimli sonuçlar doğurmaktadır. Orta Asya Cumhuriyetleri, Balkanlar, Doğu Avrupa ve Kafkasya'daki Türk halklarının kendi aralarındaki ve diğer kültürlerle dayanışmalarında kültürel mirasın korunmasının ve etkili bir iletişim aracı olarak değerlendirilmesinin önemi her platformda dile getirilmelidir.

Bu çalışmada Türk dünyasında müze diplomasisinin farklı coğrafyalardaki pozisyonu ele alınmıştır. Küresel düzlemde kültürel diplomasinin müzeler tarafından etkili bir iletişim mekanizmasına dönüştürülmesi analiz edilmiştir. Kitlelerin kaderini etkileyebilecek derecede olumlu sonuçlar elde etme başarısı ve bunun öneminin giderek büyüyen bir sektör oluşturması müze diplomasisinin geldiği noktayı sergilemektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- III. Milli Kültür Şurası Sonuç Raporu. <https://kultursurasi.ktb.gov.tr/Eklenti/50571%20raporsurasonucpdf.pdf?0>,
- Avrupa Konseyi (2008). Diyalog için Beyaz Kitap. F-67075 Strazburg Cedex Haziran 2008, Avrupa Konseyi Dışişleri Bakanları tarafından 118. Bakanlar Komitesi Oturumunda uygulamaya konulmuştur. 7 Mayıs, 2008.
- Atvur, S. (2020). Ortadoğu jeopolitiğinde kültürel yansımalar: Kültürel miras üzerine bir değerlendirme. *Novvus Orbis: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(2), 81-110.
- Avşar, Z. ve Şahin, M. (Ed.). (2022). Türkiye'nin yumuşak güç enstrümanı olarak, Kültür diplomasi ve iletişim. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.
- Aydınğün, A. (2007). Kazakistan'da tarihi canlandıran ve milli kimliği inşa eden müzeler 1. Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 41, 89-108.

- Bulut, F. (2019). Küresel siyasette kültürel diplomasinin yeri: Türkiye'nin durumuna dair tespit ve öneriler. *İlim Kültür Eğitim Derneği*, 3-24.
- CNN Türk. Bu Müzeyi Gezmek İçin Büyütece İhtiyacınız Olacak. <https://www.cnnturk.com/seyahat/bu-muzeyi-gezmek-icin-buyutece-ihciyaciniz-olacak>.
- Darama, M. (2021). Kültürel diplomasi bağlamında Yunus Emre enstitüsü Türkçe öğretim setlerindeki sanat içerikli metinler. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- “Diyarbakır’da Dijital Müze açıldı”. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/diyarbakirda-dijital-muze-acildi-983941.html>
- Erbay, Ö. N. (2018). Azerbaycan Bakü devlet üniversitesi müzeleri koleksiyonu. *UNIMUSEUM*, 1 (2), 51-56.
- Goff, P. M. (2013). Kültür diplomasisi. *Modern Diplomasinin Oxford El Kitabı* içinde. Oxford Akademik. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.013.0024>
- Gürbüz, Y. E. (2014). In search of new historiographies for ex-Soviet Turkic States: Azerbaijan, Uzbekistan and Kazakhstan. *Historiography and Nation-Building among Turkic Populations* içinde (s. 47-68).
- Grincheva, N. (2013). Cultural diplomacy 2.0: Challenges and opportunities in museum international practices. *Museum and Society*, 11(1), 39-49.
- Hall, S.(1997). *Representation-Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage.
- Krylov, I. (2011). Ashkhabad zakhvatili rossiyskie “skify [Ashgabat Occupied by Russian Scythians. Information portal of the Russkiy Mir foundation. Retrieved from <https://www.russkiymir.ru/news/31945/>.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2020 yılı Bütçe Kitabı. https://sgb.ktb.gov.tr/Eklenti/6714,3,2020,butcesun_umic12112012pdf.pdf?0
- Kortabayeva, G. (2016). Kazakistan’ın bağımsızlığının 25. yıldönümü, Hoca Ahmed Yesevi yılı ve 2016-Yusuf Has Hacib yılı anısına uluslararası El-Farabi okumaları Almatı’da gerçekleştirildi. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (19), 301-305
- Malešević, S. (2019). *Topraklanmış milliyetçilikler: Sosyolojik bir analiz*. Cambridge: Cambridge University Press (CUP).
- Madjidov, E. (2018). Alternative approaches to promoting national Interests of Azerbaijan abroad, *elm ve innovativ Texnologiyalar Jurnalı*. Nömrə 6, 42-50. DOI: 10.5782/2616-4418.6.2018.42
- Mark, S. A. (2009). Greater role for cultural diplomacy. V. 1. Netherlands institute of international relations,
- Murphy, T. ve Sazak, O. (2012). Turkey’s civilian capacity in post-conflict reconstruction. Istanbul policy center, Sabancı University.
- Mozaffari, A. ve Barry, J. (2022). Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında miras ve toprak anlaşmazlıkları: Bakü ve Şuşa Halı Müzelerinin karşılaştırmalı analizi. *International Journal of Heritage Studies*, 28 (3), 318-340, DOI: 10.1080/13527258.22021.1993965

- Muratshina, K. G. (2020). Cultural exchanges between Russia and Turkmenistan: Structure, Dynamics and defining features, *Changing Societies & Personalities*4 (4), 508-527.
- Okumuş, M. (2021). Kültürel diplomasi bağlamında sanal müzeler. *Selçuk İletişim* 14(4), 1972-2022.
- Öztürk, A. Ç., Ünver, H., Alptekin, O., ve Burnak, M. (2018). Orta Asya Türk mimari kültürünün çağdaş bir yorumu: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Yaşayan Müze Projesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 645-662.
- Purtaş, F. (2017). Cultural diplomacy initiatives of Turkic Republics, perceptions. *Journal of International Affairs*. 22 (1), 91-114.
- Shahidi, M. (2016). Küreselleşen dünyada Avrasya sanat topluluklarının ortaya çıkışının etkisi. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 4(3), 208-217.
- Sınırı Olmayan Müzelerin, Kültürlerarası Diyalogu Geliştirme ve Ülkelerin Ortak Kültürel Mirasını Tanıtmayı Amaçlayan Yeni Çalışması: Sanal Müze Çalışması, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-103655/siniri-olmayan-muzelerin-kulturler-arasi-diyalogu-gelistirme-ve-ulkelerin-ortak-kulturel-mirasini-tanitmayi-amaclayan-yeni-calismasi-sanal-muze-calismasi.html>,
- TRT AVAZ. “Rusya’da Türkmenistan Kültür Günleri”. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/a/rusya-da-turkmenistan-kultur-gunleri/5bcefeb001a30a25ac194699>
- TRT AVAZ. Dünyanın İlk ve Tek Minyatür Kitap Müzesi. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/dunyanin-ilk-ve-tek-minyatur-kitap-muzesi/62a2e66301a30a1fec754bf4>
- Topsakal, N. (2021). Kamu diplomasisinin bir aracı olan kültürel diplomasi bağlamında Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri İle İlişkileri. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kastamonu Üniversitesi
- Bursa Müzeler Müdürlüğü. Türk Dünyası Müzeleri Açılış Konuşması. C:\Users\ASUS\Desktop\Bilig\türk dünyasında kültürel diplomasi sanatın ve müzelerin önemi\Türk Dünyası Müzeleri Buluşması Açılışı _ Bursa Müzeleri - Bursa Müzeler Şube Müdürlüğü.mhtml, <https://www.bursamuze.com/turk-dunyasi-muzeleri-bulusmasi-acilisi1395/>
- Watson, S. ve Waterton, E. (Ed.). (2015). Çağdaş miras araştırmalarının palgrave el kitabı. Palgrave Macmillan,
- Winter, T. (2016). Heritage diplomacy along the one belt one road. *The Newsletter*, 74, 8-10.
- 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmi Gazete. 10.7.2018 – 30474 III. Milli Kültür Şurası Sonuç Raporu. <https://kultursurasi.ktb.gov.tr/Eklenti/50571%20raporsurasonucpdf.pdf?0>,

Kırgız Edebiyatında Çeviri Faaliyetleri: 1920’li, 30’lu Yıllar *Literary Translation in Kyrgyz Literature: 1920s and 1930s*

Ayşe ŞENER

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, senerayse13@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1157-4187

Özet

Modern Kırgız edebiyatı, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmış ve büyük ölçüde Sovyet estetiğinin ekseninde gelişmiştir. Kırgızlarda yazılı edebiyatın ileri bir tarihte ortaya çıkmasıyla ilişkili olarak edebiyatın yenileşmesinde farklı hususiyetlerin devreye girmesi dikkat çekmektedir. Bu noktada çeviri faaliyetleri, yazarların farklı edebî anlayışları tanıma ve alımlamasına imkân sağlayan bir alan olarak edebî faaliyetlere rehberlik etmiştir. Bundan hareketle bu çalışmada Kırgız edebiyatının başlangıç yıllarında yapılan çeviriler, çevirileri yapan şahsiyetler, edebiyat ve çeviri ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışma edebiyatta çevirinin önemini öne çıkarmakla birlikte edebiyatın yenileşmesinde çevirinin etkinliğini Kırgız edebiyatı özelinde ortaya koymaktadır. Çalışmada doküman ve betimsel analiz yöntemi ile söz konusu yıllar arasında yapılan çeviriler kütüphane katalogları ve çeşitli kaynaklar yoluyla taranmış ve irdelenmiştir. Neticede Kasım Tıstanov, Kasımalı Bayalınov, Sıdık Karaçev, Mukay Elebayev gibi Kırgız yazılı edebiyatının ilk kalemlerinin çeviri ile hemhâl olduğu ve modern Kırgız edebiyatının oluşum ve gelişim aşamasında çevirinin önemini farkında hareket ettikleri görülmektedir. 1920’li yıllarda başlayan çeviri faaliyetlerinin edebî sürece paralel olarak 1930’lu yıllarda hız kazandığı, Batı edebiyatından özellikle Rus edebiyatından pek çok klasik eserin Kırgızcaya çevrildiği görülmektedir. 1930’lu yıllarda dünya edebiyatının bazı klasik eserlerinin de çevrilmeye başlanması sonraki yıllarda yapılacak ciddi çevirilere yol açması ile değerlidir.

Anahtar kelimeler: Dünya edebiyatı, Batı edebiyatı, Rus edebiyatı, Kırgız edebiyatı, çeviri

Abstract

The literature of modern Kyrgyzstan emerged during the first quarter of the 20th century, predominantly influenced by Soviet aesthetics. It is noteworthy that as written literature among the Kyrgyz emerged at a later date, different characteristics came into play in the renewal of literature. Within this context, translation served as a guiding force, providing a space for authors to encounter and assimilate diverse literary perspectives. Thus, this study aimed to evaluate the translations undertaken during the initial years of Kyrgyz literature, the individuals involved in the translation process, and the interconnectedness of literature and translation. The study highlighted the importance of translation in literature, specifically focusing on its effectiveness in the revitalization of Kyrgyz literature. Employing document and descriptive analysis methods, the study examined the translations carried out between the specified years, drawing upon library catalogs and various sources for comprehensive scrutiny. As a result, it was found that esteemed figures such as Kasım Tynystanov, Kasymali Bayalınov, Sidik Karachev, and Mukay Elebayev were involved in translation and were aware of the importance of translation in the formation and

development of modern Kyrgyz literature. Translation endeavors, which commenced in the 1920s, gained impetus parallel to the literary movement in the 1930s, resulting in the translation of numerous classical works, particularly from Russian and Western literature, into the Kyrgyz language. Furthermore, the translation of select literary masterpieces from various global traditions during the 1930s paved the way for subsequent substantial literary translation.

Keywords: *World literature, Western literature, Russian literature, Kyrgyz literature, translation*

Bir eseri/metni, “Bir dilden başka bir dile aktarma” (TDK, 2023) olarak tanımlanan çeviri, bir toplumun başka bir toplum ile ilişkisine, bilimsel ve kültürel gelişmelerden etkilenmesine fayda sağlayan önemli bir kültürlerarası iletişim aracıdır. Tanpınar’ın da belirttiği gibi bir toplumun ilerlemesinde edebiyatlarlar arası etkileşimin ürünü olan çeviri faaliyetleri etkin rol oynamaktadır (2011, s. 79). Batılılaşma sürecinde Türk edebiyatındaki bilinçli çevirilerin etkili olması gibi¹ Türk dünyası edebiyatlarının oluşum ve gelişim aşamasında çevirinin edebiyatın modernleşmesi için bir pencere araladığı açıktır. Bu edebiyatlar arasında yazılı edebiyata birçoğuna kıyasla daha geç ulaşılan Kırgız edebiyatı için durumun daha mühim olduğu görülmektedir. 1910’lu, 1920’li yıllarda ilk edebî çalışmaların yayımlanması ile modern edebiyatın ilk numunelerinin verildiği Kırgız edebiyatında çeviri faaliyetlerinin hemen bu eserlerin ardından gerçekleştirilmiş olması kuşkusuz tesadüf değildir.

Kırgız yazarlar, çevirinin edebiyatın diğer edebiyatlarla etkilişime girmesindeki öneminin farkında olarak modern edebiyatın oluşum evresinde dünya edebiyatından önemli pek çok eseri Kırgızcaya kazandırmıştır. Bu bağlamda Kırgız edebiyat bilimci Abdıldacan Akmataliyev’in “çevirinin halkı halkla, edebiyatı edebiyatla yakınlaştıran en anlamlı araç ve aynı zamanda edebî yaratıcılığa dair unsurları öğreten önemli bir mektep olduğuna” dair değerlendirmesi (2017a, s. 540)² anlamlı gözükmektedir. Ona göre çeviri, yazarın edebî yönünü kuvvetlendirerek dil ve estetik yapısını geliştirir. Bu gelişimi fark eden Kırgız edebiyatının ilk kalemleri olarak 1920’lerde Kırgızca ilk eserleri edebiyata kazandıran Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, Kasımalı Bayalınov, Mukay Elebayev gibi isimler çeviri ile hemhâl olmuşlardır. 1930’lu yıllarda ise bu isimlerin yanında Alıkul Osmonov, Kubanıçbek Malikov, Temirkul Ümötaliyev, Uzakbay Abdukaimov, Börünbay Kenensariyev, Abdrasul Toktomuşev, Coomart Bökönbayev, Kuseyin Esenkocayev gibi pek çok ismin

¹ Türkiye’deki çeviri faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. (Kara, 2010, s. 95).

² Bu noktada E. Evtuşenkov “Eğer ben birinin eserini çevirsem o zaman o eseri beğenirim ve sanki kendi şiirim gibi düşünerek hareket ederim. Çevirilerim benim eserlerimdir diyebilirim” (Bu konuda Süyünbay Erallyev de benzer fikir beyan etmiştir. Çeviri yaparken ikinci dilin deyim ve dil özelliklerini, yerel unsurlarını doğru ortaya koymak adına çok fazla bir emek gerekmektedir der (aktaran Akmataliyev 2017a, s. 540).

çeviri çalışmaları yaptığı görülmektedir. Sosyalist realizm metodunun edebiyata uygulandığı yıllar olan 1930’larda nitekim toplumsal hayatta yaşanan değişim yazarların eserlerine, makalelerine, sosyal yaşantılara da aks eder. Edebiyatı ise sosyalist gerçekçilik daha çok anlamlandırılabilmiş ve bu süreçte Rus edebiyatı bir lokomotif olarak görülmüştür. Rusçayı öğrenmek, Rusları örnek almak edebiyatın temel gayesi hâline gelmiştir (Artıkbayev, 2013, s. 136). Dolayısıyla bu yıllarda Rus edebiyatı ve Rus kültürü ile etkileşim büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan edebiyat, komünist edebiyat eleştirmenleri tarafından olumlu gelişim gösterir biçimde öne çıkarılmıştır. Bundan ötürü edebî çevirilerde Rus eserlerin propaganda aracı olarak öne çıkması beklenmektedir. Ancak her ne kadar güdümlü bir süreç mevcut olsa da edebiyatın geçmişten beri medeniyetler arası bir etkileşim ortamı olması sebebiyle dünya edebiyatından farklı eserlerin de çevrilmesi dikkat çeker. Bu etkileşimler, Kırgız edebiyatının oluşum ve gelişim sürecini anlamlandırmak, hangi edebî akımın etkisinin daha belirgin olduğunu ortaya koymak ve edebî gelişim merhalalarını belirlemek açısından önem arz etmektedir. Zikredilen gerekçeler bu çalışmanın ortaya çıkış noktasını oluşturmaktadır. Çalışma edebiyat ve çeviri ilişkisine odaklanarak dünya edebiyatlarından Kırgızcaya çevrilen eserlerin modern edebiyatın oluşum ve gelişim evresine katkısını irdelemektedir. Bu bağlamda çalışmada doküman analiz yöntemi ile betimsel yöntem ekseninde başlangıç dönemi Kırgız edebiyatında gerçekleştirilmiş çeviri çalışmaları 1920’li ve 1930’lu yıllar olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmiştir.

1. Batı’ya Açılan Bir Pencere: Kırgız Edebiyatında İlk Çeviri Eserler

İnsan kendi yaşamı, kendi kültürü dışındaki olguları çeviri yoluyla edinir. Farklı toplumlar, bilim, sanat, düşünce alanlarındaki çabalarını çeviri aracılığıyla birbirleri ile paylaşır. Bu bakımdan çevirinin özgün yaratıcılık sürecinde her çağda ve her toplumda etkin rol oynadığı açıktır (Göktürk, 2014, s. 15-16). Çeviri alanlararası bir bilim dalı olmakla birlikte siyaset, sosyoloji, dilbilim, etnoloji, psikoloji gibi pek çok alanla etkileşim içerisindedir (Yücel, 2007, s. 17). Edebiyat da bu alanlardan biri olarak çevirinin dikkat çekici ve önemli görünümüne sahip bir bilim dalıdır. Kutsal metinler, tarihî metinler, hukuk çevirileri vb. tarihî süreçte sosyal hayatın içinde işlevsel yön taşıyan örnekler olmasının yanı sıra edebî çeviriler de toplumların sosyal ve kültürel açıdan gelişmesine doğrudan katkıda bulunmasıyla önemli görülmektedir. Nitekim bu görünümü değerlendirmek için ilk olarak çevirinin amacına odaklanmak gerekir. Bu şekilde erek kültürün toplumsal, siyasal, tarihsel konumu hakkında bilgiler edinmek mümkündür (Yücel, 2007, s. 190). Yazınsal ve düşünsel çeviriler ile “ben ve öteki” arasında köprüler kurulmaya başlanarak kültürel zenginlikler açığa çıkmaktadır (Anamur, 2013, s. 11). Söz konusu husus Kırgız edebiyatının başlangıç döneminde edebî yaratıcılığa büyük hizmet eden bir noktadır. Edebî yenilik esasen dış dünyada yaşanan gelişmeler ve farklı edebiyatlarla olan

etkileşimler neticesinde zaruri olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla toplumsal zihniyet değişimleri edebî yenileşmeyi de beraberinde getirir (Şengül, 2022, s. 2419). Kırgız toplumunda tarihi süreç içerisinde yaşanan hadiseler edebiyatın da etki alanına girmesine sebep olmuş ve özellikle 1917-1991 yılları arasında Kırgız edebiyatının merkezi otorite güdümünde bir görünüm kazanması ile sonuçlanmıştır. Bir bakıma çeviri meselesi, modern edebiyatın ilk ürünlerinin verildiği başlangıç döneminden itibaren yazarların/şairlerin gündeminde ciddi bir sorumluluk olarak görülmüştür. Çünkü bu süreçte Kırgızistan Sovyet Yazarlar Birliği'nin önemli işlerinden birisi çeviri meselesidir. Bu anlamda yazarların yanı sıra yabancı kişileri de çevirmen olarak kabul etmişlerdir (Samaganov, 2017a, s. 8). Bu amaçla başlayan çeviri çalışmaları 1920'li yıllarda yayımlanan ilk Kırgız gazetesi ile birlikte görünüm kazanır. Bu ilk çalışmaları gerçekleştiren isimlerin bizzat kendileri de yazardır. Dolayısıyla başlangıç döneminde çeviri faaliyetleri çoğunlukla Kırgız yazarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte gerçekleştirilen çevirilerin ideolojik içerikli metinler veya Rus edebiyatına ait edebî metinler olduğu görülmektedir.

1.1. 1920'li Yıllarda Rus Edebiyatından Kırgızcaya Çevrilen Eserler

Kırgız toplumunun 20. yüzyıl ile birlikte doğrudan etkileşime girdiği Rus kültürü edebî süreçleri etkileyen hususların başında gelmektedir. Kuşkusuz bu etkileşim daha önceki yüzyıllara da dayanmaktadır. Ancak özellikle 1917 Ekim Devrimi ile birlikte devlet politikasının sonucu olarak Türk boylarının üzerinde Rus etkisi bilinen bir gerçektir. Bu sebeple her edebiyatın ortaya çıkış sürecinde etkili olduğu gibi modern Kırgız edebiyatının ilk adımlarında çevirinin izlerinin olduğu görülmektedir. Başlangıç yıllarında özellikle 1920'lerde başlayan yazılı edebiyatla birlikte Rus edebiyatından çeviri çalışmaları özel bir anlam ifade etmektedir (Sadıkov, 1987, s. 105). Keneşbek Asanaliyev'e göre çeviri yalnızca edebiyatlar arası bir ilişki aracı değildir aynı zamanda millî edebiyatın evrensel düzeydeki seviyesini belirleyen onun devinimini, gelişimini düzenleyen bir yapıya evrilmiştir (1977, s. 120). Nitekim edebî yeniliklerde çeviriler, sanatçıların farklı edebiyata yönelmeleri ve bu yönelimin müsebbibi edebiyatın mahiyetini kavrayabilmelerini sağlayan, sanatçıyı yeni konulardan, ifade şekillerinden haberdar eden bir ortamdır (Şengül, 2022, s. 2421). Dolayısıyla Rusçadan Kırgızcaya yapılan edebî çevirilerde aynı zamanda zengin estetik bir tecrübe de yatmaktadır. Hatta bu konuda yetkin usta kalemler ortaya çıkmıştır. Çevirinin özel bir alan olarak edebiyat bilimi ve edebiyat eleştirisine olan katkısını ortaya koymak adına çoğu edebiyat bilimcinin çalışma yaptığı görülmektedir (Asanaliyev, 1977, s. 120). Bu noktada edebî çeviri meselesi dönemin gazete ve dergilerinin de gündemini meşgul etmiştir. Bu yaygın

organlarına örnek olarak *Cañı Madaniyat Colunda* “Yeni Medeniyetin Yolunda” dergisi ve *Erkin Too* “Özgür Dağ” gazetesi verilebilir.³

Kırgız edebiyatında ilk çeviriler klasik Rus eserlerinden yapılmıştır. Özellikle sosyalist realizmin ilkelerinin benimsetilmesi ve vatanseverlik temasının okura aktarılacak istenmesi hususunda bu çevirilerin rolü mühimdir (Kulbatırov, 2017a, s. 37). Elbette tek amaç ideolojik değildir. İdeolojik amaçların yanı sıra Rus edebiyatının estetiğini öğrenmek ve bu şekilde edebiyata yeni temalar, tür ve şekiller getirmek istemek bu yıllardaki çeviri faaliyetlerinin amaçları arasındadır. Bu yıllar bilim seviyesinin yükseldiği ve edebî açıdan bir gelişim yaşanmaya başladığı yıllardır. Bu amaçlarla ilk yıllarda Rus edebiyatından Lermontov, Gogol, Gorki, Puşkin, Tolstoy gibi büyük şahsiyetlerin eserleri Kırgızcaya kazandırılmıştır.

Kırgız edebiyatında çeviri meselesinin ciddi biçimde gündeme gelişi 1924’e tesadüf etmektedir. *Erkin Too* gazetesi bu noktada adından ayrıca zikredilmesi gereken bir yayın organıdır. Çünkü bahsedilen gazete, çeviri faaliyetlerine özel bir dikkat sarf etmiştir. *Erkin Too* gazetesinin 2. sayısında *Raboçiy i Dehkanin!* “İşçi ve Çiftçi” adlı bir slogan metni Rusça, Kırgızca baş makale olarak basılmıştır. Rusça sloganın anlamı her ne kadar edebiyatla alakalı olmasa da bu çabanın altında çeviri meselesini dikkate almak açısından başka bir anlam yatmaktadır. Bir bakıma çeviri meselesi, zamanın taleplerine uygun olarak dikkate alınmış gibi anlaşılmaktadır. Bu anlamda çeviri aracılığıyla *Kızıl Oktyabr* “Kızıl Ekim”, *Töñkörüş* “Devrim”, *Uruyat* “Sovyetler Birliği”, *Keñeş* (*Sovet*) “Sovyet”, *İnternatsional* “Enternasyonal” *Koşçu* “Çiftçi” gibi sözlerin anlamı açığa kavuşmuştur. Bu anlamda ilk Kırgız çevirisi dünyanın ortak mirası arasında yer alan *İnternatsional* “Enternasyonal”⁴ adlı işçi sınıfına ait bir marştır.

³ Başlangıç dönemi Kırgız edebiyatında çeviri faaliyetleri ile birlikte çeviri eleştirileri de eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Kırgız edebî dili ve yazısının oluşumunda bu yapılan çevirilerin etkisi bilimsel seviyede tartışılmaya başlanmıştır. Bu konuda ilk örnekler *Erkin Too* gazetesinde rastlamak mümkündür. *Kırgız Sovet Adabiyatı* adlı edebiyat tarihinden alınan bilgiye göre, 1927’de eleştirmen Elkin’in gazetesinin 47. sayısında çıkan *İmla menen Atoonu (Termin) Bir Cöngö Saluu Kerek* “İmla ile Terminolojiyi Düzenlemek Gerek” başlıklı makalesi zikredilen meseleyi tartışmaktadır. 1920’li yıllarda *Erkin Too*’da bu tür pek çok makale çıkmıştır. Bunun dışında *Erkin Too*’da çeşitli çeviri çalışmaları da yayımlanmıştır. *Özgörüş İrları* “Devrim Şiirleri” ve *Hrestomatiya* “Antoloji” gibi önemli eserler ve çeşitli pek çok çeviri tecrübesi bulunmaktadır. *Cañı Madaniyat Colunda* adlı dergi de çeviri meselesini gündeme taşıyan veya edebiyatı, özellikle de Rus edebiyatını Kırgızlara tanıtmaya açısından bir ortam olmasıyla önem taşıyan bir yayın organıdır. Nitekim derginin ilk sayısında Rus edebiyatının klasiklerinden olan Turgenyev’in *Nişçiy* hikâyesinin Mukay Elebayev’in çevirisi ile *Kayırcı* “Dilenci” adıyla yayımlanması bahsedilen duruma somut bir delil teşkil etmektedir (Sadıkov, 1987, s. 111).

⁴ 19. yüzyılda iki Fransız işçisinin yazdığı bu marş 1918-1944 yılları arasında Sovyetlerin resmî marşıdır. Bu marşın orijinali Fransızcadır. Sonraki yıllarda Rusçaya kazandırılmıştır (Yener ve Duran, 2010, 190). *İnternatsional*’ı Kırgızcaya kazandıranlardan birisi Kubanıçbek Malikov’dur (İmanaliyev, 1990, s. 52).

İnternatsional'ın Kırgızca çevirisi 1925 yılında *Erkin-Too* gazetesinin 27. sayısında Kasım Tınıstanov'un çevirisi ile yayımlanır (Sadıkov, 1987, s. 106-107).⁵ Özellikle *İnternatsional*, edebiyat bilimciler tarafından o dönemki çeviriler arasında tarihî ve edebî değer bakımından en önemli çeviriler arasında değerlendirilmiştir. Bu tür değerlendirmeleri içeren bilimsel yazılarda Tınıstanov'un marşın içerisindeki değerleri en iyi şekilde çevirdiği vurgulanmaktadır.⁶

Bu ilk çeviri faaliyetlerinin diğer bir örneğini Kasım Tınıstanov vermiştir. 1920-1924 yılları arasında Rusların La Fontaine'i olarak bilinen İvan Andreyeviç Krılov'un *Strekoza i Muravey* adlı eserini *İynelik menen Kumurska* "Yusufoçuk ve Karınca" adıyla çeviren Tınıstanov, edebiyat ansiklopedisinin ilk cildinde bu çeviriye yer verir. Bu iki çeviri Kırgız edebiyat tarihinin en eski çevirileri olarak sayılır ve modern Kırgız edebiyatı için özel anlamlara sahip eserler olarak değerlendirilir (Sadıkov, 1987, s. 107). Tınıstanov'un yaptığı Rusça çeviriler, karakterleri çatışma çerçevesinde ele aldığı, satirik unsurlardan gerektiği ölçüde faydalandığı ve diyalogları, folklorik unsurları kullanmadaki ustalığını açıkça ortaya koymaktadır (Akmataliyev, 2017a, s. 62).

Kırgız edebiyatında ilk çeviri kitap ise *Özgörüş Irları*⁷ (Pesni Revolyutsii) adlı kitaptır. Kitap, Kasım Tınıstanov tarafından çevrilmiştir. Yazarın çevirdiği *Özgörüş Irları* "Devrim Şiirleri" da adı gibi devrime dair şiirlerin yer aldığı bir kitaptır. Her ne kadar devrime Tınıstanov'un yakın olmadığı bilinse de çevirdiği bu eser Modern Kırgız edebiyatının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Tınıstanov burada sadece şiirleri değil aynı zamanda bestelenmiş şiirleri de çevirmiş ve halkı bunlardan haberdar etmiştir. Söz gelimi, *Aza Marşı* "Yas Marşı", *Korkpo, coldoŝtor, adımda* "Korkmayınız, yoldaşlar, ilerleyiniz", *Kızıl Tuu* "Kızıl Bayrak", *Kayrat* "Cesaret", *Caş Asker* "Genç Asker", *Caş Pioner Irı* "Genç Piyoner Şarkısı" gibi eserler o dönemde halk arasında bilinen melodiler, marşlardır. Dolayısıyla Tınıstanov, bu şiirleri Kırgızca olarak güftesine uygun biçimde çevirmiştir." Bu çeviriler o dönem edebiyatının gelişimine katkı sağlayan, edebî çevirinin yolunu açan çalışmalar olarak değerlendirilmelidir (Sadıkov, 1987, s. 106-108).

Rus klasiklerinden Kırgızcaya ilk çevrilen yazar ise Lermontov'dur. Adı geçen ilk çeviri faaliyetlerinin ardından, 19. yüzyıl Rus edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Lermontov'un 1839'da yayımladığı *Tri Palmı* adlı şiiri, 1926 yılında *Üç Kurma* "Üç Palmiye Ağacı" adıyla ilk kez ünlü yazar Kasımalı Bayalınov tarafından Kırgızcaya çevrilmiş ve *Erkin-Too* gazetesinin 26.

⁵ Bu çeviri sonraki yıl Frunze'de yayımlanan *Özgörüş Irları* adlı çeviri kitabında, sonrasında Tokçoro Coldoŝev'in hazırladığı genç Kırgız yazarların *Kızıl Gül* (1927) adlı kitabında yeniden basılmıştır (Sadıkov, 1987, s. 107).

⁶ Bu değerlendirmeler için bk. (Sadıkov, 1987, s. 108).

⁷ *Özgörüş Irları* (Pesni Revolyutsii). Piŝpek: Serp i Molot, 1926.

sayısında yayımlanmıştır. *Üç Kurma* Kırgız edebiyatında edebî çevirinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir (Ukayev, 2017, s. 256; Samaganov, 2017a, s. 12).⁸

1920’li yıllarında çeviri ile uğraşan bir diğer isim Sıdık Karaçev’dir. Karaçev, çeşitli çeviriler yapmış, çeviri eserlere eleştiriler yazmıştır. Sıdık Karaçev’in ilk çeviri eseri *Erkin Too*’da 1927’de yayımlanan *Cansız Üydün Şamalı* “Sessiz Evin Rüzgârı” hikâyesidir. *Cansız Üydün Şamalı* adlı hikâyesinin yazarının kime ait olduğu metnin içerisinde yazmamaktadır. Bunun dışında Sıdık Karaçev’in uzun yıllar çeviri ile meşgul olduğu bilinmektedir. Yazarın yaptığı çeviriler arasında önemli Rus yazarları yer almaktadır. Söz gelimi 1927 yılında Rus yazar, Nikolay Çekmenev’in Kırgız halkının geçmiş zamandaki hayatına ithaf edilen *Na Şirokom Pole* adlı hacimli povestini *Meykin Talaada* “Geniş Arazide” adıyla Kırgızcaya çevirmiş ve onu *Erkin Too*’nun 1927 Ağustos sayısından itibaren tefrika olarak yayımlamıştır⁹ (Sadıkov, 1987, s. 110).

Karaçev’in adı geçen çevirisi dışında başlangıç dönemindeki başka nesir çevirileri de bulunmaktadır. 1920’li yılların sonunda Z. Lilina’nın *Naş Uçitel Lenin* (1924) adlı eseri *Bizdin Ustatıbiz Lenin* “Bizim Üstadımız Lenin” (1925), N. Çekmenyov’in *Pastuh Sadık* (1927) adlı povesti *Koyçu Sıdık* “Çoban Sadık” (1929) adlarıyla Sıdık Karaçev ve Kasımalı Bayalınov kalemiyle okura sunulmuştur.¹⁰ (Sadıkov, 1987, s.113). Bu eserlerin dışında Kırgız nesri için önemli bir aşama olarak görülecek çeviriler Maksim Gorki’nin eserlerine aittir. Gorki’nin 1928¹¹ yılından itibaren ilk olarak ufak tefek hikâyeleri Kırgızcaya çevrilmiş ve kitap olarak basılmıştır. Esasen onun Kırgız edebiyatındaki önemi bu çevirilerden ziyâde sosyalist realizm metodunun başlatıcısı oluşu ile de ilişkilidir (Samaganov, 2017, s. 8).

Kırgız edebiyatına kazandırılan şiir çevirilerinde ünlü şair Alıkul Osmonov’un da katkısı büyüktür. Onun bıraktığı edebî miras yalnızca şiirden ibaret değildir. Çeviri çalışmaları onun edebî hayatında önemli bir yer tutar. Bu çeviriler defalarca basılmış, piyes çevirileri ise devlet tiyatrolarında sahnelenmeye devam etmiştir (Akmataliyev, 2017a, s. 415). Alıkul Osmonov’un çeviri çalışmaları arasında Puşkin’in *Zimniy Veçer* (1825) adlı şiirini *Kışkı Keç*

⁸ *Üç Kurma*’nın çevrildiği dönemde Kazakçada, Türkmencede eserin henüz çevirisinin bulunmadığı bilinmektedir (Samaganov, 2017a, s. 12).

⁹ Bu hikâyenin birinci bölümü “*Karakçı*”, ikinci bölümü ise “*Koyçu Sıdık*” şeklinde adlandırılmıştır (Sadıkov, 1987, s.110).

¹⁰ Kasımalı Bayalınov’un yaptığı çeviriler eserlerini yazarken yol gösterici olmuştur. Bazı araştırmacılar Bayalınov’un Kırgız edebiyatının gelişimine katkısı büyük olan 1928’de yayımlanan *Acar* hikâyesinde Rus edebiyatının tesiri olduğunu düşünmektedir. Nikolay Karamzin’in *Bednaya Liza* “Zavallı Liza” adlı hikâyesi ile *Acar* arasında ortaklıklar bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Duman, 2012, 99).

¹¹ Bunun dışında Gorki’nin *Makar Çudra* hikâyesini 1927’de yayımlar (Akmataliyev, 2017a, s. 105-106).

“Kış Akşamı” olarak 1929’da Kırgızcaya aktarması dikkat çeker (Akmataliyev, 2017a, s. 468-469). Nitekim Puşkin, Rus klasik şiirinin en önemli ismidir. Dolayısıyla Alıkul Osmonov’un çeviri faaliyetlerinde Puşkin’e özel yer vermesi Kırgız modern şiirinin gelişimi açısından da kıymetli bir ayrıntıdır.

1920’li yılların sonuna doğru tiyatro alanında da çeviri faaliyetleri dikkat çeker. Kırgız tiyatrosunun temelini oluşturanlardan biri olan N. Elenin *Cañı Madaniyat Colunda* dergisinde çıkan *Öktöbür cana Kırgızdın Ulut Tiyatrı* “Ekim ve Kırgız’ın Millî Tiyatrosu” adlı makalesinde bu yıllarda Gogol’dan çeviriler yapıldığını belirtir (aktaran Sadıkov, 1987, s. 113). Bu çevirilerden en dikkat çekenleri Gogol’un komedileridir. Gogol’un 1836’da sansür sebebiyle birtakım değişiklikler sonrasında yayımladığı ve Çarlık Rusya’nın çarpık bürokrasini eleştirdiği *Revizor* adlı komedisi 1929 yılında *Tekşerüücü* “Müfettiş” adıyla Kırgızcaya kazandırılmıştır. Gogol’un ölümsüz eserinin sahnelenmesi Kırgız sanatı ve tiyatrosu için önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Kırgız dram tiyatrosunun sahnesinde ilk sahnelenen klasik piyes Gogol’un komedisidir. Realist sanatın ilk örneklerinden sayılan eserin sahnelenmesi Kırgız sanatını geliştiren bir yenilik olarak değerlendirilmektedir (Çekmenev, 2017, s. 207). 1928-1929 yıllarında Aleksandr Ostrovskiy’in *Cok cerden colduu boldu* “Bir anda şansı döndü” adlı piyesi de Kırgızcaya çevrilmiş ve Kırgız drama tiyatrosunda sahnelenmiştir (Akmataliyev, 2017a, s. 290). Bu ilk tiyatro çevirileri sonraki yıllarda Kırgız edebiyatında yazılacak tiyatro eserleri için öncülük etmiştir.

2. Kırgız Edebiyatında Çeviride Yeni Bir Merhale: 1930’lu Yıllar

Edebî çeviri, toplumların edebiyatının başka edebiyatlarla olan ilişkisini ve kendi zenginliğinin artmasını ifade eder. Genç edebiyatların geliştiğinin en temel göstergesi, tür bakımından zenginleşmesidir. Bu anlamda türün gelişmesi ile halkın hayatının daha farkında olunur. Başka edebiyatların çeşitli türleri ile etkileşime geçilmesi ise bu hususların ortaya çıkması için en gerekli olan şeydir (Kulbatırov, 2017b, s. 78). Ancak Kırgız edebiyatı gibi geç gelişim gösteren edebiyatlar için edebî çevirinin anlamı çok daha büyüktür ve ilk dönem yazarları arasında dünya ve Rus edebiyatını Kırgızcaya kazandırmak için çaba gösteren isimler çoktur. Onların içerisinde bazı isimlerin daha yetkin olduğu görülür (Akmataliyev 2017a, s. 105). 1920’li yılların özellikle ikinci yarısında Rusçadan nitelikli çeviri yapacak çevirmenler Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, Kasımalı Bayalınov, Mukay Elebayev ile sınırlıysa, 1930’lu yıllarda bu isimlerin artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu noktada 1920’li yıllarda özellikle Kasımalı Bayalınov, Mukay Elebayev, M. Dogdurov bu işin en ciddi uygulayıcıları arasında yer almıştır. Kubanıçbek Malikov, K. Eşmambetov da bu isimlere örnek olarak verilmelidir (Sadıkov, 1987, s. 263).

Kırgız edebiyatında sistemli çevirilerin başlangıcı esasen 1934’te Moskova’da gerçekleşen I. Sovyet Yazarlar Birliği Kongresi’ne tesadüf eder.

Çünkü Kırgızlarda çeviri türünün gelişmesinin gerekliliği 1934’te Sovyet Yazarlar Birliği’nin aldığı en önemli kararlardan birisidir (Sadıkov, 1987, s. 263-265). Bu noktada öncü lider şahsiyetlerden olan Gorki, sosyalist realizmin prensiplerini ve teorisini eserlerinin içerisinde ayrıntılı biçimde işlediği için çeviriler yoluyla bu ideolojik edebiyatta benimsetmek adına bir propaganda yapıldığı açıkça görülmektedir. Fakat bu yıllarda dikkat çeken yalnızca Rus edebiyatından çeviriler değildir. 1920’li yıllara kıyasla 1930’lara geldiğinde Kırgız edebiyatında sadece Gorki değil Avrupa klasiklerinin eserleri de kendi dilinden okunmaya başlamıştır (Samaganov, 2017b, s. 198). Kırgızlarda 1933-38 yılları arasında Kırgızca olarak yayımlanan kitapların sayısı yüz on bir iken çeviri kitapların sayısı ise yetmişden fazladır. Edebiyat bilimciler, bu verilerin çevirinin edebî sürece katkısını ortaya koyduğunu belirtmektedir (Sadıkov, 1987, s. 263). Dolayısıyla 1930’lu yıllarla birlikte çevirinin yeni bir merhaleye geçtiği ve yalnızca ideolojik amaçların değil edebî gelişimin de gözetildiği bir çeviri anlayışının hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Yapılan çevirilerin yalnızca Rus edebiyatına ait olmaması sebebiyle çalışmada Kırgız edebiyatının ilk yıllarında çeviri faaliyetleri Rus ve diğer dünya edebiyatlarından olmak üzere iki ayrı başlık hâlinde değerlendirilmiştir.

2.1. 1930’lu Yıllarda Rus Edebiyatından Yapılan Çeviriler

Rus edebiyatından Kırgızcaya çeviri meselesi 1924 yılında başlasa da 1930’lu yıllara kadar nitelikli bir çalışmanın olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Ancak 1930’lu yılların içinde yazarların çoğu Rus klasiklerini ve Sovyet edebiyatını öğrenmek amacıyla çeviriler yapmaya başlamıştır. 1930’lu yıllarda Rus klasiklerinden çeviri, merkezi otoritenin politikasının bir sonucu olarak gündeme gelen bir hadisedir. 1934’te Sovyet Yazarlar Birliği’nin aldığı karara göre Rus edebiyatı klasikleri serisi hazırlanması gerekli görülmüştür. Bu amaçla Gogol, Puşkin, Tolstoy, Mayakovski, Çehov, Neksarov gibi önemli Rus yazarların eserlerinden çeviriler yapılmaya başlanmıştır.

1930’lu yıllarda Rus klasiklerinden ilk çevrilen isimlerin başında Gorki gelmektedir. 1928’den itibaren eserleri çevrilmeye başlanan Gorki’nin *Ştormovoy Veter* adlı eserini Börünbay Kenensariyev *Boroon Kabarçısın* “Fırtınanın Habercisi” adıyla 1932 yılında Kırgızcaya çevirir ve *Çabuul*¹² dergisinin 4. sayısında yayımlar.¹³ (aktaran Akmataliyev, 2017a, s. 26). Kubançbek Malikov da, Kenensariyev gibi Gorki çevirileri ile hemhâl olan

¹² Bu dergi ilk olarak *Çabuul* adıyla yayım hayatına başlamış olup daha sonra “Kırgızstan Keñeş Adabiyatı”, “Kırgızstan Sovet Adabiyatı”, “Ala-Too”, “Sovettik Adabiyat cana İskusstvo”, “Sovettik Kırgızstan” ve “Ala Too” adları ile süreç içerisinde çıkarılan derginin 1930’lu yıllardaki adıdır.

¹³ Bu konuda Ziyaş Bektenov “Kenensariyev’in şiir, hikâye yazmayı bırakarak çeviriye merak saldıgını” vurgular. Nitekim Kenensariyev edebî yaratıcılığının içinde çoğu edebî türle ilgiledikten sonra çeviriye de odaklanmıştır (aktaran Akmataliyev 2017a, s. 26).

isimlerden biridir. 1930’lu yıllarda Malikov’un da Gorki eserlerini çevirdiği görülür (İmanaliyev, 1990, s. 52).

1927-1928’de Kırgızcaya ilk aktarılan eserlerden biri Gorki’nin ilk olarak *Kavkaz* gazetesinde yayımladığı *Makar Çudra* (1892)’sıdır. *Makar Çudra*, 1931’de Kasımalı Bayalınov’un çevirisiyle kitap olarak basılır (Samaganov, 2017b, s. 197). Eser 1935’te ikinci kez tekrar basılmıştır. Ayrıca *Ded Arhip i Lenka* hikâyesi *Çon atası Arhip cana Lenka* “Dede Arhip ve Lenka” adıyla 1935 yılında Uzakbay Abdukaimov tarafından çevrilir. *Devyatoye Yanvaryaya* adlı eseri ise *Toguzunçu Yanvar* “9 Ocak” adıyla Kırgızcaya kazandırılır. 1930’lu yılların sonuna doğru Gorki’nin en önemli eserlerinden biri olan *Moi Universiteti*, 1938’de M. Dogdurov’un *Menin Universitetterim* “Benim Üniversitelerim” adlı çevirisi ile okurlara sunulmuştur. Aynı yıl sosyalist realizmin de beyannameyi kabul edilen *Mat* romanı, *Ene* “Ana” adıyla M. Dogdurov tarafından Kırgızcaya çevrilmiştir.

Diğer bölümde belirtildiği üzere Gogol çevirileri 1920’li yıllarda yapılmaya başlanır. Ancak bu dönemde Gogol’un eserini nitelikli biçimde çevirme talebi ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Rusların klasik edebiyatının Kırgızcaya nitelikli çevrilmesinde Uzakbay Abdukaimov’un emeği büyüktür. Abdukaimov, 1933 yılında *Tekşerüüçü* “Müfettiş”i yeniden çevirmiştir. Gogol’un bu eseri, realist sanat bakımından yazarlar için bir okul mahiyetindedir. İlk dönem Kırgız tiyatrosu ve roman yazarları üzerinde büyük tesiri vardır. Çekmenev, bu tesire örnek olarak Gogol’un bu eserini Kırgızcadan okuyan K. Cantöşöv’ün 1933 de yazdığı *Kanıbek* romanı sunulabilir. Romanda Gogol’un etkisi açıkça görülmektedir (2017, s. 207-209). Gogol çevirilerinin 1930’lu yıllarda devam ettiği görülmektedir. 1842’de yayımlanan *Jenitba. Soverşenno Neveroyatnoye Sobitiye v Dvuh Deystviyah* adlı komedisi, 1938’de K. Eşimbekov’un çevirisiyle *Üylöönüü: Eki Kıymılduu Eñ Ukmuştuu Okuya* “Evlenme: İki Taraflı En Mükemmel Olay” adıyla Kırgızcaya kazandırılmıştır. Gogol’un 1843’te yayımladığı *Şinel* adlı povesti, 1938’de Mukay Elebayev’in çevirisiyle *Şinel* adıyla Kırgızcaya çevrilmiştir.

Bu yıllarda eserleri çevrilen bir diğer yazar Tolstoy’dur. Mukay Elebayev’in Tolstoy’a ait *Hadji-Murat* (1912) adlı eserinin çevirisi önemlidir. Bu çeviri *Kacı Murat* “Hacı Murat” adıyla 1936 yılında *Kırgız Sovet Adabiyatı* dergisinde yayımlanır.¹⁴ Daha sonra *Hadacı Murat* adıyla 1938’de kitap olarak basılır. Aslında bu faaliyetler, halk arasında Rus yazarın propagandasını yapmak manasına gelmektedir. Diğer yandan Elebayev’in Tolstoy’u çevirmesi, nesir alanında onun özelliklerinden etkilenmesini sağlamış ve kendi üslubunu

¹⁴ Bu sayıda N. Çekmenev’in *Lev Tolstoy’un Çıkarmaçılık Colu* “Lev Tolstoy’un Edebî Hayatı” adlı makalesi de ele alınmaktadır.

yakalamasına yardımcı olmuştur.¹⁵ Bunun dışında 1934 yılında çocuklar için yazdığı *Filipok* hikâyesi, *Filipok: Caş Baldar Üçün Angame* “Filipok: Çocuklar için hikâye” adıyla çevrilmiştir. 1937’de Tolstoy’un *Kavkazkiy Plennik* (1872) adlı hikâyesi *Kavkaz Tutkunu* “Kafkas Tutsağı” adıyla okura sunulmuştur (Rısalıyev, 2017, s. 260). Ayrıca oyunları 1939’da *Tamsilder* “Oyunlar” adıyla Kırgızcaya kazandırılmıştır.

1930’lu yıllarda çeviri hususunda mutlaka bahsedilmesi gereken isim Puşkin’dir. Sovyet Yazarlar Birliği, 1934 yılında gerçekleşen kongrede, çeviriye ilişkin Puşkin’in özelinde de kararlar almıştır. Bu karar ölümünün 100. yılı olan Rus şairi Puşkin’in diğer halklar gibi Kırgızlar tarafından anılmasına ilişkindir. Bahsedilen karar, 1930’lu yılların ikinci yarısında en dikkat çekici edebî olaylardan birisidir. Bir bakıma Puşkin’in edebî mirasını okuma, anlama ve bundan faydalanma Kırgız çevirisi için önemli bir basamak olmuştur. 1937 yılında diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi Kırgızlarda da Puşkin’in jübilesi gerçekleştirilir. Tüm basın yayın organları ve özellikle *Kırgız Sovet Adabiyatı*¹⁶ dergisi bu etkinlikte ilgili yayınlar yapar. Derginin jübile sayısında Puşkin’in 1836’da yayımlanan *Kapitanskaya Doçka* “Kaptanın Kızı” adlı eserinden alınan bir bölümü Pugaçev Kozgoloñu “Pugaçev İsyanı” adıyla M. Kırbaşev’in çevirisiyle yayımlanır. Aynı şekilde *K Çaadayevu* (1818) eseri Kubanıçbek Malikov’un çevirisiyle *Çaadayev’e* “Çaadayev’e” adıyla, *Dubrovskiy* romanı (1841) Sıdık Karaçev’in çevirisiyle *Dubrovskiy* adıyla, çevirmeni belirsiz olan 1858’de yayımlanan *Tı i Ya* adlı eseri *Sen cana men* “Sen ve ben” adıyla adı geçen dergide yayımlanmıştır (Sadıkov, 1987, s. 269).

1936-1938 yıllarının içinde şairin onlarca şiiri Kırgızcaya aktarılmış ve altı kitabı çevrilerek basılmıştır. Bunlar arasında Puşkin’in *Skazka o Ribake i Ribke* (1835) adlı eseri 1936’da *Balık menen Balıkçı Cönündögü Comok: Mektepke Çeyinki Çaştığı Baldar üçün* “Balık ve Balıkçı Hakkında Masal: Okul Çağına Kadarki Çocuklar için” adıyla, 1937’de *Stantsionniy Smotritel* adlı eseri *Beketçi* “İstasyon Bekçisi” adıyla ve *Dubrovskiy* (1841) adlı eseri aynı adla yayımlanmıştır. 1937’de Aalı Tokombayev ve Kubanıçbek Malikov’un çevirisiyle manzum hikâyeleri *Lirikalık ırlar* “Lirik Şiirler” adıyla ; *Kamenniy Gost* (1830) adlı piyesi, Cusup Turusbekov’un çevirisiyle *Taş konok* “Taş Konuk” adıyla (Sadıkov, 1987, s. 265), *Tsıgamı* (1824) adlı poeması 1936’da *Tsıgandar* “Çingeneler” adıyla Kırgız edebiyatı okurlarına sunulmuştur.

¹⁵ Nitekim onun *Uzak Col* romanı ile çeviri eseri *Kacı Murat* benzer dönemde yayımlanmıştır. Bu anlamda yazar Elebayev’in en önemli eserlerinden olan *Kıyın Kezeñ* “Zor Zamanlar” ile *Boroonduu Küñü* “Fırtına Günü” 1938-1939’da yayımlanır (Sadıkov, 1987, s. 267).

¹⁶ *Kırgız Sovet Adabiyatı* dergisi, 1930’lu yıllarda Kırgız edebiyatının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Burada Kırgız yazarların eserlerinin yanı sıra özellikle Rus edebiyatı ve dünya edebiyatından eserlere yer vermesi ile dikkat çekmektedir.

Kubaniçbek Malikov 1936-1937'de şairin *K Moryu* (1824) adlı şiirini *Denizke* "Denize" adıyla çevirmiştir (Rısaliev, 2017, s. 260).

Puşkin'in *Taş Konok* çevirisinde yetkin Rus şairinin Don Juan, Dona Anna ve Komandor'un karakterlerine işlediği poetik fikirleri, trajik içeriği, güçlü insanı özelliklerin betimlenmesi vb. gibi estetik önemli unsurları Turusbekov'un da benimsediği görülmektedir (Akmataliev, 2017, s. 270). Dolayısıyla bu çevirilerin edebî gelişime katkıları da somut olarak gözlemlenebilmektedir. 1930'lu yıllarda Puşkin'in eserlerini çevirenler arasında Alıkul Osmonov da yer alır. Osmonov, Puşkin'in pek çok lirik şiirini Kırgızcaya çevirir. Şiir dışında başka türde edebî ürünlerin de çevirisini yapmıştır. Söz gelimi Puşkin'in *Skazka o Pope i o Rabotnike yego Balde* (1840) masalını *Pop cana anın kızmatçısı Balda* "Rahip ve Hizmetçisi Balda" adıyla 1937'de Kırgızcaya çevirmiştir (Rısaliev, 2017, s. 263). Osmonov'un yaptığı bu çevirilerde drammatizmin saklı kaldığı görülür (Kulbatırov, 2017b, s. 94).¹⁷

Mayakovskiy'in eserlerini çevirme faaliyetleri ise 1938 yılında başlar. İlk olarak Abd Rasul Toktomuşev *Kızıl Kırgızstan* ve *Leninçil Caş* gazetelerinde 14 Nisan 1938'de şairin dünyadan ayrılışının sekizinci yıldönümünde *Cañı Mıltık Alabız* "Yeni Silah Alacağız" adlı şiirini basar. Kırgız okurları Mayakovski'nin ilk kez bir şiirini Kırgızca okuma fırsatı bulmuştur. Bu şiir çocuklara ithafen yazılan bir şiirdir. 1938-1939 yılları arasında yazarın ondan fazla şiiri çevrilmiştir (Kulbatırov, 2017c, s. 124-127).¹⁸

M. Lermontov'un 1928'de *Üç Kurma* ile başlayan çevirileri 1930'lu yıllarda da devam eder. 1938 yılında yayımlanan *Adabiyat Hrestomatiyası*'nda *Vozduşnyı Korabl* (1840) Alıkul Osmonov'un çevirisi ile *Cel Keme* "Hava Gemisi" adıyla, *Uznik* (1840) Coomart Bökönbayev'in çevirisi ile *Tutkun* "Mahkum" adıyla Kırgız okurlarına sunulur. 1938 yılında yazarın Sovyet edebiyatı için büyük önem taşıyan ve Rus edebiyatının kaynağı olarak nitelenen romanı *Geroy Naşego Vremeni* (1840)'nin -Kırgızca adıyla *Bizdin Zamandın Geroyu*'nun -"Bizim Zamanımızın İnsanları"¹⁹ bir bölümü olan *Bela/Bela*²⁰ müstakil bir kitap olarak

¹⁷ Her ne kadar bu olumlu eleştiriler söz konusu olsa da Alıkul Osmonov'un çeviri meselesinde zorlandığı zamanların da olduğu bilinmektedir. Çünkü klasik eserleri çeviri meselesinde önemli olan Rusçayı iyi bilmek gerekir. Alıkul Osmonov Rus edebiyatı hakkında fikirlerini beyan ederken Lev Tolstoy'un en örnek aldığı insan olduğunu onun ardından İ. S. Turgenyev, N. V. Gogol, Puşkin" gibi isimlerden etkilendiğini ifade eder (Sadıkov, 1987, s. 271).

¹⁸ Taşkente, Almatı'da Mayakovskiy'in adı yirminci yüzyılın yirmili yıllarında bilinirken 1930'a kadar Kırgızların Mayakovskiy'den haberi olmadığı önemli bir ayrıntıdır. Daha fazla bilgi için bk. (Kulbatırov, 2017c, s. 144).

¹⁹ Roman Sovyet dönemi Türk dünyası edebiyatları için de bir örnektir. Hatta Kırgızların en çok roman yazan yazarlarından biri olan Tügölbay Sıdıkbekov'un *Bizdin Zamandın Kişileri* adıyla yayımladığı romanda bahsedilen eserin etkisi olduğu açıktır. Sıdıkbekov'un romanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Şener, 2022, s. 60-61).

²⁰ Bela, bir kadın ismidir. Söz konusu film, adı geçen romandan uyarlanmıştır.

çıkarılmıştır. Aynı yıl *Aşık-Kerib* (1846) eserini Kasımalı Cantöşöv *Irçı-Kerib* “Aşık Garip” adıyla Kırgızcaya kazandırmıştır. O yıllarda *Smert Poeta* (1852) adlı eseri K. Esenkocayev tarafından *Akındın Ölümü* “Şairin Ölümü” adıyla çevrilmiştir. 1939’a gelindiğinde *Kızıl Kırgızstan* gazetesinin 15. sayısında yazarın çok sayıda lirik şiiri yayımlanmıştır. M. Kırbaşev ile birlikte Alıkul Osmonov, Arça “Ardıç”, *Tuçi* (1840), *Sur Bulut* “Bulutlar,” *Proşçay Nemıtaya Rossiya* (1887) *Koş bol, Kayran Rossiya!* “Elveda Yıkanmamış Rusya!”²¹ gibi pek çok şiiri Kırgızcaya çevirmiştir (Ukayev, 2017, s. 256).

1930’lu yıllarda I. Turgenyev’in de eserleri Kırgızcaya çevrilmeye başlanmıştır. Bu konuda Kasımalı Bayalınov’un gayretleri bilinmektedir (İmanaliyev, 1990, s. 32). Onun dışında M. Koyçumanov tarafından yazarın *Mumu* (1854) adlı kısa hikâyesi aynı adla 1937’de Kırgızcaya çevrilmiştir. Ardından *Perepelka* (1882) hikâyesi, 1939’da *Bödönö* “Bildircin” adıyla Kırgız edebiyatına kazandırılmıştır.

Rus çocuk edebiyatının kurucusu kabul edilen Samuil Marşak’ın eserlerini ise Aalı Tokombayev, Mukay Elebayev, Alıkul Osmonov gibi büyük yazarlar çevirmiştir.²² *Kot i Lodiri*, 1937’de *Calkoolor cana Mışık* “Tembeller ve Kedi” adıyla Alıkul Osmonov tarafından Kırgızmambas’ta basılır. *Vot Kakoy Rasseyannıy* (1930) adlı eseri 1937’de *Mına Uşunday Unutçaak* “İşte Böyle Unutkan” adıyla Kubanıçbek Malikov tarafından çevrilir. *Petruşka-İnostranets* (1929) eseri aynı yıl *Çet Eldik Petruşka* “Yabancı Petruşka” adıyla çevrilmiştir. *Pojar* (1922) adlı eseri 1938’de *Ört* “Ateş” adıyla basılır. *Detki V Kletke* (1923) adlı eseri aynı yıl *Toodogu Baldar* “Dağdaki Çocuklar” şeklinde Kırgızcaya kazandırılır.

Bu isimler dışında şair Agniya Barto, Stepan Petroviç Şipaşev (İmanaliyev 1990, s. 52), R. N. Dorohov (Artıkbayev 2013, s. 397), Nikolay Tihonov (İmanaliyev, 1990, s. 145) gibi Rus yazarların eserleri de Kırgızcaya çevrilmiştir.

2.2. 1930’lu Yıllarda Dünya Edebiyatından Yapılan Çeviriler

1930’lu yıllar Rus edebiyatının yanı sıra dünya edebiyatının önde gelen isimlerinin çevrilmeye başlandığı yıllardır. Öte yandan ideolojinin Kırgız edebiyatı üzerinde bir tahakküm kurduğu yıllar olarak da anlam ifade eden 1930’lu yıllarda dünya edebiyatına yönelim ayrı bir önem taşımaktadır. Kırgız edebiyatında kültürel ve sanatsal etkileşimin ilk durağı Rusya’dır. Ancak etkileşim bununla sınırlı değildir. Bununla birlikte Kırgız yazarları dünya edebiyatının önde gelen ismi Sheakspare başta olmak üzere farklı edebiyatlara mensup yazarları da takip etmiş, okumuş, çevirmiştir. Kuşkusuz bu etkileşim

²¹ Eserin adı Türkçede bu şekilde çevrildiği için anlamı bozmamak adına bu kısımda Rusça çevirisine bağlı kalınmıştır.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Akmataliyev 2017a, s. 200; Akmataliyev, 2017b, s. 467; Artıkbayev, 2013, s. 384).

daha çok 1940'lı-1950'li yıllardan sonra gerçekleşir. Ancak 1930'lu yıllarda çeviri faaliyetlerinin hız kazanmasının Sheakspare çevirisi ile başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bir bakıma 1930 sonrası, edebiyatın yönünü Batı'ya çevirmeye ve edebî süreçleri alımlamaya başladığı bir dönemdir. Bu yönüyle yenileşmenin ön görünümünü vermesi ile kaydadeğerdir.

William Sheakspare'nin *Hamlet* ve *Otello* olmak üzere çeşitli piyesleri Kırgızcaya çevrilir. K. Eşmambetov bu iki trajediyi 1937-1938 yıllarında Kırgız edebiyatına kazandırır ve Kırgızmambas basım evinden kitap olarak çıkarır. Kırgız tiyatrosu için bu yenilikten ayrıca bahsetmek gerekir. Nitekim bu yıllar Kırgız tiyatrosunda Cusup Turusbekov'un *Acal Orduna* "Ecel Yerine", Coomart Bökönbayev'in *Altın Kız* gibi eserlerinin sahnelendiği yıllardır. Dolayısıyla bu dönemde dünya edebiyatının kült eserlerinin çevrilmesi ayrı bir önem arz eder. Bökönbayev'in *Altın Kız* adlı draması ise yazarın ilk tiyatro eseridir. Artıkbayev, eserin içerisindeki birtakım eksiklikleri olduğunu belirterek *Hamlet* ve *Otello*'nun çevrilmesi ve kitap olarak basılmasının tiyatro alanında da önemli bir ivme kazandırdığını vurgulamaktadır (2013, s. 238). Sadıkov da dünya edebiyatından yapılan bu değerli çevirilerin o dönem halkının bilime, estetik zenginliğe ne kadar susadığını göstermekte olduğunu belirtir (1987, s. 274). Bu değerlendirmeler edebî gelişimde ideolojik bir eleştiri anlayışından ziyade estetiği öne çıkarmaktadır. Yazarların yaptığı bu çeviriler ve okudukları Batılı eserler onları yeni bir edebiyat dairesine girmeye hazırlayan bir ortam ve bir nevî okul niteliği taşımaktadır. Çünkü başlangıçta çeviri yoluyla etkin hâle gelen edebî yenileşme süreci daha sonraki yıllarda daha sistemli ve bilinçli bir hâl alır.

Küba edebiyatının önemli devrim şairi Nikolas Gilyen gibi yazarlardan eserler de 1930'lu yıllardan itibaren Abdrasul Toktomuşev çabası ile çevrilmiştir. Gilyen'in *Livan akındarı* "Lübnan şairleri" eseri bu çevrilen eserlere örnek olarak verilebilir (Akmataliyev, 2017a, s. 381-382).

1930'lu yıllarda çevrilen en önemli isimlerden biri Victor Hugo'dur. Romantizmin başat temsilcisi Fransız yazar Hugo'nun 1862'de *Cosette* adıyla yayımladığı eser, *Kozetta* "Kozet" adıyla 1939'de K. Abduldayev tarafından Kırgızcaya çevrilmiş ve Kırgızmambas'tan yayımlanmıştır. *Les Misérables* "Sefiller" romanının bir kahramanı olan Cosette, romanın baş kişisi Jan Valjean'ın evlatlık kızıdır. Romantik akımın en belirgin eseri olarak kabul edilen *Sefiller*'in içerisinden alınan bu kısa hikâyenin çevirisi Kırgız edebiyatında 1940'lı yıllardan itibaren yapılacak önemli çevirilerin de habercisidir. Nitekim yazarın diğer eserleri özellikle 1960'lı yıllarda ve sonrasında Kırgızcaya kazandırılmıştır.

Dünya edebiyatının bir başka önemli ismi olan Amerikalı yazar Jack London da Kırgız edebiyatında 1930'lu yıllarda tanınan yazarlardan biridir. Yazarın 1904'te yayımladığı *Sea Wolf* adlı romanı Sıdık Karaçev tarafından *Karışkur* "Kurt" adıyla 1937'de Kırgızcaya çevrilir. Ancak yazarın *Martin Eden* başta

olmak üzere önemli diğer eserlerinin çevirisi 1960’lı 1970’li yıllarda gerçekleşmiştir. Bir başka Amerikalı yazar Mark Twain ise 1940’tan itibaren Kırgız edebiyatında görünüm kazanır. Nitekim 1940’lı yıllarda kült isim ve eserlerin çevrilmeye başlaması esasen başlangıç dönemi yıllarındaki çevirinin mahiyetini ve öncülüğünü somutlamaktadır.

2.3. Sovyet Halklarının Edebiyatlarından Çeviriler

1930’lu yılların özellikle ikinci yarısında Rus, yabancı halkların edebiyatının dışında SSCB halklarının edebiyatından da bazı eserler Kırgızcada görülmeye başlanmıştır. Örneğin, Ukrayna’nın büyük ismi Taras Şevçenko’ya ait eserler de 1930’lu yıllarda Kırgız edebiyatına girer. Onun 1844 yılında yazılan *Dolya* adlı şiiri *Kerez* “Vasiyet” adıyla bu yıllarda basılmıştır (Sadıkov, 1987, s. 270). Ayrıca *Kobzar (Stihi i Poemi)* (1911) eseri 1937’de *Kobzar (ırlar cana poemalar)* “Kobzar (Şiirler ve Poemalar)” adıyla Kubanıçbek Malikov’un çevirisiyle Kırgız edebiyatına kazandırılmıştır.

Sovyetlerin önde gelen edebiyatçılarının eserlerinin Kırgızcaya çevrilmeye başlandığı bu dönemde Gürcü halkının büyük yazarı Şota Rustaveli’nin *Vephistkaosani* (1180) adlı destanı *Colbors Terisin Camingan Baaturı* “Kaplan Postlu Şövalye” adıyla Alıkul Osmonov tarafından Kırgızcaya çevrilir (Kerimcanova, 1951, s. 44).²³ Osmonov’un bu çevirisini değerlendiren Artıkbayev (2013, s. 243), yazarın “aşkın ve dostluğun büyük destanı olan” bu eseri Kırgızcaya çevirerek sanatını büyük bir yarışa hazır ettiğini belirtmiştir. Nitekim Osmonov’un anılarına bakıldığında bu esere ilişkin özel bir çaba ve ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Bir bakıma bu durum, çevirinin edebî yeniliğe ve gelişime katkısı da imleyen bir husus olarak öne çıkmaktadır.

Dungan edebiyatı yazarı Yasır Şivaza’nın da birkaç eseri ilk dönemden itibaren Kırgız edebiyatında görünmeye başlar. Örneğin, Temirkul Ümötaliyev’in çevirisi ile *Soolugan Gül* “Solan Çiçek” adlı eseri Kırgızcaya çevrilir. Akmataliyev bu çevirilerin Alıkul Osmonov’un M. Kırbaşev ile hazırladığı *XIX. Kılımdın Adabiyat Hrestomatiyası* (1939) adlı çalışmasına koyduğunu belirtir (2017, s. 467).

2.4. Türk Dünyası Edebiyatlarından Çeviriler

Kırgız edebiyatında diğer Türk boylarının edebiyatlarından yapılan çevirilerin niceliği ve mahiyeti Türk edebiyatı kavramının bütünsel bir çerçevede ele alınması için bir dikkat sunmaktadır. Sovyetler Birliğinin böl-parçala-yok et

²³ Bu çeviri üzerine 1941 yılında *Kızıl Kırgızstan* gazetesinin 16 nisandaki sayısında Aalı Tokombayev olumlu bir değerlendirme yazısı kaleme alır. Yazı için bk. (Artıkbayev, 2013, s. 386).

²⁴ Yazar bu çeviriyi üç yılda yaptığını belirtmektedir. Bu çeviri ile ilgili: “Poemadan kendimi ayıramıyordum, gün doğana kadar çeviriyordum. Okuyordum, çeviriyordum, şaşırıyorum, gurur duyuyordum! Dünyada sanki sadece ben şanslıydım diye düşünüyordum” (Akmataliyev, 2017a, s. 468-469) diye bahsetmesi esere olan alakasını açıkça ortaya koymaktadır.

siyaseti sonucu edebiyatın da ana çizgisinin parçalandığı ve Türk boylarının dil, kimlik, tarih, alfabe, coğrafya ve edebiyat özelinde birbirlerinden ayrıştırıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla modern edebiyatların oluşum evresinden itibaren diğer Türk boylarından etkilenme ve örnek alma hususu önem arz etmektedir. Bu anlamda Kırgız edebiyatına en yakın edebiyat Kazak edebiyatıdır. Ancak Kazak edebiyatından çevirilerden çok daha önce 1920’li yılların sonunda modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu Mirze Feteli Ahundzade’nin *Aldanmış Kevâkib* (1857) adlı eseri *Aldangan Cıldızdar* “Aldatılmış Yıldızlar” adıyla Kırgızcaya aktarıldığı görülmektedir (Artıkbayev, 2013, s. 397). Ancak ufak tefek bazı aktarımlar dışında 1920’li ve 1930’lu yıllarda Türk boylarının edebiyatlarından Kırgız edebiyatına özellikle Kazak edebiyatına ait eserler kazandırılmıştır. Kuşkusuz bu çevirilerde öne çıkan isimler Cambıl, Abay ve Muhtar Avezov’dur. Kırgız yazarlar Kasımalı Bayalınov (İmanaliyev, 1990, s. 32), Aalı Tokombayev (Artıkbayev 2013: 384), Mukay Elebayev (Akmataliyev, 2017a, s. 200) gibi önemli şahsiyetler tarafından yapılan bu çeviriler Kırgız-Kazak edebiyatının etkileşimi bakımından öncü çalışmalar olarak değerlendirilmelidir. Bu etkileşimi sağlayan çevirilerden biri 1928 yılında Muhtar Avezov’un *Kökserek* adlı hikâyesinin *Kök-Karışkı* “Bozkurt” adıyla Kırgızcaya aktarılmasıdır (Sadıkov, 1987, s. 271). Eserin künyesinde yer alan ibarede her ne kadar *baldar angemesi* “çocuk hikâyesi” yazsa da Türk dünyası için hikâyenin mahiyeti kıymetlidir. Yazar Avezov, bu eser aracılığıyla hem gençlerde hem de yetişkinlerde kimlik şuuru oluşturmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla bu eserin çevrilmesi ileride Kırgız edebiyatında yazılacak millî içerikli temalarda da etkili olacaktır. 1935 yılında ise *Kırgız Sovyet Edebiyatı* dergisinde Mukay Elebayev’in aktarımı ile Abay’ın *Cigittin Kızga Aytkanı* “Delikanlının Kıza Söylediği” adlı şiiri basılmıştır (Sadıkov, 1987, s. 266). Elebayev’in yalnızca modern edebiyat ürünlerini değil halk edebiyatı ürünlerini de çevirdiği görülmektedir. Bu noktada 1938’de Mukay Elebayev’in Kazakça *Er Targın* adlı destandan aktarmalar yapması örnek olarak verilebilir.²⁵ Kazak yazar Saken Seyfullin’in *Altın Küz* “Altın Güz” adlı şiiri ise Kubanıçbek Malikov tarafından çevrilir (Sadıkov, 1987, s. 271). Yapılan bu çevirilerde Türk dünyası edebiyatlarından yalnızca Azerbaycan ve Kazak edebiyatı ile bir etkileşim söz konusu olduğu görülmektedir.

Sonuç

Kırgız edebiyatı başlangıçtan itibaren geçmiş ile geleceği bir arada kuran bir anlayış temelinde gelişmiştir. Bir taraftan geleceğe bağlıyken diğer taraftan yönünü yeniliğe de dönmüştür. Bu anlayış beraberinde edebî yeniliğe dair bir gereksinim ortaya çıkarmış ve yeni tür, yeni biçim ve yeni tema arayışı açığa

²⁵ Bu çalışmada latin alfabesini kullanan yazarın, bu aktarımla Kazakçaya ve Kazak edebiyatına hakim olduğunu ortaya koyduğuna dair değerlendirmeler söz konusudur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Akmataliyev, 2017a, s. 200).

çıkıştır. Değişen ve gelişen hayata paralel olarak edebiyat da değişen dünyanın yapısına ayak uydurmaya başlamıştır. Edebiyatın devinimsel özelliğini harekete geçiren bir anlamda çevirilerdir. Çeviri aracılığıyla düşünsel ve biçimsel kapılar aralanır. Dolayısıyla yazılı edebiyatı geç ortaya çıkan Kırgız edebiyatı gibi genç edebiyatlar için çeviri önemli bir beslenme alanıdır.

Kırgızlarda modern edebiyattan ancak 20. yüzyılda bahsetmek mümkün olduğu gibi ilk edebî çeviriler de aynı döneme tesadüf eder. İlk edebî ürünleri veren isimler yazar veya şair olmanın yanı sıra edebî gelişimin talep ettiği çeviri alanına da yönelmişlerdir. Bu bağlamda Mukay Elebayev, Kasım Tımistanov, Kasımalı Bayalınov, Sıdık Karaçev, Alıkul Osmonov, Kubanıçbek Malikov gibi isimler öne çıkmaktadır. Yapılan çevirilere bakıldığında başlangıç döneminde iki eğilim göze çarpmaktadır. Birinci eğilim kuşkusuz tüm Sovyet dönemi Türk dünyası edebiyatlarında görülen Rus etkisidir. Avrupa'ya hâkim olan Fransız edebiyatı ve kültürüne benzer olarak Türk dünyasında belirgin bir Rus edebiyatı ve kültürü etkisi mevcuttur. Dolayısıyla yazarların Rusçayı öğrenmeleri ile kültür ve sanatta bir yenileşme sürecine girdiklerini söylemek gerekir. Bu noktada kayda değer bir diğer husus elbette Batı edebiyatından yapılan çevirilerdir. Bu çeviriler de söz konusu dönemdeki ikinci eğilimi ifade etmektedir. Ancak bu çeviriler Rus edebiyatındakilere kıyasla nicelik olarak nispeten daha azdır. Bir bakıma bu beklenen bir neticedir. Çünkü dünya edebiyatından yapılan çeviriler ister İngiliz, ister Fransız veya Amerikan edebiyatından olsun çoğunlukla eserin Rusçası üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu noktada çevirinin çevirisi elde edilmiş olur. Fakat bu husus tematik ve edebî akım etkileşimleri değerlendirildiğinde biraz geri planda kalmaktadır. Nitekim Rus edebiyatına hâkim realist bir anlayışın yanı sıra söz gelimi Fransız temelli romantik bir anlayışın da bu çeviriler yolu ile öğreniliyor oluşu her ne kadar kaynak dil sorunu bulunsa da bu çevirileri kıymetli kılmaktadır. Bu noktada edebî gelişim bakımından mühim unsur yeni bir üslup, biçim, tema, akım ile etkileşimdir. Bu sebeple yapılan tüm çevirilerin kültür, sanat ve düşünsel bağlamda bir anlamı ve yeri bulunmaktadır.

Kırgız edebiyatına Rus edebiyatından yapılan ilk çevirilerde ideolojik/politik bir güdüm söz konusu mudur? sorusu çalışmanın cevap aradığı sorulardan başlıcasıdır. Yapılan ilk çeviriler, edebiyatın seviyesini yükseltmeyi, Kırgız edebiyatını Rus edebiyatından/edebiyatçılarından ve edebî oluşumlarından haberdar etmeyi amaçlamasıyla edebî sürece ivme kazandıran nitelik taşımaktadır. İlk çeviri metinlerin ideolojik olduğu görülmektedir ancak bu metinler dışında edebî çevirilere bakıldığında özellikle sosyalist realizmin ilkelerini şekillendiren ve sosyalist edebiyatın sözcüsü olan Maksim Gorki'nin eserleri dışında diğer çevirilerde biçimsel yönün de öne çıkması dikkat çeker. Puşkin, Tolstoy, Gogol, Mayakovski, Lermontov olmak üzere çeşitli Rus şair ve yazarlarının pek çok şiir, tiyatro, hikâye ve roman vb. türlerdeki eserlerinin çevrilmesi ideolojik öğretilerin yanı sıra edebî gelişimin de hedeflendiğini

göstermektedir. Söz gelimi Gogol'un eserlerinin çevrilmesi Kırgız edebiyatçıları için mühimdir. Bu bağlamda Dostoyevski'nin "Hepimiz Gogol'un paltosundan çıktık" sözü akla gelmektedir. Kırgız edebiyatına dünya edebiyatından yapılan çevirilerde ise eserlerin kısalığı ve içeriği göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapmak gerekirse, Sheakspare'nin dışındaki diğer isimlerden yapılan çevirilerin daha çok çocuk edebiyatına yönelik çalışmalardan oluştuğu ve kısa hikâyeler olduğu farkedilmektedir. Ancak her ne kadar bu tür bir eğilim söz konusu olsa da 1920'lerden itibaren yapılan çeviri çalışmaları, 1940 ve sonrasında yapılacak kült eserlerin çevirileri için bir hazırlık süreci olarak değerli ve anlamlı görülmektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev, A. (2017a). *Kırgız adabiyat tarihi*. Cilt VI. Kut-Ber.
 ----- (2017b). *Kırgız adabiyat tarihi*. Cilt VII. Kut-Ber.
 Alimov, B. (2013). *Adabiyat*. Sharq.
 Anamur, H. (2013). *Başlangıcından bugüne Fransızcadan Türkçeye yapılmış çeviriler ile Fransız düşünürler, yazarlar, sanatçılar üzerine, Türkçe yayınları içeren bir kaynakça denemesi*. Gündoğan.
 Artıkbayev, K. (2013). *XX. yüzyıl Kırgız edebiyatı tarihi*. (Mayramgül Dıykanbay, Akt.) Bengü.
 Asanaliyev, K. (1977). *Ordon ordo*. Kırgızstan.
 Çekmenev, N. (2017). Gogol cana Kırgız adabiyatı. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. İysayeva (Haz.). *Klassikalık İzildöölör* içinde (s. 205-210). Print-Ekspress.
 Duman, G. B. (2012). Rus edebiyatı tesirinde gelişen çağdaş Kırgız edebiyatına genel bir bakış. *Uluslararası Türk ve Dünya Edebiyatında Etkileşimler Sempozyum Kitabı* içinde (s. 95-100). Ankara.
 Göktürk, A. (2014). *Çeviri (Dillerin Dili)*. YKY.
 Kara, V. S. (2010). Tarihsel değerlendirmeler ışığında Türkiye'de çeviri etkinliği. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1). 94-101.

- Kerimcanova, B. (1951). *Kırgız edebiyatı cönündögü makalalar cıynagı*. Kırgızgosizdat.
- Kulbatırov, D. (2017a). Ata mekendik soğuş cana andan kiyinki mezigildegı körköm kotormonun tarihınan. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s. 34-77). Print-Ekspress.
- (2017b). Yevgeniy Onegindın Üç Kotormosu. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s. 78-121) Print-Ekspress.
- (2017c). V. V. Mayakovskiy cana Kırgız poeziyası. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s. 122-175). Print-Ekspress.
- İmanaliyev, K. (1990). *Kırgız Sovet adabiyatı II. Bölük*. Mektep.
- Rısalıyev, K. (2017) Üç akındın ırlarının kotormolaru cönündö söz. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s. 258-283). Print-Ekspress.
- Sadıkov, A. (1987). *Kırgız Sovet adabiyatının tarihi*. İlim.
- Samaganov, C. (2017a). Kotormogo könül buruu kerek. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s.7-14). Print-Ekspress.
- (2017b). Maksim Gorkiy cana Kırgız Adabiyatı. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s.196-204). Bişkek: Print-Ekspress.
- Şener, A. (2022). *Sovyet dönemi Kırgız romanında ideolojik tipler*. [Yayımlanmamış doktora tezi].Trakya Üniversitesi.
- Şengül, A. (2022). Çeviri ve edebiyat: edebî yenilik ve sürdürülebilirlik açısından çevirinin rolü. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12 (4), 2418-2424. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1189285>
- Tanpınar, A. H. (2009). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. (5. Bs.) YKY.
- (2011). *Edebiyat üzerine makaleler*. (9. Bs.) Dergâh.
- Türk Dil Kurumu (2023). *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim Tarihi (24. 05.2023). <https://sozluk.gov.tr>
- Ukayev, K. (2017). Erkindiktin genialduu akını. (Haz. A. Akmataliyev, A. Kadırmanbetova, N. Iysayeva (Hz.). *Klassikalık İzildöölör içinde* (s. 250-257). Print-Ekspress.
- Yener, S. ve Duran, H. (2010). Avrupa Birliği ülkelerinin ulusal marşlarının sosyo-kültürel ve müzikal açıdan incelenmesi. *Journal of İnstitute of Fine Arts*, (24), 185-206.
- Yücel, F. (2007). *Tarihsel ve kuramsal açıdan çeviri edimi*. Dost.

Türk Dünyası Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet: “Kadın”, “Erkek” Social Gender in the Proverbs of the Turkish World: “Woman”, “Man”

Fatma TEKİN

Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, ftekin3538@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2471-6711

Özet

Toplumsal cinsiyet rolleri, tanımı ve sınırları toplum tarafından belirlenen ve bireylerden uyması beklenen tutum ve davranış kalıplarıdır. Sözlü gelenek, erkek-kadın arasındaki ilişkileri ve rolleri belirleyen sembolik sistemin bir parçasıdır, bu nedenle de toplumsal cinsiyet kavramlarını yansıtmaktadır. Birey toplumun kendisinden beklediği rolleri mit, destan, efsane, masal, fıkra, atasözleri gibi geleneksel sözlü anlatılar aracılığıyla öğrenmektedir. Bu bağlamda, Türk kültürünün bellek kodlayıcıları olarak kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını yansıtmada birer referans niteliğinde olan atasözleri incelenmiştir. Gayeli örneklem yöntemiyle seçilen Türk Dünyası'na ait 250 adet atasözü üzerinde tematik inceleme yapılmıştır. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak; incelenen atasözleri tartışmacı ve eleştirel bir dille yorumlanmaya çalışılmış, atasözlerinin toplumsallaşmadaki işlevleri belirlenmiş ve son zamanlarda yapılan feminizm çalışmalarına rağmen, bu konuda kültürel yaşamda neden istenen düzeyde bir değişim olmadığı ile ilgili tespitlere ve neler yapılabileceği ile ilgili önerilere yer verilmiştir. Çalışmanın sonucunda, toplumsal cinsiyetin kültür dairesinde belirlendiği ve kabul, tutum ve beklenti merkezinde öğrenilen bir dizi kalıp davranışlardan oluştuğu ve bu kalıp davranışların sosyo-kültürel yolla öğrenildiği anlaşılmıştır. Atasözlerinin bu bağlamda cinsiyete özgü kimlik edinim inşasında kültürel örüntüleri oluşturucu ve aktarıcı özellik taşıyarak empoze edici bir işlevde olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Türk kültürü, sözlü gelenek, atasözleri, toplumsal cinsiyet, kadın

Abstract

Social gender roles are patterns of attitudes and behaviors whose definition and boundaries are determined by society and are expected to be adhered by individuals. Oral tradition is a part of the symbolic system that determines relationships and roles between men and women, hence reflecting concepts of social gender roles. Individuals learn the roles expected of them by society through traditional oral narratives such as myths, epics, legends, fables, jokes, and proverbs. In this context, proverbs, which serve as memory encoders of Turkish culture, have been examined as reference points in reflecting cultural patterns and behavioral patterns. A thematic examination has been conducted on 250 proverbs from the Turkic World, selected through purposive sampling. In this study, unlike other studies, an attempt has been made to interpret the examined proverbs with a critical and analytical approach, the functions of proverbs in socialization have been determined, and findings have been presented regarding why there has not been the desired level of change in cultural life on this issue despite recent feminist activities, and suggestions have been made for what could be done. As a result of the study, it has been concluded that social gender is established within the cultural sphere and consists of a set of learned patterned

behaviors centered around acceptance, attitude, and expectation and that these patterned behaviors are acquired through socio-cultural means. In this regard, proverbs have been found to play an imposing role as they form and transmit cultural patterns that contribute to the construction and acquisition of gender-specific identities.

Keywords: Turkish culture, oral tradition, proverbs, social gender, woman

Batı'da feminizm hareketleriyle birlikte yaygınlaşan toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkeğin biyolojik farklılıklar üzerinden şekillenen sosyal, kültürel ve psikolojik yapıları olarak tanımlanmaktadır (McElhinny, 2017, s. 254). Toplumsal cinsiyet rolleri ile de toplumun kadın ve erkeklere geleneksel olarak yüklediği roller ifade edilmektedir. Cinsiyete özgü bu rollerden maksat, bir kültürde erkek ve kadınların cinsiyetlerine uygun sayılan tutum ve davranış beklentileridir. Kültürden kültüre değişiklik gösteren bu rollerin kapsamı, yine kültür tarafından belirlenmekte ve öğrenilen kalıp davranışlar olarak bireye aktarılmaktadır. Çünkü bireyin, toplum içerisinde yer edinmesi, uyum sağlaması ve birey-birey, birey-toplum bünyesinde sağlıklı ilişkiler kurmasının bir yönünü, toplumun kadına ve erkeğe geleneksel olarak yüklediği rolleri bilip ona uygun bir şekilde davranmasından geçmektedir. Bu bağlamda Türk kültürünün gelenekleri ile geleneksel toplumsal cinsiyet alanı arasında güçlü bir ilişki oluşmaktadır. Çünkü folklorla özgü bir feminizmin amacı, kadınların sözlü gelenekteki rollerinin yanında hangi gelenekleri uyguladıklarını da göstermeye çalışmaktır. Toplumsal cinsiyete özgü iletiler, sözlü kültür gelenekleri kapsamında üretilmektedir. Bunun başında ise sözlü edebiyat yer almakta, birey toplumun kendisinden beklediği rolleri mit, destan, efsane, masal, atasözleri, fıkra gibi geleneksel sözlü anlatılar aracılığıyla öğrenmektedir (bkz. Delaney, 2004, s. 97; Bascom, 2005, s. 125-151; McElhinny, 2017, s. 254-255; Özdemir, 2017, s. 47; Delaney, 2022, s. 31; Nenola, 2017, s. 88; Kurt, 2012, s. 13-14, Ersöz, 2010, s. 170).

Sanayi Devrimi sonrası 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren feminizm hareketleri hız kazanmıştır. Bu süreçte kadının rol ve statüsü etrafında süren tartışmalar yeni bir entelektüel alanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. "Feminist söylemle yapılan çalışmalarda özellikle kadının erkek egemenliği karşısındaki tutumu sorgulanmıştır. Ancak toplumsal cinsiyetin diğer yüzü erkekliktir. Kavram, bireyin doğuştan getirdiği biyolojik cinsiyet özelliklerinin dışında, içinde doğup yetiştiği toplumsal ve kültürel yapılarca inşa edilmiş bir kimliği karşılamaktadır." (Avcı, 2020, s. 132). "Toplumsal cinsiyet rolleri ve erkekliğe yüklenen anlamlar döneme, coğrafyaya ve kültüre bağlı olarak değişir-dönüşür ve yeniden kurgulandığında, farklı toplumlarda ve çağlarda birbirinden farklı toplumsal cinsiyet rolleri ve erkeklik biçimleri var olur." (Duman, 2022, s. 461).

Kültürlerde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet konuları, sözlü edebiyat geleneği içerisinde mitler, masallar, hikâyeler, ninniler gibi birçok türde dile gelmiştir (Schipper, 2018, s. 11). Bu anlamda "düşüncenin sembolik form"ları niteliğinde

olan mitler (Cassier, 2005, s. 22), toplumsal cinsiyete dair veriler elde edebileceğimiz en eski kaynakların başında yer alır. Söz gelimi; Tatar Türklerine ait “Kükneñ Küterélüve (Göğün Yükselmesi)” adlı bir eskatoloji mitinde, göğün yukarıya çekilmesinin nedeni anlatılırken, çocuğun altını temizleyen bir kadın figürüne rastlarız. Mitler, belki doğrudan kadına ve erkeğe verilen işler konusunda bir ayrıma gitmez. Ancak en azından neyin kadın işi olduğu noktasında bu mitte olduğu gibi bir fikir yaratır: “Eski zamanlarda gökyüzü yere çok yakındır. Hatta öyle yakındır ki bir kadın, çocuğunun kirlenen bezini temizledikten sonra göğün bir yerine sıkıştırır. Bu durumdan hiç hoşlanmayan gökyüzü, sinirlenerek yeryüzünden ayrılıp yukarıya doğru çıkmaya başlar. Göğün yukarıya doğru çıktığını gören insanlar, gitmemesi için ona yalvarmaya başlarlar. Ancak gök, onları dinlemez ve yükselmeye devam eder. Göğün bu şekilde gidişine kedi, köpekler de çok üzülür ve gitmemesi için yalvarır. Onların yalvarmasına üzülen gökyüzü, en sonunda bir yerde durur ancak hiçbir zaman yeryüzüne eski yakınlığında olmaz.”¹ (Tekin, 2019, s. 315).

Bilindiği üzere, Türk mitolojisinde ekolojik dengeyi koruma görevi, kadın varlıkların ve onların esas koruyucusu olan kutsal dişi –Mitolojik Ana (Yer-Su hamisi)’ya aittir. Toprak, dağ, orman, deniz, ırmak, göl adlarının, o yerlerin ruhların adı olması da bundan kaynaklıdır. “Ölümsüzlüğün, mükemmelliğin, kutsal dişiliğin ifadesi olan Mitolojik Ana”, zamanla yerini güçlü Yer-Ana’ya bırakır. Bu süreçte Mitolojik Ana’nın değişmeyen işlevi ise “doğuran ve yutan”, yani “hayatın ve ölümün” sembolü olmasıdır. Hayat simgesi olan Umay’ı, ölüm simgesi olan Erlik’i ortaya çıkaran Mitolojik Ana’dır. Hatta zamanla “Yer Ana”, “Yer-Sub”, “Ötüken”, “Umay” kültü şeklinde ortaya çıkar ve “mitolojik olgudan cisimleşmeye kadar uzun bir yol kat eder.” Mitolojik Ana’dan ayrılan her ruh kendi bölgesinde hüküm sürer ve orasını korur. Bunun yanında kadın hami ruhları, insan soyunun devam etmesini de sağlar. Özellikle kadın ilahlar; aile, nikâh, çocuk, kadın hamiliklerinin koruyuculuğunu devam ettirmiş, bunun dışında kalan diğer işler ise erkek olarak tasarlanan koruyuculara verilmiştir (Bayat, 2007, s. 12-13, 20).

Cinsiyetin, kozmoloji ve/veya din ile ilişkisini etraflıca ele Delaney (2022), “erkek ve kadın tanımlarının yaratılışla ilgili olabileceğini ancak yaratılışın yalnızca cinsellik ve biyoloji olmadığı”ni öne sürmektedir. Buna göre, “biyolojik yeniden üretim, cinsellik ve biyoloji ile; din ise kutsal, olağanüstü şeylerle ve

¹ İneyet ve Öger (2009, s. 1185), -bu mitte geçen- yer ile göğün başlangıçta bir iken, sonradan ayrılmasının kozmolojik sistemde yaptığı değişim hakkında şu bilgiyi aktarır: “Gök ile yerin ayrılmasıyla, aslında tek olan Ulu Ana veya Mitolojik Ana Gök Tanrı ve Yer-Su Tanrısı olarak ikiye ayrılmış olmalıdır. O zaman Gök Tanrı ve Yer-Su Tanrısının Ulu Ana/Mitolojik Ana (Ana Yayağı) gibi hem yaratıcı hem yok edici, hem hayat verici hem öldürücü, hem verici hem alıcı özelliklerini ortak kökene dayandırabiliriz.”

ruhsal olanla” ilgilidir. Cinsiyete yüklenen değerler ise “yaratılışa ilişkin halk inançları kaynaklıdır ve bu inançlara göre yaratılışın bir bölümü doğal, bir bölümü ruhsaldır. Bu ayrımın var sayımları, kendi kültürümüzdeki cinsiyet ve iktidar konusundaki düşüncelerimizi şekillendirir.” (s. 18).

İnsanın kökenine ilişkin mitler “evrensel”dir. Ancak bu mitler her kültürde bulunmaz, hepsi yaratılış hikâyesi anlatmaz. Soru “evrensel”, ancak yanıt “dini”dir. “Kökenler; fiziksel, toplumsal ve kâinata dairdir, bunların sunuluş biçimi, kişinin ya da halkın kimliğini temelden etkiler.” (Delaney, 2022, s. 19). Nitekim dünya kültürlerinde, kadın ile erkeğin Tanrı tarafından aynı topraktan yaratıldığına dair yaygın inanış (Schipper, 2019, s. 11), cinsiyetlerin yaratılışı noktasında bir eşitlik göstergesidir. Bunun yansımaları, *Er ile avradın toprağı bir yerden kalkar* (BAAD, 2016, s. 111) atasözünde de görmek mümkündür. Ancak, Adem’in ilk karısının aslında Havva değil de Lilith olduğunu söyleyen bir yaratılış mitinde, Lilith’in cinsel ilişki esnasında üstte olmak istemesi ve bunu kabul etmeyen Âdem’in bu sebeple karısından boşanması anlatılır. Dolayısıyla Âdem ile Lilith’in eşit yaratılmış olmalarının kötü bir şekilde sonuçlanması, cinsellikte kadının erkeğin üstünde olmasına bağlanmakta ve bu durumun da olumsuz bir iktidar göstergesi gibi algılandığını göstermektedir (Schipper, 2019, s. 11). Bu da toplumsal cinsiyet kavramı altında, cinsellikte de kadına konum tayin ettiğine dair bir göstergedir.

Kadın ve erkeğin en başta döllemede kendini gösteren cinsiyete dair belirgin rolleri, “tohum ve tarla” sembolüyle ifade edilmektedir. Erkek, temel madde olan tohumu eken ve kadın da tıpkı bir tarla gibi ekilendir. Bu durum, yaratıcının erkeğe hitaben Kuran’daki “Kadınlarınız sizin için ekilecek birer tarladır.” söylemiyle de delillendirilir. Döllemede kadınlar tohumu, besleyici tarla olan bedenleri ile dönüştürürler. Erkek temel girdiyi sağlarken, kadın dönüşüm sürecinde çalışır. Kadın ve erkek doğasını özetleyen tohum ve toprak sembolü; “özetleyici, geliştirici, temel simgeler” olarak “kültürel değerlerin yoğunlaşmış özeti” gibidir. “Tohum-toprak kuramı”; kadınlarla erkekler arasındaki ilişkinin sadece fizyolojik yeniden üretimden ibaret olmadığını, evreni de sembollediğini söyler. Buna göre, yaratıcının her yerde hazır bulunan, evreni harekete geçiren gücü, Tanrı arasında kurulan “yapısal ve simgesel” benzerlik nedeniyle erkeklere verilir. Bu güç sadece erkeği değil, baba olarak erkeği de yüceltir. Asıl ataerkillik budur: Erkek hayat ateşinin taşıyıcısıdır ve bu, onu taşıyacak olan oğullarla da ebedidir. Bu nedenle “erkek evladın önemi yaratılış ideolojisinden ayrı düşünülemez”. Dolayısıyla “cinsiyetin kozmolojik boyutunda; erkekler kendilerine atfedilen yaratıcılık ve hayat verme gücü ile simgesel olarak Tanrı’ya yaklaşırken, kadınlar besleyici özelliği ile; Tanrı tarafından yaratılanla, yani dünya ile eşleşir.” Yani, “anne” ve “baba” kavramları, yaratılışa ilişkin inançlar içermektedir: “Soyun sürdürülmesi ile ilgili halk kuramı hem yaratıcı, ilahi (simgesel olarak erkek) boyutu düzenlerken hem de besleyici, maddi boyuta

(simgesel olarak kadın) işaret eder.” Nitekim sosyal yaşamda da durum aynen bu şekildedir: Toprağın hazırlanması, tohum ile gübrenin atımı, buğdayın hasatı ve harmanı erkeğin işidir. Erkek süreci başlatır ve sonuçlandırır. Kadın da bunları toplumsal ürünlere –yiyecek ve çocuğa dönüştürür (Delenay, 2022, s. 24-33, 49-55, 279-287).

Anlaşıldığı üzere; “toprak, insanların ihtiyaçlarını sunan dişil bir maddedir. Dolayısıyla toprak kadın bedeni için, kadın bedeni de toprak için metaforudur.” (Berktaş, 2012, s. 58) Toprağın bereketi kadın doğurganlığıyla uyumludur; dolayısıyla mahsulün bolluğundan kadınlar sorumlu olur; çünkü yaratımın sırrını onlar bilmektedir. Dahası, yaşamın kökenini, besini ve öğünü yönetmektedir (Eliade, 2003, s. 58). Ancak kadının, mitolojiden Ana Tanrıça ile gelen kuşatıcı olumlu anlamı, süreç içerisinde kaybolmuş, her şeyin yaratıcısı olan toprak yani kadın bedeni cisimleşerek erkeğin tohumunu taşıyan bir araca dönüşmüş ve yaratıcılığı sınırlanmıştır. Soyun yeniden üretilmesinde kadının katkısı, sadece taşıyıcılığa inmiştir. “Kadın artık, yaşamın kaynağı, cömert ve bereketli toprak değil, erkeğin yarattığı canı içinde tutup büyüten taşıyıcıdır.” Üremede, maddeye insan biçimini/formunu veren erkektir, kadın topraktan yapılan çömlek misali, ürüne katkıda bulunmadan sadece taşır. Aristoteles, bu durumu “erkeği dölleyen erkektir.” diyerek şöyle açıklar: Kız çocuk “sakat bir erkektir”, “erkeklik ilkesinin zaafı” veya “kadınlık ilkesinin ağır basması”dır. Yine, Aristoteles’in ifadesiyle “kadınlar, yaşam için gerekli olan maddeyi sağlar ama formu ve ruhu, yani insanın tanrısal olanla bağlantılı kısmını sağlayan erkektir ve bu, ilginç bir biçimde, kadına atfedilen aşağı statünün hem nedeni hem sonucudur.” (Aristoteles’ten aktaran Berktaş, 2012, s. 58-61)

Başlangıçta toprak ve kadın ilişkisi, her ikisinin de besleyen ve hayat veren olması, kadının rollerini -ikincil roller olarak görülmesine rağmen- değerli ve önemli kılmıştır. Ancak toprağın kadınla sembolleşen anlamının zamanla değişmesi gibi, erkeğin toprakla ve kadınlarla olan ilişkisi de değişip dönüşmüştür. Toprak artık, yaşam kaynağı değil “denetlenecek ve sömürülecek bir kaynak”tır. Denge ve uyumun bozulmasıyla kadının simge değeri biraz daha aşağı seviyeye inmiş; erkekler, evin ihtiyaçları için gerekli olan şeyleri dışarıdan satın alırken, kadınlar evde olup konumları üreticilikten tüketiciliğe geçmiştir. Sanayileşme süreciyle birlikte bu durum daha da artmış; “geçimlik üretimden pazar üretimine geçilen bu yol ayrımında, kadınların yeniden üretimi ev içi, erkeklerin üretimi kamusal alan” olmuştur. Böylece kadınların “içeri”, erkeklerin “dışarı” ile tanımlamaları, “üremeyi” ve “üretimi” de kapsayacak şekilde genişlemiştir (Delenay, 2022, s. 309). Burada, cinsiyet ve toplumsal cinsiyete dair kültürel anlayışın; tohum ve toprak sembolünde inanış, mitoloji ve sosyal yaşam ekseninde (gerçek ve sembolik anlam örgüsüyle) nasıl oluştuğu ve zamanla nasıl bir değişime uğradığı görülmektedir. Bu durum, mitolojik çağdan bugünün sosyal

yaşamına uzanan süreçte, toplumun cinsiyete özgü belirlediği davranış kodlarının ne kadar köklü olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir.

Türk toplumunda son zamanlarda özellikle kentleşme, endüstriyelleşme ve göç gibi süreçlerle birlikte, cinsiyet ayrılığını ortadan kaldırmayı amaçlayan reformlar neticesinde, ciddi oranda cinsiyet rollerinde de önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişimler, “köklü bir davranış kodu ve değer yargılarından başlayarak geleneğe yakın ve uyum gösteren davranış biçimi” olarak kendini göstermektedir (Asiltürk, 2004, s. 436). Bu toplumsallık aynı zamanda halk bilgisi ürünlerine yansiyarak kültürel rollerle ilgili mesajların yansımaları sağlamıştır. Çalışmada bu yaklaşımla, Türk kültürünün bellek kodlayıcıları olarak halk biliminin kapsamı içerisinde yer alan Türk Dünyası atasözleri ele alınmıştır.

Türk Dünyası ortak atasözleri, “Türkçenin değişik lehçe ve şivelerinde dil ve kültür birliği” göstergeleri olarak önem taşımaktadır (Durbilmez, 2018, s. 152). Bu düşünceden hareketle, çalışmada Türk Dünyası atasözlerinde toplumsal cinsiyet kavramı kapsamındaki ilgili atasözleri incelenmiştir. Türkiye’de bu konuda yapılan çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmalarda genelde; kadın algısından, geçmişten bu yana kadının değişen toplumsal rollerinden, kadının ötekileştirilmesinden söz edilmiştir (bkz. Ersöz, 2010; Solmaz, 2019; Akbalık, 2013; Bayrakdar, 2018; Genç, 2018; Aydın, 2018; Berk, 2021; Çer ve Ertuğrul, 2016; Okray, 2015; Özkan ve Gündoğdu, 2011; Batur, 2011; Şen, 2023; Güngör, 2002)

Bu çalışmada ise cinsiyetle ilgili hangi konulara değinilmiş, hangi konulara değinilmemiş; cinsiyete özgü sosyal roller kapsamında, “kadın işi”, “erkek işi” diye yapılan bir sınıflamada hangi roller özellikle kadına biçilmiş; cinsiyete özgü toplumsal kabul ve değer yargıları neler; kültür neden cinsiyet rollerinin ayrı olmasını destekliyor? gibi sorulara atasözleri üzerinden yanıt aranmaya çalışılmıştır. Çalışmanın materyalini Türkiye, Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Kumuk, Kırımçak, Altay, Tuva, Nogay, Gagavuz, Türkmen, Özbek, Uygur, Karaçay-Malkar, Kıbrıs, Makedonya ve Kosova, Hakas, Yakut ve Çuvaş Türklerinin atasözleriyle ilgili yapılan aktarma ve inceleme çalışmalarından elde edilen 250 adet atasözü oluşturmuştur². Çalışmanın ağırlık noktasını, kadınla ilgili atasözleri teşkil etmiştir.

Bu çalışma, toplumsal cinsiyet konusunda, Türk toplulukları ile ilgili bir mukayese içermez, Türk boylarının tümüyle aynı bakışta olduğu iddiasını taşımaz. Atasözleri, gayeli örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Tematik inceleme

² Çalışmada Türk boyları için kullanılan kısaltmalar: Alt.: Altay, Az.: Azerbaycan, Çuv.: Çuvaş, Gag.: Gagavuz, Hks.: Hakas, Kar.-Mal.: Karaçay-Malkar, Kır.: Kırgız, Krmç.: Kırımçak, Kum.: Kumuk, Kzk.: Kazak, Nog.: Nogay, Öz.: Özbek, Tuv.: Tuva, Tr.: Türkiye, Trkm.: Türkmen, Uyg.: Uygur, Yak.: Yakut Türkleri.

yapabilmek için atasözlerinde ortak içerik gözetilmiştir. Konunun ele alınışını sınırlandırmak adına, yan ve mecaz anlam kendi geniş yelpazesinde daha fazla arka plan bilgisi gerektireceğinden, atasözlerinin gerçek/dolaysız/düz anlamlı olanları önceliğe alınmıştır. Çalışmanın, benzer çalışmalarla olan mükerrer yanı, içerik analizinin yapılmasıdır. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada; tematik açıdan incelenen atasözleri tartışmacı ve eleştirel bir dille yorumlanmaya çalışılmış, atasözlerinin toplumsallaşmadaki işlevleri belirlenmiş ve son zamanlarda yapılan feminizm çalışmalarına rağmen, bu konuda kültürel yaşamda neden istenen düzeyde bir değişim olmadığı ile ilgili tespitlere ve bu doğrultuda neler yapılabileceği ile ilgili önerilere yer verilmiştir.

1. Çocukta cinsiyet tercihi -Kız mı?, Erkek mi?-

Trkm. *Çocuklu kadın gül, çocuksuz kadın dul (Çagalı ayal –gül, çagasız ayal –dul)* (Doğan, 2014, s. 187) atasözü uyarınca çocuklu kadın, toplum nazarında kıymetlidir. Ancak bir kadın için çocuk doğurmaktan daha çok önem arz eden bir diğer konu ise çocuğun cinsiyetidir. Atasözlerinde toplumsal cinsiyetin bir yönünü, aile üyelerinin çocuklarının cinsiyetinin kız veya erkek olması noktasında bakış açısını oluşturmaktadır.

Az. *Kızlar bir güneştir, oğlanlarsa; ay parçası (Qızlar bir günəşdir, oğlanlarsa –ay parçası)* (Musaoğlu ve Gümü, 1995, s. 260)

Alt. *Kız çocuk anasına yardımcı/Erkek çocuk babasına yardımcıdır (Kıs bala enezine boluş/ Uul bala adazına boluş)* (Dilek, 2007, s. 250)

Trkm. *Oğlu akıllı, kızı güzel yiğide devlet değil midir?/Oğlu akılsız, kızı çirkin yiğide mihnet değil midir? (Oglı akıllı, gızlı görkli yiğide dövlet dälmidir/Oglı akılsız, gızı görksüz yiğide mähnet dälmidir?)* (Doğan, 2014, s. 340)

Trkm. *Oğul evin sahibi, kız (evin) üstünün gölgesi (Ogul öyüñ eyesi, gız üstüñ sayası)* (Doğan, 2014, s. 342) gibi birkaç atasözü, kız ve erkek çocuk arasında cinsiyet ayrımı yapmaksızın evladın, var oluş hasebiyle lütuf olmasına vurgu yaparken, atasözlerinin ekseriyeti cinsiyet arasında bir ayrıma gitmektedir. Kız veya erkek, yetiştirilen her çocuğun kendine özgü güzellikleri, sorumlulukları ve zorlukları bulunmaktadır. Bu durum da ister istemez bireyi ve aileyi bir cinsiyet tercihinin yaklaşımına yaklaştırmaktadır. Bu noktada atasözlerine bakıldığında, kız ve/veya erkek çocuk sahibi olmanın iki farklı açıdan (olumlandığı ve olumlanmadığı) değerlendirildiği görülmektedir. Bu atasözlerinin bir kısmı şu şekildedir:

1.1.Kız çocuk sahibi olmanın olumlandığı atasözleri:

Tr. *Dünyanın tadı göz, açın tadı tuz, evin tadı kız* (BAAD³, 2016, s. 98)

Tr. *Kız bir sevgi ile doğar, bin sevgiye çıkar; oğlan bin sevgi ile doğar, bir sevgiye iner* (BAAD, 2016, s. 165)

Tr. *Kız dediğin kaledir, yıkılırsa çürük çaput olur* (BAAD, 2016, s. 165)

³ BAAD: Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler

Kar-Mal. *Kör olsa da kız iyidir/Virajlı olsa da yol iyidir (Sokur bolsa da kız aşu/Aylanç bolsa da col aşu)* (Tavkul, 2001, s. 202)

Hks. *Kız, insanın zenginliğidir (Hıs-kızı payı)* (Aktaş, 2020, s. 392)

Kzk. *Atasız evin saltanatı/kızsız evin süsü olmaz (Jılqısız üydiñ säni joq/Qızsız üydiñ sıyqı joq)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 62)

Kzk. *Kız çocuğu babası için yıldız, annesi için güneştir (Qız bala äkesine juldız, şeşesine küñ)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 276)

Kum. *Zayıf olsa da at olsun, öksüz olsa da kız olsun (Arıq busa da, at bolsun, öksüz busa da, qız bolsun)* (Pekacar, 2006, s. 55)

Kum. *Nasibini kozdan bilme, kızdan bil (Nasibiñni qozdan görme, kızdan gör)* (Pekacar, 2006, s. 152)

Kzk. *Kızı olan köyün Hızırı olur (Qızı bar awıldıñ qıdırı bar)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 276)

Trkm. *Kızlı kişi kır aşar (Gızlı kişi gır aşar)* (Doğan, 2014, s. 259)

Trkm. *Kızlı ev sultanlı ev, yüzü gelir, biri görünür (Gızlı öy soltanlı öy, yüzü geler, biri äkider)* (Doğan, 2014, s. 259)

Az. *Kızın kısmeti babanın zenginliğidir (Qızın qismäti –atanın dövläti)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 260)

Trkm. *Kızlı eve rahmet yağar (Gızlı öye kırk at yagar)* (Doğan, 2014, s. 259)

Trkm. *Oğlu olmayanın yeri yok, kızı olmayanın değeri (Ogılı yoguñ ornu yok, gızı yoguñ –gadarı)* (Doğan, 2014, s. 340)

Krmç. *Kız çocuğun varsa altın yorganın vardır (Hünerli ve Aktaş, 2021, s. 231)*

Uyg. *Kız çocuğu, evin süsü (Qız bala –öyñiñ güli)* (Doğan, 2020, s. 495)

Uyg. *Üç kız büyüten cennete gider (Üç qız çoñ qılğan cennetke kirer)* (Doğan, 2020, s. 475)

Uyg. *Yedi kızı olan kişiye cehennem ateşi haram (Yette qızı bar kişige dozax oti haram)* (Doğan, 2020, s. 802)

Uyg. *Kızı olana demir de eğilir (Qızı barğa tömürmu égilidu)* (Doğan, 2020, s. 496)

1.2. Erkek çocuk sahibi olmanın olumlandığı atasözleri:

Tr. *Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün* (Oy, 1972, s. 308)

Tr. *Oğlanınki oğul balı kızınki bahçe gülü* (Özön, 1958, s. 256)

Tr. *Oğlanı her karı doğuramaz er karı doğurur* (Özön, 1958, s. 256)

Tr. *Oturan karı oğlan doğurmaz* (BAAD, 2016, s. 188)

Tr. *Oğlan doğuran kızı ele vermezler* (BAAD, 2016, s. 185)

Kzk. *Akıllı erin gönlünde, altın eyerli at yatar/Akıllı kadının gönlünde, altın beşikli oğul yatar (Aqıldı jastı jumsasañ, tiliñdi alıp/janıñdı tındırar, Aqılsız jastı jumsasañ, betiñnen alıp, sağıñdı sındırar)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 28)

Az. *Oğlum olsun, ona bulunmayan kız olsun (Oğlum olsun, ona tapılmayan kız olsun)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 281)

Az. *Oğul meyvedir, ata bağban (Oğul meyvädür, ata-bagban)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 281)

Uyg. *Oğlum olursa ocak gibi, kızlar gelir kukla gibi (Oğlum bolsa oçaqtek, qızlar kéler qoçaqtek)* (Doğan, 2020, s. 561)

Trkm. *Kızı olanın nazı var, oğlu olanın zenginliği var (Gızı barıñ näzi bar, oğlu barıñ –dövleti)* (Doğan, 2014, s. 258)

Trkm. *Oğlu olan oluncaya kadar yalvarır, kızı olan ölünceye kadar yalvarır (Ogullı alınca yalbarar, gızlı –ölinçä)* (Doğan, 2014, s. 343)

Uyg. *Oğlu olanın kendisi var, kızı olanın, izi var (Oğli barnıñ özi bar, qızı barnıñ izi bar)* (Doğan, 2020, s. 561)

Yak. *Oğlan doğduğu zaman kuzgun sevinir (Uol oğo törüöteğine suor üörer)* (Kirişcioğlu, 2007, s. 88)

1.3.Kız çocuk sahibi olmanın olumlanmadığı atasözleri:

Tr. *Kızı olan tez kocar* (Oy, 1972, s. 299)

Tr. *Bir gemi donanır, bir kız donanmaz* (Oy, 1972, s. 268)

Tr. *Bir evde iki kız olacağına dağda domuz olsun* (BAAD, 2016, s. 64)

Tr. *Kız boğazı kırk boğum olur* (BAAD, 2016, s. 165)

Tr. *Kızım oldu kızılıcığa hasret kaldım* (BAAD, 2016, s. 166)

Tr. *Kız yükü diz yükü* (Özön, 1958, s. 215)

Tr. *Kızın var, sizin var* (Aksoy, 1988, s. 362)

Kar-Mal. *Kız büyüse eve kıtlık, Oğul büyüse eve sevinç (Kız össe üyge cut/Çaş össe üyge kut)* (Tavkul, 2001, s. 161)

Kzk. *Kızı olan köyün iti yatmaz (Qızdı awıldıñ iyti jatpas)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 276)

Kzk. *Kız dilinmeyen karpuz gibidir (Qız tilinbegen qarbizben teñ)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 276)

Kır. *Dilden zor düşman yok/Kızdan zor dava yok (Tilden kıyın coo çok/Kızdan kıyın doo çok)* (Şavk, 2002, s. 182)

Trkm. *Kızlı evin iti kurtulmaz (Gızlı öyüñ iti dınmaz)* (Doğan, 2014, s. 259)

Az. *El kız aldı, diünür kazandı, ben kız aldım gada kazandım (Xalq qız aldı quda qazandı, män qız aldım qada qazandım)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 170)

Trkm. *Üç kızlının (kızı olanın) halini günde bir (kere) sor (Üç gızlınuñ halını günde bir sora)* (Doğan, 2014, s. 409)

Uyg. *Kızın büyüyünce söz çok olur (Qizin çoñ bolsa gep tola)* (Doğan, 2014, s. 497)

Uyg. *Kızın canı kırk (Kızniñ ceni kırık)* (Öztopçu, 1992, s. 278)

Az. *Ateş kalır, köz olur, kız kalır, söz olur (Od qalar-köz olar, qız qalar-söz olar)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 64)

1.4. Erkek çocuk sahibi olmanın olumlanmadığı atasözleri:

Tr. *Oğlan gider it getirir, kız gider yiğit getirir* (BAAD, 2016, s. 185)

Tr. *Oğlanı doğuran ana sevinmesin de ekmeğini yiyen sevinisin* (BAAD, 2016, s. 185)

Özb. *Güneş kızarıp batarsa hanımın erkek doğurmuş gibi, güneş kızarıp doğsa evine düşman girmiş gibidir (Kun qizarib botsa, xotiniñ oğil tuqqandek, kun qizarib çiqsa, uyiñga yov kirgandek)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 93)

Trkm. *Oğlan doğurdum oydu beni, kız doğurdum soydu beni (Oğlan dogurdım oydı meni, gız dogurdum soydı meni)* (Kılıç, 1996, s. 58)

Az. *Oğul anası gah düşüne vurur, gah başına (Oğul anası gah düşünä vurur, gah başına)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 281)

Kız çocuk sahibi olmanın tavsiye edildiği atasözlerinde temelde; kız çocuklarının sevimli, cana yakın tabiatı ve bu tabiatın onları sevilesi kılmaları ile birlikte, kız çocuklarının eve neşe ve bereket getirdiğine inanılmasından kaynaklı olarak olumlandığı görülmektedir. Bu noktada, kız çocuğunun, onun varlığının sayesinde ilahi yardım gören ailesi için bir şans olarak görüldüğü atasözlerindeki inanışın altında yatan, kıza yüklenen kutsiyettir. Özellikle ailenin birden fazla kız çocuğu varsa, ilahi lütfâ daha çok mazhar olacağına inanılmaktadır. Erkek çocuğun olumlandığı atasözleri, erkek çocuğunu ailenin/ocağın devamlılığını sağlayan bir birey olarak saymaktadır. Bir kadın için özellikle erkek çocuk annesi olmak, o kadını bir nevi sosyal statü sahibi yapmakta ve toplum, soyun devamının sağlayıcısı olarak gördüğü erkek çocuğunun annesine de ayrı bir itina göstermektedir.

Bazı atasözlerine göre ise bir kız çocuğuna sahip olmaktan daha kötüsü, birden fazla kız çocuğuna sahip olmaktır. Kız çocuğunun olumlanmadığı atasözleri, kız cinsi latifinin kırılğan, hassas ve korunmaya daha ihtiyaçlı yapısı ve evlilik süreçlerinde erkeğe nazaran talep edici değil de talep edilen bir rolde yer alması nedeniyle kız çocuğunu olumlamaz. Erkek çocuğun olumlanmadığı atasözlerinin sayısı ise oldukça azdır. Bu atasözlerinde, erkek çocuğunun dış dünyayla bağının kıza nazaran daha kuvvetli olması nedeniyle, aile için sıkıntı olacağından kaygılanıldığı görülür. Asıl mesele ise erkek çocuk sahibi olmak değil, onun maddî ve manevî anlamda kollayıcı kanadı altında yer almaktır. Bu noktada, geleneksel kültür dairesinde erkek çocuğunun, ailenin ve soyun birer uzantısı ve koruyucusu olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmaz.

2. Atasözlerinde Cinsiyete Dair Toplumsal Kabuller

Atasözleri; toplumun kabul, tutum ve değer yargıları bünyesinde cinsiyete özgü olumlanan ve olumlanmayan davranış ve düşünce kalıplarını göstermesi bakımından önemlidir. İncelenen atasözleri içerisinde toplumsal kabullerin daha çok ahlaki değer yargılarıyla alakalı olduğu görülür. Bekâret, namus, utanma, cinsellik, dişilik bu atasözlerinin başlıca konusudur. Atasözlerinde utanma, en temel ahlak göstergesidir. Utanma duygusunun olmadığı bir kadın, Uyg. *Kadında utanma olmazsa neye benzer? Tuzsuz yemeğe (Hotun kişiniñ hayasi bolmisa nimige oħşar? Tuzsiz taamga)* (Öztopçu, 1992, s. 202) atasözü uyarınca toplum nazarında değeri yoktur. Bekâret ise bir kadın için en mühim konulardandır, tartışmasız çok kıymetlidir. Hatta ahlaklı olmaya dair bütün değerler, bu kavram üzerinden okunup yorumlanır. Tr. *Bey beyliğini verir, kız kızlığını vermez* (BAAD, 2016, s. 61) derken, atasözü kızlara bekâretini evlenene kadar mutlak surette korumasını telkin eder. Çünkü evlilik öncesi eş seçiminde bekâret önemli bir ölçüttür. Tr. *Er görmemiş avrete, avret görmemiş er gerektir* (Oy, 1972, s. 176) atasözü, bu konuda kadın-erkek ayrımı yapmaksızın bekâret konusunda cinsler arası denklik gözetse de erkeği muhatap olarak söylenen Tr. *Tarlayı düz al, kadını kız al* (Oy, 1972, s. 316) atasözü, erkeği kadının önüne alarak bu konuda farklı düşünür.

Atasözlerinin ekseriyeti, Özb. *İffetli kız periden üstündür (Pardali qiz – pariga teñsiz)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 103) ve Tr. *Hafif taşa göt silerler* (BAAD, 2016, s. 131) sözünde olduğu gibi, kadına ahlaklı olmasını telkin etmektedir. Toplumsal kabulün ahlak, namus gibi kavramlarda akla ilk gelenin neden kadın olduğunu ise Tr. *Erkeğin eli kınası kadının yüzü karısı* (Özön, 1958, s. 127) atasözüyle anlatır. Dahası, dikkat çeken bir şekilde atasözleri, Tr. *Kancık yalanmadan erkek dolanmaz* (BAAD, 2016, s. 155) sözünde dile getirildiği üzere, kadının şehvet düşkünü olduğunu iddia eder. Bu düşüncüyü de Tr. *Erkeğin nefsi birdir, kadının dokuzdur* (Özön, 1958, s. 127) şeklindeki İslam temelli bir inanışla gerekçelendirir. Kadının dişiliğini anlaşılır bir şekilde göstermesi pek uygun görülmez. Ancak Kıb. *Karı bir defa gülmeye o.ospu olmaz* (Gökçeoğlu, 1997, s. 84) sözü kısmen de olsa kadına bir hareket alanı kazandırır.

Atasözleri, utanma, bekâret kavramları çerçevesinde kültürel bir namus kodu oluşturmaktadır. Namus; “toplumsal cinsiyet performanslarına belirgin sınırlar çizen ve erliğin sosyo-kültürel anlamlarına dâhil olarak, erkekleri kadınlar üzerinde baskın birer denetçi konumuna taşıyan bir kavramdır.” (Tunç, 2021, s. 30). Atasözleri, kadınların doğuştan namus kavramına sahip olmadığını düşünmektedir. Erkek, bu anlamda kadın bedeni üzerindeki en büyük denetçidir. Kocası olmayan kadının durumu, Kıb. *Kadın başında kocası olmazsa ya meyhaneye ya kerhaneye* (Gökçeoğlu, 1997, s. 83) sözüyle, mübalağanın şahikasında feci bir hale getirilir. Evlilik kurumu ise bu durumu meşru kılan bir sistem olarak Tr. *Avrat nikâhla, tarla tapuyla zapt olunur* (BAAD, 2016, s. 50)

atasözleriyle öne çıkarılır. Nikâh, bir kadın için başıboş bir doğurganlığı önlemek amacıyla da gereklidir. Zira Çuv. *Şımarık kız, (babasız) çocuk doğurur, şımarık erkek hırsızlık yapar (Açasırlıh hër aça tıvat, açasırlıh ıvıl vıri tıvat)* (Ceylan, 1996, s. 6) sözündeki gibi, istenmeyen durumlar hâsıl olabilir.

Atasözlerine göre namus kavramı, mekânla da ilişkilidir. Kamu alanları kadınlar için tehlikelidir. Kadına kapalı alanlarda kalması tavsiye edilir. Bu durum da Trkm. *Erkek gezse rızkı açılır, kadın gezse ayıbı (açılır) (Ār gezse rızkı açılar, ayal gezse –ayıbı)* (Doğan, 2014, s. 231) atasözleriyle akla uygun kılınır. Kız çocuğu evde, erkek çocuğu dışarıda olmalıdır. Mekân ve cinsiyet ilişkisi, toplum yaşantısında o kadar belirleyicidir ki Trkm. *Oğul ovada güzel, kız evde (Ogul düzde yağşı, gız –öyde)* (Doğan, 2014, s. 342) ve Kzk. *Oğlanın huyu dışarda, kızın huyu evde anlaşılır (Uldıñ qılığı tüzde, qızdıñ qılığı üyde)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 321) atasözlerinden de anlaşıldığı üzere cinsiyetin karakteristik özelliklerini tanımlamada ve anlamada, mekânsal bağlam öne çıkmaktadır.

Kız;

Trkm. *Kızım evde, huyu dışarda (Gızım öyde, gılığı daşarda)* (Kılıç, 1996, s. 43), Kar-Mal. *Kız evde huyu köyün dilinde (Kız üyde kılığı elde)* (Tavkul, 2001, s. 162) ve Tuv. *Taş atılan yerde durur/Kız verilen yerde oturur (Daş kaggan çerenge çıdar/Kıs bergen çerenge olurur)* (Arıkoğlu, 2017, s. 260) atasözleri uyarınca “ev” ile ilişkilendirilir.

Erkek ise;

Kzk. *Oğlanın gözü düşmanda, kızın gözü süste (Uldıñ közi jawda, qızdıñ közi bawda)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 321), Kar-Mal. *“Oğlum olup suya gitse”, demiş kız (“Caşçıgım bolub suvga ketse”, -degendi kız)* (Tavkul, 2001, s. 100) ve Özb. *Oğul yiyip tepeye gider, kız yiyip kıra gider (Ögil yeb örga ketar, qız yeb qirga ketar)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 144) atasözleri uyarınca, “dışarı” ile ilişkilendirilmektedir.

Atasözleri, kız ve erkek çocuklarının cinsiyete özgü tavır ve tutumlarının oyun çağlarında başladığını, Az. *Oğlanın oğlan oyunu vardır, kızın kız oyunu (Oğlanın oğlan oyunu var, qızın qız oyunu)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 281) ve Kzk. *Oğlan çocuğu kuluna bineceğim diyor/Kız çocuğu oyuncak bebekle oynayacağım diyor (Ul bala quluñşaq deydi/qız bala quvırşaq deydi)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 321) atasözleri ile anlatılmaktadır. Buradan bireyin; toplumsallaşma sürecinde cinsiyete dair rollerini, ailede hem cinsine bakarak “kültürleme” yoluyla edindiği anlaşılır. Bu noktada atasözleri;

Tuv. *Kız iğne, yüksük der/Oğlan çakmak, bıçak, der (Kıs urug ine, çüskük deer/Ool urug ottug, bijek deer)* (Arıkoğlu, 2017, s. 260),

Kum. *Oğlanı olana örnek, kızını olana töre (Ulanı barğa ülgü, qızı barğa töre)* (Pekacar, 2006, s. 217)

Trkm. *Oğlan doğunca ok (ok torbası) ali kızın doğunca sandık (al) (Ogul dogsa sagdak al, gız dogsa sandık)* (Doğan, 2014, s. 342) diyerek bireye ve topluma, kız ve erkek çocuğun nasıl yetiştirilmesi gerektiği ile ilgili tavsiyede de bulunur.

Türk kültürünün geleneksel aile yapısında, yetişkin çağına gelen kız ile erkek genellikle evlendirilmektedir. Evlilik sürecinde kız da erkek de kök ailesinden ayrışmasına rağmen toplumsal bakış, kızın (gelin) alınıp erkeğin (damat) verilmeyeceği yönündedir. Nitekim Tr. *Oğlan olduğu yere, gelin geldiği yere* (BAAD, 2016, s. 185) ve Trkm. *Kız elindir, oğul evindir (Gız iliniki, ogul öyünki)* (Kılıç, 1996, s. 42) sözlerinden de anlaşıldığı üzere, bu bakışın kaynağında Türk kültüründe erkeğin evlendiğinde de kendi ailesiyle birlikte oturması yatmaktadır. Bu sayede evlenen erkek, anne-babasıyla oturmaya devam ederek haneden ayrılmamaktadır. Atalar, bireye ve topluma yaşlandığında destek olması noktasında haneden ayrılmayacağını düşündüğü erkek evlada dayanmayı ise Kar-Mal. *Kızının baş köşesinde oturacağına/Oğlunun kapı arkasında otur (Kızıngı töründe olturgandan ese/Çaşıngı eşik artında oltur)* (Tavkul, 2001, s. 164) atasözünde dile getirmektedir.

Trkm. *Oğlanı iki kol ile, kızı bir kol ile saklarlar (Oglanı iki gol bilen saklarlar, gızı –bir gol bilen)* (Doğan, 2014, s. 340) atasözünde ifade edildiği üzere, erkek çocuklarının kalımlı olmasının aksine kız çocukları dünyaya geldiği andan itibaren aile içerisinde misafirdir; ona gidici gözüyle bakılmaktadır. Bu minvalde olan atasözlerinin sayısı hayli fazladır. Bunların bazıları ise şu şekildedir:

Tr. *On beşindeki kız ya erde gerek, ya yerde* (Oy, 1972, s. 308)

Tr. *Kız dediğin kapı şakşahısı: Gelen çalar, giden çalar* (BAAD, 2016, s. 165)

Tr. *Bezi daha kozanda iken kızına koca arar* (Özön, 1958, s. 56)

Çuv. *Kız ömrü konuk, kadın ömrü sürekli (Hér éméré hñalñh, arim éméré yalanlñh)* (Ceylan, 1996, s. 95)

Mak.-Kos. *Kız kundakta, çeyiz sandıkta* (Hasan, 1997, s. 64)

Trkm. *Gül büyürse yer güzelliği, kız büyürse el güzelliği(dir)* (*Gül össe yer görki, gız össe –il*) (Doğan, 2014, s. 280)

Kar-Mal. *Kız kendi evinde de misafirdir (Kız tışuruv kesini üyünde da kanakdı)* (Tavkul, 2001, s. 162)

Trkm. *Kız başka evin lambasıdır (Gız –özge öyün çırası)* (Doğan, 2014, s. 257)

Kar-Mal. *Kızın bir ayağı eşikte (Kızını bir ayacı bosagada)* (Tavkul, 2001, s. 164)

Kar-Mal. *Hiç kimse kızını kendisi için büyütmez (Kim da kızın kesine deb asıramaydı)* (Tavkul, 2001, s. 164)

Krmç. *Kız çocuğu misafirdir (Kız bala misafirdir)* (Hünerli ve Aktaş, 2021, s. 97)

Kum. *Kızlar, başkasının duvarının taşı (Qızlar— gişini çırını taşı)* (Pekacar, 2006, s. 180)

Trkm. *Altına kaplasan da kız baba evinde kalmaz (Gızıla gıplasañ hem, gız atası öyünde galmaz)* (Doğan, 2014, s. 258)

Az. *Kız evin konuğudur, vakit gelir gider (Qız evin qonağıdır, vaxt gälär, gedär)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 258)

Az. *Bir kız bir oğlanındır (Bir qız bir oğlanındır)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 97)

Uyg. *Kızlı eve kırk at bağlanır (Qızlıq öyge qırıq at bağlınar)* (Doğan, 2020, s. 497)

Kzk. *Oğlan yerde duran bayrak, kız gökte uçan kuğudur (Ul –ornındağı tuw, qız - aydınnan uşatın quw)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 321)

Görüldüğü üzere, toplumsal kabullerle ilgili atasözlerinin ekseriyeti kadınlara alakalıdır. Bu atasözlerinde iffet, sosyal adap ve nikâh kavramları öne çıkmış; buna bağlı olarak bekâret vurgusu yapılmış; evlilik, kadını ahlaki anlamda koruyucu bir bağ olarak gösterilmiştir. Kadının dış yaşamdaki sosyal aktivitelerinin fazlalığı ile toplumun kadına olumlu bakışı ters orantılıdır. Bu noktada toplumsal beklenti ise kadının kapalı alanlarda daha çok zaman geçirmesi yönünde olup aksi haldeki sosyal yaptırımın kadının adının çıkması yönünde olduğu sezdirilmiştir. Evlilik, her iki cins için de evden ayrılışı, yeni bir başlangıcı ifade etse de atasözlerine göre toplum, erkekten ziyade kadını daha çocukluktan itibaren misafir olarak görmektedir.

3. Atasözlerinde Kadının Geleneksel Kimlikleri (Anne, Eş, Ev Kadını)

Feminizm 'in bir sonucu olarak ortaya çıkan ve temelde, birden fazla erkeklik ve kadınlık olduğu tezinden hareket eden “toplumsal cinsiyet”; “farklı kültürlerde farklı biçimlerde tanımlanan, sosyal olarak kurulmuş erkeklik ve kadınlık kategorilerini ve her iki gruba atfedilen sosyal olarak empoze edilmiş yükümlülük ve davranışları” ifade etmektedir (Bilton ve ark., 2008, s. 128-129). R. W. Connel (1998), “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar” adlı kitabının, “Cinsiyet Rolü Teorisi” başlığında, “cinsiyet rolleri⁴” kavramını, en yalın haliyle “temel kısıtlamalarını

⁴ “Cinsiyet rolleri” literatürü geniş bir içeriğe sahiptir. Ancak “cinsiyet rolleri”, “cinsiyet farklılıkları” ve “cinsel karakter” iç içe geçmiş karışık bir yapı göstermektedir. Bu kavramlar arasındaki net bir ayrım yapmak zor olsa da “rol” kavramı etrafında kümelenen bir dizi toplumsal teoriyi dikkat çeker. Kavrama dair formüleleştirilme çalışmalarının beş ortak noktası bulunur: “1) Kişi ile işgal ettiği toplumsal konum arasındaki analitik ayrım; 2) Söz konusu konuma özgü eylemler veya rol davranışları kümesi. Bunların ikisi temel metaforu, yani oyuncu ve senaryoyu belirtir. Diğer üçü ise oyunun sahnelenme ve yazıya dökülme araçlarını belirtir; 3) Belirli bir konuma hangi eylemlerin uygun olduğunu rol beklentileri ve normlar tanımlar; 4) bunlar, karşıt konumları işgal eden insanların (rol göndericiler, gönderme grupları) kontrolündedir; 5) öyle ki bu insanlar bunları

kalıplaşmış kişilerarası beklentilere yerleştiren toplumsal yapıya bir yaklaşım biçimi” olarak tanımlanmaktadır (s. 77). ‘Rol’ kavramının ana fikri ise “erkek veya kadın olmanın anlamı, kişinin cinsiyeti ile belirlenen genel bir rolün canlanmasıdır, yani ‘cinsiyet rolü’dür.” Buna bağlı olarak; “erkek rolü” ve “kadın rolü” ya da “eril rol” ve “dişil rol” olmak üzere iki cinsiyet rolü vardır. Cinsiyet rolü, bireyin toplumsal ilişkilerinde ona bir yer tayin eder, bunun için bir çerçeve sunar ve cinsiyet rollerini edinme süreci, “rolün öğrenilmesi”, “toplumsallaşma” ve “içselleştirme” şeklinde gerçekleşir (Connel, 1998, s. 78-79).

Başka bir ifadeyle; “toplumsal rol’ ya da kısaca ‘rol’, toplum içindeki bireyin toplumsal konumuna uygun davranışlarını, sorumluluklarını, ayrıcalıklarını ve diğer insanlarla ilişkilerini yönlendiren kuralları ifade etmektedir. Söz gelimi; annelik veya babalık statülerinin/konumunun/kimliğinin gereği olan kalıp davranışlar birer roldür. Bu rolün anlamını ve ‘oyunış’ tarzını toplum/kültür belirler ve bireyden rolüne uygun davranmasını ister. Birey ise toplumdaki hangi konumda (statüde) ne tür rol yapması gerektiğini sosyalleşme sürecinde öğrenir ve içselleştirir. Bireyin toplumdaki kimliği, ekonomik, siyasi, dini açılardan değiştiği gibi; yaşı, medeni durumu, bilgi ve yetenekleri açısından da değişir. Dolayısıyla her farklı durum, farklı rolleri gerektirir; aynen cinsiyette olduğu gibi. Bireyin cinsiyeti, kültürel açıdan bireyin konumunu belirlemekte ve her konum kendine özgü rolleri gerektirmektedir. Bu roller “toplumsal cinsiyet rolleri” olarak isimlendirilmiştir.” Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rolleri, tanımı ve sınırları toplum tarafından belirlenen ve bireylerden uyması beklenen tutum ve davranış kalıpları olarak tanımlanabilir (Vatandaş, 2020, s.759-760).

Atasözleri, cinsiyete özgü rollerden söz etmektedir. Bu atasözlerinde, erkek işinin dışarıda, kadın işinin içeride olduğu bir “kadın işi”, “erkek işi” sınıflaması vardır. Kadının en belirgin kültürel kimlikleri ise “anne”, “eş” ve “ev kadını”dır. Bu kimliklerin de toplumsal cinsiyete özgü roller kapsamında bir dizi tutum ve davranış kalıpları yer almaktadır:

3.1. Anne

Kzk. *Çocuk doğurmayan kadın yoktur, yaşadığını söyle/Mal bulamayan yiğit yoktur, zenginliğini söyle (Bala tappaytın qatın joq, turarın ayt/Mal tappaytın jigit joq, qurarın ayt)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 120) atasözünde de belirtildiği üzere, kadının aile içindeki en temel rolü anneliktir. Bu durum, atasözlerinde içerisinde anneliğin yer aldığı atasözlerinin sayıca fazlalığından da anlaşılmaktadır. Kadının en temel geleneksel ve saygın rolü annelik olup çocuğa bakım verme işi, tamamen kadının sorumluluğundadır. Atasözlerinde annelik; vefa, cefa ve şefkat duygusunun bir bedende vücut bulan hali olarak, zor ancak

yaptırımlar aracılığıyla (ödüllere, cezalar, olumlu ve olumsuz pekiştirmeler) uygularlar.” (Connel, 1998, s. 77)

kutsal bir kültürel kimlik olarak nitelendirilmiştir. Anne ile atasözleri, belirgin şekilde olumludur. Kadının bu rolünün toplumda ve aile birliği içerisindeki önemi ise şu şekilde belirtilmektedir.

Tr. *Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar* (Oy, 1972, s. 250)

Tr. *Bir şey yitiren anasının koynunda arar (Yitüklügü anası koyun açar)* (Oy, 1972, s. 153)

Tr. *Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz* (Oy, 1972, s. 256)

Tr. *Ana, yürektekenden yana* (Aksoy, 1988, s. 148)

Tr. *Anaya babaya hizmet, Tanrı'ya ibadet* (BAAD, 2016, s. 41)

Kar-Mal. *Anne evin güneş ışığı (Ana üynü kün carığı)* (Tavkul, 2001, s. 46)

Kar-Mal. *Anne evin kalesi (Ana üyürnü kalası)* (Tavkul, 2001, s. 46)

Kum. *İnsanı insan yapan annedir (Adamnu adam etegen— anadır)* (Pekacar, 2006, s. 44)

Başk. *Ata, altın sadaktır; ana, altın kazıktır (Ata –altın hażaq, inä –altın qażaq)* (Näzerşina, 2007, s. 218)

Gag. *Anadan paalı kimsey yok* (Hünerli ve Arnaut, 2022, s. 48)

Uyg. *Anadan güzel söz yoktur (Anidin yahşi söz yoktur)* (Öztopçu, 1992, s. 89)

Trkm. *Annenin eli ilaç, dili merhemdir (Ene eli –em, dili –melhem)* (Doğan, 2014, s. 222)

Özb. *Ata-ana altın kanattır (Ota-ona –oltin qanot)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 28)

Annelik; Krmç. *Doğuran anne değildir, bakan annedir (Tapқан ana duguldir, baxқан ana)* (Hünerli ve Aktaş, 2021, s. 124) atasözüne göre sadece doğurmakla olmaz. Tr. *Analık, kara yamanlık* (Oy, 1972, s. 256) atasözüne göre sorumluluğu ağır, Kar.-Mal. *Anasının canı yavrusunda (Anasını canı balasında)* (Tavkul, 2001, s. 46), Hks. *Anne evi sıcak, baba evi yumuşaktır (İcenñ ibi istig, pabanıñ ibi paarsah)* (Aktaş, 2020, s. 194) ve Özb. *Çocuğun parmağı ağrısa ananın yüreği acıtır (Bolaniñ barmoği oğrısa, onaniñ yuragi açıydi)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 59) atasözlerine göre aidiyet ve şefkat temelli, Tr. *Ana hakkı ödenmez ve Ana hakkı, Tanrı hakkı* (Oy, 1972, s. 256) atasözlerine göre de kutsal kabul edilen kültürel bir kimliktir.

Tr. *Oğul babaya kız anaya çeker* (Özön, 1958, s. 256) ve Tr. *Oğlan dayıya, kız halaya çeker* (Oy, 1972, s. 308) atasözlerinde ifade edildiği üzere atasözleri, kız ve erkek çocuğun karakteristik yapısını hem cinsine bağlı soyaçekime dayandırmaktadır. Benzer şekilde atasözleri, Uyg. *Kızı anası korusun, oğlanı babası (Kızni anisi saklısun oğulni atisi)* (Öztopçu, 1992, s. 278) sözü uyarınca, toplumsal cinsiyet bağlamında kız ve erkek çocuğun yetiştirilmesini de ailede hem cinslerine bağlamaktadır. Bu bağlamda; Çuv. *Anne –baba nasılsa, çoluk –*

çocuk da öyle (Aşşé amışé yepile, açi –pîçi te şapla) (Ceylan, 1996, s. 7), Az. *Anasının gezdiği ağaçları, çocuğu budak budak gezer (Anası gâzân agacları balası budaq-budaq gâzâr)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 46) ve Uyg. *Ana baba çocuğun aynası(dır) (Ata-ana baliniñ eyniki)* (Doğan, 2020, s. 126) atasözlerinde de belirtildiği üzere, erkek çocuk babayı, kız çocuk anneyi modelleyerek öğrenmektedir. Bu da bireyin toplumsallaşma sürecine ailede başladığını göstermektedir.

Bu minvalde olan diğer atasözleri ise şöyledir:

Tr. *Babadan gören sofrı salar, anadan gören minder serer* (BAAD, 2016, s. 55)

Tr. *Kız anadan öğrenir sofrı (bahçe) düzmeyi (yuka yazmayı), oğlan babadan öğrenir sohbet (sokak) gezmeyi (koyun yüzmeyi)* (BAAD, 2016, s. 165)

Nog. *Babadan gören ok yontar, anadan gören elbise biçer (Atadan körgeñ ok yonar, anadan körgeñ ton pişer)* (Çeneli, 1985, s. 15)

Kır. *Oğlanın iyi olması babanın şöhretidir, kız evladın iyi olması anasının şöhretidir (Bala caqşısı –atanın dañqı, kız caqşısı –enenin dañqı)* (Qoyçumanov, 2017, s. 190)

Tuv. *Annesi olan kız işbilir/Babası olan oğlan uslu (İyelig kıs şever/Adalıg ool tomaannıg)* (Arıkoğlu, 2017, s. 259)

Uyg. *Oğul babayı taklit eder, kız anayı (Oğul atini doraydu, kız anini)* (Öztopçu, 1992, s. 251)

Az. *Oğul atanın ekinini eker (Oğul atanın kövşänin äkâr)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 281)

Kzk. *Oğlanın utanması babadan, kızın utanması anadan (Uldıñ uyatı äkede, qızdıñ uyatı şeşede)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 321)

Anne; Nog. *Analı kuzu kuyruklu (olur) (Analı kozı kuyrıklı)* (Çeneli, 1985, s. 14) atasözünde de ifade bulduğu üzere, bir çocuğun yetişmesinde son derece önemlidir. Bu bağlamda atasözleri içerisinde özellikle anne-kız ilişkisi, sözü edilen diğer bir önemli konu olmuştur. Atasözlerinde, anne ve kızların birbirlerine benzeyeceği bilgisi kuşku götürmez. Bu nedenle erkeklere, eş seçiminde kızın annesinin önemli bir belirteç olduğu vurgusu yapılır. Anne ile kız arasındaki benzerlik ya da anne ve kız arasındaki karşılaştırma genellikle metaforlarla anlatılır. Kızın gelecekte mutlu olup olmaması tamamen annesine bağlıdır. Türk kültürünün inancına göre, anne ile kızın kaderi ortak yazılmıştır. Bu atasözlerinden bazıları şöyledir:

Tr. *Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al* (Oy, 1972, s. 256)

Tr. *Ana ile kız, helva ile koz* (Aksoy, 1988, s. 146)

Tr. *Ala orospunun kızını, o da sürer anasının izini* (BAAD, 2016, s. 36)

Tr. *Ana ile kız, ardı yanı cız* (BAAD, 2016, s. 40)

Tr. *Ana ile kız dövüşmüş, komşu da sahi sanmış* (BAAD, 2016, s. 40)

Tr. *Ananın çıktığı dala kız salıncak kurar* (BAAD, 2016, s. 41)

Uyg. *Ananın âdeti, kıza örnek (Aniniñ aditi qızığa ülge)* (Doğan, 2020, s. 108)

Az. *Ananın geçtiği köprüden kıızı da geçer (Ananın keçdiyi köprüdän kıızı da keçär)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 45)

Kum. *Anası yürüyüşlü (yani canlı, hareketli, hamarat) olursa, kıızı yorga olur (Anası yürüşlü busa, kıızı yorğa bolur)* (Pekacar, 2006, s. 53)

Kar.-Mal. *Ana şöhreti kızında/Ata sıru ulunda (Ana sıru kızında/Ata sıru ulunda)* (Tavkul, 2001, s. 46)

Annelik; Tr. *Ana çeker zahmeti, baba alır rahmeti ve Analık, pekmez getir, banalık; babalık, dibi getir kapalık* (BAAD, 2016, s. 40) gibi sözlerde zaman zaman babalık ile karşılaştırılmış ve sorumluluk terazisindeki bu karşılaştırmada analık ağır basmıştır. Nitekim Krmç. *Anne çocuğuna iki gözle bakar, baba bir gözle (Ana balağa eki köznen baxar, ata bir köznen)* (Hünerli ve Aktaş, 2021, s. 45) atasözü, çocuğa bakım verme işinde, kadının erkekten daha iyi olduğunu vurgulamaktadır. Buna ilave olarak, Tr. *Ana analık olursa, baba da babalık olur* (BAAD, 2016, s. 40) ve Özb. *Anan üvey olsa baban seninki değildir (Onañ öğay bōlsa, otañ öziñniki emas)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 22) atasözleriyle de babanın, baba kimliğini hakıyla ifa etmesinin; annenin, nasıl annelik yaptığıyla alakalı olduğu ifade edilmektedir.

Atasözlerine göre annesizlik, babasızlıktan daha kötü bir durumdur. Nitekim Tr. *Ananın bastığı yavru incinmez* (Oy, 1972, s. 256) atasözü ile öz annenin, çocuk yetiştirirken zaman zaman çocuğuna gösterebileceği hiddetin çocuğunu incitmeyeceği ifade edilmektedir. Annesizliğin hissiyatını ise Kzk. *Anasız ömür, sönen kömürdür (Anasız ömir, söngen kömir)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 42) atasözü çok net sergilemekte, aşağıdaki atasözlerinde ise bir çocuk için annesiz kalmanın, babasız kalmaktan daha zor olduğu anlatılmaktadır:

Tr. *Anasız çocuk kanatsız kuş gibidir* (BAAD, 2016, s. 41)

Tr. *Anasız kuzu melemez* (BAAD, 2016, s. 41)

Tr. *Anası olmayanın babası olmaz* (BAAD, 2016, s. 41)

Nog. *Öksüz kızın baba ocağı yok (olmaz) (Öksüz kızdıñ törkini yok)* (Çeneli, 1985, s. 26)

Tuv. *Baban yoksa yarım öksüzün/Annen yoksa bütünüyle öksüzün (Ada çokta çartık ösküs/Ava çokta büdün ösküs)* (Arıkoğlu, 2007, s. 260)

Mak.-Kos. *Anasız evladın yıldızı sünüktür* (Hasan, 1997, s. 29)

Kır. *Annesiz kız, babasız oğlan bakımsızdır (Enesi çok kız, atası çok uul çetesiz)* (Şavk, 2002, s. 121)

Çuv. *Anayurt anne, yabancı ülke üvey anne (Tıvan sérşiv anne, yut sérşiv amuşuri)* (Ceylan, 1996, s. 77)

Trkm. *Annesi üveyin babası da üvey (dir) (Ecesi öveyiñ kakası hem övey)* (Doğan, 2014, s. 216)

Kum. *Üvey annenin özlüğü olsa da düzlüğü olmaz (Ögey ananı özlüğü bolsa da, tüzlüğü bolmas)* (Pekacar, 2006, s. 158)

Uyg. *Babasız yetim gül yetim, anasız yetim kül yetim (Atısız gül yitim, anısız yitim kül yitim)* (Öztopçu, 1992, s. 106)

3.2. Eş

Bireyin, aile kurma sürecinde belki de en önemli işi eş seçimi ile başlamaktadır. Eş seçimi, bireyin tüm yaşamını neredeyse bütünüyle etkileyecek olan bir süreçtir. Atasözlerinde kadın, her zaman evlilikte belirleyici bir etken olarak varlık göstermiştir. Evliliğin devam etmesi ya da bozulması, Tr. *Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet* (Oy, 1972, s. 282), Tr. *Dişi kuş yapar yuvayı içini dışını sıvayı sıvayı* (Özön, 1958, s. 106) ve Mak.-Kos. *Karı evin temelidir* (Hasan, 1997, s. 62) sözlerinde de ifade ettiği üzere, kadının sorumluluğundadır. Ancak erkeğin aile birliğindeki inşa edici rolü, Tr. *Kadının şamdanı altın olsa mumu diyecek erkektir* (Oy, 1972, s. 294) ve Az. *Erkek kazanandır, kadın yuvayı kurandır (Kişi fahladır, arvad –bänna)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 179) atasözleriyle inkâr edilmemektedir. Çünkü Tr. *Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan* (Oy, 1972, s. 274) sözünden eşlerin, aile birliğini karşılıklı ve beraber oluşturduğu bir anlaşılmaktadır. Bu noktada, çok rahat bir şekilde söylenebilir ki aile birliği içerisinde karı ve koca; birbirinin destekleyicisi, tamamlayıcısı ve bütünleyicisidir:

Tr. *Arazi eve, at yere, avrat ere yakın olmalı* (BAAD, 2016, s. 42)

Tr. *Dünya dört kulplu tekne, ikisinden kadın, ikisinden erkek tutar* (BAAD, 2016, s. 98)

Tr. *Erkek sel, kadın (avrat) göl* (Aksoy, 1988, s. 269)

Kum. *Erkek ve dişi birbirinden ayrılamayan iki kuş. (Erkek va tişi bir-birinden ayrılıp bolmayğan eki kuş)* (Pekacar, 2006, s. 113)

Gag. *Karı seçer –koca yapêr* (Hünerli ve Arnaut, 2022, s. 215)

Özb. *Karı-koca çift öküzdür (Er-xotin qoş hokiz)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 120)

Uyg. *Erkek neredeyse kadın da oradadır (Er qeyerde bolsa, xotun şu yerde)* (Doğan, 2020, s. 287)

Evliliğin bir iktidar mücadelesine sahne olduğu ve bu mücadelede, atasözünün açık ara erkeğin yanında bulunduğu ise Tr. *Anasını babasını dinlemeyen evlat, kocasını saymayan avrat, özengi ile yürüyen at, kapında tutma, hiç durma sat* (Oy, 1972, s. 256) sözünde görülmektedir. Burada, evlilikte eş rolünde olan kadının yönetilmesi gerektiği bilgisi net bir şekilde verilmiş, kadının bu rolü ile alakalı bazı atasözleri “iyi eş” ve “kötü eş” tanımlaması yapmıştır. Bu tanımlama, çoğunlukla psiko-sosyal kökenlidir. Bilindiği üzere, hemen hemen

her kültürün teşekkül sürecinde, anaerkil düzenin yerini zamanla ataerkil düzene bırakmıştır. Bu sürecin devamında ise eril söylem belirginleşmiş, kadın ötekileşmiş ve kadına yönelik olumsuz düşünce ve söylemler artmıştır (Altın, 2021, s. 143). Kadın; kocasının hayatını ya iyi kılar ya da mahveder; kocasının gelişimini olumlu ya da olumsuz etkiler, kocasını rezil de vezir de eder... Verilen ileti, kadının her şeye muktedir olduğu bilgisidir ve aslında bu durum, kadının omuzlarına yüklenen ağır bir yüküdür. Atasözlerinde “iyi” ve “kötü” eş şu şekilde tanımlanmaktadır:

3.2.1. İyi Eş

Tr. *Kadının iyisi arpadan aş yapar, kötüsü buğdaydan termaş yapar* (BAAD, 2016, s. 154)

Tr. *İyi koca karıyı gül, yaprak; kötü koca küll, toprak yaparmış* (BAAD, 2016, s. 151)

Kar.-Mal. *İyi kadın iğneyi inek eder (İgi katın iyneyi iynek eter)* (Tavkul, 2001, s. 137)

Kar.-Mal. *Kötü erkeği iyi kadın düzeltir/Kötü kadını iyi erkek düzeltmez (Aman erni iyi katın tüzettir/Aman katınnı iyi er tüzetmez)* (Tavkul, 2001, s. 37)

Kzk. *İyi hanım evine birisi geldiğinde iyi davranır (Jaqsı äyel üyine kisi kelse, jarqıldap jüredi)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 239)

Özb. *İyi hatun ömür balı, kötü hatun can zevali (Yaxşı xotin umr boli, yomon xotin jon zavoli)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995, s. 116)

Trkm. *İyi kadın olmayanı var eder, kötü kadın geniş dünyayı dar eder (Yaqşı ayal yok zadıñı bar eylär, yaman ayal giñ cahanı dar eylär)* (Doğan, 2014, s. 417)

Uyg. *İyi kadın kötü kocayı adam eder, kötü hanım iyi kocayı yer(le bir) eder (Yaxşı xotun yaman erni e qılar, Yaman xotun yaxşı erni yer qılar)* (Doğan, 2020, s. 764)

Kır. *İyi kız kocasından ayrılmaz/Kocasından ayrılrsa da halkından ayrılmaz (Cakşı kız erden çıkpayı/Erden çıksa da elden çıkpayı)* (Şavk, 2002, s. 84)

Kzk. *İyi kıza aşık çok, iyi aşa kaşık çoktur (Jaqsı qızğa ğaşıq köp, jaqsı asqa qasıq köp)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 242)

Atasözlerinin iyi eş tanımı; becerikli, marifetli, söz dinleyen, erdemli ve yumuşak başlıdır. Bu tanımlama daha çok ihtiyaç karşılamaya dönük, fayda esaslıdır. Burada ideal eşe dair bir portre ortaya çıkar. Çoğunlukla kamusal alanın dışında kalan/kalması telkin edilen iyi eş, erkek için güzel bir dünya nimeti olarak taktim edilir. İyi eşin; üretici, dönüştürücü gücü vardır. Çoğu atasözünde mübalağalı ifade edilen bu güç; yiyeceği üretir, dönüştürür, kocayı da geliştirir. İyi bir eş, kadından ziyade erkek için hayati bir önem taşır. Erkeklerin normal olarak “iyi eş” olduklarını var saymıyorsak, atasözlerinde bu konuda kadın bakış açısının neredeyse hiç temsil edilmediğini görürüz.

3.2.2.Kötü Eş

Tr. *Yaman komşu, yaman avrat, yaman at; birinden göç, birini boşla, birini sat* (Oy, 1972, s. 321)

Tr. *Adamın kötüsü avcı, kadının kötüsü kovucu olur* (BAAD, 2016, s. 29)

Çuv. *Yaş ekmek üç günlük, kötü kadın ömürlük* (*Sīpram śīkīr viś kunlīh, usal arim éméréléh*) (Ceylan, 1996, s. 72)

Kar.-Mal. *Kötü kadın gözyaşıyla korkutur* (*Aman katın cılamugu bla körünür*) (Tavkul, 2001, s. 39)

Başk. *Kocasını kötileyen kadından bez, karısını kötileyen erden (kocadan) bez* (*İren yamanlağan qatından biź, qatının yamanlağan irzân biź*) (Nâzerşina, 2017, s. 219)

Kır. *İyi kadın evin serdarı/Kötü kadın evin şeytanı* (*Cakşı ayal üydün caysañu/Caman ayal üydün şaytanı*) (Şavk, 2002, s. 82)

Kzk. *Çizmen dar olursa dünyanın genişliğinden ne fayda?/Hanımın kötü huylu olursa dünyanın sakinliğinden ne fayda? (Etigiñ tar bolsa, dünyeniñ keñdiginen ne payda?/Qatınıñ şaypaw bolsa, dünyeniñ tınıştıgınan ne payda?)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 118)

Kum. *Kötü araba yol bozar, kötü kadın ev bozar* (*Yaman arba yol buzar, yaman qatın üy buzar*) (Pekacar, 2006, s. 231)

Nog. *İtin kötüsü in kazar, kadının kötüsü her gün azar* (*İyttiñ yamanı in kazar, pişe yamanı künde azar*) (Çeneli, 1985, s. 22)

Trkm. *Hanımın kötü olursa, yurt huzurundan fayda yok* (*Hatınıñ yaman bolsa, yurt dinçliğinden peyda yok*) (Doğan, 2014, s. 287)

Kzk. *Kötü kadın oğlan doğurursa koyacak yer bulamaz* (*Jaman qatın ul tapsa, qoyarğa jer tappas*) (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 291)

Uyg. *İyi kadın yabancıya öz eder, kötü kadın özü yabancı (eder)* (*Yaxşı ayal yatni öz qılar, Yaman ayal özni yat (qılar)*) (Doğan, 2020, s. 76)

Gag. *Fena karı arabana pinmesin/binmeesin* (Hünerli ve Arnaut, 2022, s. 150)

Atasözlerinin kötü kadın tanımı, ahlaksız, kavgacı, huzur bozucu ve edepsizdir. Bir kadın kocasının gelişimini olumlu yönde etkileyebildiği gibi onun hayatını mahvedebilir de. Bu nedenle de atasözlerinde kötü eşin, hileci ve düzen bozucu özellikleri öne çıkartılarak bu tip kadınlardan uzak durulması gerektiği tavsiye edilmiştir.

3.3. Ev Kadını

Az. *Avrat yüzü erkekten, erkek yüzü avrattan uzak dur* (*Arvad üzlü kişidân, kişi üzlü arvaddan âlhâzâr*) (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 67) atasözü, Türk halk felsefesinde toplumsal cinsiyete dair rollerin sınırları olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu atasözündeki kadın yüzü erkek ve erkek yüzü

kadın söylemi ile, sosyal rollerin karıştığı bir yapı olumsuzlanarak ifade edilmiştir. Kadının evdeki yerini ise Uyg. *Kadın evde hem han, hem hizmetkâr (Xotun kişi öyde hem xan, hem xizmetkar)* (Doğan, 2020, s. 373) atasözü, çok net bir şekilde açıklar. Burada, han ve hizmetkâr söylemi kendi içinde bir paradoks oluşturur gibidir. Han söylemiyle kadına verilen iktidar, hizmetçi söylemiyle inkâr edilmiş ve kadın aşağıya çekilmiştir. Ama aslında atasözünün altta yatan iletisi çok nettir: 1. Toplum, kültürel yaşamda kadının yerini, ne tek başına otorite sahibi ne de bir köle olarak tanımlanabilir. 2. Kadının gücü evle sınırlı olup, kamu alanı bu kapsamın dışındadır.

Atasözlerinin, Tr. *Erkek vefakâr, kadın cefakâr olmalı* (BAAD, 2016, s. 112) ve Gag. *Erkek işi karı işinâ benzemâz* (Hünerli ve Arnaut, 2022, s. 142) diye nitelediği kadın ve erkek işlerinin genel yapısı ise şu şekildedir:

Tr. *Hanın işi, buyruğu olursa kadının işi, buyruğu kalır. (Han ışı bolsa katun ışı kalır)* (Oy, 1972, s. 132)

Tr. *Giyen hamalsa, diken hanımdır* (BAAD, 2016, s. 124)

Tr. *Kadını, evinden; erkeği pirinden sorarlar* (BAAD, 2016, s. 154)

Tr. *Avrat gayreti gütmemeli, er gayreti gütmeli* (BAAD, 2016, s. 50)

Kzk. *Dişi tilki ininde durur, Erkek tilki dışarıda gezer (Urğası tülki in saqtar, arlan tülki tüz saqtar)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 138)

Trkm. *Erkek toplar, kadın saklar (Ar toplar –ayal saklar)* (Doğan, 2014, s. 232)

Kzk. *Kadının yolu ağırdır, erkeğin yükü ağırdır (Äyeldiñ, jolı awır, erkektiñ jügi awır)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 250)

Çuv. *Kocasının işi tarlada, kadının işi masa üstünde (Arşın eş ana şinçe, hërarim eş sëtél şinçe)* (Ceylan, 1996, s. 4)

Kadın işlerinin evle sınırlı olduğunu gösteren atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Toplumun kadından beklediği işler çoğunlukla ev işlerinden ibarettir. Çünkü kadının yeteneklerinin düzeyi; aşçılık, temizlik ve el işi gibi ev işlerindeki yeterliliğiyle ölçülür. Atasözleri, ev işlerini aksatmadan yapan bir kadın tasavvur eder. Kadının annelik dışında evde yaptığı işler arasında şunlar yer almaktadır:

3.3.1. Aşçılık

Tr. *Kadının iyisi arpadan aş yapar, kötüsü buğdaydan termaş yapar* (BAAD, 2016, s. 154)

Tr. *Eti ciğer eden de avrat, ciğeri et eden de* (BAAD, 2016, s. 116)

Tr. *Her kadının bir yaprak sarışı (yoğurt çalması) var* (BAAD, 2016, s. 135)

Tr. *Kadın eli kaşık sapından kabarır* (Özön, 1958, s. 194)

Kum. *İşini bilen kadın ekmeğini kuru yemez (Ebin tapğan qatın ekmeğin quru aşaması)* (Pekacar, 2006, s. 104)

Çuv. *Konuk gelince ev sahibi kadın ateş üstünde (Hına kilsen, huşa arimé yalan turçika tırrınçe)* (Ceylan, 1996, s. 93)

Kar.-Mal. *Delikanlının yiğitliği sorulur, Kızın hamaratlığı sorulur. (Caşni cigitligi sorulur, Kızını cigerligi sorulur)* (Tavkul, 2001, s. 101)

Kzk. *Babanın dayağı taştır, ananın dayağı aştır (Kenin tayağı tas, şeşeniñ tayağı as)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 70)

Kzk. *Kötü kızın saçına bak, kötü hanımın aşına bak (Jaman qızdıñ şaşına qara, jaman äyeldiñ asına qara)* (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 291)

Kır. *İyi kel başını gizlemez/İyi kadın aşını gizlemez (Cakşı taz başın caşırbayt/Cakşı ayal aşın caşırbayt)* (Şavk, 2002, s. 85)

Kır. *Ezansız hoca olsa da/Kazansız kadın olmaz (Azansız moldo bolso da/Kazansız katın bolboyt)* (Şavk, 2002, s. 47)

Nog. *Kadınlar içinde kadın var, serçe kuşunun etinden yemek yapmayı becerir; kadınlar içinde kadın var, kısrak etini taş gibi yapar (Hatında hatın bar, torgay etin as eter, hatında hatın bar, baytal etin tas eter)* (Çeneli, 1985, s. 21)

Trkm. *Atın ahır boş, olmasın kadının sofrası (Atıñ ahır boş olmasın, ayalıñ –saçağı)* (Doğan, 2014, s. 151)

Uyg. *Güzelin kaşına bakıncaya kadar yaptığı yemeğe bak (Çirayliqniñ kēşiğa qarığıçe, etken eşiğa qara)* (Doğan, 2020, s. 228)

Trkm. *İyi kadın arpa ekmeğini kebab eder (Yagşı ayal arpa nanı kebab eder)* (Aşırov, 2007, s. 205)

3.3.2. Temizlik

Tr. *Çamaşırı yazın kadın, kışın odun yıkar* (BAAD, 2016, s. 75)

Tr. *Her peştemal bağlayan karı olsa evde kız kalmaz* (BAAD, 2016, s. 137)

Tr. *Evi ev eden kadındır* (Özön, 1958, s. 134)

Tr. *Her kadın evinin hem hanımı hem halayığdır* (Özön, 1958, s. 167)

Kar.-Mal. *Yeni gelin evi güzel süpürür (Cangı kelin üynü aruv sibirir)* (Tavkul, 2001, s. 94)

Kar.-Mal. *Evde iş görülmezse, gelin suçlu (Üyde cumuş tınmasa, kelin ters)* (Tavkul, 2001, s. 234)

Mak.-Kos. *Gelin süpürgeyi kapı arkasında bulmuş* (Hasan, 1997, s. 52)

Uyg. *Kadının temizliğini kocasının yakasından anla (Xotun kişiniñ pakizliqini érinin yaqisidin kör)* (Doğan, 2020, s. 374)

3.3.3. El İşleri

Tr. *Kadın dōşeğinden, yiğit eşeğinden belli olur* (BAAD, 2016, s. 153)

Kum. *İğneli kız saadetlidir. (İneli kız—irisli)* (Pekacar, 2006, s. 135)

Kum. *Yırtık dikmeyen kadın alacağına yıllar boyu bekâr dur. (Yırtıqni tikmeygen qatın alğınça, yıllar bulan boydaq tur)* (Pekacar, 2006, s. 251)

Az. *Ere gitmek kolay, er donu dikmek zordur (Ärâ getmâk asandır, är donu tîkmâk çâtin)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995, s. 178)

Trkm. *Dikişe gelen becerikli kız, ipin ucunu düğümlemeden geçirir (Ümä gelen usullı gız, sapak ucunu düvmän ötürer)* (Doğan, 2014, s. 409)

Kır. *Hatibin dil, çoğunluğa ortak (dost)/Marifetli kadının eli halka ortak (dost) (Çeçendin tili köpkö ortok/Çeberdin kolu çoğunluğa ortak)* (Şavk, 2002, s. 110)

Hks. *Eylenmek kolay, eldivene parmak dikmek zordur (İrge prarı ooy polcañ/İrgek haziri sidik polcañ)* (Aktaş, 2020, s. 187)

Değerlendirme ve Sonuç

Türk kültürünün bellek kodlayıcıları olarak halk biliminin kapsamı içerisinde yer alan atasözleri, kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını yansıtmada birer referans niteliğindedir. Bu bağlamda, Türk Dünyası'na ait 250 adet atasözü üzerinde inceleme yapılmış, toplumsal cinsiyet konusunda Türk kültürünün geleneksel duygu ve düşünce dünyasında kadın ve erkeğe özgü bir dizi iletiye rastlanmıştır. Bunlar arasında; toplumun kız ve erkek çocuk sahibi olma konusundaki bakışı, cinsiyete özgü toplumsal kabul ve değer yargıları, cinsiyete özgü sosyal roller kapsamında kadının “anne”, “eş” ve “ev kadını” kimliğine dair veriler tespit edilmiştir:

Atasözlerinde erkek ve kadın algısı yönündeki cinsiyetçi yaklaşım, içerik ve söylemde kendini göstermektedir. Cinsiyete özgü toplumsal roller “kadın işi”, “erkek işi” olarak düzenlenmekte, anlatıma ise erkek bakış açısını temsil eden, erkeklerin çıkarlarını öne alan eril söylem hâkim olmaktadır. Eril söylemi özellikle “iyi kadın”, “kötü kadın” sınıflamalı atasözlerinde görmek mümkündür. Bir kadının, hem cinsleri için “şu kadınlar kötüdür” veya “bu kadınlar iyidir” şeklindeki bir tanımlamaya gitmeyeceği aşikârdır. Bu anlamda atasözlerinin, dünyaya bir kadının gözünden neredeyse hiç bakmadığı görülür. Kadınların hangi işleri yapmayı sevdiği, hangilerini sevmediği, yetenekli olup olmadığı ile ilgilenilmez. Hatta kadınların kendisine biçilen rolleri yapmaktan hoşlandığı varsayımından hareket edilir. Kadın olarak dünyaya gelmeleri kendisine tahsis edilen görevleri yapması için yeterli bir gerekçe gibidir. Dolayısıyla atasözlerinde kadına yönelik bir içgörü yoktur denilebilir. Buradan, kadınların genellikle kamu alanlarından uzak, evle sınırlı olan yaşamının temsil edilmeye ne derece değer görüldüğünü, sözlü gelenek içerisinde oluşan atasözlerinden anlamak mümkündür.

Atasözleri, toplumsal cinsiyet konusunda, sıklıkla erkeği kadının önüne almakta ve birçok mevzuda cinsler arasında bir hiyerarşi belirlemektedir. Ancak toplumda var olan hiyerarşinin neden olması gerektiğini gerekçelendirecek bir bilgi verilmez. Bu noktada beklenti, bireyin mutlak kabulle hareket etmesi ve itaatkâr davranmasıdır. Çünkü atasözleri, bir yaşanmışlığın neticesinde oluştuğu

için her şeyin apaçık ortada olduğunu var sayar. Olması gereken söylenmiş ve konu kapanmıştır. Kadının önceden yazılmış rolleri oynamaktan başka çıkar yolu yok gibidir.

Atasözlerinin üzerinde durduğu cinsiyet ayrımı sadece, kadın ve erkek arasında değildir. Toplumsal cinsiyete bağlı olarak kadınlar arasında da bir iç hiyerarşi meydana getirir. Buna göre; toplumun kadınlara ait değerler piramidinin en altında kızlar yer almaktadır. Kızları, aile ve toplum nazarında kıymetini artırarak saygın bir konuma taşıyacak olan şey ise, evlenmeleri ve çocuk sahibi olmalarıdır. Dolayısıyla piramidin en alt basamağında bulunan kızların üstünde evli kadınlar, evli kadınların üstünde çocuk sahibi kadınlar bulunur. Anneler, kadınların arasında en prestijli yerdedir. Ancak anneler de kendi içinde kız anneleri ve erkek anneleri diye ikiye ayrılır. Piramidin en yüksek tepesine ise erkek anneleri oturur. Kız çocuğuna sahip anneler arasında ise birden fazla kız çocuğuna sahip anneler şanslıdır. Atasözleri, birden fazla kız çocuğuna sahip aileleri gözetir: Onların -yaratıcı tarafından- cehennem ateşinden korunacağına ve kızlarını evlendirdiği takdirde de cennetle müjdeleneceğine dair halk inancısını aktararak bu aileleri muştular.

Atasözleri, kadının toplumsal kimlikleri arasında en çok anneyi metheder. Anne; bakan, koruyan, besleyen, gözeten ve daha da artırılabilir birçok nitelikli sıfatla öylesine yüceltilir ki, çocuğu tek başına büyütmesi gereken sanki sadece kadınımsı gibi, bir annelik fenomeni ortaya çıkarılır. Kadınların gücü, ısrarla dile getirilir. Bu durum da toplumsal cinsiyet rollerinin ne denli keskin bir çizgide belirlendiğini göstermektedir. Mübalağa sanatına mazhar olan annelerin ise süper güçleri vardır. Anneler; bir çocuk için her şeyin en iyisini bilen, her an hazır, gerektiğinde kendini feda etmekten kaçınmayan, duygusal ve bilişsel anlamda donanımlı bir masal kahramanı gibidir. Sanki “bütün kadınlar, annedir” imajı yaratılır. Burada, -anne özelinde- toplumun soyun devam ettirilmesi gerektiğine gösterdiği ihtimamı anlamak mümkündür.

Atasözleri, Türk düşünce dünyasında toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün sınırlarının ne kadar belirgin olduğunu göstermiştir. En temel iş bölümü cinsiyete göredir. Bu iş bölümünde, cinsiyetin ve mekânın dışında başka belirleyicilere yer verilmemiştir. Söz gelimi; fiziksel güç bir kıstas olarak görülmez. Kadın ve erkek rolleri tamamen farklı bir düzen içinde seyredir: Kadın ve erkek işinin mekân olarak bir bağı olmasa da (içeri-dışarı) tamamlayıcılık, bütünlük vurgusu yapılır. Cinsiyete özgü iş bölümünün neden olması gerektiği bilgisi, aksi söz konusu olduğunda toplumda huzursuzluk ve karmaşa çıkacağı anlayışına yaslanır. Amaç, birey-birey, birey-toplum işleyişinde statükoyu korumaktır. Bu anlamda atasözleri, toplumsal uyumsuzlukların giderilmesi, aile ve toplum düzeyinde ilişkilerin kurulması veya geliştirilmesi yönünde yapısalcıdır.

Atasözleri, kadın bedeninin korunması gerektiğini aktarmaktadır. Kadının korunmasız bedeni, onun doğal olarak açık kabul edildiği anlamına gelir. Çünkü kapalı olan görülmez, bilinmez, ancak açık olanı korumaya almak gerekir. Bu anlayış bizi, giriş kısmında bahsi geçen, kadınla ilgili tohum-toprak özdeşimine yaklaştırır: Kadın, adeta sınırı ve sahibi belirlenmesi gereken toprak parçası/tarla gibidir. Sınırlandırılması içinse bazı toplumsal önlemler almak gerekir ki bu anlamda en doğru adres, evliliklerdir. Bir kadının değerini; evlilikten önce bekâreti, evlilikten sonra da nasıl bir tutum sergilediği belirler. Sadakat, utanma ile birleşerek bir namus anlayışı ortaya çıkarır. Ama hiçbir atasözü ahlaki değer yargılarının neden önce kadınlar için gerekli olduğunu açıklamaz. Namus, utanç, bekaret kavramları cinsellikten uzak, toplumsallığa yakın bir şekilde, kültürel ekoloji çemberinde ele alınır. Kuşkusuz, burada kadının korunması soyun korunmasıyla eş değerdir. Toplum, kadını denetleme işini ise erkeğe verir. Kadına bu konuda ehliyet vermez. Bunu da, kadınların yaratılışı gereği zaafı olmasıyla bağlar (kadınlar erkeklere göre nefsi varlıklar). Toplum, erkeğe bu gücü verirken bir yandan kadını bir mülkiyet unsuru olarak gördüğünü beyan eder, bir yandan da soyun belirleyicisi olan erkeği meşrulaştırarak toplumsal işleyişte oluşabilecek kaosu engeller.

Atasözleri, cinsiyete özgü birer stereotip çizmektedir. Bu stereotip ekseriyetle davranış kökenli olup, bireyin duyuş, düşünüş ve eylemlerinin nasıl olması gerektiğine dair kültürel kodlar içermekte ve bunları bireye aktarmaktadır. Atasözlerine göre kadınlar, insanlığı gelecek kuşaklara taşımak, onları yetiştirmek ve soyu güvence altına almak noktasında çok önemlidir. Kadınlar, ne çok güçsüz ne de feminist tasvirler kadar siliktir, bazı atasözlerinde ise vasata yakın bir görünümde. Kamu alanlarında her açıdan çok fazla görünür olmalarına hoş bakılmaz. Dünyalarını evle sınırlamaları tavsiye edilir. Kadının mekânı “içeri”dir. Nitekim bunu, kadının “ev”, “kale”, “kapı”, “altın yorgan” metaforlarıyla anlatıldığı atasözlerinde görmek mümkündür. Buradan, kadının mutlak surette değersizleştirildiğine dair bir yorum çıkarmamak gerekir. Ancak kadının anne, eş, ev kadını sosyal kimliklerine bağlı rollerinden, sadece kadın-erkek ilişkili olanlarında belirgin bir değersizleştirme görüldüğü aşikârdır.

Atasözlerinin toplumsal cinsiyet kapsamında değinmediği konular; kadının seçme özgürlüğü, mülkiyet hakkı, beklentileri, iş doyumunu ve bedeni kullanma tasarrufudur. Kadının yaşamdaki yeri ise, -girişte sözü edildiği üzere- kozmik düzendeki dünya-kadın özdeşimi gibidir. Çünkü kız çocukları misafirdir, kalımlı değildir. İnsan da dünyada misafirdir, hatta dünyanın kendisi de bir misafirhanedir. Kadının; yiyeceği dönüştürücü, çocuğunu besleyici, kocasını geliştirici, olmayanı oldurucu vb. rolleri, mitik çağlara kadar uzanır. Buna erkek çocuğuna verilen önemi de ekleyebiliriz. Erkeğin yaratıcı, üretici, koruyucu gücü de dâhil olmak üzere, bunların hiç biri yaratılışın bilgisinden bağımsız değildir. Bu kadar köklü gelenekten bakınca, kadın ve erkeği eşit statüye getirmeyi

amaçlayan feminizm çalışmalarının neden hala olması istenilen noktaya ulaşmadığını anlamak mümkündür. Çünkü cinsiyete dair bu dengeyi değiştirmek, kadınlara erkeği eşit varsaymak, esasında yaratılış sistemini değiştirmek gibidir, çok kolay değildir. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet rollerinde erkeği ve kadını birbirine yaklaştırmak ancak kültürel ekolojinin esneyebileceği miktar kadardır. Nitekim yapılan modernleşme faaliyetleri ile, cinsiyete bağlı iş bölümü değişime uğramıştır. Bunu; temizlik, yemek yapmak gibi en temel işlerde, ailedeki bireylerin görev dağılımındaki kat edilen mesafede görmek mümkündür. Muhakkak ki bunda, kadının ekonomik güce kavuşması büyük etkidir. Bu hususta; toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında özellikle kadının ulaştırılması istenilen konumu belirlenirken, öncelikle gelecek nesillere kültürel değerler içerisinden hangilerinin miras bırakılacağına iyice düşünülüp karar verilmesi, atasözlerinin verdiği mesajların doğru bir şekilde anlaşılması ve değerlendirilmesi, kadın ve erkeğin rollerinin bütünleşmesi noktasında kapsamlı ve işlevsel bir yol haritasının oluşturulması önerilebilir.

Sonuç olarak; atasözleri, erkeğe ve kadına özgü toplumsal cinsiyet rollerinin tek tip haline getirilemeyeceğini, bu rollerin kültür dairesinde belirlendiğini ve kabul, tutum ve beklenti merkezinde öğrenilen bir dizi kalıp davranışlardan oluştuğunu ve bu davranışları, bireyin daha oyun çağında sosyo-kültürel yolla öğrenmeye başladığını göstermiştir. Cinsiyete özgü kültürel kimlik edinim inşasında kültürel örüntüleri oluşturucu ve aktarıcı özellik taşıyan atasözlerinin bu süreçte yapısalcı ve empoze edici bir işlevde olduğu görülmüştür.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akbalk, E. (2013). Türk atasözlerinde cinsiyet algısı. *Dumlupınar Üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. S. 36, 81-90.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Deyimler ve atasözleri, atasözleri sözlüğü 1*. İnkılâp.
- Aktaş, E. (2020). *Hakas atasözleri*. Kömen.

- Altın, K. Y. (2021). Kadın ve şeytan: Güney Sibirya sahası Türk halk anlatıları üzerine bir inceleme. *folklor/edebiyat*. 27(106): 129-146.
- Arıkoğlu, E. (2007). Hakas Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi*, C. 8, 262-266, AKMB.
- Asiltürk, B. (2004). Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde sevgilinin saçı. Emine Gürsoy Naskali (Ed.). *Saç kitabı*. 436-455, Kitabevi.
- Aşırov, A. (2007). Türkmenistan Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi*. C. 8, 199-212, AKMB.
- Avcı, C. (2020). Dede Korkut Kitabı'nda toplumsal cinsiyet tipolojisi üzerine bir inceleme. *TÜRÜK*. 8(22): 117-135.
- Aydın, N. (2018) Kız-kadın kimliğinin oluşumu ve kadına bakış bağlamında toplumsal algıya yön veren atasözleri. *SEFAD*. (39): 169-180.
- Bascom, W. R. (2005). Folklorun dört işlevi. (F. Çalış, Çev.) *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2*. (Ö. Oğuz, S. Gülçınar hzl.). 125-151, Geleneksel.
- Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi II*. Ötüken.
- Bayrakdar, S. (2018). Toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden sembolik şiddet: Türk atasözleri ve deyimlerinde annelik-babalık cinsiyet rollerinin kültür kodlarına dayalı bir inceleme. *Sosyal araştırmalar ve davranış bilimleri dergisi*. 4(5): 96-112.
- Batur, Z. (2011). Atasözü ve deyimlerde kadın ve kadının sosyo-psikolojik özellikleri. *Turkish studies*. 6 (3): 577-584.
- Berk, S. A. (2021). Karaçay-Malkar atasözlerinde kadın. *Türk Dünyası incelemeleri dergisi*. 21/1 Yaz, 151-178.
- Berktaş, F. (2012). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın*. Metis.
- Bilton, T., B. Kevin, Jones P., Lawson T., Skinner D., Stanworth, M. ve Webster, A. (2008). *Sosyoloji*. (K. İnal, Çev.), Siyasal.
- Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler (BAAD)*. (2016). (M. Kaçalın hzl.) TDK.
- Cassirer, E. (2005). *Sembolik formlar felsefesi 1*, (M. Köktürk, Çev.). Hece.
- Ceylan, E. (1996). *Çuvaş atasözleri ve deyimleri*, *Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça sözlük*. Simurg.
- Connel, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar*. (C. Soydemir, Çev.), Ayrıntı.
- Çeneli, İ. (1985). Nogay atasözleri. *Türklük araştırmaları dergisi*. S. 1, 11-54.
- Çer, E., Şahin, E. (2016) Türkçenin sözvarlığını yansıtan atasözleri ve deyimlerde toplumsal cinsiyet. *Turkish studies*. 11(9): 175-192.
- Delaney, C. (2004). Türk toplumunda saçın anlamı. Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Saç Kitabı*. 89-110, Kitabevi.
- Delaney, C. (2022). *Tohum ve toprak*. (S. Somuncuoğlu, A. Bora, Çev.), İletişim.
- Dilek, İ. (2007). Altay Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi*, C. 8, 248-256, AKMB.
- Doğan, L. (2014). *Türkmen atasözleri (Türkmen nakılları)*. Parafiks.
- Doğan, L. (2020). *Uygur atasözleri*. Paradigma.

- Duman, M. (2022). Toplumsal cinsiyet ve erkeklik çalışmaları açısından folklorun niteliği ve bir yöntem denemesi. *Folklor akademi dergisi*. C. 5, S. 2, 461-473.
- Durbilmez, B. (2018). Yozgat yöresinden derlenen atasözlerinin Divanu Lugatı't Türk ve Türk dünyasındaki benzerleri. *Türk Dünyası kültürü -1*. 147-175, Ötügen.
- Eliade, M. (2003), *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi 1, taş devrinden Eleusis Mysteria'larına*. (A. Berktaş, Çev.), Kabalcı.
- Ersöz, A. G. (2010). Türk atasözleri ve deyimlerinde kadına yönelik toplumsal cinsiyet roller. *Gazi Türkiyat*. Bahar, S. 6, 167-181.
- Genç, H. N. (2018). Atasözlerinde toplumsal cinsiyet algısı olarak kadın. *folklor/edebiyat*. 24(94):13-33.
- Gökçeoğlu, M. (1997). *Kıbrıs Türk atasözleri ve deyimler*. Galeri Kültür.
- Güngör, E. N. (2002). Türk atasözleri ve deyimlerinde “kadın”. I. *Türk Dünyası kadınlar kurultayı*. (İ. Gülsün hzl.). Türk yurdu.
- Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince kullanılan atasözleri ve deyimler*. TDK.
- Hünerli, B., Aktaş, E. (2021). *Kırımçak atasözleri (inceleme-metin)*. Paradigma.
- Hünerli, B., Aranut T (2022). *Gagauz atasözleri*. Paradigma.
- İnayet, A., Öger, A. (2009). Uygur Türklerinin mitolojik, dini ve tarihi kadın kahramanları üzerine. *Turkish studies*. 4(3): 1183-1198.
- İsmail, Z., Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Kazak atasözleri*. Engin.
- Kılıç, M. (1996). *Türkçe açıklamalı Türkmen atasözleri, Türkmen folkloru*. Özsan.
- Kirişçiöğlü, F. (2007). *Saha (Yakut) Türklerinin atasözleri, inceleme-metin*. Nobel.
- Kurt, İ. (2012). *Türk atasözlerine psikolojik yaklaşımlar*. Akçağ.
- Mcelhinny, B. (2017). Sosyolengüistik ve dilbilimsel antropolojide toplumsal cinsiyeti kuramsallaştırmak (Muhammed Emin Yıldızlı, Çev.). *Kadın folkloru kuram ve yöntem üzerine yazılar*. Mehmet Ali Yolcu (Ed.), 251-288, Kömen.
- Musaoğlu, M., Gümüş M. (1995). *Türkçe açıklamalı Azerbaycan atasözleri*. Engin.
- Näzerşina, F. (2007). Başkurt Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi*, C. 8, 214-223, AKMB.
- Okray, Z. (2015). Türk atasözleri ve deyimlerinde kadın imgesi. *Lefke Avrupa Üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. 6(1): 93-102.
- Oy, A. (1972). *Tarih boyunca Türk atasözleri*. Türkiye İş Bankası Kültür.
- Özkan, B., Gündoğdu, A. E. (2011). Toplumsal cinsiyet bağlamında Türkçede atasözü ve deyimler. *Turkish studies*. 6(3): 1133-1147.
- Özön, M. N. (1958). *Türk ata sözleri*. İnkılap.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. Doğu Türkistan Vakfı.
- Özdemir, N. (2017, 20-22 Mart 2015). Mizah ve toplumsal cinsiyet. *ODTÜ THBT toplumsal cinsiyet ve halk kültürü sempozyumu bildirileri*. 45-65, Ürün.
- Pekacar, Ç. (2006). *Kumuk Türklerinin atasözleri, inceleme-metin-dizinler*. Meyil.
- Qoyçumanov, I. C. (2007). Kırgızistan Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi*. C. 8, 168-191, AKMB.

- Schipper, M. (2019). *Bir kemikten bir söze//dünya atasözlerinde kadın*. (T. U. Belge, Nurkalp D. Çev.), Delidolu.
- Solmaz, E. (2019). Türkmen atasözlerinde kadın ve kadın algısı. *Türk Dünyası incelemeleri dergisi*. 19/2 Kış, 389-401.
- Şavk, Ü. Ç. (2002). Kırgız atasözleri. TDK.
- Şen, S.(2023). Kırgız Türkçesi atasözlerinde erkek imgesi. *Uluslararası Türkçe edebiyat kültür eğitim dergisi*. S. 12/2, 518-545.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay-Malkar atasözleri*. Kültür Bakanlığı.
- Tekin, F. (2019). *Kazan Tatarlarının halk anlatmalarında mitolojik unsurlar*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Tunç, E. (2021). Halk hikâyelerinde ataerkil bir ideoloji olarak “namus” ve erkek kimliğinin kurgulanmasında namus düşüncesinin üstlendiği işlevler üzerine. *Avrasya uluslararası araştırmalar dergisi*. 9(26): 11-33.
- Vatandaş, S. (2020). Toplumsal cinsiyet rolleri ve kalıp yargıları bağlamında kadının medyada metalaştırılması. *Adıyaman Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*. 13(36): 747-784.
- Yoldaşev, İ., Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Özbek atasözleri*, Engin.

Dede Korkut Destanlarında Göçebe Oğuzların Savaş Stratejileri Üzerine Bir Deneme

An Essay on the War Strategies of the Nomadic Oghuzs in the Epics of Dede Korkut

Abdullah TEMİZKAN

Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı,
abdullah.temizkan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0860-7179

Özet

Dede Korkut destanlarında göçebe Oğuzların savaş stratejilerine ilişkin yapılan çalışmalarda strateji kavramının içeriği, yerleşik toplumların kurduğu devletlerin oluşturduğu kurumsal orduların uygulamaları göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Biz genel kabul gören bu tanımların Göçebe orduları için geçerli olmadığını, göçebe ordularının kendilerine has bir stratejisi olduğunu düşünüyoruz. Üstelik göçebe Oğuzların uyguladığı strateji ve taktiklerin sadece savaş zamanına has olmadığını, Oğuzların hayat tarzının kendisinin bir strateji olduğunu ileri sürüyoruz. Dede Korkut destanlarının Oğuzların hayat tarzını yansıtan çok önemli metinler olduğu gerçeğinde hareketle düşüncemizi öncelikle bu metinlerle test etmeye karar verdik. Bu noktadan hareket ederken çalışmamızın temelini Pierre Bourdieu'nun strateji tanımını koyduk. Çalışmamızın teorik yaklaşımında ise Jill Deleuze ve Felix Quattari'nin Savaş makinesi teorisini benimsedik. Araştırmamızda doğal olarak Dede Korkut destan metinlerini kullandık ancak tezimizi daha güçlü desteklemek için bazı yerlerde Oğuz tarihine ilişkin bazı verileri de kullandık. Bu araştırma bize ordu toplum özelliği gösteren göçebe Oğuzların yaşam tarzının hayatın her anında savaşa hazır olan dinamik bir özelliğe sahip olduğunu gösterdi. Söz konusu çalışma bize Oğuz toplumunun ve bu toplumun her ferdinin sahip olduğu yetenek, donanım ve yatınlıklarının bu stratejiyi oluşturduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Dede Korkut, Oğuz, göçebe, strateji, savaş makinesi

Abstract

In studies related to the war strategies of the nomadic Oghuzs in the epic tales of Dede Korkut, the content of the concept of strategy has been determined by considering the practices of institutional armies established by settled societies. We believe that these commonly accepted definitions do not apply to nomadic armies, as nomadic armies have their unique strategy. Moreover, we argue that the strategies and tactics employed by the nomadic Oghuz are not exclusive to times of war but constitute a strategy inherent in the Oghuz way of life. Starting from the fact that the epic tales of Dede Korkut are highly significant texts reflecting the way of life of the Oghuz, we decided to initially test our hypothesis through these texts. At this point, we laid the foundation of our study based on Pierre Bourdieu's definition of strategy. As for the theoretical approach of our study, we adopted the War Machine theory of Jill Deleuze and Felix Guattari. Naturally, in our research, we used the texts of the Dede Korkut epic, but in some instances, we also incorporated certain data related to Oghuz history to provide stronger support for our thesis. This research revealed that the lifestyle of the nomadic Oghuz, characterized by a

militaristic nature, exhibits a dynamic readiness for war in every aspect of life. The said study has demonstrated that the abilities, equipment, and predispositions possessed by the Oghuz society as a whole and by its individuals contribute to the formation of this strategy.

Keywords: Dede Korkut, Oghuz, nomad, strategy, war machine

Dede Korkut destanlarına göre göçebe Oğuzların savaş stratejilerinin nasıl olduğunu ortaya koymaya çalıştığımız bu makale, yerleşik toplumların kurduğu, kurumsal yapıları oturmış olan devletlerin ordularının stratejileriyle göçebe hayat tarzını benimsemiş kabilelerin bir araya gelerek oluşturdukları federasyon şeklinde organize olmuş devletlerin kurdukları orduların stratejilerinin farklı olduğu tezinden yola çıkmaktadır. Bu konuya ilişkin yapılmış çalışmalar meseleyi genellikle yaygın strateji tanımı üzerinden ele almış ya da strateji ve taktik kavramlarının arasında bir fark gözetmeden gelişigüzel kullanmıştır (Keskin, 2022, s. 1200). Biz bu teorimizi Oğuzların göçebe oldukları dönemin özelliklerini yansıttığı düşünülen Dede Korkut destanları metinlerinin sınırları içinde test edeceğiz. Dede Korkut destanları, Oğuzların hayat tarzlarını, inançlarını, toplumsal örgütlenmelerini, maddi kültürlerini yansıtan çok değerli anlatılardır. Bu metinler üzerine çalışan uzmanlar destan metinlerinin katmanlardan oluştuğunu, İslam öncesi döneme ilişkin inanç ve törelerinin izlerini ve mitolojik öğeleri bulmanın mümkün olduğunu dile getirmektedirler (Deveci, 2017, s. 160, 161). Bu destanlar Oğuzların tabiatla ilişkileri, üretme biçimleri, konut biçimleri ve aile yapılarının yanı sıra düşünme biçimleri, savaş teknolojileri, taktik ve stratejilerine ilişkin değerli bilgileri de içermektedir. Kültürel, tarihi ve etnografik bakımdan son derece zengin olan metinler üzerinden Oğuzların, savaş stratejilerini tespit edip anlamının mümkün olabileceğini düşündük. Bu nedenle de söz konusu destan metinlerindeki sorunlara odaklanan ve çözüm önerileri sunarak metni yeniden ele alan Semih Tezcan ve Hendrik Boschoten'in (2012) hazırladığı "Dede Korkut Oğuznameleri" isimli çalışmayı kullanmaya karar verdik (s. 7,8). Bu eserin yanında Metin Ekici tarafından hazırlanan ve bilim dünyasına tanıtılan Dede Korkut destanlarının en son tespit edilen yazmasını; "Dede Korkut Kitabı Türkistan/ Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy; Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" isimli çalışmayı kullanmayı tercih ettik. Çalışmamızın ilk bölümünde kavramsal çerçevemizi oluşturan savaş makinesi teorisinin ana hatlarını verdikten sonra günümüzde askerlik sanatında tercih edilen strateji tanımlarından farklı olduğu ve Oğuzların göçebe yaşama tarzına daha uygun olduğunu düşündüğümüz Bourdieu'nun strateji tanımını verdik. "Akıl" başlığını taşıyan bölümden itibaren destan metni merkezli incelememize geçtik. Bu bölümde Oğuzların gündelik hayatlarında karşılaştıkları zorlukları aşmada akli kullanmanın önemini destan metinlerinde sembolik bir dille vurguladıklarının altını çizdik. "Cesaret" kısmında Oğuzların stratejilerini gerçekleştirmek için kullandıkları savaş taktikleri ancak cesur savaşçılar

tarafından uygulanabileceği için cesareti bir değer olarak yücelttiklerini gösterdik. “Azim ve Metanet” başlığını taşıyan bölümde destan metinlerinde övgüyle anılan bu niteliklerin sadece savaş zamanında değil hayatın her anında her Oğuz ferdinin sahip olması gereken bir özellik olarak belirlendiğine işaret ettik. “Moral” başlığı altında ise yukarıda verilen tüm bu niteliklerin verimli bir şekilde tezahür etmesi için morallerin yüksek tutulmasının önemsendiğini ve daha önce bahsettiğimiz niteliklere sahip olanların övülüp yüceltildiğini gösterdik. Bütün bu soyut kavramlardan sonra “Teçhizat” başlığı altında savaş stratejini uygulamanın en önemli vasıtalarından olduğu olgusundan hareketle göçebe toplumların gündelik hayatının bir parçası olan ve ok ve yay gibi silahların yanı sıra kılıç, kalkan, gürz gibi teçhizatın kaliteli ve işlevsel olmasının önemsendiğini ve bazı Oğuz yiğitlerinin silahlarıyla anıldığını belirttik. “Meydan Savaşları” bölümünde ise Oğuzların meydan savaşlarını hangi şartlar altında kabullendikleri ve bu tür savaşlarda hangi taktikleri kullandıklarını tartıştık. “Kuşatmalar” başlığı altında, destan metinlerinde kuşatmalarla ilgili taktik ve teçhizata dair verileri değerlendirdik. “Göçebe Yaşam Tarzı” başlığı altında ise makalenin başından itibaren ele alınan argümanların tamamının askerlik sanatı, stratejisi ve taktiğine uygun olmalarından ziyade Göçebe Oğuzların gündelik hayatlarının bir parçası olduğunu, küçük çocuklar hariç her Oğuz ferdinin bir savaşçı olarak yetiştirildiğini işleyerek Oğuz toplumunun bir *savaş makinesi* olduğunu ileri sürdük. Daha sonra ulaştığımız bulguları “Değerlendirme” başlığı altında tartıştık. “Sonuç” bölümünde ise temel savımızı destekleyen bir analiz yaparak çalışmayı sonlandırdık.

Çalışmamızda zaman zaman Oğuzların tarihinden örnekler vererek iddialarımızı destekledik. Bu araştırmayı Oğuzların göçebe yaşam tarzına daha uygun olduğunu düşündüğümüz Pierre Bourdieu’nun strateji tanımı temelinde ve Gilles Deleuze ile Feliks Quattari’inin *Savaş Makinesi* teorisi çerçevesinde ele aldık. Bize göre Oğuzların savaş stratejisi, sürdürdükleri göçebe yaşam tarzının kendisidir.

Savaş makinesi: Savaş Makinesi teorisine göre yerleşik devletlerin kurdukları ordular disiplin ile işletilen ve doğal olmayan yapılardır. Hâlbuki göçebe ordusu, göçebenin doğal hâlidir ve disiplini yerleşik toplumların kurduğu orduların disiplin anlayışına benzemez. Savaş makinesi devlet aygıtının tamamen dışında kendi beceri ve yatkınlıklarıyla hareket eden bir yapıdır (Deleuze – Quattari, 1980, s. 28). Bu kısma bir yama yapmak zorunda olduğumuzu belirtmemiz gerekiyor. Deleuze ve Quattari savaş makinesi ile yerleşik devlet aygıtını kurgulanışı ve işleyişi bakımından tamamen ayırır da Maoudun’un Şanyüsü olduğu Göçebe Hun İmparatorluğu’nun çekirdek modeli olan kendi *savaş makinesini* günümüzün modern ordularının da kullandığı *şartlı refleks* komutlarıyla emir - komuta disiplini ile daha *teginlik* döneminden itibaren eğittiğini biliyoruz (Ögel, 2015, C.I, s. 155). Öyle ki bu model ondan sonraki

neredeysse bütün göçebe Türk ve Moğol savaş makinelerinde uygulanmıştır. Elbette ki bu ordular atlı göçebe karakterini muhafaza ettikleri için yerleşik devletlerin ordularından birçok bakımdan farklılık göstermekteydi. Her şeyden önce 10'luk düzende kurgulanan Hun siteminde onluklar yüzükleri, yüzükler binlikleri ve binlikler de on binlikleri yani tümeni oluşturuyordu. Bu sistemin Maodun'un babası Tuman zamanından beri uygulandığı ileri sürülmektedir (Ögel, 2015, C.I, s. 151). Tamamı süvarilerden oluşan savaş makinesinin en etkili şekilde kullandığı silah *ok* ve *katı yay* idi¹. Deleuze ve Quattari'ye göre *savaş makinesi* sınırlandırılmış mekânı reddeder ve sürekli hareket halinde olma temayülündedir. Sabit olmak, eğleşmek, yerleşmek göçebeler için yok olmakla eş anlamlıdır. Sürekli hareket halinde olma onların yaşam tarzı olmakla birlikte aynı zamanda hayatta kalmalarını sağlayan stratejilerinin temel dinamiğidir. Savaş makinesi at sırtında otururken bile hızlı hareket edendir. Deleuze ve Quattari'ye göre savaş makinesinin hareket ettiği *zemin kaygan* iken yerleşik devlet ordularının *zemini pürüklüdür*. Bu düşünürler yerleşik devlet ordularının hareket tarzını her biri belirli bir harekete ve güzergâha sahip olan taşlarla oynanan *satranca* benzetirken, savaş makinesini oyun alanının her an her yerinden hamle yapıp çekilebilme olanağı sunan bir strateji oyunu olan *go oyununa* benzetirler. Hatta bunu bir adım daha ileri taşıyarak savaş makinesinin bizatihi kendisinin pür strateji olduğunu iddia ederler (Deleuze – Quattari, 1980, s. 27, 28). Biz, *savaş makinesi* teorisinin göçebe Oğuzların doğal bir savaş makinesi olarak yerleşik devletlerin ordularından farklarını daha iyi anlamamıza ve stratejilerin hayat tarzlarında gizli olduğunu ortaya koymamıza yardımcı olmasını umuyoruz.

Konuyu incelemeye geçmeden önce neden Bourdieu'nun strateji tanımını tercih ettiğimizi netleştirmemiz gerekir. Yunanca *strategia* kökünden gelen strateji kelimesi “generalin sanatı ve yetenekleri” anlamında kullanılırdı (Ataç, 2019, s. 1). Nitekim Romalılar komutanın gerek feraseti gerekse ataklığı sayesinde kazandığı her türlü avantajı strateji olarak görmekteydiler (Frontinus, 2022, s. 14). Askerî anlamda bireyin savaşçılık yetenekleri kazanması taktik; aynı bireyin bu taktik yeteneklerini de kullanarak bir takım savaş hileleri geliştirmesi, düşmanı aldatması, pusuya düşürmesi gibi eylemlerin oluşturduğu bütün de strateji olarak görülebilir (Potgieter, 2012, s. 11). Ancak günümüzde stratejinin anlamı daha da genişleyerek askerî araç ve yeteneklerin politik bir amaca ulaşmak için kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Yükselen, 2018, s. 2). Bu tanımlamanın bir adım ötesi askerî imkânlarla siyasî amaçlara ulaşmanın teorisini üretmektir ki strateji kavramının anlamları arasında bunu da zikredebiliriz (Potgieter, 2012, s. 11). Bu tanımlar aynı zamanda bu kavramların işlevlerini de

¹ Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Katı Yay kullanımı ile ilgili olarak bakınız: Temizkan, A. ve Çoban, R. E. (2015). “Dedem Korkut Kitabındaki Silah Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 15/2, 15-28, s. 17.

ortaya koymaktadır. Strateji savaşın doğasını ve sonuçlarını doğrudan etkileyen bir etmen olduğu için çok önemlidir (Ataç, 2019, s. 2). Bourdieu (2014) ise stratejinin bilinçli bir programın tezahürü olmadığı gibi aynı zamanda sadece akılcı bir hesabın ürünü de olmadığı düşüncesindedir. Ona göre strateji “oyun sezgisi gibi pratik bir sezginin sonucudur. Açıkça konmuş kurallara (eğer varsa) mekanik bir itaati içermediği ve sağlamadığı bir yaratıcılıktır.” (s. 110). Bu tanım aslında göçebe orduların sahip oldukları *habitusun* (yatkinlik) gereği savaş esnasındaki anlık yaratıcılıklarına uygun düşmektedir. Bütün bunlardan hareketle savaş tekniklerinin doğal bir yatkinlikle etkili bir şekilde kullanılmasını taktik; savaşın, siyasi amaçlara ulaşmak için sahip olunan *habitusun* bir gereği olarak “yaratıcı bir şekilde” kullanılmasını da strateji olarak nitelendirebiliriz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi strateji, aslında belli bir amaca yönelik olan ve birbiri ile bağı bulunan birçok savaş taktiğinden oluşabilir. Bu taktikleri bir lego gibi düşünebiliriz. Bunlar o kadar kullanışlıdır ki farklı zaman dilimi, farklı topoğrafya, düşman kuvvetlerinin niceliği ve niteliği, hatta *savaş makinesi* olarak nitelendirebileceğimiz göçebe ordusunun durumuna göre farklı şekillerde ve pozisyonlarda anlık olarak kullanılabilir.

Göçebe Oğuzların hayat tarzlarını, inançlarını, savaş ve barış yapma usullerini etkileyici anlatılarla ortaya koyan Dede Korkut Destanları, göçebeliliğin sadece bir hayat tarzı olmayıp aynı zamanda bir hayatta kalma stratejisi olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Stratejisi, yaşadığı hayat tarzı olan bu toplumun anlaşılması için hayat felsefesinin de anlaşılması gerekir. Biz bu çalışmada Dede Korkut destanlarında Oğuz beylerinin ve alplarının sahip oldukları nitelikleri tespit ederek, bu niteliklerin onların savaş taktik ve stratejilerini uygulamaları bakımından nasıl bir işlev gördüğünü anlamaya çalışacağız. Bunu anladığımızda stratejilerini nasıl bir mantıkla ve hangi unsurları bir araya getirerek inşa ettiklerini de göstermiş olacağız. Oğuz alplarının niteliklerini destan metninden belirlemeye başlayacak olursak ilk sırayı hiç şüphesiz insanoğlunun alamet-i farikası olan akıl alacaktır.

Akıl: Aslında Dede Korkut destanlarında Oğuzların savaş stratejilerine dair net tanım ve tasvirler bulunmamasına rağmen Dede Korkut destanlarında taktik geliştirmenin basit ve temel akıl ilkelerine dayandırılarak yapıldığını görebiliriz (Tekşan, 2017, s. 229). Söz gelimi akıl yürütme şeklini hem Dirse Han Oğlu Boğaç Han hem de Kanlı Koca Oğlu Kanturalı Boyu’nda görebiliyoruz. Nitekim Dirse Han Oğlu Boğaç boyunda “...Oğlan fikr eyledi, eydür: tama tirek kururlar, ol tama tayak olur. Ben bunun alınına neye tayak olurun tururun?” diye akıl yürütmektedir (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 38). Yine Basat, Oğuz beylerinin elinde can verdiği, zebun düştüğü Tepegöz’ün zayıflıklarını istihbarat diyebileceğimiz bir yolla öğrendikten sonra onu akıl ve tecrübe sayesinde öldürmüştür (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 151; Temizkan, 2015, s. 43). Benzer şekilde Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyunda boğa ile yenilemeyen Kan Turalı, “

‘Bu dünyayı erenler aklıla bulmuşlardır. Bunun önginden sıçrayayım, ne hünürüm varısa ardından göstereyim’ dedi. Adı görklü Muhammede salavat getürdi, boganung önginden savıldı. Boğa boynuzu üzerine dingeldi. Kuyruğundan üç kere götürüp yere çaldı. Süngükleri hurd oldu. Basdı boğazladı, pıçak çıkarub derisin yüzdü” (Tezcan-Boeschoten. 2012, s. 129). Zor durumda yalnız kalan alpin bu durumdan kurtulması için ya aklını kullanması ya da tabiatüstü bir kuvvetin yardım etmesi gerekir. Destan metinlerinde tabiatüstü kuvvetlerin sık sık devreye girmesi normal bir durumdur. Ancak bu tür esatirik metinlerde bile aklın zor durumdaki alpin ilk başvurduğu çarelerden biri olması dikkate değer bir ayrıntıdır.

Cesaret: Dede Korkut destanlarının birçok yerinde hem düşmandan er dileyip onunla kapışmanın hem de iki ordunun birbirine girdiği göğüs göğüse muharebe sahnelerinin tasvirleri bulunmaktadır. Hatta çoğu yerde gözünü budaktan sakınmayan alp yiğitlerin düşmana yalın kılıç saldırdıkları savaş sahnelerinin tasviri söz konusudur. Bu tasvirler bir strateji ifade etmekten çok cesaret ve yiğitlik gösterisi mahiyetindedir. Mesela Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunda, “Kırk yiğidine dülbend saldı, el eyledi. Kırk yiğit bedevi atın oynatdı, oğlanun üzerine yıgnak oldu. Oğlan kırk yiğidin boynına aldı, at depdi, ceng ü savaşı etdi. Kiminün boynın urdı, kimini tutsak eyledi. Babasını kurtardı.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 48). Görüleceği üzere üzerinde çok düşünülmüş ve birbirine bağlı hamlelerden oluşan genel bir savaş stratejisi görmüyoruz. Gözünü budaktan sakınmayan bir alpin babasını kurtarmak için silahşor nökerleriyle birlikte yalın kılıç düşmana saldırışı anlatılmaktadır. Dirse Han’ın oğlancığının korkmadan kızgın boğanın karşısında dikilmesi de bir cesaret göstergesidir (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 48). Dede Korkut destanlarındaki diğer anlatılarda olduğu gibi bu anlatıda da cesaretli olmak yüceltilmekte Oğuz nesli cesur ve gözü pek olmaya özendirilmektedir (Avcı, 2016, s. 243).

Cesaret ve korku bileşik kaplar sistemine benzer bir ilişki içerisindedir. Biri arttığında diğeri aynı oranda azalır. Tehlike düşüncesinin uyandırdığı duygusal bir reaksiyon olan korku (Gençöz, 1998, s. 9) her insanın içinde vardır ve bu korkuyu bastırma ya da kontrol edebilme yeteneğine cesaret diyebiliriz. Bireysel olarak her birey bir dereceye kadar bu kontrolü başarabilir. Savaşçı bir toplumda aranan niteliklerin başında cesaretin olması aynı zamanda özendirici bir işlev de görmektedir. Göçebe Oğuz toplumunda özendirilmenin de ötesinde *kan bağı asabiyesinin* adeta katalizör bir etki göstererek cesaretin katsayısının yükseltip, ileri derecede bir cüretkârlığa dönüştürdüğünü söylemek abartı olmayacaktır (İbn Haldun, 2020, s. 330). Oğuz alplarındaki cesaretin kaynağının da içinde yetiştikleri yaşam şartları ve kültürel ortamla birlikte dara düştiklerinde kendi boydaşlarının sonuna kadar arkasında duracaklarını biliyor olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

Azim ve Metanet: Dede Korkut destanlarında Oğuz alplarının en önemli nitelikleri arasında azimli olmaları gösterilmektedir. Kazılık Koca oğlu Yegenek boyunda babasını esaretten kurtarmak için yola çıkan Beg Yegenek'e dayısı Kazılık Koca'nın esir olduğu, Düzmürt Kalesini yedi defa kuşatıp alamadığını, Yegenek'in daha toy olması sebebiyle bunu hiç başaramayacağını ve geri dönmesini söylemiştir. Bunun üzerine Beg Yegenek, Dayısı Emen'e kaleyi neden alamadığını izah ederken aslında kale kuşatmalarında nelerin yapılması gerektiğini ya da o devirde neler yapıldığına dair ipuçları vermektedir, "Yegenek düşünde tayısına şoylamıs, 'Kalkubanı yeründen turduğunda Ala gözlü beg yigitleri yanuna salmadun, Adı bellü beglerle sen yortmadun, beş akçalu ulufeciler yoldaş etdün, Anun için ol kaleyi sen alımadun." der (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 142). Burada Yegenek, Emen'in savaşta kendisini ispatlamış, herkes tarafından bilinen üstün nitelikli alplarla değil de paralı askerlerle kaleyi almaya teşebbüs etmesinin başarısız olmasının asıl sebebi olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Kazan Han'ın Ejderhayı öldürmesi boyunda da mert yiğit ile namert yiğit arasındaki farkı anlatırken de azimli olmayanları, gayretsiz namert olarak takdim ederken şöyle tasvir eder,

"yerden bahanda dağ hündüri; yanınbasa minilür savaş günü at küclüsü; yanaşanda, kıkıranda ön olanda, önce gelür, öncil alur, er elinden cıldar ter, el ganime yetürür, yügürüg aslı, bidev soyı; bir namerd igid eyle demde, yad yağılar içinde, kara kılıc altında yoldaşını salur kaçar, yoldaş hiçi, nöker pesi, er kötisi; bir merd igid yoldaşının üstüne hövler döner, kaim oha kadanur, surcıdaya süsülür, yara, pare götürür, kızıl kana belleşür, ya baş verür, ya baş alur, yoldaşını kurtarur." (Ekici, 2019, s. 87).

Bu o kadar genel bir kanaat olmuştur ki *Dedem Korkut da gayretli erleri övmektedir*. (Ekici, 2019, s. 87, 93).

Bilindiği gibi aynı boydan olmanın getirdiği güçlü dayanışma duygusunu İbn Haldun'un (2020) asabiye olarak nitelendirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi O, asabiyeyi göçebe toplumlardaki cüretkâr cesaretin kaynağı olarak da görmektedir. "...bedevi Araplardan vahşileşen ve yabanileşenleri, kanun hükümlerine göre hareket edenlerden daha gözü pek ve metin olarak buluyoruz." (s. 332, 334). Clausewitz (2015) ise metaneti cesareten bağımsız düşünmemektedir. O cesareti kaynağına göre ikiye ayırmaktadır. Birincisi öfkenin organik yapısından veya hayata fazla değer vermekten kaynaklanırken diğeri hırs, vatan sevgisi, coşkunluk gibi duygulardan kaynaklanmaktadır. İlkinin insanın doğasında olduğu için devamlı olduğunu, ikincisinin insanı daha ileri noktalara götürdüğünü ileri sürmektedir. İlkinin metaneti ve sabrı, ikincisinin ise yiğitlik ve gözüpekliği ortaya çıkardığını ancak en mükemmel olanın her ikisinin bir arada olması olduğunu düşünmektedir (s. 67). Bu duygulara pekâlâ boy, akraba sevgisini de ekleyebiliriz. Bu bakımdan Kazan Han da yiğitlerden kuşatmalarda kendisi gibi kalelere korkusuzca saldırmalarını beklemektedir,

“Dayansa berk kal’alara önce değen değdüği igidlere hürmet eden, değmeyen kavatlara kan utdurub ceza veren...” ifadesiyle bu beklentiyi yerine getirmeyenleri cezalandırmaktan bahsetmektedir (Pehlivan, 2021, s. 355). Hünerli ve erdemli alp yiğitlerin kollarının da kuvvetli olması önemlidir ama en önemlisi itibarlı bir yoldaşının olmasıdır (Ekici, 2019, s. 91, 93). Bu ifadelerden hareketle azim ve metanetin bozkır ordularının taktiklerinin olduğu kadar savaş stratejilerinin de temelini oluşturan niteliklerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Moral: Bütün orduların stratejilerinin en önemli unsurlarından biri ordunun maneviyatını yüksek tutmaktır. Fakat burada bir devletin para ile beslediği bir ordudan değil göçebe hayat tarzını sürdüren ordu bir toplumdan ya da yukarıda bahsettiğimiz üzere Deleuze-Quattari’nin *savaş makinesinden* (Deleuze-Quattari, 1990, s. 26) söz ediyoruz. Zira eserin muhtelif yerlerinde de görüldüğü üzere dönemin Oğuz toplumu Dedem Korkut gibi ozanların bol olduğu; destanların, efsanelerin anlatıldığı; kahramanlık ruhunun canlı tutulduğu kültürel bir yapıya sahip izlenimi vermektedir. Bu toplum kahramanlık ruhunu diri tutmak için aynı zamanda intisap ettiği İslamiyet’e olan bağlılığı ve inancı ile maneviyatını da yüksek tutmaktadır:

“Kazan Beg gördi ki kâfir katı yaklaşdı, atından endi. Arı [sudan] abdest aldı, ağ alnın yere kodi. İki rekât namaz kıldı, adı görklü Muhammedi yâd getürdi. Kara dinlü kâfire göz karartdı, haykırdı, at saldı, karşu vardı, kılıç urdı. Gümbür gümbür tavullar çalındı, burması altun tuc borılar çalındı. Ol gün cilasun yeg erenler döne döne savaşdı.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 101).

Kan bağı ile birbirine bağlı bir boyun bütün fertlerinin, akrabalarının kendisinin her zaman arkasında olacağına, destek vereceğine, onu asla yalnız bırakmayacağına inanması, onun hiçbir eğitimle kazandırılmayacak bir cürete sahip olmasını sağlayacaktır.

Savaşa giden alpların moralini yüksek tutan şeylerden biri de bol ganimet elde etme beklentisidir. Böyle bir ihtimal onların savaşa daha istekli ve şevkli gitmelerini sağlamaktadır. Oğuz beyleri akın dileyip sefere çıkar, ve cüldü (ganimet) ile döner, hana da pençik verirlerdi. Basat da başarılı geçen seferin sonunda bol ganimet ve esirle geri dönmüştür. Alp olmada cüldü almanın önemi Kazan Oğlu Uruz Beg’in Tutsak Olduğu boyda dile getirilmektedir: “Sağum ala bakduğumda kartaşum Kara Köne’yi gördüm. Baş kesüben kan dökübdür, cüldi alubdur, kazanubdur.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 97). Zira ganimet galip olanın hakkıdır. Bir seferden yüklü doyumlukla dönen bir Oğuz alpnın etraftakilerin imrenesi haline geleceği gözden irak tutulmamalıdır. Aynı başarıyı gösterip kazançlı dönme arzusunun savaşma isteğini de diri tutacağını tahmin edebiliriz.

Teçhizat: Kullanılan silah ve teçhizatın, uygulanan taktik ve stratejiye hizmet edecek niteliklere sahip olması sadece bozkır orduları için değil, tüm silahlı kuvvetler için genel geçer kabul edilebilecek bir prensiptir. Dolayısıyla bir

ordunun manevî ve mental açıdan hazır olmasının yeterli olmayacağı, aynı zamanda donanım ve silahlarının da silahlı kuvvetin hedeflerine uygun olması gerektiği söylenebilir. Bu bakımdan Dede Korkut destanlarına bakıldığında alp savaşçılarının ihtiyaçlarına sıklıkla atıf yapıldığı görülür. Örneğin Türkistan/Türkmen Sahra nüshasına bakıldığında, savaşçının bindiği atın bidevi ve yüğrük olması gerektiği ifade edilmektedir (Ekici, 2019, s. 91). Dahası, destan içerisinde pek çok bahiste Oğuz boyuna mensup her bireyin savaşçı niteliklerinin yanında gerekli teçhizata sahip olduğu da görülür. Söz gelimi Kazan'ın Evinin Yağmalandığı boyunda, Karaca Çoban'ın kullandığı sapanın üstün nitelikleri anlatılmıştır.

“Karaca Çoban'un üç yaşar tana derisinden sapanınun ayasıydı, üç keçi tüyünden sapanınun kollarıydı, bir keçi tüyünden çatlağuşuydu. Her atanda on iki batman taş ataradı. Atduğı taş yere düşmezidi, dahı düşse toz gibi savrılırıdı, uçuk gibi obrılırıdı. Üç yıladak taşı düşdüğü yerün otı bitmezidi. Semüz koyun, aruk toklı bayırda kalsa kurt gelüb yemezidi sapanun korkısından.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 61).

Görüldüğü üzere Karaca Çoban sapanıyla normal türde ve boyutta bir taş atmamaktadır. Bu durum, metinde taş atılan bölgede üç yıl ot bitmediğine dair tasvirten anlaşılmalıdır. Dolayısıyla Karaca Çoban'ın kullandığı sapanın alelâde bir silah olmadığı, devrine göre yıkıcılığı ve tahrip gücü yüksek bir silah olduğu düşünülebilir. Bu silah bir neft ya da adını bilmediğimiz farklı bir maddeyi atmış olabilir. Buradaki tasvirlerin abartılı olduğu açık olmakla birlikte verilmek istenen mesaj da aynı ölçüde açıktır. Normalde hayvanlarla ilgilenmesi gereken bir çobanın bu denli direnç göstermesi, elindeki silahın olağanüstü niteliklere sahip olması kadar kendisinin de hünerli olmasından kaynaklanmaktadır.

Stratejinin hayata geçirilebilmesi için uygulanacak taktiklerin en temel bileşenlerinden olan silahların da üstün niteliklere sahip olması gerekir. Dede Korkut destanları bu mesajı açıkça söylemese de tasvirlerle anlatmaktadır. Eserde Oğuz alpları silahları ve atlarıyla birlikte anılmakta, adeta onların bir sıfatı hüviyetinde zikredilmektedir. Bu bağlamda “Boz aygırlı Beyrek” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 272) ya da Basat için kullanılan “Erdebil teke boynuzundan katı yaylı” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 149) Kara Göne Oğlu Kara Budak için “ig yaylı hadeng oklı” (Ekici, 2019, s. 130-131); “Dirse Han Kurt sinirli katı yayın eline aldı.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 41),”altmış tutam gönderüni vergil mana/ Kara polat uz kılıcun vergil mana/ Sadagunda seksen okun vergil mana/ Ağ tozluca katı yayın vergil mana Kafire men varayın, ...” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 57); “Bay Büre'nin oğlıyîçün bir deniz kulunı boz aygır aldılar, bir ağ tozlu katı yay aldılar, bir dahı altı perli gürz aldılar.” Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 69); gibi tasvirlerin yapıldığı ifadelerle bakmak yeterlidir. Öyleyse kaliteli ve güçlü silahların Oğuz alplarına sadece işlevsellik açısından yakıştırıldığı değil, bir çeşit prestij kazandırdığı da söylenebilir. Oğuzların kaliteli

silahlarla mücehhez olmasının, onların hayat stratejilerinin bir parçası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Meydan Savaşı: Dede Korkut boylarının farklı kısımlarında meydan muharebelerine dair tasvirler yer almaktadır. Bu bağlamda Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boyda yer alan tasvir dikkat çekicidir:

“Taş Oğuz begleriyle Deli Tundar sağdan depdi, cilasun yigitlerle Kara Göne oğlu Budak soldan depdi. İç Oğuz begleriyle Kazan düpe depdi, Şökli Melike havale oldı. Şökli Meliki böğürdübeni atdan yere saldı. Gafillüce kara başın alub kesdi. Kaşaduban alca kanın yer yüzine dökdi. Şağ tarafda Kara Tekür Melike Kıyan Selcük oğlu Deli Tündar karşı geldi. Şağ yanını kılıçladı, yere saldı. Sol tarafda Bogacuk Melike Kara Göne oğlu Deli Budak karşı geldi. Altı berli gürz ile depesine katı tuta urdı. Dünya alem gözine karanu oldı, at boynın kucakladı, yere düşdi.” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 66).

Görüldüğü üzere bu tasvirde savaşın seyri çok basit bir şekilde ifade edilmiştir. Anlatıcı, genel bir bakış açısıyla muharebe sırasında sağ kanattan X Oğuz beyinin, sol kanattan Y Oğuz beyinin, ortadan ise Büyük Han'ın saldırdığını ifade etmiş, muharebe sonunu ise rakip ordunun başkomutanının atından aşağı alarak kafasının kesilmesi ve ganimetin paylaşımı ile tamamlamıştır. Ancak bu ifadeler hiçbir şekilde strateji olarak ifade edilemez.

Fakat yukarıdaki ifadelerin hilafına Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü boyda

“Muhammedi yaradan bir cebbara bel bakladum, ya Muhammed, ya Ali mede dedüm; ögümde kimleri *çarhcı* buyurdum, Adabasa yerinde heybetinden yer omrılan, ganimine kıya bahanda yürek yaran, ac aslanun bağır, öpkesin kara sac içinde kavurub yeyen, çaya girse çalımı, çalkarakuş erdemli, alıcı kuşun yüğrüğü, Türkistanun direği, Haleb hanı ig yaylı, hadeng oklı Kara Göne yavrısı, Kara Budağı *çarhcı* etdüm.” (Ekici, 2019, s. 130-131)

Şeklinde dile getirilen satırlarda içinde savaş stratejisi açısından önem taşıyan bazı kavramların geçtiğini görmekteyiz. Bunlardan biri *Çarhçı*'dir. Başkomutan Kazan'ın ordusunun önüne koyduğu *çarhçılar* hakkında bilgi vermektedir. Kara Göne Oğlu Karabudak *çarhçı* iken Korçubaşı Han Afşar'ı sağ kanattan gönderdiğini, Gıyan oğlu Delü Dündar'ı ise sol kanattan saldırdığını belirtmektedir. Kazan Han'ın kendisi dipte kalmıştır. Bir çeşit savaş düzeni olan *çarh*, süvari kuvvetleri tarafından uygulanan bir devridaim hareketi yaparken düşmanı ok atarak yıpratıp uzaklaşma şeklinde cereyan eden (Çoban, 2020, s. 13) taktik, buradaki meydan savaş stratejisinin birinci aşamasını oluşturmaktadır. Karabudak'ın *çarhcı* olarak seçilmesinin rastgele bir tercih olmadığını onun okçuluğunun “ig yaylı hadeng oklı” ifadeleriyle ön plana çıkartılmasından anlayabiliriz. Karabudak'ın Turan taktiğini uygulamada anahtar görev yapan düşman askerini pusuya çekme görevini yerine getirecek olan atlı okçularla

saldırı yapma görevini yerine getirdiği tahmin edilebilir (Göksu, 2008, s. 120, 121). +

Savaşta düşmanı hile ile aldatarak avantajı ele geçirmek bütün orduların kullandığı yaygın bir usuldür. Bu yönüyle “Savaş hiledir.” yaklaşımının Dede Korkut destanlarında kendine yer bulduğunu söyleyebiliriz (Pehlivan, 2015, s. 385). Bu bağlamda Turan taktiği ya da Hilal taktiği olarak adlandırılan savaş hilesini telmih eden bir başka ifade Uruz’un Tutsak olduğu boyda geçmektedir. Bunu telmih eden olay Uruz’un daha toy olduğunu düşünen Kazan Han, oğlu Uruz’u tuzağa düşmemesi için pusuya yatan ihtiyat kuvveti olmasını önermesinde görülür. Kazan eydür: “Oğul oğul, ay oğul! Yağya girüb baş kesmedün, Adem öldürüb kan dökmedün. Ala gözlü kırk yigidi boyuna algıl, gögsi güzel kaba tağlar başına çıkğıl, menüm savaşduğum menüm döğışdügüm, menüm çekişdügüm menüm kılıçlaşdügüm görgil, öğrengil ve hem *bize pusu olğıl*, oğul!” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 100). Düşmanı tanıma, hakkında bilgi edinme, göğüs göğüse mücadeleye girmeden önce onu yıpratma taktiği, Salur Kazan’ın Ejderhayı Öldürmesi boyunda çok sembolik bir şekilde işlenmektedir. Kazan Han, ejderhanın üzerine varırken en akıllıca yolu bulmak için lalasına akıl danışır. “Bu ejderhanun üstine varalım mı, yoksa yan verüb savuşuben ötelim mi, salahun nedür canım Lala, manga değil, dedi.”. Belki en klasik yollardan birini seçen Lala Kılbaş, Kazan’a ne kadar yiğit biri olduğunu hatırlatır. Öte taraftan ejderhayı da küçümseyerek onun altı üstü bir yılan olduğunu belirterek Kazan’ı cesaretlendirir ve üzerine gitmesini öğütler (Ekici, 2019, s. 137). Daha sonra Kazan, birinci taktik olarak Ejderha’nın büyük gücü karşısında Tanrıdan medet umar. Tanrının yardımıyla alev saçan ejderhanın nefesinden ve kahredici gücünden emin olabilmesi için Ejderha ile kendi arasında bir kaya peydahlanır. İkinci taktiği ise kayanın duldasında kalkanını yapunarak ve cıdasını yere dikerek ejderhanın kendisini yutmasına engel olmak şeklinde tecelli eder. Üçüncü taktiği ise yukarıda belirttiğimiz gibi düşmanı yıpratma taktiği ile aynı mantıkla hareket ederek ejderhaya ok atar ve onu mecalisiz bırakır. İyice güçten düşen ejderhanın başını sav kılıcıyla keser (Ekici, 2019, s. 139-141). Böylece düşmanı yıpratma taktiği başarıyla gerçekleştirilmiş olur. Bu taktiği bütün göçebe ordularının farklı usullerle ve başarıyla uyguladıkları söylenebilir (Göksu,2018, s. 44).

Kuşatmalar: Dede Korkut Destanlarında Oğuzların savaş taktiklerinde en dikkat çekici taraflardan biri kale kuşatmaları ile ilgili kısımlardır. Bozkır ordularının yapısı uzun soluklu kale kuşatmaları için uygun olmadığı düşünülebilir (Göksu, 2008, s. 304). Faruk Sümer, eserin birçok yerinde Oğuzların gerçekleştirdiği kuşatmalardan bahsetmiştir. Gerek eserinde, özellikle de Oğuz destanlarını incelediği bölümde Oğuzların silahlarını ele almasına rağmen kuşatma silahlarına hiç değinmemiştir (Sümer, 1972, s. 406). Her halükârda tamamı atlı askerlerden oluşan ve hareketsiz kalmaktan hoşlanmayan bu ordularla kale kuşatmak için özel birtakım düzenlemeler yapmak gerekir.

Atların ve ordunun iâşe ve lojistiğinin kesintisiz sağlanması gibi işler, çok iyi bir planlama, yatkınlık ve uygulama gerektirir. Askerlerin savaşa olan isteklerinin sürekli diri tutulması, en önemlisi de duvarları aşarak söz konusu kaleye girmek için gerekli donanım ve teçhizata sahip olunması gerekir. İncelediğimiz metinlerde bu donanım ve silahların yanı sıra kuşatmalar için geliştirilmiş özel taktiklerden iki yerde söz edilmiştir. Metin içerisinde daha çok yüksek cesaret ve kaba kuvvetle alınan kalelerden ya da kaleyi fetheden komutanlardan bahsedilir, “Demir Kapu dervendin tepüp alan” ifadesinde olduğu gibi zikredilir. Benzer şekilde Kazan Han’ın Tutsak Olup Uruz’un Çıkardığı boyda kaleyi ele geçirmek için güzlerini kullanmaları da bunu göstermektedir (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 183). Dede Korkut destanlarında eski ve orta çağların en bilinen kale kuşatma silahlarından biri olan mancınık kelimesi sadece bir yerde geçmektedir ancak bu da kale almakla alakalı değildir (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 132). Kale kuşatmaları, kuşatmayı yapan tarafın kuşatma için uygun teçhizat ve silahları olmaması durumunda umumi saldırılarda çok fazla zayıat verdiği çatışma durumudur. Kazan Han’ın kuşatmalarda yiğitlerin kalelere kendisi gibi korkusuzca saldırmasını istemesi, bunu yapmayanları cezalandırması kalelerin ele geçirilmesi için tek başına işe yarayacak bir taktik değildir. Çok kayıp verilerek elde edilen zaferlerin, zaferi kazanan için dahi yıkıcı sonuçları olabilir.

Fakat yukarıda anlatılanın hilafına Dede Korkut destanlarının başka boylarında Oğuzların da kale kuşatmalarına dair bir takım özel teknik ve taktikleri olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır. Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü boyda “döge döge ganiminden ol kalanı alsaydı” ifadesi bize kaleyi döğmek için metnin kaleme alındığı devirde adı zikredilmese de *mancınık* ile mümkün olabileceğini düşündürmektedir (Ekici, 2019, s. 75). Yine bu boydaki başka bazı ifadelerin daha cömert davrandığını görüyoruz: “Konır Alp’in boynın uran, kalın oymak büyügi, ma’rekeler çiçeği, korçı başı Afşar kim yeg kemandar, ohçı olsa; ol kal’aya sibeleri yeridür, havaleler kaldurur, handakların doldurur, bu burcından ol burcına yeriyiş eder, ganiminden ol kal’anı bağırdu alur, koymaz;” (Ekici, 2019, s. 83). Korcu Başu Afşar’ın iyi bir okçu olmasının yanında kale kuşatmalarında da becerikli olduğu görülüyor. *Sibeleri yürütmek, havaleler kaldırmak, handakları doldurmak, bir burçtan diğerine yürüme* gibi kale muhasara taktikleriyle ilgili ifadeler geçmektedir. *Sibe* kelimesi için Ekici, siper anlamı vermiştir (Ekici, 2019, s. 211). Bu anlam üzerinden fikir yürütecek olursak, *sibeleri yürütmek* ile kaleden atılan oklardan korunmak için kullanılan hareketli siperlerle kalenin surlarına yaklaşmak kastediliyor olabilir. Havale kelimesi için Ekici, bıçak, kılıç, mızrak gibi silahları çekip düşmana saldırmak anlamını vermiştir (Ekici, 2019, s. 209). Bu ifade, Dede Korkut destanlarında kalelere yapılan umumi hücumu ifade ediyor olabilir. Kalelerin savunma unsurlarından en önemlisi surları ise ikincisi surların çevresine kazılan ve bazen için suyla doldurulan derin hendeklerdir. Kale muhasaralarında umumi hücumun

daha az telefata ve daha kolay gerçekleşmesi için bu hendeklerin bir tehdit olmaktan çıkartılması gerekirdi. Bunun yollarından biri de Tıpkı Emir Timur'un İzmir Kalesini fethederken yaptığı gibi bu hendeklerin taş, toprak gibi çeşitli materyallerle doldurulmasıdır. Biz bu ifadeden hareketle Oğuzların bu usulü kullandığını düşünebiliriz. En kötü ihtimalle kullanmasalar dahi haberdar oldukları söylenebilir. Dede Korkut destanlarının kale kuşatmalarından söz ederken teknik detaya girmeyen ancak Oğuz alplarının cesaret ve yiğitliklerini ön plana çıkaran metinler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Göçebe hayat tarzı: Göçebe Oğuzların savaşçı nitelikleri Arap coğrafyacıların eserlerine kadar yansımıştır. Mesudî, Türkler arasında Tokuz Oğuzlar kadar zorlu ve kan dökmeye aşırı isteklisinin ve onlar kadar çok atı olan başka bir Türk boyunun olmadığını belirtmektedir (Mesudî, 2011, s. 128). Oğuzların her an savaş olacaktı gibi yaşıyor olmaları, su uyur düşman uyumaz düsturunca bir hayat tarzı benimsemiş olmaları onların asker bir toplum olmalarıyla alakalıdır (Klyashtorny-Sultanov, 2019, s. 150.; Kurat, 1992, s. 58). Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı boyda Salur Kazan beyleriyle birlikte ava çıkacağı zaman At Ağızlı Aruz ona hitaben, "Ağam Kazan, sası dinlü Gürcistan ağzında oturursın. Ordun üstine kimi korsun?" (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 50). Burada beyleriyle ava giden Han'ın yurdunu korumak için silahlı adamlarıyla güvenilir birini muhafız koymak gibi bir tedbir alması söz konusudur. Çünkü "ol zemanda Oğuz yiğitlerine ne kaza gelse uykudan gelirdi (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 133). Oğuzlar için en temel strateji sürekli hareket halinde olmaktır. Oğuz Kağan destanında "Daima göç edeler, oturak olmayalar." emrinin verilmesinin güvenlikle ilgili bir bağının da olması gerekir (Togan, 1981, s. 106). Bu durum metnin içinde "Stratejimiz budur." diye belirtilmese de biz eserin satır aralarından bu bilgiyi çıkartabiliriz.

Bir diğer önemli nitelik, Oğuz toplumunun her ferdinin daha küçük yaşlarda bir savaşçı olarak yetiştirilmesidir. Klyashtorny, Göktürkler için her erkeğin doğuştan savaşçı sayıldığını belli bir yaşa gelince "er" yani savaşçı sıfatını kazandığını belirtmektedir. On yaşına gelen bir Türkün artık er kişi kabul edildiğini ileri süren Klyashtorny, Ihe Hoşotu kitabesine atfen, Kuliçor'un yedi yaşında bir dağ keçisi, on yaşında da bir yaban domuzunu öldürdüğünü eklemektedir. Bir gencin ancak bir savaşa katılıp orada kendini ispatladığında gerçek anlamda er kişi olabildiği görülmektedir (Klyashtorny-Sultanov, 2019,154). Bir alpin yetişip olgunlaşmasında bütün savaş hünelerini ilk gösterdiği yer avlaklardır. İlk önce burada kendini gösteren yiğitler asıl sınavı babalarının, amcalarının ya da dayılarının gözetiminde savaş alanında verir. Mesela, oğlu Uruz'un baş kesip, kan akıtmaması nedeniyle üzülen Kazan Han'a karşı Uruz sitemde bulunur:

"Kaçan sen beni alub kafir ser-haddına çıkardun, kılıç çalub baş kesdün? Men senden ne gördüm, ne öğrenem?» dedi. Kazan Beg elin eline çaldı, kaş kaş güldi.

Eydür: «A Begler, Uruz hüb soyladı, şeker yedi. Begler, siz yenüz içinüz, şöhetünüz tağıtmanuz. Men bu oğlanı alayın, ava gedeyin. Yedi günlük azuğıla çıkayın. Oh atduğum yerleri, kılıç çalub baş kesdügüm yerleri göstereyim. Kafır ser-haddina Ciziglara, Aglagana, Gökçe Taga aluban çıkayın. Sonra oğlana gerek olur, a begler!» dedi” (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 98).

Sürekli at binip ava gitmek bu destanların hiç değişmeyen manzaralarından biridir. Destan metinlerindeki Oğuzlar adeta sürekli at üstünde, hareket halinde ve avlanırken de savaş tatbikatı yapan savaşçı bir topluluk olarak resmedilmektedir (Pehlivan, 2015, s. 413).

Oğuz toplumunun bu kadar hareketli olabilmesini sağlayan en önemli araç attır. Büyük at sürüleri besleyen Oğuzlar, bindikleri atın cinsine ve bakımına da özel önem verirlerdi. At bir ulaşım aracı olmanın ötesinde bir savaş aracıydı. Atın önemi, Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek’in evlenmesi boyunca “derin olsa baturır, kalabalık korhudur, at ile er öginür, yayan erin umudu olmaz.” sözleri ile çok veciz bir şekilde ifade edilmektedir. (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 77, 102, 157). Savaşa giden alpların savaş için özel yetiştirilmiş *bidev* şeklinde vasıflandırılan kaliteli, çevik ve hızlı atlara binmesi gerekirdi. Atlı bozkır kültürünün temsilcilerinin en iyi cins atları yetiştirerek bu asil yaratığın hızını savaş stratejilerinin temeli haline getirdiklerini görüyoruz (Göksu, 2018, s. 43; Gündoğdu, 2021, s. 374). At eski zamanların en hızlı ulaşım aracıydı. Binicilikte ve silah kullanmakta mahir bir savaşçının yaya askere karşı avantajlı kabul edildiği görülmektedir. Bay Bican’ın oğlu Bamsı Beyrek daha beş yaşındayken ona o zamanın en hızlı vasıtası ve savaş aracı olan bir at ve Türk savaş stratejisinin en önemli bileşenlerinden biri olan katı yay ve yakın dögüşün en öldürücü silahlarından altı perli gürz ismarlaması bununla ilgilidir (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 69). Herhangi bir kahramanlık göstermeyene, kan döküp kelle almayana ad verilmemesi de bununla ilgilidir. Söz gelimi han otağında Kazan Han’ın sağında oturan Kardeşi Kara Göne’ye bakıp gülmesi, solunda dayısı Aruz Koca’yı görüp güldükten sonra karşısında kendi oğlu Uruz’a bakıp hüzünlenmesi, artık delikanlı olan Uruz’un henüz kan döküp kelle almamış olmasındandır (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 96). Yani gerçek bir savaşta kendini bir alp olarak ispat etme zorunluluğu bu yapıyı olanca çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. O kadar ki barışta Bayındır Han’ın otağındaki oturma düzeni savaş alanında ordunun konumlanması ile aynıdır. Oğuzlar barışta bile savaştaymış gibi organize olan bir asker toplumdur. Yani Oğuzların savaş stratejisi aslında sadece savaş alanında oluşturulan bir şey değildir. Barışı da kapsayan her an savaşa hazır olma hâlidir. Bamsı Beyrek’in esaretten dönüşünde Banu Çiçek ile Yalancı Oğlu Yaltacuk’un düğününde bile ok atma yarışması yapan hatta sevdiği kıza aşkını ilan etmeden önce onunla at yarıştıran, ok atan ve güreşen bir toplum, asker bir toplumdur ve bu toplumda prestij kazanmanın yolu, baş kesmek, kan dökmek, cüldü(ganimet) almaktır (Tezcan-Boeschoten, 2012, s. 87).

Değerlendirme

Sürdüre geldikleri yaşam tarzı olan göçebelik onlar için aynı zamanda bir stratejik hareket tarzıdır. Dede Korkut destanlarında felaket anları genellikle Oğuz yiğitlerinin bir yere konup eğleştiği durağan hâllerde ve *Oğuz uykusunu* denilen derin uyku durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle göçebelik Oğuzlar için bir hayat tarzı olduğu kadar aynı zamanda bir hayatta kalma stratejisidir. Deleuze ve Quattari bu durumu bildikleri için göçebe toplumları *savaş makinesi*, göçebe hayat tarzını da *bizatihi strateji* olarak nitelendirmektedirler (Deleuze – Quattari, 1990,27, s. 28). Bu hayat tarzının onlara sağladığı en önemli avantajlardan biri de usta binici olmaları sayesinde atın hızını savaş alanlarına çok etkili bir şekilde yansıtmalarıdır. Yerleşik toplumlarda devletin ordusu varken göçebe toplumlarda adeta ordunun devleti vardır. Yerleşik toplumların kurdukları devletler orduyu devlet aygıtına ek olarak kurgular, kurar ve ona ekler. Bu sonradan eklenen kuruma da hep kuşkuyla bakar. Çünkü o sonradan ihdas edilen, sonradan eklenen bir yedek parça gibidir (Deleuze – Quattari, 1990, s. 32). Ama göçebe toplumların ordusu devlet aygıtının ruhudur, özüdür. Orduyla devleti ayrılmaz. Sivil bürokrasisi yerleşik hayata geçtikçe ya da yerleşik toplumlarla ilişkiler arttıkça belirlenir. Bürokrasi cılız da olsa devlet aygıtının işleyişinde söz sahibi olmaya çalışır (Gündoğdu, 2021, C.III, s. 387).

Oğuzların konup göçtükleri tabiatı, topoğrafyayı, bitkileri, hayvanları çok iyi gözledikleri ve tanıdıkları Dede Korkut destanlarındaki tabiat tasvirlerine de fazlasıyla yansımıştır. Özellikle Türkistan nüshasında bu tasvirler daha belirgindir. Böyle güzel ve ayrıntılı tasvirler yapabilmek ancak o tabiatı çok iyi tanımakla mümkün olabilecek bir şeydir. Göçebeler tabiatın çocuklarıdır. Onların tabiatla varoluşları yerleşik ve yatuklar gibi tabiatla mücadele etmek, onu kendi istek ve keyiflerine göre şekillendirmek, ihtirasla sömürmek üzerine değil, bilakis tabiatla uyum sağlamak ve ihtiyacı kadar tüketmek üzerine konumlandırılmış dengeli bir yaşam tarzıdır. Bu hayat tarzının şekillendiği sert yaşam koşullarının hâkim olduğu tabiat ve iklim, incitici de olsa ona uyum sağlayan bu toplulukların mensuplarının yok olmalarını engelleyen onları hayatta tutan avantajlı bir faktördür. Bu zor şartlar göç etmeye uygun konut, hayvan türü, yetenek, bilgi ve donanıma sahip olan toplumlar için avantajlıdır. Neredeyse tamamı atlı savaşçılardan oluşan göçebe savaş makinesi hızı sayesinde inisiyatif kullanma, esneklik ve düşmana sürpriz saldırılarda bulunma imkânı sunuyordu (Erman, 2018, s. 91). Hâlbuki tabiat kurumsal devletlerin disiplinli orduları için çok *kaygan*, tehlikeli hatta fazlasıyla tehlikeli bir zemindir (Irons, 2019, s. 48). Göçebe yanında taşıdığı çadırı ve hayvanlarıyla her yeri yurt edinebilir. Ama kurumsal devlet orduları göçebenin mekânına çekildikçe *yersiz yurtsuzlaşır*. Savaş araç ve gereçleri yüke, zırhlar ağırlığa hatta onları sıkı bir cendereye dönüştürür. Kurutulmuş et yiyip kırmızı içmeye alışmış göçebelerin aksine sıcak yemek yemeyen, temiz su içmeyen devlet ordusu huzursuz olur ve direncini

yitirir. Deleuze ve Quattari göçebelerin yaşadıkları mekânların kaygan bir zemine sahip olduğunu hâlbuki kurumsal devletlerin ordularının *pürtüklü zemin* üzerinde hareket ettiklerini belirtirler. Yerleşik devlet ordularının değiştirilerek hatta dönüştürülerek güvenli hale getirilmiş kalın surlarla çevrili kaleleri, çok ayrıntılı planlanmış ordugâhları, güzergâhı belli yolları ve lojistik imkânları olan mekânları tercih ettiğini belirtmektedirler (Deleuze – Quattari, 1990, s. 28). Bu nedenle kurumsal devlet aygıtının bozkır ve çölü ya da dağları mesken tutmuş, sabit bir yeri olmayan, sürekli hareket halindeki toplumlara kendisine ram etmede çoğunlukla başarısız olduğunu, başarsa bile bunu çok büyük zorluklar ve ağır bedeller karşılığında temin edebildiğini söyleyebiliriz (Gündoğdu, 2021, s. 383). Göçebenin kaygan zemininde tutunamayan kurumsal devletlerinin derleme ordularının göçebe toplumlara karşı birçok dezavantajı vardır. Deleuze ve Quattari'nin tabiriyle derleme orduların, *pür strateji* olan göçebe *savaş makinesi* karşısındaki en büyük dezavantajı disiplin ve para ile bir araya getirdiği askerlerden oluşan ordusunda göçebe ordusundaki gibi bir dayanışma ruhunun başka bir tabirle asabiyeinin olmamasıdır.

Topoğrafyayı çok iyi bilip kullanan *göçebe savaş makinesinin* seçtiği bir mekânda savaşa tutuşmak mecburiyetinde kalan ordular çok zor bir durumda kalacaktır. Savaşın mekânını belirleyen göçebe savaş makinesi düşmanı oraya çekerken tabiatın kendine sunduğu bütün avantajları karşı tarafın dezavantajlarına çeviren bir stratejik akılla hareket eder. Savaş ağırlıkları fazla olan devlet ordularını ıssız ve güzergâh dışı yollara çeken göçebeler, o mekândaki su kaynaklarını yerini bildikleri için rahatlıkla faydalanır ancak diğerlerinin faydalanamaması için geçici birtakım tedbirler alırlar. Selçuklu Oğuzlarının kendilerini takip eden Gazneli Sultan Mesut'un ordusuna yaptıkları gibi, su kuyularını doldurarak yahut içine hayvan leşi atarak düşman ordusunu susuz bırakıp direncini kırmaları bu durum için güzel bir örnektir (Turan, 1993, s. 104). Bunun dışında göçebeler bu zor şartlara alışkın olmayan devlet ordularını sürekli uzaktan taciz etmek, gece gürültü yapıp uykusuz bırakmak gibi yöntemleri sıklıkla kullanırlar. Yıpratılarak mecalisiz bıraktıkları orduları kendi seçtikleri savaş mekânında savaşa zorlayan göçebe orduları *çarhacı* kıtalarının oklu saldırıyla yıpratılarak sınırlarını bozdukları düşmanın karşılık vermesini sağlar ve sahte ricatla çok iyi bildikleri topoğrafyanın da yardımıyla düşman ordusunu pusuya düşürür ve imha eder (Göksu, 2018, s. 43.; Çoban, 2020, s. 4). Sürek avlarında bu taktiği gerek savaşçıların organize olma biçimi gerekse topoğrafyanın durumuna, hayvanın türüne, canlı ya da sağ yakalanmasına göre binlerce kez ve her seferinde farklı bir usulle tecrübe eden *savaş makinesinin* stratejik akıllı her duruma uygun bir refleks geliştirmiş olduğu için bu taktiği başarıyla uygulayabilir (Temizkan, 2015, s. 43). Bourdieu'nun strateji tanımına uygun olarak Oğuz göçebe *savaş makinesini* en iyi tarif edenlerden biri de meşhur Türkolog, Jean-Poul Roux'dur (2001):

“Orta Asya göçebesi dünyanın en iyi askeridir. En iyi atlı süvarilere sahip olduğu gibi en çok atlı süvari de göçebe ordularında bulunur ve en iyi silahlara sahiptirler. Görülmedik bir güce sahiptir ve su içmeden, yemek yemeden ya da uzun süre uyumadan pekâlâ yaşayabilir. Şefini benimsediğinde disiplinli ve uyumludur. Her zaman baskın çıkar, çünkü nereye ne zaman saldıracığına hep onlar karar verir; yalnızca yerlerini bildiğinizde onlara saldırabilirsiniz, yine de her an ortadan kaybolabilirler.” (s. 38).

Sonuç

Dede Korkut destanlarında Oğuzların, karşılaştıkları her durumda akli kullanarak çıkarımlarda bulunabildikleri, baskı altında soğukkanlı ve sağlıklı düşünmeyi başarabildikleri görülmektedir. Bu meleke ancak sürekli zor şartlara maruz kalarak alışmakla edinebilecek bir özelliktir. Oğuzların doğal yaşam tarzlarının onlara bu niteliği zaten kazandırdığı ve bu nedenle Oğuz stratejisinin temel unsurlarından birinin *mantıksal çıkarım* olduğu tespit edilebilir.

Zor şartlar altında zorlu bir yaşam tarzını sürdürmek *metanet* sahibi ve *azimli* olmayı gerekli kılar. Bu hayat tarzı küçük yaştan itibaren bu niteliğe sahip olmayanları eleyecektir. Doğal seleksiyonla elenmeyenleri ise Kazan Han'ın yaptığı gibi toplumun kendisi elemektedir. Oğuz toplumunun ekseriyetle bu niteliğe sahip bireylerden oluştuğunu görebiliyoruz. Sürekli zor şartlar altında test edilen bu toplumda *cesaret* övülen ve ödüllendirilen bir niteliktir. Göçebe hayat tarzı çocukların da cesur olmaya özendirildiği zorlu bir eğitim sürecini gerekli kılar. Oğuzların kendilerini tehdit eden her türlü tehlikeye karşı cesaretle karşı koyan dayanışmacı bir toplum ruhu ortaya koydukları hemen her boyda işlenmiştir. Han Kazan'ın yedi başlı ejderhayı, Basat'ın Tepegöz'ü öldürmesi bu cümledendir.

Oğuz toplumundaki dayanışma duygusu, çok zor şartlarda sürdürdükleri hayvancılığa dayalı üretim tarzının zaman zaman yetersiz kalması onları hayatta kalabilmek için akın yapmaya zorlamıştır. Oğuz toplumunun sergilediği kan bağı dayanışması göçebe hayat tarzının kazandırdığı askerî avantajla birleştiğinde etraftaki yerleşik komşuları yağmalama ve haraca bağlama kazanımları elde etmelerini sağlamıştır (Irons, 2019, s. 48). Onların bu kazanımı hayvancılıkla karşılayamadıkları bazı ihtiyaçlarını temin etmelerini sağladığı gibi onlar açısından pozitif siyasal sonuçları da olmuştur. Bu şekilde akınlar yapmak riskli de olsa ganimet elde etme, haraç kesme, yeni otlaklar ele geçirme beklentisinin karşılandığı söylenebilir. Bunların yanı sıra morallerini dini motivasyonlarla; şehitlik, gazilik ve fetih söylemleriyle yüksek tuttıkları görülmektedir.

Devrinin en iyi silahlarıyla silahlanmış sözü biraz abartılı olabilir ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Oğuzlar, savaş tarzlarına en uygun silahlarla donanmışlardır. Üstelik Türklerin demircilik zanaatını sanat seviyesinde icra edebildikleri göz önünde bulundurulduğunda, donandıkları silahların kalitesinin de devrin standartlarına göre üst seviyede olduğu söylemek ancak malumun ilamı

olacaktır. Nitekim günümüze ulaşan arkeolojik veriler de bunu ortaya koymaktadır. Bizim asıl söylemek istediğimiz en uygun ve mükemmel silahlarla donanmanın Oğuzların göçebe ordularının uyguladığı stratejinin önemli bir parçası olduğudur. Bu yok edici güç onlara stratejilerini uygulama imkânı yaratmaktadır.

Bütün bu nitelikler bir araya geldiğinde Oğuzlar gerek meydan savaşlarında gerekse kuşatmalarda ve akınlarda karşılaştıkları her duruma uygun bir strateji geliştirip uygulamada başarı kazanmışlardır. Yerleşik devletlerin derlediği hantal ordular karşısında kendi doğal disiplinleri, at ve silah kullanma becerileri, süreklilik avlarında topoğrafyanın durumuna göre hangi taktiğin etkili olduğunu defalarca deneyimlemiş olmaları göçebelere hızlı ve etkili taktikler geliştirerek stratejilerini uygulama gücü kazandırmıştır. Göçebe hayat tarzı, hem bir hayat tarzı hem de bir hayatta kalma stratejisidir. Bu tespitimiz, Deleuze ve Quattari'nin göçebeliğin salt strateji olduğu iddialarını desteklemektedir. Bu nedenle Oğuzların savaş stratejilerinin onların hayat tarzlarında gizli olduğunu ve Dede Korkut destanlarının satır aralarında pusuda yattığını söyleyebiliriz. Bütün bu taktikler Oğuzların yeni topraklar ele geçirip vatanlaştırma stratejilerinin önemli bir bileşenidir. Saydığımız taktiklere yeni yurtlara yerleşme, sınırları bekleme, sürekli uyanık ve savaşa hazır olma niteliklerini de ekleyebiliriz. Oğuzların hayat tarzının *dokuz kumalak* gibi bir strateji oyunu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu doğal gerçek diğer göçebe ordularını olduğu gibi Oğuz ordularını da bir *savaş makinesi* kılmıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Ataç, K. K. (23.09.2023). “Strateji ve askerî strateji”. *Güvenlik Yazıları Serisi*, No.40. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/11/StratejiveAskeriStrateji_KKAtac_v.1.pdf
- Avcı, C. (2016). “Dede Korkut kitabında imtihan motifinin yapısal ve işlevsel özellikleri”. *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi Bildiriler Kitabı*. Metin Ekici (Ed.). Kültür Kongresi içinde. C.I, Ege Üniversitesi, ss. 237-248.
- Bourdieu, P. (2014). *Seçilmiş metinler*. (Levent Ünsaldı, çev.). Heretik.
- Clausewitz, C. Von. (2015). *Savaş üzerine*. (Selma Koçak, Çev.). Doruk.
- Çoban, R.E. (2020). “Çarhaçılar ve çarha cengi/talimi üzerine düşünceler”. *Türk Dünyası İncelemeleri*, 20(1). 1-24.
- Deleuze, G. – Quattari, F. (2009). *Kapitalizm ve şizofreni 1 göçebelilik incelemesi: savaş makinesi*. (Ali Akay, Çev.). Bağlam.
- Deveci, Ü. (2017). *Dede Korkut anlatılarında doğa ve kültür*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut kitabı türkistan/ türkmen sahra nüshası soylamalar ve 13. boy Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi orijinal metin (tıpkıbasım), transkripsiyon, aktarma*. Ötüken.
- Erman, K. “Afshar Nader Shah: military leadership, strategy and the armed forces during his reign”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16(25). 87-104.
- Frontinus S. I. (2022). *Roma strateji sanatı*, (Samet Özgüler Çev.). Kronik.
- Gençöz, F. (1998). “Korku: sebepleri, sonuçları ve başatme yolları”. *Kriz Dergisi*, 6(2). 9-16.
- Göksu, E. (2008). *Türk kültüründe silah*. Ötüken.
- Göksu, E. (2018). *Okla yükselen millet*. Okçular Vakfı.
- Gündoğdu, A. (2021). “Bozkır halklarında devlet fikrinin doğuşu ve işleyişi bulgudan tıncılığa / kargaşadan esenliğe”. *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, C. III, (Sergen Çirkin Ed.). Kökler içinde. Ötüken.
- Irons, W. (2019). “Siyasî bir seçim olarak göçebelik: Yomut Türkmenleri örneği”. *Türkmenler Üzerine Makaleler*. (Resul Kürşad Şahsi, Çev.). Selenge.
- Keskin, A. (2022). “Dede Korkut oğuznamelerinde savaş stratejileri”, *Karadeniz Araştırmaları*, 19(76). 1199-1215.
- İbn Haldun. (2020). *Mukaddime*. (Süleyman Uludağ Çev.). Dergâh.
- Klyashtorny, S. G.- Sultanov, T.İ. (2019). *Türkün üç bin yılı*. (Ahsen Batur. Çev.). Selenge.
- Kurat, A. N. (1992). *IV – XVIII. yüzyıllarda karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Murat.
- Mesudî. (2011) *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*. (Ahsen Batur Çev.). Selenge.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun imparatorluğu*. C.I, Türk Tarih Kurumu.
- Pehlivan, G. (2015). *Dede Korkut kitabı'nda yapı, ideoloji ve yaratım*. Ötüken.
- Pehlivan, G. (2021). “Dede Korkut destanlarının Türkistan yazmasındaki kahramanlarla ilgili epitetler -mukayeseli bir inceleme-“. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71, 351-374.

- Potgieter, T. (2012). “Considering theory, strategy and objectives in war”, *Reflections on War*, (Thean Potgieter - Ian Lienberg, Eds.), African Sun Media, Sun Press.
- Roux, J-P. (2001). *Orta Asya, tarih ve uygarlık*. (Lale Arslan Çev.). Kabalıcı.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar*. Ankara Üniversitesi.
- Tekşan, K. (2017). “Dede Korkut hikâyelerinde yaratıcı düşünce ve yaratıcı kişilik özellikleri”. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(2), 225-237.
- Temizkan, A. (2015). “Tepegöz – devlet ilişkisine semiyotik ve tarihsel bir yaklaşım”. *Türk Tefekkür Dünyası Bilgi Şöleni*, (Selahittin Özçelik, Ed.) C.II. Bilgi Şöleni içinde. Pamukkale Üniversitesi, 426-432.
- Temizkan, A. ve Çoban, R. E. (2015). “Dedem Korkut kitabındaki silah terminolojisi üzerine bir inceleme”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 15-28.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut oğuznameleri*. Yapı Kredi.
- Togan, Z.V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. Boğaziçi.
- Yükselen, H. (2018). “Strateji kavramını çalışmak”. *Güvenlik Stratejileri*, 27. 1-38.

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Şart ve Emir Eklerindeki Kalıplaşmalar*

Stereotyping of Conditional and Imperative Suffixes in Kipchak Group Turkish Dialects

Ahat ÜSTÜNER

Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
austuner@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7814-7200

Fecri YAVI

Öğr. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, Türk Dili Bölüm Başkanlığı, fecri.yavi@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0323-3841

Özet

Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin kendi ihtiyaçlarına bağlı olarak görevlerinin dışında eklendiği kelimeyle kaynaşarak kalıcı sözcükler türetmeleridir. Bu kalıplaşmalarla Türkçenin söz varlığına çok yönlü, genellenemeyen, sınırlandırılmayan ve anlam bilimi ile dil biliminin ortak ürünleri olan yeni sözcükler eklenir. Çekim eki kalıplaşmalarının sözcük türetme işlevi, yapım eklerindeki gibi kurallı ve sistematik değildir. Bu yüzden kalıplaşmalarla yapılan türetmelere, kural dışı türetmeler demek daha mantıklı görünmektedir. Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şart kipi ve emir kipi eklerinin kalıplaşarak sözcük türetmeleri, nedensellik bağlamında ve örnek cümlelerle incelenmiştir. Türkçede fiil çekim ekleriyle sözlük birimi olabilecek kalıcı sözcükler türetilmemesine rağmen, kalıplaşmalar sonucu bu eklerin bazı kalıcı sözcüklerin yapısında yer aldıkları görülür. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde emir kipi eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin daha çok ünlem türünden sözcükler olduğu, bunların az sayıda edat, bağlaç ve sıfat türünden sözcükler türettiği de tespit edilmiştir. Bu lehçe grubunda şart ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin de genellikle bağlaç ve zarf türünden sözcükler olduğu görülür. Aynı zamanda bu ek az sayıda isim, zamir, ünlem ve sıfat görevli sözcüğün yapısında yer almaktadır. Çekim eki kalıplaşmalarının Türkçenin söz varlığına katkısını anlayabilmek için yapılan bu çalışma, Türkçede söz yapımı üzerine yapılacak incelemelere ışık tutacaktır. Araştırmada Kıpçak grubu Türk Lehçelerinde adı geçen çekim eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş pek çok sözcük belirlenerek, bu sözcükler yapı ve anlam bakımından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: çekim eki, kalıplaşma, sözcük türetme, Kıpçak grubu, emir kipi, şart eki

* Bu makale, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı'nda hazırlanmış Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nde 811063 Tez numarası ile yer alan "Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Çekim Eklerinin Kalıplaşması" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

Stereotyping of inflectional suffixes, form permanent word types by fusing inflectional suffixes to nouns or verbs with different functions, apart from their existing duties due to any number of reasons, and according language's own needs. New words are added to vocabulary of Turkish language by means of linguistic stereotyping – i.e. a multi-faceted, non-generalisable, unrestricted, and common product(s) of semantics and linguistics. The word derivation function of inflectional suffix stereotypes – as is the case with derivational suffixes – is neither regular nor systematic. Therefore, it seems more logical to refer to word derivations made from stereotyping as exceptional derivations. In this study, we examined word derivations with example sentences using stereotyped conditional and imperative suffixes in Kipchak group Turkish dialects in the context of causality, and determined words derived as a result of stereotyping and investigated them in terms of structure and meaning. Although permanent words that can be dictionary units are not derived in Turkish with verb conjugation suffixes, it is seen that these suffixes take place in the structure of some permanent words as a result of stereotyping. It was also determined that in Kipchak group, words derived as a result of stereotyping of the imperative suffixes are mainly exclamatory words and they derive a small handful of words in the form of prepositions, conjunctions and adjectives. Words derived as a result of stereotyping of conditional suffix are generally conjunctions and adverbs. This suffix appears in the structure of a small number of nouns, pronouns, exclamations, and adjectives. This study, which was conducted in order to understand the contribution of inflectional suffix stereotypes to the vocabulary of Turkish language, will also shed light on the studies to be carried out on word formation in Turkish.

Keywords: *inflectional suffix, stereotyping, word derivation, kipchak group, conditional, imperative suffixe*

Kıpçaklar için farklı milletler tarafından farklı isimler kullanılmıştır. Kıpçak adı genellikle Bizanslı yazarlar tarafından kullanılır. Bazı Rus, Doğu ve Latin kaynaklarında Kuman adı kullanılırken Macarlar tarafından Kun, XI. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında Polovets, Bremenli Adam'ın XI. yüzyılda yazdığı Latince eserinde Palladi, XIII. yüzyılda Orta Almanca ve Latince metinlerde Valwen ve Urfalı Matthanios tarafından yazılmış Ermenice kitapta Xarteşk isimleri Kıpçaklar için kullanılan isimlerden bazılarıdır (Öner, 2013, s. XVI).

Tarihî Kıpçak Türkçesi, Orta Türkçenin Kuzey - Batı koluna ait eski bir Türk lehçesidir. Kıpçaklar, kendilerinden önce Karadeniz'in doğusuna göç eden kavimleri bünyelerine katarak Batı Türkçesinin kuzey kanadını oluşturdu (Buran ve Alkaya, 2019, s. 14). 13-15. yüzyıllarda Altın Orda Devletinin dili olan Kıpçak Türkçesi, aynı zamanda Ermeni harfleriyle kayıtlı bir yazı dili meydana getirmiş, diğer taraftan da Memluk Kıpçaklarının edebî dili olarak 13-16. yüzyılları arası Mısır ve Suriye'de konuşma ve yazı dili olarak devam etmiştir (Argunşah vd., 2011, s. 219). Günümüzde ise Kıpçak Türkçesi, çok geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Lehçelerin boy adlarına göre yapılan tasnifinde Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan Türkçenin bu kolu, yön adlarına göre tasnifte Kuzey veya Kuzeybatı Türkçesi olarak adlandırılır ve bu kola Türkçenin Tatar,

Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karay (Karaim), Karaçay-Balkar, Kumuk, Kırım-Tatar adlarıyla bilinen lehçeleri dâhil edilir:

Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin ihtiyaçlarına bağlı olarak, asıl görevlerinin dışında eklendiği kelimeyle kalıplaşıp kaynaşarak farklı işlevlerde kalıcı sözcükler oluşturmalarıdır. Kalıplaşma sonucu görülen bu türetmeler çok yönlü, genellenemeyen, sınırlandırılmayan ve anlam bilimi ile dil biliminin ortak ürünleri olmaları dolayısıyla bir tek nedenle açıklanamayan türetmelerdir.

Bu çalışmada Kıpçak grubundaki on Türk lehçesinin çeşitli kaynaklarından elde edilen verilerle şart kipi ve emir kipi eklerinin kalıplaşmaları ile türetilen sözcükler araştırılmıştır. Çekim eklerinde gözlemlenen türetme, yapım eklerinde olduğu gibi genellenebilir, sınırlı ve kurallı bir türetme olmadığından bunlara “kural dışı türetmeler” denilebilir. Bu kural dışı türetmeler çeşitli nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Çekim eklerinin kalıplaştıkları sözcüğün kökünde çeşitli anlam değişimlerine neden olması “anlam değişimi yoluyla türetme”; çekim ekinin bağlı bulunduğu kelime grubundaki öğelerden birinin düşmesi ve çekim ekinin o ögenin görevini üstlenmesiyle oluşan türetmeler “öge düşmesi sonucu türetme”; bir çekim ekinin başka bir ek yerine kullanılarak kalıplaşması “ek nöbetleşmesi yoluyla türetme”; Türkçede yapım eklerinin kimi durumlarda yetersiz kalmalarına bağlı olarak çekim eklerinin kalıplaşması sonucu görülen türetme “yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme” ve “yemin, dua ve beddua kalıpları ile rica-dilek, takdir, onay, sevinç veya selamlaşma bildiren ifadeleri oluşturmak için kalıplaşan çekim ekleri “kalıp sözler oluşmasına bağlı türetme” terimleriyle adlandırılır. Bu yüzden bu eklerin kalıplaşması sonucu görülen türetmeler “kural dışı türetmeler, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme, ek nöbetleşmesi yoluyla türetme, yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, kalıp sözler oluşmasına bağlı türetme, eklerin işlev kaybına bağlı türetme” olmak üzere altı alt başlıkta incelenmektedir. Bu nedenlerle ortaya çıkan kural dışı türetmelerin tamamının ortak özelliği yeni bir sözlük biriminin oluşması ve taradığımız sözlüklerde madde başı olarak yer almasıdır.

Çalışmada çekim eki kalıplaşmalarıyla oluşturulmuş sözcük tespiti için belirlenen temel ölçüt, bu sözcüklerin sözlüklerde madde başı olmalarıdır. Türkçenin kurallarına göre çekim eki almış bir sözcüğün sözlüklerde madde başı olması, o sözcüğün yeni bir anlam kazanmış olmasına bağlıdır. Çünkü çekim ekleri normal şartlarda sözcük türetmez. Bu kurala bağlı olarak bir sözcüğün çekim ekli hâlinin yeni bir sözcük sayılmaması gerekir. Fakat ekin kalıplaşmasıyla oluşan sözcük, kökten farklı yeni bir anlam veya aynı anlamda ama farklı türde ve genelde sözlüklerde madde başı olarak alınan yeni bir sözcük olabilir. Bütün sözlükler aynı titizlikle ve aynı şartlarda yazılmadığı için sözlüklerde yer almayan fakat gramer kitaplarında ayrı birer sözcük türü olarak

değerlendirilen çekim eki kalıplaşması ile oluşmuş sözcükler de çalışmaya dâhil edildi. İster sözlüklerden ister gramer kitaplarından alınmış olsun bir sözcüğün çekim eki kalıplaşmasıyla oluşturulmuş sözcük olarak kabul edilebilmesi için o sözcüğün kalıcı olması gerekir.

Bu çalışmada şart eki ile birinci ve üçüncü teklik ile birinci ve ikinci çokluk şahıs emir eklerindeki kalıplaşmalar ele alındı. Kalıplaşma neticesinde oluşmuş sözcüğün yapı tahlili yapıldıktan sonra türü belirtildi ve sözcüğün edindiği anlamlar örnek cümlelerle gösterildi.

1. Emir Kipi Eklerindeki Kalıplaşmalar

Emir kipi ekleri, tasarlanan hareketin emir şeklinde ifade edilmesine veya hareketin emirle yapılmasına işaret ederler (Ergin, 2000, s. 304). Diğer kiplerin aksine emir kipinde her şahıs için ayrı ekler kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde birinci teklik şahıs emir eki olarak -AyIm kullanılmakla birlikte bu şahsın çekimi için Eski Türkçede -Ayn eki kullanılmıştır. Devrenin sonlarına doğru ek, şekil ve işlev açısından değişikliğe uğramış ve kısalmış -Ay şekliyle de kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 322). Ekin -Ayn şekli Eski Anadolu Türkçesinde de bir süre kullanılmış, -AyIm şekli daha sonra ortaya çıkmıştır.

İkinci teklik şahıs emir çekimi için günümüz Türkiye Türkçesinde herhangi bir ek kullanılmazken Eski Türkçede bu çekim için fiilin hem eksiz hâli hem de -GIl ekli hâli kullanılmaktaydı. Talat Tekin, bu ikili kullanımdan dolayı eksiz emir çekimini “normal buyurma”, -GIl ekli emir çekimini “pekiştirmeli buyurma” şeklinde adlandırmaktadır (Tekin, 2003, s. 179). Emir çekiminin bu eksiz ve ekli şekilleri Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinin başlarında da bir arada kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesinde unutulmuş -GIl eki, günümüzde bazı ağızlarda, özellikle Azerbaycan Türkçesi ağızlarında arkaik bir unsur olarak yaşamaktadır (Ergin, 2000, s. 306).

Üçüncü teklik şahıs emir eki günümüz Türkiye Türkçesinde -sIn / -sUn şeklindedir. Bu çekim için Eski Türkçenin Uygur Türkçesi döneminde çoğunlukla -zUn kullanılırken ekin -çUn şekli daha çok Orhon Türkçesinde görülmekteydi. Ekin -zU / -çU; -zUnIn şekillerine daha çok Eski Türkçeden sonra rastlanmış, Orta Türkçede ise -sU / -sUn şekilleri yaygınlaşmıştır (Eraslan, 2012, s. 323). Ek, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü -sUn şekliyle kullanılmıştır.

Birinci çokluk şahıs emir eki, Eski Türkçede -Alım şeklindeydi. Uygur Türkçesinde birinci çokluk şahıs emir çekimi için -Allı ile -Allm ekleri ve n ağızında -Allm’in -AlAm şekli kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 323). Eski Anadolu Türkçesinde -Allm ekinin yalnız yuvarlak ünlülü -AlUm şekli görülürken ekin düz ünlülü şekline ancak Osmanlı Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu düz ünlülü şekliyle günümüz Türkiye Türkçesinde de ek, -Allm olarak kullanılmaktadır.

İkinci çokluk şahıs emir eki, Eski Türkçede -(X)η şeklinde olmakla beraber emirde çokluk anlamını kuvvetlendirmek amacıyla bu eke +lAr ekinin getirildiği örneklerle de rastlamak mümkündür: *Sizler titrū körünler bo et'öznüñ törüsün.* “Sizler bu vücudun tabiatını tam olarak görünüz!” (Eraslan, 2012, s. 324). Eski Anadolu Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsü daima yuvarlaktır ve Eski Türkçede +lAr ekiyle yapılan çokluk anlamı bu dönemde -z ekiyle sağlanmış, ekin -(U)ñ şeklinin yanında -(U)ñUz şekli de kullanılır olmuştur. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise ek, uyuma bağlı -In, -Un, -InIz, -Unuz şekilleriyle kullanılmaktadır.

Üçüncü çokluk şahıs emir eki, üçüncü teklik şahıs emir ekinin +lAr ekiyle genişletilmiş şeklindedir. Dolayısıyla üçüncü teklik şahıs emir ekinin geçirdiği ses değişimleri, üçüncü çokluk şahıs için de geçerlidir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde birinci ve üçüncü teklik şahıs ile birinci ve ikinci çokluk şahıs emir eklerinin kalıplaşma örnekleri tespit edilmiştir.

1.1. Birinci Teklik Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Birinci teklik şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -Iym; *Başk.* -yIm / -AyIm; *Kazk.* -AyIn / -yIn; *Kırg.* -AyIn / -yIn; *Kkp.* -AyIn / -yIn; *Kar.* -AyIm; *Nog.* -AyIm / -yIm; *Kar. Bal.* -AyIm / -yIm; *Kum.* -AyIm / -yIm / -yUm; *Kır. Tat.* -AyIm / -yIm. Bu lehçe grubunda birinci teklik şahıs emir ekinin kalıplaşmalarına bakıldığında cümle şeklinde kalıplaşmalara rastlanmaktadır: *Kazk. qayteyin* (qayt-<qalay et-) “ne çare, elden ne gelir”; *Kkp. şınıñ aytayın* (şın: gerçek, doğru; ayt-: demek, söylemek) “doğrusu”. Sadece Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde birer örneği bulunan bu kalıplaşmalardan Karakalpak Türkçesinde olanı kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetilmiş bir bağlaç, Kazak Türkçesinde olanı ise kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetilmiş bir ünlemden ibarettir. Bu iki lehçede tespit edilen örnekler, kullanıldıkları cümlelerle beraber aşağıdaki gibidir.

Kazak Türkçesinde

qayteyin (qayt- < qalay et-: ne yapmak) (ünl.) Ne çare, elden ne gelir.

Jerim qaldı artımda, / Arızımdı kimge aytayın? / Jüz miñ bala aldım, / Amalım joq qayteyin. “Yerim kaldı ardımda, / Şikâyetimi kime diyeyim? / Yüz bin çocuk önümde, / Çarem yok elden ne gelir.” (KATS IX).

Karakalpak Türkçesinde

şınıñ aytayın (şın: gerçek, doğru; ayt-: demek, söylemek) (bağ.) Doğrusu.

Şınıñ aytayın, aladan şıqqım kelmeydi. “Doğrusu şehirden çıkmak istemiyorum.” (KKTG, 237).

1.2. Üçüncü Teklik Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Üçüncü teklik şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -sIn; *Başk.* -hIn / -hUn; *Kazk.* -sIn; *Kırg.* -sIn; *Kkp.* -sIn; *Kar.* -sIn; *Nog.* -sIn; *Kar. Bal.* -sIn / -sUn; *Kum.* -sIn / -sUn; *Kır. Tat.* -sIn / -sUn. Bu lehçe grubunda Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde görülen üçüncü teklik şahıs emir eki kalıplaşmalarının en belirgin nedeni kural dışı türetmelerden kalıp sözlerin oluşmasına bağlı türetmelerdir. Bu nedene bağlı olarak türetilmiş ünlemler; dilek ve temenni bildiren (*Kazk. buyırsın* “umarım, nasip olsun”; *Kırg. col bolsun* “yolunuz açık olsun”), onay veya kabul bildiren (*Kar. Bal. bolsun* “olsun, evet, tamam”), sevinç ve coşku bildiren (*Kazk. jasasın*; *Kırg. / Kar. Bal. çaşasın*; *Kkp. / Kum. / Kır. Tat. yaşasın* “yaşa, yaşasın!”) kalıp sözlerdir. Kırım-Tatar Türkçesinde yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetilmiş bir sıfat da tespit edilmiştir: *ur-patlasın* “vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli”. Kazak Türkçesinde ise aynı nedene bağlı olarak bir edat türetilmiştir: *tursın* “(öyle, şöyle) dursun, ...bırak”. Kıpçak grubunda tespit edilen üçüncü teklik şahıs emir eki kalıplaşmaları, kullanıldıkları örnek cümlelerle beraber aşağıdaki gibidir.

Kazak Türkçesinde

buyırmasin (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Birilerini ikna etmek için söylenen söz, ant; (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.

Qolıñdı qaqsam buyırmasin. “Eline vurduysam (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.” *Tap büginge deyin bir japıraq qağaz körsem buyırmasin.* “Tam da bugüne kadar bir yaprak kâğıt gördüysem (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.” (KÄTS III).

buyırsın (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Birilerine iyi dileklerde bulunmak amacıyla söylenir, umarım, nasip olsun.

Buyırsın senderge de osınday toy... “Nasip olsun sizlere de böyle düğün...” *Men sizden jârdem surap turğanım joq, / Buyırsın özderine kömegiñiz.* “Benim sizden yardım istediğim yok, / Nasip olsun kendilerine yardımımız.” (KÄTS III).

jasasın (jasa-: yaşamak) (ünl.) Yaşa, yaşasın (KTTTS).

tursın (tur-: durmak) (edt.) (öyle, şöyle) Dursun, ...bırak.

Özge elge taralatın arnalar bilay tursın, öz elimizdegi telearnanıñ birqatarı jabılıp jatqanda. “Başka ülkeye dağıtılan sistemler şöyle dursun kendi ülkemizdeki televizyon sistemlerinin bir kısmı kapatılmakta.” (ÇKT, 132).

Kırgız Türkçesinde

çaşasın! (çaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın!

Çaşasın bütkül dünüyödögü sotsialistik revolutsiya! “Yaşasın bütün cihan sosyalist devrimi!” (KS). *Çaşasın keleşekki keleşer çaştk!* “Yaşasın gelecekteki genç nesil!” (K-TS I).

col bolsun (col: yol, bol-: olmak) (ünl.) 1. Yolunuz açık olsun.

Emi saga col bolsun. “Artık senin yolun açık olsun.”

2. Hayırdır? Nereden böyle? Hangi dağda kurt öldü?

Kelçü emes, eleñ, col bolsun? “Gelmezdin hiç, hayırdır?”

3. *meç.* Bu da ne demek? Yeri mi, zamanı mı? Uygun mu?

Uşunday uçurda tapkan tamaşañızga col bolsun degendey türü. “Böyle bir zamanda yaptığımız şakanın yeri mi? dermiş gibi görünüşü.” (K-TS I).

Karakalpak Türkçesinde

yaşasın (yaşa-: yaşamak) (ünl.) Sevinç ve coşku bildiren ünlem “yaşasın! (KKTS).

He, yaşasın, dep jiberdi Ayımjamal häm birden türgeldi. “Evet, yaşasın, deyiverdi Ayımjamal ve birden doğruldu.” (QTTS IV).

Karaçay-Balkar Türkçesinde

bolsun (bol-: olmak) (ünl.) Olsun, evet, tamam.

Bolsun, aytırma. “Tamam, ben söylerim.” *Bolsun, men kelirme.* “Tamam, ben geleceğim.” *Bolsun de men aythanña.* “Olsun de, dediğime.” (QMOS).

caşasın (çaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın! (QMOS).

Caşasın Oktyabr revulyutsiya! Caşasın Sovet vlast! Caşasın Lenin! “Yaşasın Ekim Devrimi! Yaşasın Sovyet egemenliği! Yaşasın Lenin! (MT2009/4, 45).

Kumuk Türkçesinde

yaşasın (yaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın, yaşa!

Yaşasın yaşaw, tariq tügül daw! “Yaşasın hayat, gerek değil savaş!” (QRS-2).

Kırım-Tatar Türkçesinde

aşq olsun (aşk: aşk; ol-: olmak) (ünl.) 1. Beğeni bildirir, aşk olsun, helal olsun.

Sır ortagım Sitü'men uydurdık bir ses / Şıñlaganda “Aşk olsun” der bizge herkes. “Sırdaşım Sitü ile uydurduk bir ses / Çınladıkça “Aşk olsun” der bize herkes.”

2. Kınama bildirir, aşk olsun (DKAS I).

ur-patlasın (ur-: vurmak; patla-: patlamak) (sf.) Vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli.

Ur-patlasın toy kete. “Vur patlasın çal oynasın düğün (tüm hızıyla) devam ediyor.” (KRUL III). *Anda ur-patlasın ziyafet devam ete edi.* “Orada vur patlasın çal oynasın ziyafet devam ediyordu.” (KTTSV, 2134).

yaşasın (yaşa-: yaşamak, var olmak) (ünl.) Yaşasın!

Aydiñız arkadaşlari bir daa bakırayık: Yaşasın teşkilât! Yaşasın teşkilâtçılar! “Haydi arkadaşlar, bir daha bağıralım: Yaşasın teşkilat! Yaşasın teşkilatçılar!” (DKAS III).

1.3. Birinci Çokluk Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Birinci çokluk şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -Iyk; *Başk.* -yIk / -AyIk; *Kazk.* -yIK / -AyIK; *Kırg.* -All(k), -OIU(k) / -yIl, -yIU; *Kkp.* -yIK / -AyIK; *Kar.* -yIK, -yıx, -yux / -AyIK, -ayıx; *Nog.* -yIk / -AyIk; *Kar. Bal.* -AyIK; *Kum.* -yIK, -yUK / -AyIK; *Kır. Tat.* -yIK / -AyIK. Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Başkurt, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde kalıplaşma örnekleri bulunan birinci çokluk şahıs emir ekinin kalıplaşma nedenlerinden ilki kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla yapılan türetmelerdir. Bu nedene bağlı olarak türetilmiş bazı bağlaçlar tespit edilmiştir: *Tat.* *eytiyk*; *Başk.* *eyteyék*; *Kkp. / Kum.* *aytayıq* “diyelim ki, farz edelim ki”. Kıpçak grubunda tespit edilen birinci çokluk şahıs emir eki kalıplaşmaları aşağıdaki gibidir.

Tatar Türkçesinde

eytiyk (eyt-: demek) (bağ.) 1. Mesela. 2. Diyelim ki (K-TTS).

Eytiyk bügəngə könde xel şaktıy eybet, irtege indi tağın da yaxşırak bulaçak. “Diyelim ki bugün durum oldukça iyi, yarın daha da iyi olacak.” (TTAS I).

Başkurt Türkçesinde

eyteyék (eyt-: demek) (bağ.) Diyelim ki, farz edelim ki, mesela.

Eyteyék, tsexqa birey yeş kəşə eşke kile iken... “Diyelim ki, dükkâna genç biri çalışmak için gelecek...” (BTAH X).

Karakalpak Türkçesinde

aytayıq (ayt-: demek, söylemek) (bağ.) Diyelim ki.

Aytayıq, ol bugün keldi deyik, biz buğan ne ilaj isleyimiz. “Diyelim ki o bugün geldi, biz buna ne çare bulalım.” (KKTG, 238).

Kumuk Türkçesinde

aytayıq (ayt-: söylemek, demek) (bağ.) Diyelim ki, farz edelim ki, varsayalım.

Yaxşı, aytayıq ol aytağan tüz bolsun. “Tamam, diyelim ki onun dediği doğru olsun.” (KTS-2; QOS).

1.4. İkinci Çokluk Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden sadece Kazan-Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde örneği tespit edilen ikinci çokluk şahıs emir eki kalıplaşması, kural dışı türetmelerden kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetilmiş ünlemlerden ibarettir

Tatar Türkçesinde

eydegöz (eyde-: sürmek, dehlemek) (ünl.) Haydi.

Eydegöz min səznə ez bulsa da ozatam digen. “Haydi, ben sizi birazcık da olsa uğurlayacağım, demiş.” *Eydegöz ipteşler cırlaşayık.* “Haydi, arkadaşlar türkü söyleyelim!” (KTT, 511).

Kırım-Tatar Türkçesinde

aydıñız (ayda-: haydamak, sürmek, dehlemek) (ünl.) Haydi (KRUL I).

Aydıñız balalar kettik. “Haydi, çocuklar gidelim.” (KTLG, 28).

2. Şart Ekindeki Kalıplaşmalar

Şart kipi; iş, oluş veya hareketin bir şarta bağlandığını ve koşullu bir gerçekleşmeden bahsedildiğini bildiren kiptir. Bu kipin, emir ve gereklilikten ayrılan yanı herhangi bir yargı bildirmemesi ve cümlede yardımcı, bağlayıcı veya tamamlayıcı nitelikte olmasıdır. Eski Türkçede şart eki -sAr şeklindeydi ve çekiminde şahıs zamirleri kullanılırdı: *koysarmen, koysarsen* vb. Batı Türkçesinde geldiğinde ek, hem şekil hem de çekim bakımından değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde -sA şeklinde olan şart ekinin çekiminde, çokluk birinci şahıs hariç, iyelik kaynaklı şahıs ekleri kullanılmıştır: *olsam, olsañ, olsa, olsavuz, olsañuz, olsalar*. Osmanlı Türkçesinden sonra birinci çokluk şahıs çekimindeki -vUz eki, yerini -k’ye bırakmış ve ek günümüz Türkiye Türkçesine bu şekilde geçmiştir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şart çekimi için -sA eki kullanılmakla beraber Kırgız Türkçesinde ekin yuvarlak ünlülü -sO şekli ile Başkurt Türkçesinde ses değişiminden kaynaklı -hA şekline rastlanmaktadır.

-sA şart eki, geçmişten günümüze tasarlama kipleri içerisinde çekim eki kalıplaşmasına en yatkın olan ektir. Tarihi Türkiye Türkçesinde şart ekinin kalıplaşarak türettiği; *gerakse... gerekse* “eğer... eğer, ister... ister”, *ise* “olunca, -IncA, -dlğl vakit”, *kimerse/kimesne/kimsene* “kimse”, *nemerse/nese/nesene/nesne* “nesne, şey”, *varmısa/varmıadı/varmıssa* “olsa, bulunsa”, *varsa* “olsa olsa” (Tar. Söz.) şeklinde birtakım sözcükler bulunmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde de -sA ekinin kalıplaşarak türettiği birçok sözcük bulunmaktadır: *kimse, meğerse, nasılsa, nedense, nesne, neyse, neredeyse, olsa olsa, oysa, öyleyse, yoksa* vb. (TS).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde -sA şart ekinin, fillerin yalın hâllerine geldiği gibi -ma fiilden fiil yapan ek almış şekillerine gelerek kalıplaştığı da görülmektedir: Tat. *bulmasa* “hiç değilse, öyleyse, veya”, *citmese* “üstelik, buna ek olarak”, *içmasa/içmasam* (<hiç bul- (olmak)-ma-sa-ma (kuv. edt.) “üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi”; Kazk. *äytpese* (äytpе-<öytpе-: öyle yapmamak) “yoksa, öyle ise”; Kırg. *ce bolboso* (ce: veya; bolbo-: olmamak) “veyahut, veya”, *emese* (er- (olmak, var olmak)-me-se) “aksi takdirde, o zaman”; Nog. *oması* (oma-<uma-: muktedir olmamak) “yoksa, aksi takdirde”. Başkurt Türkçesinde bir örnekte kalıplaşmış şart ekinin sonra sI<çI kuvvetlendirme edatı gelmiştir: *bulhası* (bul- (olmak)-ha+sı) “keşke”. Kırım-Tatar Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise şart ekinin sonra ma kuvvetlendirme edatı gelmiştir: *megersem* (meger (meğer)+er- (olmak, var olmak)-se+me (kuv. edt.) “meğer, meğerse”.

Kıpçak grubunda şart eki, çoğunlukla üçüncü çokluk şahısta çekimlenerek kalıplaşırken ikinci teklik şahısta çekimlenmiş örneklere de rastlanır: Tat. *nik*

diseñ “çünkü”, Başk. *baqhañ* “gördük ki, baktık ki; meğer”, *eleyheñ* (<alay (öyle)+ *ir-<er-* (olmak, var olmak)-he-ñ) “öyleyse”; Nog. *nege deseñ* (<ne+ge de-se-ñ) “çünkü”. Şart eki kalıplaşmalarında düşmüş veya erimiş *er-/ir-* (olmak, var olmak), *bol-/bul-* (olmak) fiillerine sıkça rastlanmaktadır. Bunlar, aynı zamanda ekin kalıplaşma nedenlerinden olan kural dışı türetmelerden öge düşmesi sonucu oluşmuş örnekleridir: Tat. *alaysa/aysa*<*alay* (öyle)+*ir-<er-se*, *içmasa/içmasam*<*hiç bul-ma-sa-ma* (kuv. edt.), *kēmse*<*kēm* (kim)+*er-se*, *nerse*<*ni* (ne)+*er-se*, *yeise*<*ye* (veya)+*ir-se*, *yugıyse/yuksa*<*yuk* (yok)+*ir-se*; Başk. *eleyhe/eleyheñ*<*alay* (öyle)+*ir-<er-he*, *ihe/irse*<*ir-he-<er-se*, *ulayha*<*ulay* (öyle)+*ir-<er-he*; Kazk. *äsirese*<*äsire* (aşırı, fazla)+*er-se*, *birese*<*bir+er-se*, *köbinese*<*köb* (çok)+*i+n+e+er-se*; Kkp. *emese*<*er-me-se*, *yamasa*<*ya* (veya)+*ma* (kuv. edt.)+*er-se*; Nog. *ese*<*er-se*; Kar. Bal. *aymısa*<*alay* (öyle) *mı bol-sa*.

Kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetmeler, -sA şart ekinin Kıpçak grubundaki kalıplaşma nedenlerinden bir diğeridir. Bu nedene bağlı olarak çok sayıda bağlaç, zarf ve birkaç zamir türetilmiştir. Bu lehçe grubunda ekin bir diğer kalıplaşma nedeni ise kalıp sözler oluşturmak amacıyla yapılan türetmelerdir. Kalıplaşma sonucu türetilmiş ünlemler dilek, istek ve temenni bildiren (Bask. *bulhası* “keşke”; Kazk. *buyırsa* “nasip, kısmet olursa, inşallah”); onay, kabul bildiren (Kar. Bal. *aymısa* (<alay (öyle) *mı bol-* (olmak)-sa) “peki, olur, olsun”); sevinç, mutluluk bildiren (Tat. *içmaha/içmaham* “çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp hayret, sevinç gibi duyguları ifade eder”) kalıp sözler şeklindedir.

-sA şart ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki kalıplaşma nedenleri; kural dışı türetmelerden öge düşmesi sonucu türetme, yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla yapılan türetmeler şeklindedir. Bu lehçe grubunun tamamında görülen -sA şart ekinin kalıplaşma örnekleri, kullanıldıkları cümlelerle birlikte, aşağıda verilmiştir.

Tatar Türkçesinde

aşa barsa (aş-a bar- (varmak) (zf.) *diyal*. Topu topu, en fazla.

Cilek küp kaynatmadım bıyıl, aşabarsa citë-sigëz litırlap kına. “Bu sene çok fazla çilek reçeli kaynatmadım, topu topu yedi sekiz litre kadar (yaptım) sadece.” (BS).

alaysa/aysa (*diyal*.) (<alay (öyle)+*ir-<er-* (olmak, var olmak)-se) 1. (zf.) Öyleyse, o zaman.

Aysa kitem indë min. “O zaman ben şimdi gideyim.” (TTDS). *Alaysa min sëzge başka vakıttı kërëp çığarmın*. “O zaman ben size başka zaman gelirim.”

2. (bağ.) Demek.

Alaysa sën Ferit abızıy kızı iken. “Demek sen Ferit dayının kızısın.” (TTAS I).

bërnerse (bër: bir; ni (ne)+er- (olmak, var olmak)-se) 1. (zm.) Hiçbir şey.

Tik bërnerse de çıkmıy, uylarımnuñ sukırlıgın küröp, yöregem gene erniy. “Fakat hiçbir şey de çıkmıyor, düşüncelerimin körlüğünü görünce kalbim sızlıyor.”

2. (is.) Bir şey, herhangi bir şey, nesne.

İrten torıp, kaytmagaçtın, / Agay yorttan yünelse, / Atı üzë kaytıp kile, / - Atlandırğan bërnerse. “Sabah kalkıp geri dönmediğinde, / Ağabey evden ayrılırsa, / At kendisi geri gelir / (onu) Atlandıran bir şey (vardır).”

3. Herhangi bir olay, fikir, durum, şey.

Avılda töplenöp kalsa, bërnerse de kilöp çıkmas idë. “Köye yerleşip kalsaydı, hiçbir şey de başına gelmezdi.”

4. Herhangi bir haber, söz, duyum.

Kazannan bërnerse de yazmıylarmı? “Kazan’dan hiçbir haber yazmıyorlar mı?” (TTAS I).

bulmasa (bulma-: olmamak) (bağ.) Olmazsa, hiç değilse, öyleyse, veya (K-TTS).

citmese (citme-: yetmemek) (bağ.) Üstelik, buna ek olarak.

Citmese, karap toruçılar cıyıldı: sugışnı tamaşa kılırğa, zaldan bërniçe këşë, povarlar hem ofitsiantlar çıkkan idë. “Üstelik izleyenler toplandı: kavgayı izlemek için, salondan birkaç kişi, şefler ve garsonlar çıktı.” (TTAS II).

içmasa/içmasam (<hiç bul- (olmak)-ma-sa-ma (kuv. edt.) (zf.) 1. Şu da olmasa; 2. Üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi.

-İçmasam, ullarım da kaytıp citmedë ---, -didë karçık---. “-Üstüne üstlük, oğullarım da dönmedi ---, dedi yaşlı kadın---.”

3. Hatta. 4. Hiç olmazsa, hiç değilse (TTAS II).

-Tëlegëm kabul buldı. İçmasam, sëz gene bulsa kaytıp cittëgëz, ulım. “-Dileğim kabul oldu. Üstelik (hiç değilse) döndünüz, geldiniz, oğlum.” (K-TTS).

këmse (këm (kim)+ir<er- (olmak, var olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Kötem, yardımge këmse kilmiy, / Axırda kaldım açka, köçke ülmiy. “Beklerim yardıma kimse gelmez, / Sonunda kaldım aç biilaç ölmeden.” (K-TTS).

kirekse-kirekmese (kirek-: gerekmek) (zf.) Gereksiz yere, boşuna, gerekli gereksiz.

Selmen GalleMOV östel östënde taralıp yatkan kitap-defterlerën, kirekse-kirekmese yörtken gazët-jurnalların malayınıñ iskë portfëlëne diñgiçlap tutırdı. “Salman Gallamov, masanın üzerinde yayılmış kitap ve defterlerini, gerekli gereksiz taşıdığı gazete ve dergilerini oğlunun eski çantasına tıkıştırıp doldurdu.” (TTAS III).

nerse (ni (ne)+ir<er- (olmak, var olmak)-se) 1. (zm.) Ne?

Nerse soñ ul, irkēm bulmagaç / Bar buluvım bēlen yuklıgım. “Nedir o, özgürlüğüm olmayınca / Var olmakla yokluğum.” (K-TTS).

2. Ne diye, neden?

Töş arbadan, nerse utrasın yeyēlēp... “İn arabadan, ne diye yayılıp oturuyorsun...”

3. Her şey.

Nerse turında gına söleştelər alar. “Her şey hakkında konuştular onlar.”

4. (bağ.) Soru cümlelerinde anlamı kuvvetlendirmede kullanılır; peki. *Nerse, başlıbızımı söleşüvne?* “Peki, başlıyor muyuz söyleşiye?”

5. Şartlı birleşik cümlede ana cümleyi yardımcı cümleye bağlar.

Oyasında nerse kürse, oçkanında şul bula. “Yuvasında ne görürse, uçtuğunda o olur.”

6. (is.) Nesne, eşya.

Kēşēler bik matur nerse kürseler, aña yakınayırğa tırışalar, matur nersene üzēnekē iterge omtıllalar. “İnsanlar çok güzel bir eşya gördüklerinde ona yakınlaşmaya çalışırlar, onun sahibi olmak isterler.”

7. Şey, olay, iş.

Ayıruçā bēr nersege ukuvçı igtıbar itmiyçe kalmas, mögayın... “Özellikle okuyucu bir şeye dikkat etmeden duramaz, sanırım...”

8. kon. Kişi. [Aline:] *Tışkı kıyafetēmnē oşatkansıñ, belki, min çınında bēr kirēbētken nersedēr?* “[Aline:] Dış görünüşümü beğendin, belki, ben gerçekte aksi bir kişiyimdir.” (TTAS IV).

nik diseñ (nik: neden; di-: demek) (bağ.) Çünkü.

Kaytırğa buldım, nik diseñ, xakım bar. “Geri dönmeye karar verdim çünkü hakkım var.” (TG 2, 371).

tēlese (tēle-: dilemek) (zm.) Herhangi bir (soru sözleriyle beraber).

tēlese kaydan: herhangi bir yerden

telese kēm: herhangi biri

tēlese nindiy: herhangi bir biçimde.

Ēlēk kommunistlar fırkasınıñ bērēñçē baskıçtağı kēşēlerē gēne kiyēp soñrak tēlese kēm yünete algaç abruyı töşken nērpa furjakası kēbēk, kün kiyēmge xörmet bēttē. “Önce ancak Komünist Partisinin birinci basamağındaki kişilerin giydiği, sonra herhangi biri yönetici olabildiğinde havası düşen fok deri şapkası gibi, deri giysiye hürmet bitti.” (K-TTS).

yeise (ye (veya)+ir-<er- (olmak)-se) (bağ.) Değilse, ya da, veya.

Polisiya minēm yēğērmē dürt segat eçēnde kitmegenēmnē bēlse, minē tagı totıp alıp, ya törmege ciberecek yeise minē etap bērlen ozataçak idē. “Polis,

benim yirmi dört saat içinde gitmediğimi bilse beni yine tutup ya zindana gönderecek veya jandarma nezareti altında yollayacaktı.” (K-TTS).

yugiyse/yuksa (yuk (yok)+ir-<er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Yoksa.

Süzně tiz-tiz ikěňçege bordım, yugiyse kızıp uk kitüvēm bar idē. “Sözü sık sık başka tarafa çevirdim, yoksa kızı verecektim.” (K-TTS). *Elle bērer derviřmē, yuksa tōn adařkan yulçımı?* “Acaba bir derviř mi yoksa gece kaybolmuş bir yolcu mu?”

2. Aslında. 3. İse. 4. Veya.

Zavod yabılğan tekdiyerde, vixodnoy posobiyē ikē atnagamı yugiyse aylıkmı birēle? “Fabrikanın kapanması durumunda tazminat iki haftalık mı veya aylık mı ödenir?” (TTAS VI).

Başkurt Türkçesinde

anihe (<a+n+ihe<al (o)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he) (bağ.) Bir işin ikinci bir işten daha iyi olduğunu vurgulamakta kullanılır (BTS) -mAktAnsA, en iyisi.

Buř mēnen vaqıt uźğarıp yörögensē, anihe kartuf qazış. “Boşa vakit geçireceğine, en iyisi patates çıkar.” (BTAH I).

baqhañ (baq-: bakmak) (bağ.) Beklenmedik bir şeyin açıklandığı vakitte söylenir; “gördük ki, baktık ki” (BTS); meğer.

[Mahiže:]Küpke barmam, axırı, bōgōn tōřōmde ūlgen balalarımdı küržēm... saqırıp toralar. Baqhañ, tēgē dōyala la esey kerek iken. “[Mahiže:] Uzun yaşamam galiba, bugün düşümde ölen çocuklarımı gördüm... çağırıp duruyorlar. Meğer öteki dünyada da anne gereклиymiş.” (BTAH II).

bulhası (bul- (olmak)-ha+sı<çı (kuv. edt.) (ünl.) Keşke.

Bēyēk kēne tawzi mēngen saqta / Taymay torğan inēk bulhası. / Hēž dustarım mēnen ultırğanda / Tañ atmay torğan tōnder bulhası. “Yüce dağa çıktığımız vakit / Kayıp düşmeden dursaydık keşke. / Siz dostlarımla oturduğumuzda / Sabah olmasaydı geceler keşke.” (BTS).

bulmaha (bulma-: olmamak) (bağ.) Olmazsa, hiç değilse (BTS); öyleyse.

Bulmaha uramda yöröp kileyēk. “Öyleyse, sokakta yürüyüp gelelim.” *[Yanharı:] Tuqta, bulay yaramay. Bulmaha, hunarğa barıp qaytayım elē.* “[Yanharı:] Dur, bu şekilde olmaz. Hiç değilse, ava gidip döneyim.” (BTAH II).

eleyhe/eleyheñ/ulayha (<alay/ulay (öyle)+ir-<er- (olmak)-he-ñ) (zf.) Öyleyse.

[Küsēr -Niğmetullağa:]Eleyhe, yuldaşsı tūgēlmen hiñe, qustım. “[Arabacı, Niğmetulla’ya:] Öyleyse seninle yoldaş değilim, kardeşim.” *Eleyheñ, attı yēgēp kiltērhēnder, eyteyēm.* “Öyleyse, atı koşup getirsinler, söyleyeyim de.” (BTAH X). *Ulayha, bēr hüzēmdē tñla.* “Öyleyse sözümü bir dinle.” (BD 4, 74).

his bulmaha (*Far.* his: hiç; bulma-: olmamak) (zf.) En azından, hiç olmazsa.

Bars yılı barın ses, hic bulmaha, tarı ses. “Pars yılında hepsini saç, hiç olmazsa, darı saç.” (BTAH IX).

ihe/irse (ir-he<er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) İse.

Qartatahı ihe atqa sıbırtqı ye qamsı mēnen huqqandı yaramay torğaydı. “Dedesı ise ata değnek veya kamçıyla vurmayı uygun görmüyordu.” (BTAH III).

ismaha/ismaham (<hiç bul- (olmak)-ma-ha-ma (kuv. edt.) 1. (zf.) Hiç yoksa, hiç olmazsa; hiç değilse.

İsmaham, yēlēn tultırıp, yalından mönrep qaytqanda, ilēn işēne tōşöröp, hew-hewlep qarşı alır. “Hiç değilse, memelerini doldurup, kırdan möleyip döndüğünde memleketini aklına getirip ho ho edip karşılar.”

2. (bağ.) Yokluk ifadesinde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır (BTS), öyle.

İye, ismaham, tižerek yey yētmey. “Evet, öyle, yaz hemen gelmez.”

3. (ünl.) Çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp şaşkınlık veya mutluluk ifade eder.

Bına, ismaham, yēğēt! “İşte, işte yiğit!” (BTAH III).

kēmse/kēmsene/kēmhene (kēm (kim)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he/-se+ne) (zm.) Kimse, birisi.

Şaltırağan, yaltırağan kēmseleržēñ isēmēne oqşatıp tēzmekke uylanım... “Zarıldayan, ışıldayan kimselerin ismine benzetip dizmeyi düşündüm...” *Ofo qalahın hem Hamarzi haldırtmaşqa nuğay kēnezē Urus isēmlē kēmhene Estrxan gubērnatorına değweler yörötken hem yaw sığarğan.* “Ufa şehrini ve Hamar’ı yıktırmamak için Nogay kinezi Urus isimli kimse, Esterhan valisiyle mücadele etmiş ve sefer düzenlemiş.” (BTAH IV).

küp bulha (küp: çok; bul-: olmak) (zf.) Olsa olsa, en fazla.

[Podpolkovnik -Kusimovqa:] Küp bulha, bıl vazıfala bēr yıl yörörhögöz, e unan hēžge barıbēr diviziya bireler. “[Yarbay, Kusimov’a:] En fazla, bir yıl bu görevde kalırsınız ama ondan sonra size yine de bir birlik verirler.” (BTAH IV).

nerşe (ni (ne)+er- (olmak, var olmak)-şe) 1. (zm.) Ne?

Nerşe buldı? “Ne oldu?” *Nerşeñ yuğaldı?* “Neyin kayboldu?”

2. (is.) Olay, durum, vaka. 3. Şey; varlık, nesne.

Dürt nerşe turahında xasil bulır, kēm kilse le teñrege vasil bulır. “Dört şey hakkında hâsıl olur, kim gelse de Tanrı’ya vasil olur.”

4. Şey, kötü ruhlardan kaynaklanan hastalıklar için tabu bir isim.

nerşenen imlew: şeyden tedavi görmek; *nerşe sıqqan:* şey çıkmış (BTAH VI).

nisēk bulha la (nisēk bul-: nasıl olmak) (zf.) Ne olursa olsun, bir şekilde, ne pahasına olursa olsun.

Yëğët his bër yoqlamay, kërpek de qaçmay, nisëk bulha la tüzërge tırışa. “Delikanlı hiç uyumadan, gözünü bile kırpmadan ne olursa olsun dayanmaya çalıştı.” (BTAH VI).

tëlehe (tële-: dilemek) (bağ.) 1. Soru sözleriyle birlikte gelerek “herhangi bir, herhangi” anlamı verir (BTS).

Polk komissarı Alparov tëlehe nindey şarttarza la boloqhoy bëlme, ruxın tōşörmey. “Alay komiseri Alparov, herhangi bir durumda da (ne şartlarda olursa olsun) huzursuz olmaz, moralini bozmaz.”

2. Soru zamirleriyle beraber kullanılıp “hepsi, hangisi/ne olursa olsun” anlamlarını verir.

[At horap kilgen kēşeler - konyuxqa:] Tëlehe nindey at bir, burıldı bire kürme. “[At almaya gelen kişiler, at bakıcısına:] Hangi atı istiyorsan ver, boz renkte olanı vermeye kalkma.” (BTAH VIII).

uza barha/uza kithe (uz- (geçmek)-a+bar-/kit- (gitmek) (zf.) En fazla.

Uza kithe, bër azna barırmın. “En fazla bir haftaya varırım.” *Ul uza barha, bër ay toror.* “O, en fazla bir ay sürer.” (BTAH IX).

ye bulmaha (ye: veya; bulma-: olmamak) (bağ.) Veya, veyahut, ya da.

Hunğı vaqıtta törlö tēmalarğa lēktsiyalar uqırğa eveslenēp kittē Fehim. Ye bulmaha törlö kitaptar aqtarıp ultırır buldı. “Son zamanlarda çeşitli konularda ders kitapları okumaya heveslendi Fehim. Veya çeşitli kitaplar çevirip durur oldu.” (BTAH IV).

yëtmehe (yët-: yetmek, kâfi gelmek) (bağ.) Bunun üzerine, üstelik.

Yëtmehe, unñ Ebley tigen bërzenbër ulı la üşep yëtēp “At bulha bütün malayzar hımaq, hunarğa yörör inēm” *tip yenēne tēye.* “Üstelik onun Ebley adındaki biricik oğlu da büyüyüp “At olsa diğer çocuklar gibi ava giderdim.” diyerek üzer.” (BTS).

yuğihe/yuqha (yuk (yok)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he) (bağ.) Yoksa.

[Esehē -Rifatqa:] Ye, eyt, yuğihe nasar bulır! “[Annesi, Rifat’a:] Söyle yoksa kötü olur!” *Tuqtağız, yuqha Allahı Teğelenēñ timēr tayağı başıgızğa tōşör.* “Durun yoksa Allahutaala’nın demir sopası başımıza iner.” (BTAH X).

Kazak Türkçesinde

äsirese (<äsire (aşırı, fazla)+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Özellikle, bilhassa (KÄTS II; KTTTS).

Qazaqşa basılmağa, äsirese kitap tüzüwge osı detäl jaqsı deydi. “Kazakça baskıya, özellikle kitap düzenlemeye bu ayrıntı iyi der.” (ÇKT, 128).

äytpese (äytpē-<öytpē-: öyle yapmamak) (bağ.) Yoksa, öyle ise (KÄTS II).

Äytpese, munday qıyturqı oyın kimge kerek boldı? “Yoksa böyle hilekârca oyun kime gerekli?” (ÇKT, 129).

birese (bir+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Bir... bir..., kâh... kâh... (KÄTS IV).

Birese olay, birese bılay. “Bir öyle bir böyle.” (KTTTS). “Ne qilğan adam eken?” - dep bayqasa, älgi kisi jerge birese oñ qulağın töseydi, birese sol qulağın töseydi. “Bu da kimmiş?” diyerek dikkatle baktıklarında, o adamın kâh sağ kulağını kâh sol kulağını yere dayadığını görürler.” (TDEMA 6, 220).

bolmasa (bolma-: olmamak) (bağ.) Yoksa, veya, ya da.

Bolmasa men aytayın, al sen tiñda endeşe. “Veya ben konuşayım sen de dinle o zaman.” (KÄTS III).

buyırsa (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Nasip, kısmet olursa, inşallah (KTTTS).

Buyırsa, tağı bir armanıma jetkeli turmun. “İnşallah, bir kez daha emelime ulaşacağım.” (KÄTS III).

jatsa-tursa (jat-: yatmak; tur-: kalkmak) (zf.) Yatsa kalksa, her zaman.

Jatsa-tursa oyi Ebilxayırdıñ ornun basuw. “Her zaman düşüncesi, Ebilhayır’ın yerine geçmekti.” Jatsam-tursam tileymin tek Tağdırdıñ, / Tüsmesin dep äwmeserdiñ qolına. “Her zaman dilerim yalnızca kaderin, / Düşmesin diye bir serserinin eline.” (KÄTS VI).

köbinese (<köb (çok)+i+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Çoğunlukla, genellikle (KÄTS VIII).

Bıraq biz tänibiznen tirşilik etpeymiz, köbinese janımızben tirşilik etemiz. “Ancak biz sadece vücudumuzla yaşamıyoruz, çoğunlukla ruhumuzla yaşıyoruz.” (TDEMA 6, 170).

närse (ne+er- (olmak, var olmak)-se) (is.) 1. Nesne, eşya, şey (KTTTS).

Bir närse aytatın edim. “Bir şey söyleyecektim.” (KTS-1). Birew astıq aladı, birew marjan, ärkimge birdey närse bermes bazar. “Biri tahıl alır, biri mercan, herkese aynı şeyi vermez pazar.”

2. *fels.* Kavram.

Obyektisiz närse joq. “Objesiz kavram yoktur.”

3. Mal mülk.

Süyenerlik adamdı qurmat qıl, / Awlaq bop änin satıp närse alğannan. “Güvenilir kişiye hürmet et, / Uzak durup şarkısını satıp mal mülk alandan.”

4. Durum, hâl, mesele, olay.

Al meniñ qolıma qalam aluwıma sebepsi bolğan närse... “O, benim elime kalem alışımaya sebep olan olaydır...” (KÄTS XI).

nege deseñ (ne: ne? de-: demek) (bağ.)

Çünkü. Nege deseñ, “örkeniyet üşin kerek” dedik. “Çünkü “medeniyet için gerekli” dedik.” (ÇKT, 128).

nemese (ne+me (kuv. edt.)+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Veya, ya da, veyahut (KTTTS; KÄTS XI).

Gülmira, apaña kömektes nemese sabağıñdı qara. “Gülmira, ablana yardım et ya da dersine bak.” (ÇTYD 3, 140).

Kırgız Türkçesinde

anan kalsa (al (o)+dan kal- (kalmak)-sa) (zf.) Üstelik, bir de.

Anan kalsa kırgızdın cerinin keremeti bir ukmuş go! “Üstelik Kırgız topraklarının keremeti müthiş, ya!” (K-TS I).

antpese (antpe-<anı etpe-: öyle yapmamak) (bağ.) O hâlde, öyle mi, acaba (KS); aksi takdirde.

Antpese, el ulam al cerden kete berse boş cerge koşunalar kızığat da. “Aksi takdirde, halk tekrar tekrar ayrılmaya devam ederse, komşular boş yerle ilgileneceklerdir.” (Kırg./url).

asirese/asirese (<asire (aşırı, fazla)+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) 1. Ayrıca.

Borbordun kalkı, asirese, madaniy çöyrölör, Kırgız komuzu menen taanış. “Başkent halkı, ayrıca, medeni çevreler Kırgız kopuzu ile tanıdık (kopuzu bilirler).” (KTTTS I).

2. Özellikle, hele, bilhassa.

Asirese, Kant sezimdin apriorduk formaların tabuuga umtulat. “Özellikle Kant, duygunun kanıtlanmamış türlerini bulmaya gayret eder.” (K-TS I).

bassa-tursa (bas-: basmak; tur-: kalkmak) (zf.) Her zaman, daima.

Bassam-tursam oyumdasıñ. “Her zaman aklımdasın.” (K-TS I).

bolso (bol-: olmak) (bağ.) İse.

Men bolso acaldın oguna kabıldım. “Ben ise ecelin okuna kapıldım.” (ÇTYD 3, 211).

cadasa (cada-: bıkmak) (zf.) Hiç olmazsa, hiç değilse; en azından (K-TS I).

Cadasa koluña karmagan kazığıñ cok. “Hiç olmazsa, elinde tutacak kazığın yok.” *Askar cadasa, çekşembi küñü da tañdan turat.* “Askar en azından pazar günü de erken kalkar.” (KTTTS I).

catsa-tursa (cat-: yatmak; tur-: kalkmak) (zf.) Yatıp kalkıp, her zaman.

Catsa-tursa anı oloyt. “Yatıp kalkıp onu düşünüyor.” (K-TS I).

ce bolboso (ce: veya; bolbo-: olmamak) (bağ.) Veyahut, veya.

Al kişi cırgalçılıkka ıksırıp kele cetkanday, ce uzak coldo ısık küngö talıkşıp, kalıp kele catkanday, ce bolbosu tereñ kıyaldın darıyasında kulaç urup bara catkanday. “O kişi rahattan şımarmış gibi veya uzun yolda sıcak günde yorulup sızmış gibi veyahut derin bir hayal denizinde kulaç vurup gider gibi.” (BKT, 238).

emese (er- (olmak, var olmak)-me-se) (bağ.) Eğer öyle ise; o takdirde; meğer öyle imiş; aksi takdirde (KS), o zaman.

Bar emese, ertelep kamına bergile. “Git o zaman, erkenden hazırlık görünüz.” (K-TS I).

kala berse (kal-a ber-: kalıvermek) (bağ.) Hatta, üstelik.

Uşul uçurda men özümü düynödöğü eñ baktıluu, eñ küçtüü, kala berse eñ suluu adam bolup köründüm. “O sırada ben kendime dünyanın en mutlu, en güçlü hatta en güzel insanı olarak göründüm.” (K-TS II).

köbünese (<köp (çok)+ü+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Genellikle.

Añgeme köbünese Karakoldoğu okup cürgön baldar cönündö boluuçu. “Hikâye genellikle Karakol’da okumakta olan çocuklar hakkındaydı.” (KTTS II).

köp bolso (köp: çok; bol-: olmak) (zf.) En fazla, çok çok.

Köp bolso bizdi körö albay / Uşak kılar içi tar. “En fazla bizi çekemeyip / Dedikodumuzu yapar kıskanç.” (K-TS II).

körsö (kör-: görmek) (bağ.) Meğer.

Alardın bölmösünö ugulat eken körsö. “Onların odasından duyuluyormuş meğer.” (K-TS II).

nerse (ne+er- (olmak, var olmak)-se) (is.) 1. Nesne, madde (KS). 2. Şey, madde, eşya, söz, olay, durum.

Kısa metrdüü kino sıyaktuu bir nerse çıgaram go dep cürdü ele. “Kısa metrajlı film gibi bir şey çıkarabilirim galiba diyordu.” (K-TS II).

otursa-tursa (otur-: oturmak; tur-: kalkmak) (zf.) Oturup kalksa, yatsa kalksa, her zaman.

Otursa-tursa esinden ketpeyt. “Yatsa kalksa aklından çıkmıyor.” (K-TS II).

Karakalpak Türkçesinde

äsirese (äsire (aşırı, fazla)+er (olmak, var olmak)-se) (zf.) Özellikle, bilhassa.

Xalıqtıñ, äsirese şıǵıs hayal-qızlarınıñ awhalı jüde awır boldı. “Halkın, özellikle doğunun kadın ve kızlarının durumu çok ağır oldu.” (QTTS I).

birese... birese (bir+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Bazen... bazen, bir... bir... (QTTS I).

Birese jasırındı birese körindi. “Bazen (bir) gizlendi bazen (bir) göründü.” (KKTG, 232).

bolmasa (bolma-: olmamak) (bağ.) 1. Veya, ya da, yahut (KKTS; QTTS I).

Äsirese oraqtıñ waqtı kelgende küni-tüni qırmanıñ basında, bolmasa dän qabıllaytuǵın stantsiyada yamasa jolda jüretuǵın edik. “Ayrıca, hasat zamanı geldiğinde gece gündüz harmanın başında veya buğday alım yerinde yahut yolda idik.” (KKTG, 233).

2. Buna rağmen, yine de.

Sonu bile tura mağan ökpelegeniñe azlap renjiymen, bolmasa seniñ kewliñdi qabartayın degen mende niyet joq. “Onu bile bile bana kızmana üzöldüm, ama (buna rağmen) senin gönlünü kabartmaya niyetim yok.” (KKTG, 235).

bolsa (bol-: olmak) (bağ.) İse.

Kempir apam bolsa, Oqsananiñ şaşların tarap atır. “Yaşlı annem ise Oksana’nın saçlarını tarıyor.” (KKTG, 233).

emese (er- (olmak)-me-se) (bağ.) Veya, yahut, ya da (KKTS; QTTS II).

köbinese (köb (çok)+i+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (sf.) Birçok.

Köbinese jas balalar awırdı. “Birçok bebek hastalandı.” (KKTG, 156).

närse (ne+er- (olmak)-se) (is.) Nesne, şey, eşya (QTTS III).

Närse qoymay işinde, / Meylinşe olja aladı. “Hiçbir şey bırakmadan içerde, / İstedikleri gibi ganimet çaldılar.” (TDEMA 4, 487).

nege deseñ (<ne+ge de-se-ñ) (bağ.) Çünkü.

Buni uşın seni ayıplawğa bolmaydı, nege deseñ sen ele köp närselerdi körgeñiñ joq. “Bunun için seni cezalandırmaya gerek yok, çünkü sen hâlâ çok şey bilmiyorsun.” (KKTG, 236).

yamasa (ya (vaya)+ma (kuv. edt.)+er- (olmak)-se) (bağ.) Veya, ya da, yahut.

Bügin yamasa erteñ tağı xabar alaman. “Bugün veya yarın yine haber alırım.” (QTTS IV).

Nogay Türkçesinde

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) İse, -mAktAnsA.

Aşikkannan ese, erte şıksak ärüv. “Acele etmektense erken çıksak daha iyi olur.” (NRS). *Kuyıga künde de kelip otırgannan ese, bir yorıkka kuyıdı äkete koysak, ärüv tuvilma?* “Her gün kuyuya gelip oturmaktansa kuyuyu bir düzene koyuversek daha iyi değil mi?” (NTG, 198).

ol bolmasa (ol: o; bolma-: olmamak) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde.

Kambak bolsa da, yıyıp äkeleyik ol bolmasa, keşe buyıgarmız. “Çalı çırpı da olsa toplayıp gelelim, yoksa gece donarız.” (NTG, 199).

omasa (oma-<uma-: muktedir olmamak) (bağ.) 1. Yoksa, aksi takdirde.

Ket dep aytaman, omasa kulfulla okırman. “Sana git diyorum yoksa Kulhu vallahu okurum.”

2. Çünkü.

Tek kiyiz börkimdi ber, omasa kün bek kızdıradı. “Tek keçe börkümü ver çünkü güneş çok yakıyor.” (NTG, 199).

onnan ese (ol (o)+dan er- (olmak)-se) (bağ.) O yüzden.

Adasarman dep korkaman. Onnan ese meni ozgar. “Şaşırırım diye korkuyorum, o yüzden beni geçir.” (NTG, 199).

yok dese (yok: yok; de-: demek) (bağ.) Yoksa.

Yañıma yok dese kiyilgenme? “Yeni mi yoksa giyilmiş mi?” (NTG, 202).

Karay Türkçesinde

ese (er- (olmak)-se) (H/K/T) (bağ.) 1. Eğer. 2. İse, ...(y)A gelince;

men ese: ben ise, bana gelince (KRPS). *Eğer kınğırayttım ese, men öz işimni tüzätim.* “Eğer eğri ise ben kendi işimi düzelteceğim.” (KTD, 162).

kimsa/kümse (kim+er- (olmak)-se) (K) (H: kimes) (zm.) Kimse, herhangi biri.

Kümseni körmedim. “Kimseyi görmedim.” (KRPS).

nerse/nersä (ne+er- (olmak)-se) (T) (H: nerse) (is.) Şey, eşya (KRPS).

Eki nersä kolamın katıydan; ayamağın mendän ölmäsindän burun. “Katından iki şey diliyorum, ölmeden önce benden uzaklaşma.” (KTD, 216).

yasa/yesa/yese (ya (vaya)+er- (olmak)-se) (K) (bağ.) Veya, ya da (KRPS).

yemese/yemesä (ya (vaya)+ma (kuv. edt.)+er- (olmak)-se) (T) (H: yemese) (bağ.) 1. Ve.

Tek küçümüzdän- de taldıx, yemesä xalsızlandıx. “Ancak yorulduk ve hâlsizleştik.” (KTD, 162).

2. Ya da, yoksa, veya (KRPS).

Karğavçu atasın yemesä anasın; sönädir çırağı ortasında karanğının. “Annesini veya babasını lanetleyenin ışığı karanlığın ortasında söner.” (KTD, 204).

yoxsa (yox (yok)+er- (olmak)-se) (T) (K: yoqsa) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde (KRPS).

Sen bunları aqılından çıkar da bir daha sevlеме, yoqsa sana ogul dimem. “Sen bunları aklından çıkar da bir daha söyleme, yoksa sana oğlum demem.” (KKYBM, 70).

Karaçay-Balkar Türkçesinde

aymısa (<alay (öyle) mı er- (olmak)-se) (ünl.) Peki, olur, olsun anlamında bir söz.

Aymısa barsın. “Peki, gitsin.” (QMOS). *Aymısa ol kelmese de kesibiz barırbız.* “Olsun, o gelmese de kendimiz gideriz.” *Aymısa, bugün bolmağanlıqğa tambla ayırbız.* “Peki, bugün olmasa yarın söyleriz.” (KMST).

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) 1. İse, +A nazaran.

Tüneneden ese bugün cıladı. “Düne nazaran bugün daha sıcak.”

2. İse, olsa bile.

Ne qıyın ese da, işni boşarğa kerekdi. “Ne kadar zor olsa da işi bitirmek lazım.” (QMOS).

bolsa da (bol-: olmak) (bağ.) Ama, fakat.

Dersni oqudum, bolsa da igi añlamadım. “Ders çalıştım ama iyi anlamadım.” (MTŞAS). *Tawsonu awuzçuğundan tılpıw bek kıynalıp çığa edi, bolsa da bar küñün da salıp söleşgen edi.* “Tavso’nun ağzından nefesi zar zor çıkıyordu fakat var gücüyle konuşmuştu.” (SH, 163). *Tawso eki da, üç da qaytarıp, oqup-oqup kördü. Bolsa da, bir da halat cerin körmedi.* “Tavso, ikişer üçer kez tekrar tekrar okudu. Fakat tek bir hatalı yerini bile görmedi.” (SH, 179).

ne üçün deseñ (ne için: niçin; de-: demek) (bağ.) Çünkü.

Colowçula keçe qalırğa onowlaşdıla, ne üçün deseñ keç bolğan edi. “Yolcular gece kalmaya karar verdiler çünkü geç olmuştu.” (ÇTYD 3, 598).

oğese (oğay (hayır) er- (olmak)-se) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde (KMTS).

Oğese menimi qozuy turasa? “Yoksa benimle dalga mı geçiyorsun?” *Oğese sen eşitmeymi turasa?* “Yoksa sen duymadın mı?” *Qızılmı oğese karamı?* “Kırmızı mı yoksa siyah mı?” (QMOS). *Ol kele turğan Aliymidi oğese Aslanmıdı?* “Şu gelen Ali mi yoksa Aslan mı?” (MTŞAS). *-Tüp colnumu oğese oğarı colnumu barayıq? - dep sorğan edi.* “-Aşağı yoldan mı yoksa yukarı yoldan mı gidiyoruz? diye sormuştu.” (SH, 104).

Kumuk Türkçesinde

aleyse (aley<alay (öyle)+er- (olmak)-se) (zf.) Öyleyse, böyle bir durumda, o zaman.

Aleyse sen kinoğa barasan. “O zaman sen sinemaya gidersin.” (QRS-2).

busa (<bol- (olmak)-sa) (bağ.) 1. İse.

Tawnu başında üy, tübünde busa- giççi özen. “Dağın başında ev, dibinde ise küçük akarsu.” (QRS-2). *Aytğanıñ gümüş busa, aytmağanıñ altındır.* “Söyleyeceğin söz gümüş ise söylemeyeceğin söz altındır.” (TDEMA 8, 148).

2. Oysa, halbuki.

Men sizge gelgen edim, sen busa üyde yoq ediñ. “Ben size gelmiştim, oysa sen evde yoktun.”

3. O zaman, öyleyse.

Busa, sen özün ayt. “Öyleyse sen söyle.” *Tez bol busa.* “Öyleyse daha çabuk ol.” (QRS-2). *-Busa sizge men de yoldaş bulaman! -dey qoyan.* “-Öyleyse ben de sizinle arkadaş olayım, demiş tavşan.” (TDEMA 5, 674).

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Ancak; +dAn başka, dışında.

Ondan yol bulan tügül ese, dağı yerden barma bolmay. “Oraya yol dışında gitmek imkânsızdır, oraya ancak yoldan gidilir.”

2. +A nazaran, +dAn ziyade.

Tünegün ese, bugün issi. “Bugün düne nazaran daha sıcak.” *Günden ese dünyağa ay yuwuq.* “Ay, dünyaya güneşten daha yakındır (harf. Güneşten ziyade dünyaya ay yakındır).” *Sen oylayğandan ese, bu tınç.* “Bu, senin düşündüğüne nazaran daha kolay.” (KTS-2).

kimese (kim+er- (olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Kimese birew gele dep, biz qarap turmasbız. “Kimse gelecek mi diye bakıp durmayız.” (QRS-2).

yoğese (yok+er- (olmak)-se) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde.

Tez boluğuz, yoğese poyezd getip qalacaq. “Çabuk olun, yoksa tren gidecek.” (KTS-2). *Yürügüz barayıq, yoğese teatrğa geç bolacaqbız.* “Yürüyün gidelim aksi takdirde tiyatroya geç kalacağız.” (QRS-2).

Kırım-Tatar Türkçesinde

ise (<er- (olmak)-se) (bağ.) İse, eğer.

Olardan birisinin tabiyatı yaxşı, ekincisi ise, -ters mesepniñ biri. “Onlardan birinin karakteri düzgün ikincisi ise huysuzun biri.” (KRUL I).

kimse (*diyal.* kimsa) (kim+er- (olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Sözge çıqacaq kimse bar mı? “Konuşacak kimse var mı?” (KRUL I). *Kimse bilmez Tanrıdağnıñ yaşını, / Tuman aldı Altayların başını.* “Kimse bilmez Tanrı Dağ’ının yaşını, / Duman aldı Altayların başını.” (QS, 172).

megersem (meger (meğer)+er- (olmak)-se+me (kuv. edt.) (zf). Meğer, meğerse.

Bizler dünyaya kelgenimizniñ manasın anlayamadık. Onı yalnız bir şekişiüwden ibarek sandık. Megersem yalğışkan ekenmiş. “Bizler, dünyaya gelişimizin manasını anlayamadık. Onu bir çekişmeden ibaret sandık. Meğerse yanılmışız.” (DKAS II).

nasılsa (nasıl+er- (olmak)-se) (zf.) 1. Bilinmeyen bir sebeple, nasılsa; 2. Er ya da geç, nasılsa (DKAS II).

nerse (ne+er- (olmak)-se) (is.) Şey, nesne.

Kozüne korünmez iç nerse. “Gözüne görünmez hiçbir şey.” (KRUL II).

nedense (neden: neden?) (zf.) Nedense, nedeni bilinmeyen bir sebepten (DKAS II).

neyse (*diyal.* niyse) (ne ise<ne+er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Neyse, önemi yok.

Sebebi olsa, neyse, sebebi yoq! “Sebebi olsa neyse, sebebi yok!”

2. Nihayet, sonunda, çok şükür (KRUL II).

Şalgıcılar başladı / Niyse, tıraş awasın! “Çalgıcılar başladı / Çok şükür, tıraş havasına!”

3. Uzatmayalım, konuyu kapatalım, neyse.

Neyse, tatarın Kırımdan köşmesine sade bu toprak meselesi tuwul ya, taa başka şeyler de bar. “Neyse, Tatarların Kırım’dan göçmesine (sebepl) sadece bu toprak meselesi değil ya daha başka şeyler de var.” (DKAS II).

yoksa (yoqsa) (yok+er- (olmak)-se) 1. (zf.) Aksi halde, yoksa; başka bakımdan.

Yazık tuvıl mı kızga, onıñ anasına, babasına? Yoksa, iyğilik için sebepçi bolmak bir derece kadar arıw. “Yazık değil mi kıza, onun anasına, babasına? Yoksa iyilik için sebep olmak bir yere kadar güzel.”

2. Acaba, acep.

Niçün Allah bugün aynı kösterip yarını Bayram çıkarmadı? ... Aynıñ bir başında, bir de soñında tutkan ekı günlük orazam az mı kele yoksa? “Niçün Allah, bugün ayı gösterip yarını bayram çıkarmadı? ...Ayın başında bir de sonunda tuttuğum iki günlük orucum mı az gelir acaba?”

3. (bağ.) Veya, yoksa.

Bo kabahat, bo kusur dinimizde mi, yoksa onu tutmagan, onu yanlış anlagan bizlerde mi? “Bu kabahat, bu kusur dinimizde mi yoksa onu tutmayan, onu yanlış anlayan bizlerde mi?” (DKAS III).

Sonuç

Çekim ekleri, normal şartlarda eklendiği kelimenin türünü değiştirerek kalıcı sözcük türleri oluşturmaz; dolayısıyla eklendikleri sözcükler, sözlüklerde madde başı olamazlar. Fakat birçok nedene bağlı olarak bazen çekim ekleri kalıplaşarak, kendi çekim işlevlerini kısmen, büyük oranda veya tamamen yitirerek kalıplaşmış sözlük birimleri oluşturabilirler.

Bu çalışmada fiil çekim eklerinden olan şart kipi ve emir kipi eklerindeki kalıplaşmalar, örnek cümlelerle ve nedensellik bağlamında incelenmiştir. Fiil kip eklerinin bir cümlede yüklemi oluşturması dolayısıyla bu eklerin kalıplaşmasıyla oluşan sözcükler, cümlelerin kısalıp kalıplaşmasıyla oluşan sözcük özelliği gösterir. İncelemeler neticesinde emir kipi eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin, bir cümle gibi duygu ve düşünceleri ifade edebilme özelliği olan ünlem türünden sözcükler olduğu tespit edilmiştir: **Tat.** *eydegöz* “Haydi”; **Kazk.** *buyırmısın* “Söz, ant; (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın”, *buyırsın* “Umarım, nasip olsun”, *jasasın* “Yaşasın”, *qayteyin* “Ne çare, elden ne gelir”; **Kırg.** *çaşasın!* “Yaşasın”, *col bolsun* “Yolunuz açık olsun; hayırdır? Nereden böyle? Bu da ne demek? Yeri mi, zamanı mı?” ; **Kkp.** *yaşasın* “Yaşasın”; **Kar.** *Bal. bolsun* “Olsun, evet, tamam”, *çaşasın* “Yaşasın”; **Kum.** *yaşasın* “Yaşasın”; **Kır. Tat.** *aşq olsun* “Aşk olsun, helal olsun; kınama bildirir, aşk olsun”, *aydıñız* “Haydi”, *yaşasın* “Yaşasın”.

Emir kipi ekleriyle az sayıda da bağlaç türetilir: (**Tat.** *eytiyk* “Mesela; diyelim ki”, **Başk.** *eyteyék* “Diyelim ki, farz edelim ki, mesela”, **Kkp.** *şınıñ aytayın* “Doğrusu”, **Kkp.-Kum.** *aytayıq* “Diyelim ki”, bir edat: (**Kazk.** *tursın* “öyle, şöyle”, Dursun, ...bırak” ve bir adet sıfat: **Kır. Tat.** *ur-patlasın* “Vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli” da türetilmiştir.

Şart ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcükler, sayı bakımından emir eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerden daha fazladır ve bunların pek çoğu bağlaç türünden sözcüklerdir: **Tat.** *alaysa/aysa (diyal.)* “Demek”, *bulmasa* “olmazsa,

hiç değilse, öyleyse, veya”, *citmese* “Üstelik, buna ek olarak”, *nerse* “Soru cümlelerinde anlamı kuvvetlendirmede kullanılır; peki; şartlı birleşik cümlede ana cümleyi yardımcı cümleye bağlar”, *nik diseñ* “Çünkü”, *yeise* “Değilse, ya da, veya”, *yugıyşe/yuksa* “Yoksa; aslında; ise; veya”; **Başk.** *anihe* “-mAktAnsA, en iyisi”, *baqhañ* “Gördük ki, baktık ki; meğer”, *bulmaha* “Olmazsa, hiç değilse; öyleyse”, *ihe/irşe* “İse”, *ismaha/ismaham* “Yokluk ifadesinde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır, öyle”, *tëlehe* “Herhangi bir, herhangi; soru zamirleriyle beraber kullanılıp “hepsi, hangisi/ne olursa olsun” anlamlarını verir”, *ye bulmaha* “Veya, veyahut, ya da”, *yětmehe* “Bunun üzerine, üstelik”, *yugihe/yuqha* “Yoksa”; **Kazk.** *äytpese* “Yoksa, öyle ise”, *birese* “Bir... bir..., kâh... kâh...”, *bolmasa* “Yoksa, veya, ya da”, *nege deseñ* “Çünkü”, *nemese* “Veya, ya da, veyahut”; **Kırg.** *antpese* “O hâlde, öyle mi, acaba; aksi takdirde”, *bolso* “İse”, *ce bolboso* “Veyahut, veya”, *emese* “Eğer öyle ise; o takdirde; meğer öyle imiş; aksi takdirde; o zaman”, *kala berse* “Hatta, üstelik”, *körsö* “Meğer”; **Kkp.** *birese... birese* “Bazen... bazen, bir... bir...”, *bolmasa* “Veya, ya da, yahut; buna rağmen, yine de”, *bolsa* “İse”, *emese* “Veya, yahut, ya da”, *nege deseñ* “Çünkü”, *yamasa* “Veya, ya da, yahut”; **Nog.** *ese* “İse, -mAktAnsA”, *ol bolmasa* “Yoksa, aksi takdirde”, *omasa* “Yoksa, aksi takdirde; çünkü”, *onnan* “O yüzden”, *yok dese* “Yoksa”; **Kar.** *ese* “Eğer; ise, ... (y)A gelince”, *yasa/yesa/yese* “Veya, ya da”, *yemese/yemesä* “Ve; Ya da, yoksa, veya”, *yoxsa* “Yoksa aksi takdirde”; **Kar. Bal.** *ese* “İse, +A nazaran; ise, olsa bile”, *bolsa da* “Ama, fakat”, *ne üçün deseñ* “Çünkü”, *oğese* “Yoksa, aksi takdirde”; **Kum.** *busa* “İse, oysa, halbuki; o zaman, öyleyse”, *ese* “Ancak; +dAn başka, dışında; +A nazaran, +dAn ziyade”, *yoğese* “Yoksa, aksi takdirde”; **Kır. Tat.** *ise* “İse, eğer”, *neyse* (*diyal.* niyşe) “Neyse, önemi yok; nihayet, sonunda, çok şükür; uzatmayalım, konuyu kapatalım, neyse”, *yoksa* (yoqsa) “Veya, yoksa”.

Şart ekiyle türetilmiş zarfların sayısı da bir hayli fazladır: **Tat.** *aşa barsa* “Topu topu, en fazla”, *alaysa/aysa* (*diyal.*) “Öyleyse, o zaman”, *içmasa/içmasam* “şu da olmasa; üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi; hatta; hiç olmazsa, hiç değilse”, *kirekse-kirekmese* “Gereksiz yere, boşuna, gerekli gereksiz”; **Başk.** *eleyhe/eleyheñ/ulayha* “Öyleyse”, *his bulmaha* “En azından, hiç olmazsa”, *ismaha/ismaham* “Hiç yoksa, hiç olmazsa; hiç değilse”, *küp bulha* “Olsa olsa, en fazla”, *nisëk bulha la* “Ne olursa olsun, bir şekilde, ne pahasına olursa olsun”, *uza barha/uza kithe* “En fazla”; **Kazk.** *äsirese* “Özellikle, bilhassa”, *jatsa-tursa* “Yatsa kalksa, her zaman”, *köbinese* “Çoğunlukla, genellikle”; **Kırg.** *anan kalsa* “Üstelik, bir de”, *asirese/asirese* “Ayrıca; özellikle, hele, bilhassa”, *bassa-tursa* “Her zaman, daima”, *cadasa* “Hiç olmazsa, hiç değilse; en azından”, *catsa-tursa* “Yatıp kalkıp, her zaman”, *köbünese* “Genellikle”, *köp bolso* “En fazla, çok çok”, *otursa-tursa* “Oturup kalksa, yatsa kalksa, her zaman”; **Kkp.** *äsirese* “Özellikle, bilhassa”; **Kum.** *aleyse* “Öyleyse, böyle bir durumda, o zaman”; **Kır. Tat.** *megersem* “Meğer, meğerse”, *nasılsa* “Bilinmeyen bir sebeple, nasılsa; er ya da

geç, nasılsa”, *nedense* “Nedense, nedeni bilinmeyen bir sebepten”, *yoksa* (yoqsa) “Aksi halde, yoksa; başka bakımdan; acaba, acep”.

Ayrıca şart ekiyle türetilmiş bazı zamirler (**Tat.** *bërnerse* “Hiçbir şey”, *këmse* “Kimse, birisi”, *nerse* “Ne? Ne diye, neden? Her şey”, *tëlese* “Herhangi bir”; **Başk.** *këmse/këmsene/këmhene* “Kimse, birisi”, *nerşe* Ne?”; **Kar.** *kimsa/kümse* “Kimse, herhangi biri”; Kum. *kimese* “Kimse, birisi”; **Kır. Tat.** *kimse*), isimler (**Tat.** *bërnerse* “Bir şey, herhangi bir şey, nesne; herhangi bir olay, fikir, durum, şey; herhangi bir haber, söz, duyum”, *nerse* “Nesne, eşya; şey, olay, iş; kişi”; **Başk.** *nerşe* “Olay, durum, vaka; şey, varlık, nesne; şey, kötü ruhlardan kaynaklanan hastalıklar için tabu bir isim”; **Kazk.** *närse* “Nesne, eşya, şey; kavram; mal mülk; durum, hâl, mesele, olay”; **Kırg.** *nerse* “Nesne, madde; şey, madde, eşya, söz, olay, durum”; **Kkp.** *närse* “Nesne, şey, eşya”; **Kar.** *nerse/nersü* “Şey, eşya”) ile birkaç ünlem (**Başk.** *bulhası* “Keşke”, *ismaha/ismaham* “Çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp şaşkınlık veya mutluluk ifade eder.”; **Kazk.** *buyırsa* “Nasip, kısmet olursa, inşallah”; **Kar. Bal.** *aymısa* “Peki, olur, olsun”) ile bir adet sıfat (**Kkp.** *köbinese* “Birçok”) da türetilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Katkı Payı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı yaptıklarını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazarlar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

bağ.: Bağlaç

Başk. : Başkurt Türkçesi

Bşk.: Başkan

C.: Cilt

Çev.: çeviren

diyal.: Ağızlarda

edt.: Edat

Far.: Farsça

fels.: Felsefe terimi
harf.: Harfiyen
H: Karay Türkçesinin Haliç ağzı
is.: İsim
K: Karay Türkçesinin Kırım ağzı
Kar.: Karay Türkçesi
Kar. Bal.: Karaçay-Balkar Türkçesi
Kazk.: Kazak Türkçesi
Kırg.: Kırgız Türkçesi
Kır. Tat.: Kırım-Tatar Türkçesi
Kkp.: Karakalpak Türkçesi
Kum.: Kumuk Türkçesi
kuv. edt.: Kuvvetlendirme edatı
Nog.: Nogay Türkçesi
sf.: Sıfat
Tar. Sözü.: Tarama Sözlüğü
TS: Türkçe Sözlük
T: Karay Türkçesinin Trakay ağzı
Tat.: Tatar Türkçesi
ünl.: Ünlem
zf.: Zarf
zm.: Zamir
vs.: vesaire

Kaynak Kısaltmaları

BD 4: Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun (Haz.), Başkurt Destanları 4, Ankara: TDK, 2014.

BKT: Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara: TDK, 2013.

BS: Nezhmet Zimasov, Barda Sözlüğü (Barda Tatarları Söyleşeninin Dialektologik Sözlüğü), Barda, 2005.

BTAH: F. G. Xisamitdinova (Red.), Başqort Tälänenın Aqademik Hüzlüğü (1-10 Tom), Öfö: Kitap, 2011-2018.

BTS: Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2017.

ÇKT: Nergis Biray, Ekrem Ayan ve Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Çağdaş Kazak Türkçesi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

ÇTYD 3: Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Ankara: Akçağ, 2019.

DKAS: Saim Osman Karahan, Dobruca Kırımıttar Ağzı Sözlüğü (I, II, III), Köstence, 2011.

KÄTS: T. Januzak vd. (Red.), Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (On Bes Tomdıq), Almatı: Til Bilimi İnstitutı, 2011.

KRUL: S. M. Useyinov, Qırımatarca-Rusca-Ukraynice Luğat -Üç Tomlı-, Akmescit: Tezis Neşriyat, 2008.

K-TS: Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova ve Bilge Kağan Selçuk, Kırgızca-Türkçe Sözlük (Cilt I-II), Ankara: Bengü Yayınları, 2018.

KKTG: Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK, 2018.

KKTS: Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.

KKYBM: Tülay Çulha, Kırım Karaycasıyla Yazılmış Bir Mecmua, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008.

KMTS: Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2000.

KTD: Selma Gülsevin, Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti), Ankara: TDK, 2016.

KTLG: Ahmet Bican Ercilasun (Bşk.), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil - Basit Çekim, Ankara: TDK, 2019.

KRPS: N. A. Baskakov, A. Zayonçkovskogo ve S. M. Şapşala (Red.), Karaimskogo-Rusko-Polskiy Slovar, Moskva, 1974.

KS: K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü (Abdullah Taymas, Çev.), Ankara: TDK, 2011.

KTS-1: Hasan Oraltay, Nuri Yüce ve Saadet Pınar (Çev.), Kazak Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1984.

KTS-2: Çetin Pekacar, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2011.

K-TTS: Mustafa Öner, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2015.

KTTS: A. Akmataliyev, Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük), Bişkek: Poligrafbumresursı, 2019.

KTТ: Ercan Alkaya ve Zoya Kirillova, Kreşin Tatar Türkçesi, İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.

KTTSV: Seher Maşkaraoğlu, Kırım-Tatar Söz Varlığı [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.

KTТTS: Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.

QMOS: E. R. Tenişev, H. İ. Süyünçev, Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük, Moskova, 1989.

QRS-2: Z. Z. Bammatov, Qumuqça-Rusça Sözlük, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1969.

QS: Ali Şamil, (Kasumov (Gasımov) İlgar, Çev.), Qırım Sevgisi, Simferopol: QCI Neşriyatı, 2012.

QTTS: Mamut Kalenderov (Red.), Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Tört Tomlıq), Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası, 1982-1992.

MT2009/4: Miñi Taw, 2009/4 (146), Temmuz-Ağustos, Nalçik.

MTŞAS: C. M. Guzelanı, Malqar Tilni Şkol Añılatma Sözlüğü, Nalçik: Elbrus, 2000.

NTG: Ayten Atay, Nogay Türkçesi Grameri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998.

SH: Bittirova Tamara Şamsutdinovna (Haz.), Salih Hoçuev -Xaparla, Statyala, Oçerikle, Nazmula-, Nalçık: Elbrus Kitap Basma, 1986.

TDEMA: Şükrü Elçin (Bşk.), Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi (3-8), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2003-2007.

TTAS: A. E. Timërhanov (Bşk.), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêgê (1-6 Tom), Kazan: Tatarstan Rêspublikası Fenner Akademiyesê, 2015-2019.

TTDS: L. T. Maxmutova (Red.), Tatar Têlênêñ Dialektologik Süzlêgê, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1969.

Kırg./url: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-tazhik-chek-arasyn-taktodo-zhylysh-bar/31807243.html> (Son Erişim Tarihi: 27.04.2022)

KAYNAKÇA

Akmataliyev, A. (2019). *Kırgız tilinin tüşündürmô sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük)*. Poligrafbumresursı.

Alkaya, E. ve Kirillova, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. Kesit.

Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G. ve Tabaklar, Ö. (2011). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça dersleri*. Kesit.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe sözlük I-II*. Bengü.

Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi grameri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi.

Bammatov, Z. Z. (1969). *Qumuqça-Rusça sözlük*. Sovetskaya Entsiklopediya.

Baskakov, N. A., Zayonçkovskogo, A. ve Şapşala, S. M. (Red.) (1974). *Karaimskogo-Rusko-Polskiy slovar*. Moskva.

Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G. K. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. Bilge Kültür Sanat.

Buran, A. ve Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk yazı dilleri 3, Kuzeybatı/Kıpçak grubu*. Akçağ.

Çulha, T. (2008). *Kırım Karaycasıyla yazılmış bir mecmua*. Ankara Üniversitesi.

Guzelanı, C. M. (2000). *Malqar Tilni şkol añlatma sözlüğü*. Elbrus.

Gülsevin, S. (2016). *Karay Türklerinin dili (Troki diyalekti)*. TDK.

Elçin, Ş. (Bşk.) (2003-2007). *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi (Cilt 3-8)*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Ercilasun, A. B. (Bşk.) (2019). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fül- basit çekim*. TDK.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. TDK.

Ergin, M. (2000). *Türk dil bilgisi*. Bayrak.

- Xisamitdinova, F. G. (Red.) (2011-2018). *Başqort tǵlǵnǵn aqademik hüzlǵǵ (1-10 Tom)*. Kitap.
- Januzak, T. vd. (Red.) (2011). *Qazaq ǵdebi tiliniñ sǵzdıǵı (on bes tomdıq)*. Til Bilimi İnstitutı.
- Kalenderov, M. (Red.) (1982-1992). *Qaraqalpaq tiliniñ tǵsındırme sǵzlıǵı (tǵrt tomlıq)*. Qaraqalpaqstan Baspası.
- Karahan, S. O. (2011). *Dobruca Kırımtatar aǵzı sǵzlıǵı (Cilt I-III)*. Köstence.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. TDK.
- Maxmutova, L. T. (Red.) (1969). *Tatar tǵlǵnǵn dialektologik sǵzlıǵı*. Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Maşkaraoǵlu, S. (2018). *Kırım-Tatar sǵz varlıǵı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (Çev.) (1984). *Kazak Türkçesi sǵzlıǵı*. İstanbul.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. TDK.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G. ve Ergun, M. (Haz.) (2014). *Başkurt destanları 4*. TDK.
- Şamil, A. (2012). *Qırım sevgisi*. (Kasumov (Gasimov) İlgar, Çev.). QCİ Neşriyatı.
- Şamsutdinovna, B. T. (Haz.) (1986). *Salih Hoçuev -Xaparla, Statyala, Oçerikle, Nazmula*. Elbrus.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tenişev, E. R. ve Süyünçev, H. İ. (1989). *Qaraçay-Malqar-Orus sǵzlık*. Moskova.
- Timǵrxanov, A. E. (Bşk.) (2015-2019). *Tatar tǵlǵnǵn añlatmalı sǵzlıǵı (1-6 Tom)*. Tatarstan Rǵspublikası Fenner Akademiyesǵ.
- Useynov, S. M. (2008). *Qırımtatarca-Rusca-Ukraynice luǵat -üç tomli-*. Tezis Neşriyat.
- Uyǵur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi grameri*. TDK.
- Uyǵur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırǵız sǵzlıǵı*. (Abdullah Taymas, Çev.). TDK.
- Yudahin, K. K. (2019). *Kırǵızça-Orısça sǵzlık*. Poligrafbumresursı.
- Zimasov, N. (2005). *Barda sǵzlıǵı (Barda Tatarları sǵyleşǵnǵn dialektologik sǵzlıǵı)*. Barda.

Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağımlı, Basit Kelime Gruplarının Kullanımı*

Usage of Dependent and Simple Word Groups in Karachay-Balkar Turkish Proverbs

Saniye Aybüke VARDAR

Doktora öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
saybukeberk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2281-4318

Özet

Söz diziminin inceleme alanına dâhil olan kelime grupları ile ilgili farklı birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda araştırmacılar farklı tanım ve tasnifler ortaya koymuştur. Bu çalışmada kelime grupları Türkoloji’de kullanılan geleneksel tasniflerden birtakım farklılıklara sahip Sovyet ekolü çerçevesinde şekillenmiş yapısal-gramatik plana (birleşen öğelerin sayısı, temel ögenin sözcük türü, öğeler arası bağlantı yöntemi, söz dizimlik bağlantı tipi) ve işlevsel-semantic plana (söz dizimsel işleve) göre incelenmiştir. Bu çalışmada Karaçay-Malkar Türkçesindeki atasözleri ile ilgili eserler taranarak çalışmada kullanılacak veriler elde edilmiştir. İlk aşamada içinde bağımlı kelime grubu bulunduran atasözleri tespit edilmiştir. Sonrasında, tespit edilen bağımlı kelime grupları öge sayısına göre incelenip basit kelime grupları ayrılmıştır. Ayrılan basit kelime grupları temel ögenin sözcük türüne ve kelime grubunun söz dizimindeki görevine göre tasnif edilmiştir. Son aşamada ise kelime grubunu meydana getiren öğelerin birbirleriyle olan bağlantı yöntemleri incelenerek yapı tipleri tespit edilmiştir. İncelenen atasözlerinde, basit kelime gruplarında 23 farklı yapı tipi tespit edilmiştir. Bu incelemeler sonucunda, özellikle isimlik kelime gruplarının basit yapılar içinde daha sık kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, basit kelime gruplarında sıralanma ilişkisiyle kurulan kelime gruplarının, diğer yöntemlerle oluşturulan grup sayısından daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kelime grupları, söz dizimi, Karaçay-Malkar Türkçesi, öbek

Abstract

There are many different studies on word groups that are included in the study area of syntax. In the studies conducted, researchers provided different definitions and classifications. In this study, word groups have been examined according to the structural-grammatical plan (number of combining elements, word type of the basic element, connection method between elements, syntactic connection type) and functional-semantic plan (syntactic connection type) which were shaped around the frame of Soviet school which has some differences than the conventional classification in Turkology. In this study, the literary works about Karachay-Balkar proverbs have been scanned and the data to be used in this study have been obtained. First, proverbs containing dependent word groups

* Bu makale, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda hazırlanmakta olan “Karaçay Malkar Türkçesinde Kelime Grupları” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

were identified. Later, the identified dependent word groups were examined according to the number of elements and simple word groups were separated. The separated simple word groups were classified according to the word type of the basic element and the function of the word group in the syntax. Lastly, the structure types were determined by examining the connection methods of the elements that constitute the word group. In the examined proverbs, among the simple word groups, 23 different structure types were identified. As a result of these examinations, it has been observed that noun-word groups were particularly used more frequently in simple structures. Additionally, it was determined that the number of word groups formed by order relations in simple word groups were higher than the number of groups formed by other methods.

Keywords: Word groups, syntax, Karachay-Balkar Turkish, phrases

Söz diziminin inceleme alanına giren kelime grupları, kelime sayısında herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadan en az iki kelimenin belirli kurallar dâhilinde bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Tek kelimeyle karşılanamayan kavramlar kelime gruplarıyla ifade edilir ve kelime grupları tek kelime gibi incelenir. Yargısız anlatımlar olan kelime gruplarını meydana getiren ögeler arasında anlamsal bir ilişki bulunmaktadır.

Ergin (2009, s. 374), kelime grupları için “Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Kelime grubu için birden fazla kelime birtakım kaidelerle belirli bir düzen içinde yan yana getirilir. Kelime grubu, tek bir nesneyi veya hareketi birlikte karşılayan kelime topluluğuna denmektedir. Kelime grubunun kullanılışında da bu bütünlük kendisini gösterir.” açıklamasını yapmaktadır. Karahan’ın kelime grupları için kullandığı terim ve yaptığı tanım Ergin ile aynı doğrultudadır. Karahan (2010, s. 39) kelime gruplarını, “Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir. Tek kelime ile karşılanmayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketi karşılar. Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, niteleyerek, pekiştirerek karşılar.” şeklinde açıklamıştır. Ancak *kelime grupları* terimi, araştırmacılar tarafından ortak terim olarak kabul görmemiştir. Araştırmacılar farklı terimler kullanmayı tercih etmişlerdir:

Kelime grubu: Bilal Aktan (2016, s. 2); Halil İbrahim Usta (2007, s. 413), *kelime grupları*: Muharrem Ergin (2009, s. 374); Oktay Selim Karaca (2017, s. 20); Enfel Doğan (2012, s. 3); Kemal Eraslan (2012, s. 449); Leyla Karahan (2010, s. 39); Mehmet Özmen (2016, s. 50); Mustafa Altun (2011, s. 11), *kelime öbeği*: İbrahim Delice (2003, s. 17), *sözcük öbeği*: Kerime Üstünova (2014, s. 17), *sözcük öbekleri*: Seçil Hirik (2020, s. 102), *söz öbekleri*: Günay Karaağaç (2019, s. 129); Talat Tekin (2016, s. 176), *belirtme (tâyin) grupları*: Kaya Bilgegil (1984, s. 115), *belirtme grupları*: Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli (2009, s. 17), *belirtme öbekleri (groupe déterminatif)*: Tahsin Banguoğlu (1995, s. 497), *öbek*:

Hürriyet Gökdayı (2018, s. 1), * bek yapı, sözcük grupları*: Nadir Engin Uzun (2006, s. 68), *grup, kelime grubu, öbek, tamlama*: Zeynep Korkmaz (1992, s. 75, 100, 117, 145), *yargısız anlatımlar*: Vecihe Hatiboğlu (1972, s. 2)

Araştırmacılar, kelime grubunu meydana getiren ögeler için de farklı terimler kullanmayı tercih etmiştir. Bu bir tablo ile şu şekilde gösterilmiştir:

	Birinci �ge	İkinci �ge
Muharrem Ergin (2009, s. 375)	belirten tamamlayan tabi olan yardımcı unsur	belirtilen tamamlanan tabi olunan asıl unsur
Zeynep Korkmaz (1992, s. 22,112, 145, 146)	tamlayan belirten niteleyen tamlayıcı	tamlanan belirten nitelenen
Bilal Aktan (2016, s. 9)	tamlayan	tamlanan
Enfel Doğan (2012, s. 6)	tamlayan	tamlanan
Leyla Karahan (2010, s. 42)	tamlayan	tamlanan
Mehmet �zmen (2016, s. 50)	tamlayan	tamlanan
Mustafa Altun (2011, s. 17)	tamlayan	tamlanan
Vecihe Hatiboğlu (1972, s. 8, 9)	tamlayan	tamlanan
Kerime �st�nova (2014, s. 73)	tamlayan/yardımcı unsur	tamlanan/asıl unsur
Tahir Nejad Gencan (1974, s. 89)	tamlayıcı	tamlanan
Oktay Selim Karaca (2017, s. 40)	belirten �ge	belirtilen �ge
Kaya Bilgegil (1984, s. 116)	belirten	belirtilen
Tahsin Banguoğlu (1995, s. 497)	belirten	belirtilen
İbrahim Delice (2003, s. 17)	yardımcı �ge	temel �ge
Halil İbrahim Usta (2007, s. 413)	yardımcı �ge	asıl �ge
Nadir Engin Uzun (2006, s. 68)	tümleç/gösterici	baş

Tablo1: Kelime gruplarını meydana getiren ögeler için araştırmacılar tarafından kullanılan terimler

Bu çalışmada belirten  ge ve belirtilen  ge terimleri kullanılmıştır.

Türkçenin yapısına göre belirten (yardımcı)  ge önce, belirtilen (temel)  ge ise sonra gelmektedir. Ancak bazı kelime gruplarında bu kural geçerli değildir. Bazen belirtilen (temel)  ge başta, belirten (yardımcı)  ge sonda bulurken bazen de kelime grubunu meydana getiren ögeler arasında yardımcı  ge ve temel  ge

ilişkisi bulunmaz. Birleşik filler, edat grubu, unvan grubu, sayı grupları, bağlama grupları, birleşik isimler ve tekrarlarla ögeler denk durumdadır.

Kelime grupları ve ögeleri için kullanılan terimlerin farklı olması gibi, araştırmacıların yaptıkları tasniflerde de çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Sınıflandırmada bir ölçüt birliği bulunmamaktadır.

Türkiye Türkçesinin dil bilgisi eserlerinde kelime gruplarının inceleme yöntemiyle ilgili genel yönelimin geleneksel ekol çerçevesinde şekillendiği ve çalışmalarda kelime gruplarının “bağlantı yöntemi, işlev, temel ögenin morfolojik özelliği, yapı” gibi temel tasnif ölçütlerine göre tasnif edilmediği görülmektedir. (Ergin, 2010; Banguoğlu, 1995; Karahan, 2010 gibi.) Karaçay-Malkar Türkçesi dil bilgisi eserleri incelendiğinde ise kelime gruplarının inceleme yöntemi ile ilgili, inceleme yönteminin Sovyet ekolü çerçevesinde şekillendiği, yapısal-gramatik plan ve işlevsel-semantic planın dikkate alındığı görülmektedir.

Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime gruplarına bir bakış

Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime grubu için “*söz tutuş*” terimi kullanılmaktadır. Kelime grubunu meydana getiren ögeler içinse “*boysunñan söz*” belirten ve “*baş söz*” belirtilen terimleri kullanılmaktadır.

Karaçay-Malkar Türkçesi dil bilgisi eserlerinde kelime grupları temelde şu maddelere göre incelenmiştir:

Kelime grubunun temel ögesinin sözcük türüne göre “*Söz tutuşları baş sözlerine köre kıawımları*”

Kelime grubunu oluşturan öge sayısına göre “*Söz tutuşları kıuralıwlarına köre türlüleri*”

Kelime grubunun cümledeki/bağlamdaki görevine göre “*Söz tutuşları mağanalarına köre türlüleri*”

Kelime grubunu oluşturan ögelerin bağlantı yöntemine göre “*Söz tutuşlada sözleni baylanıwlarını türlüleri*”

Ahmatlanı ve Ketençilanı (2003) “*Karaçay-Malkar Tilni Sintaksisinden Tablıtsala*” eserinde kelime gruplarını incelemek için şu tasnifi kullanmıştır (s. 67-68):

1. Kelime grupları ve onların söz dizimsel görevleri “*Söz tutuşla em alanı mağanaları*”

2. Cümlede/bağlamda ögelerin bağlantı yöntemleri “*Aytımda sözleni baylanıwları*”

2.1. Denk ögelerin bağlanması “*Teñ caraşıw baylanıw*”

2.2. Ögelerin bağımlı bağlanması “*Boysunuw baylanıw*”

2.2.1. İlgi-iyelik ilişkisi “*Kelişiw*”

2.2.2. İstem ilişkisi “*Tagılıw*”

2.2.3. Sıralanma ilişkisi “*ıslıw*”3. Temel gesi fiil olan kelime grupları “*Etım söz tutuqla*”

3.1. Temel gesi fiil olan kelime gruplarının söz dizimsel görevleri ve bağlantı yöntemlerine göre eşitleri “*Etım söz tutuqlanı keseklerini aralarında mağana janı bla tohtaqlan baylamlığa kre awımları*”

4. Yardımcı ögenin temel ögeye sıralanma yöntemi ile bağlandığı kelime grupları “*Boysunqlan sözleri ıslıw kelgen söz tutuqla*”

5. Yardımcı ögenin temel ögeye istem ilişkisi ile bağlandığı kelime grupları “*Boysunqlan sözleri tağılıw kelgen söz tutuqla*”

6. “Temel gesi fiil olan kelime grubunun yardımcı ögesinin temel ögeye sıralanma yöntemi ile bağlandığı kelime grupları” *Boysunqlan sözleri baql sözlerine ıslıw kelgen etım söz tutuqla*”

7. Temel gesi isim olan kelime grupları “*At söz tutuqla*”

8. Kelime gruplarının söz dizimsel görevlerine göre eşitleri “*Söz tutuqlanı mağana janı bla türlüleri*”

Baskakov (1966), “*araqlay-Malkar Tilni Grammarikası, Fonetika, Morfoloğiya*” eserinde kelime gruplarını iki büyük baqlık altında değerlendirir ve Şu aqlıklamaları yapar (s. 259-270):

1.A. Bildirmelik kelime grupları “*Predikativli söz tutuqla (aytımla)*”;

1.B. Belirtmelik kelime grupları “*Atributivli söz tutuqla*”

2. Birleqlik kelimeler ve deyimler “*oql sözle bla idiomala*”

Eserde cmler bir kelime grubu olarak değerlendirilmiqltir. Bu bağlamda bildirmelik kelime grupları “*predikativli söz tutuqla (aytımla)*” iqlin “Tam bir mana bildiren bildirmelik kelime grupları, bir cümle kurabilir.” aqlıklaması yapılarak Şu rnekler verilmiqltir:

Kn tiyendi. ‘Gneql doğmuql’; *Biz urunabız.* ‘Biz alıqlıyoruz’; *Sen studentse* ‘Sen ğrencisin’ (Baskakov, 1966: 261).

Belirtmelik kelime grupları “*atributivli söz tutuqla*” iqlin ise “Bu tür kelime grupları kendi baqlarına bir cümle kuramaz ancak bir cümlenin kuruluşunda görev alan bir öge olabilir, bir kavramı ifade edebilir.” aqlıklaması yapılarak Şu rnekler verilmiqltir:

carıql kn ‘parlak gneql’; *urunqlan halk* ‘alıqlan halk’; *alın eğet* ‘gr orman’; *beql eqlki* ‘beql keql’; *atamı arındaqlı* ‘babamın kardeql’; *sabiyl avruğan atın* ‘ocuğu hastalanan kadın’; *teren azılęan uru* ‘derin kazılan ukur’; *igı oqluğan sohta* ‘iyi okuyan ğrenci’; *tatlı tillı adam* ‘tatlı dilli adam’; *ustaz oqluqlan sohtala* ‘ğretmenin okuttuğu talebeler’ (Baskakov, 1966: 261).

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere Baskakov (1966), kelime grubu teriminin kapsadığı tüm özellikleri belirtmelik kelime gruplarına yüklemiştir. Bu sebeple örneklerde çeşitli kelime grupları görülmektedir.

Belirtmelik kelime gruplarında da ilk öge *boysunñan* “belirten, yardımcı öge”, onun arkasından gelen öge *boysundurğan* “belirtilen, temel öge” olmaktadır. Bu kural bütün Türk dillerinde aynı şekildedir:

biyik tavdan ‘yüksek dağdan’, *biyik tavdan kelgen* ‘yüksek dağdan gelen’, *biyik tavdan kelgen karnı* ‘yüksek dağdan gelen karın’, *biyik tavdan kelgen karnı suvuğu* ‘yüksek dağdan gelen karın soğuğu’. (Baskakov, 1966: 261).

Eserde belirtmelik kelime grupları “*atributivli söz tutuşla*” iki bölüme ayrılır (1966, s: 261):

Nitelemelik-isimlik kelime grupları “*Atributivli-substantivli söz tutuşla*”¹;

Belirtmelik-nitelemelik ve belirtmelik-zarflik kelime grupları “*Atributivli-ağaçlavçu söz tutuşla em da atributivli-bolmuş söztutuşla*”²

1. Nitelemelik-isimlik kelime grupları “*Atributivli-substantivli söz tutuşla*”

Eserde nitelemelik-isimlik kelime gruplarının nesneyi belirttiği ifade edilerek üç grupta incelenmiştir:

kızıl alma ‘kırmızı elma’, *oynağan sabiy* ‘oynayan çocuk’, *bitimli terek* ‘verimli ağaç’

a) Basit kelime gruplarında belirten öge de belirtilen öge de ek almaz. Yalın hâlde birbirlerine bağlanır. Belirten öge (yardımcı öge) başta, belirtilen öge (temel öge) sonda bulunur:

cibek cavluk ‘ipek başörtü’, *kalın çeget* ‘gür orman’, *cavan cavun* ‘yağan yağmur’, *ağaç üy* ‘ağaç ev’;

b) Belirten öge (yardımcı öge) ilgi hâli eki alır veya yalın hâlde bulunur, belirtilen öge (temel öge) iyelik eki alır:

tavlu kıızı ‘dağlı kıızı’, *şkol klubu* ‘okulun kulübü’,

tavlunu kıızı ‘dağlının kıızı’, *ustaznı dersi* ‘öğretmenin dersi’, *şkolnu klubu* ‘okulun kulübü’;

c) Birleşik kelime gruplarında bir tane belirtilen ögeye (temel öge) birden çok belirten öge (yardımcı öge) bağlanır:

bir hannı üç igi ariv kıızı (bolğandı) ‘bir kralın üç iyi kıızı (varmış)’, *cıyılğan halknı etgen onovu* ‘toplanan halkın yaptığı istişare’, *cañı işlenñen şeker zavodnu işçilerini cıyılıvları* ‘yeni yapılan şeker fabrikasının işçilerinin toplantısı’ (Baskakov, 1966, s. 261).

¹ Atributivno-substantivniye slovosocetaniya

² Atributivno-opredelitelniye i atributivno-obstoyatelstvenniye slovosocetaniya

2. Belirtmelik-nitelemelik ve belirtmelik-zarflık kelime grupları “*Atributivli-ayg klav u söz tutuşla em da atributivli-bolum u söz tutuşla*”

Eserde belirtmelik-nitelemelik ve belirtmelik-zarflık kelime grupları  c grupta incelenmiştir. Kelime grubu aşağıdaki verilen örnek kelime grupları ile açıklanmıştır:

igi o uğan sabiy ‘iyi okuyan  ocuk’

Burada “*igi*” kelimesi “*o uğan*” kelimesini belirtir. “*o uğan*” kelimesi ise “*sabiy*” kelimesini belirtir. Bu durumda “*igi o uğan*” kelime grubu “*sabiy*” kelimesini açıklar ve belirtmelik-nitelemelik kelime grubu olur.

Belirtmelik-zarflık kelime grubunda ilk  ge, ikinci ögenin durumu; ikinci  ge de  c  nc   genin durumunu göstermektedir.

igi cazıb kelgense ‘iyi yazıp geldin’

Burada “*igi*” ögesi “*cazıb*” ögesinin durumunu bildirir, “*cazıb*” ögesi de “*kelgense*” ögesinin durumunu bildirir.

a) Basit eksiz kelime grupları

em ertdegi ‘en eski’, *bek kerek* ‘pek gerekli’, *tuvđan eldegi ( y  m)* ‘doğduğum köydeki (evim)’, *kelgen cerdegi (tav)* ‘geldiğim yerdeki (dağ)’;

b) Ekli kelime grupları

kur dan katı ‘ elikten sert’, *altından bağalı* ‘altından pahalı’, *cazıvđa kerek* ‘yazılmalı’;

c) Birleşik kelime grupları

at baş a (altın) ‘at başı gibi altın’, *at başı  aklı (altın)* ‘at başı kadar altın’, *em alđın aşığıb kelgen (adam)* ‘en önce aceleyle gelen (adam)’, *aytulđan cerdegi adamnı tanığan (kart)* ‘söylenen yerdeki adamı tanıyan yaşlı’. (Baskakov, 1966, s. 262).

Karaçay-Malkar T  rk esinde kelime gruplarını meydana getiren ögelerin bağlantı yöntemleri *kelişiv* ‘ilgi-iyelik ilişkisi’, *tağılıv* ‘istem ilişkisi’ ve *kısıtlıv* ‘sıralanma ilişkisi’ olmak üzere  c başlıkta incelenmiştir (Guzeylanı, 1999, s. 278):

1. İlgi-iyelik ilişkisi “*Kelişiv*”: Temel  gesi hangi sayıda, miktarda, g r  n  şte ise yardımcı ögesi de aynı olur:

meni  y  m ‘benim evim’; *sizni eligiz* ‘sizin köy  n öz’; *alanı şaharları* ‘onların şehirleri’; *anı kitabı* ‘onun kitabı’

2. Sıralanma ilişkisi “*Kısıtlıv*”: Yardımcı  gesi, temel ögeye ek almadan bağlanan kelime gruplarıdır.

az s leş ‘az konuş’; *terk atla* ‘hızlı y  r  ’; *uzun jip* ‘uzun ip’; *stol ayağı* ‘masa ayağı’

3. İstem ilişkisi “*Tağılıv*”: Temel  gesi, yardımcı ögeye h l eki ya da edat ile bağlanan kelime gruplarıdır.

elge bar “köye git”; üy taba tebire “eve doğru yönel”; tawdan kel “dağdan gel”; karındaşını süy “kardeşini sev”

Metinlerden hareketle Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime grupları

Çalışmada kelime grupları, yapısal-gramatik plana (temel ögenin sözcük türü, birleşen ögelerin sayısı, ögeler arası bağlantı yöntemi, söz dizimlik bağlantı tipi) ve işlevsel-semantik plana (söz dizimsel işleve) göre incelenmiştir.

Yapısal-gramatik plana göre:

- 1. Temel ögenin sözcük türüne göre:** *Temel ögesi isim olan gruplar (İsimli), Temel ögesi fiil olan gruplar (Fiilli)*

Türkçede kelimeler mana ve vazife bakımından üç başlıkta incelenmiştir, bunlar isimler, fiiller ve edatlardır. “Türkçedeki her kelime muhakkak bu üç kelime çeşidinden birine girer. Bunlardan isimler ve fiiller manaları olan, edatlar ise vazifeleri olan kelimelerdir. İsimlerin ve fiillerin tek tek manaları vardır, her biri bir nesneyi veya hareketi karşılar. Edatların ise tek başlarına manaları yoktur.” (Ergin, 2009, s. 217-218). Bu çalışmada da sözcük türleri isim ve fiil olmak üzere iki üst başlıkta kabul edilmiştir.³ Türkçedeki temel iki ana sözcük türüne göre temel ögesi isim olan kelime grupları *İsimli Kelime Grupları*, temel ögesi fiil olan kelime grupları *Fiilli Kelime Grupları* olarak adlandırılır. İsimli kelime grupları içerisinde temel ögesi *isim, sıfat, zamir, zarf, edat, ünlem* olan kelime grupları; fiilli kelime grupları içerisinde ise temel ögesi *isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil* olan kelime grupları bulunmaktadır.

İsimli Kelime Grupları: *korqaq it* “korkak köpek”, *igi alma* “iyi elma”, *börünü balası* “kurdun yavrusu”

Fiilli Kelime Grupları: *atası ölgen* “babası ölen”, *atlay bilmegen* “adım atmasını bilmeyen”, *igi işlep* “iyi çalışarak”

- 2. Birleşen ögelerin sayısına göre:** *Basit, Birleşik*

Bir kelime grubunun meydana gelebilmesi için en az iki kelime gerekmektedir. İki kelimedenden meydana gelen kelime grubuna *basit*, ikiden fazla kelimedenden meydana gelen kelime gruplarına ise *birleşik* kelime grubu denir. Birleşik kelime grupları da üç ögeli ve çok ögeli kelime grupları olarak iki alt grupta incelenmektedir.

Basit kelime grubu (X + X): *anı egeçi* “onun kız kardeşi”; *qara koy* “kara koyun”

³ Sözcük türlerinin temelde iki başlık altında ele alınması veya sekiz sözcük türünün kabul edilmesi gibi tartışmalar bulunmaktadır. Söz konusu tartışma için: *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler I-II* (2011), TDK: Ankara.

Birleşik üç ögeli kelime grubu: $[X + (X + X)]$: *tavdan kelgen adam* “dağdan gelen adam”; *andan ulla borçubuz* “ondan büyük borcumuz”

Birleşik çok ögeli kelime grubu: $/(X + X) + [X + (X + X)]/$: *canıvarları tillerin bilgen bir kişi* “hayvanların dillerini bilen bir insan”

3.  geler arasındaki bağımlılık ilişkisine göre: *İlgi-iyelik ilişkisi, İstem ilişkisi, Sıralanma ilişkisi*

Türkçede iki kelime ya da daha fazla kelimenin birleşiip anlamlı bir yapı meydana getirmesi için temelde üç seçenek vardır: İlgi ve iyelik eklerinin kullanımıyla kurulan kelime grupları, ilgi h li dışındaki h l ekleri ile kurulan kelime grupları, eksiz kurulan kelime grupları.

3.1. İlgi-iyelik ilişkisi

Bu yöntemle kurulan kelime gruplarında belirten  ge ilgi h l ekiyle, belirtilen  ge ise iyelik ekiyle kullanılır. İlgi h l ve iyelik eki kullanılarak kurulan kelime grupları da üç şekilde olabilir. Bunlar ilgi ve iyelik ekinin kullanıldığı, sadece ilgi h l ekinin kullanıldığı, sadece iyelik ekinin kullanıldığı kelime gruplarıdır.

A. N. Baskakov (2011, s. 22-23), ilgi-iyelik ilişkisi ile kelime grubunun oluşturulmasını uyum yöntemi kavramı ile ifade etmekte ve uyum yöntemini ikiye ayırmaktadır. Baskakov’a göre kelime grubunun belirten ögesi ilgi h l eki, belirtilen ögesi de iyelik eki almışsa buna “tam uyum”; belirten  ge ilgi h l eki almamışsa ve belirtilen  ge 3. kişi iyelik eki almışsa buna da “yarım uyum” denmektedir. “Uyum yöntemi yoluyla bağlantı veya uyum ilişkisi Rusça açısından yan yana gelen kelimelerin cinsiyet, sayı ve h l bakımından uyumdur. Yani bağımlı olan (tabi olan, birinci kelime) unsur kendisine bağlandığı temel kaide ile cinsiyet, sayı ve h l bakımından aynı olmak zorundadır” (Valgina, 2003, s. 50 akt. Karaca, 2017, s. 27). Türkçede ise kelime grubunu meydana getiren ögeler arasında cinsiyet, sayı ve h l bakımından Rusçada olduğu gibi bir uyum bulunmamaktadır. Türkçe kelime gruplarında bu uyumun ilgi h l ve iyelik eki tarafından kurulduğu düşünülmüştür; ancak burada kastedildiği gibi bir uyum bulunmamaktadır. İlgi h l eki şahsa göre değişmezken iyelik eki şahsa göre değişmektedir. Bu yüzden uyum yöntemi terimi tam olarak bu bağlantı yöntemini karşılamamaktadır. Bu nedenle Karaca (2017), bu yöntem ile kurulan kelime grupları için ilgi-iyelik ilişkisi terimini kullanmaktadır. Bu çalışmada da ilgi-iyelik ilişkisi terimi daha açıklayıcı olduğu için tercih edilmiştir. İlgi-iyelik ilişkisini gösteren örnekler aşağıdaki gibidir:

İlgi-iyelik ilişkisi ($X^{il} + X^{iy}$): *b r n  balası* “kurdun yavrusu”, *efendini duası* “hocanın duası”

İlgi ilişkisi ($X^{il} + X$): *bizni tawla* “bizim dağlar”

Iyelik ilişkisi ($X + X^{iy}$): * oyan terisi* “tavşan derisi”, *terek butağı* “ağa   dalı”

3.2. İstem ilişkisi

Bu yöntem ile kurulan kelime gruplarında belirtilen öge, yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma, eşitlik, vasıta hâl eklerinden birisiyle belirten ögeye bağlanır. İstem ilişkisi kullanılarak kurulan kelime grupları da istem ilişkisi ve istem-iyelik ilişkisi olarak iki şekilde olur.

A. N. Baskakov, tasnifinde bu yöntemi, yönetme terimi ile ifade etmektedir. Yönetim, güçlü ve zayıf olarak ikiye ayrılmaktadır (Baskakov, 2011, s. 21).

“Yönetim kelimesi Rusça gramerlerde ve Rusça yazılmış Türk lehçeleri gramerlerinde kullanılan Rusça “*управление*” kelimesinin Türkçe karşılığıdır. Çünkü Rusça mantığa göre bir kelime ve de genellikle fiiller, kendilerinden önceki kelimeyi yönetmektedir. Bize göre ise iki kelimenin yan yana gelip anlamlı bir bütün, yani bir kelime grubu oluşturabilmeleri için iki kelimeden biri (ikincisi), birinci kelimenin bir hâlde bulunmasını talep etmekte yani istemektedir” (Karaca, 2017, s. 30).

Bu bağlantı yöntemi için Karaca (2017, s. 30), istem terimini kullanmayı tercih etmiştir. İstem ilişkisi fiillerde kullanıldığı gibi farklı gruplarda, isimlerde de kullanılmaktadır. Bu çalışmada da istem ilişkisi terimi kullanılmıştır.

İstem ilişkisi ($X^{de} + X$): *aslandan tuwğan* “aslandan doğan”, *cerinden ayırılğan* “yerinden ayrılan”, *altından baǵalı* “altından değerli”

İstem iyelik ilişkisi ($X^{ad} + X^{iy}$): *aladan biri* “onlardan biri”

3.3. Sıralanma ilişkisi

Bu yöntem ile kurulan kelime gruplarında belirten öge çekim eki almadan (isim hâl ekleri) eksiz olarak belirtilen öge ile birleşip kelime grubunu meydana getirir. Türk sentaksının temel kuralı olan temel ögenin sonda olması ilkesine bağlı olarak öğelerin yerleri belirlenir. Çalışmada sıralanma ilişkisi terimi kullanılmıştır. Sıralanma ilişkisi kullanılarak kurulan kelime grupları da sıralanma ilişkisi ve iyelikli sıralanma ilişkisi olarak ikiye ayrılmaktadır.

Sıralanma ilişkisi ($X + X$): *cañız taş* “yalnız taş”, *miñ işçi* “bin işçi”

İyelikli sıralanma ilişkisi ($X^{iy} + X$): *başı açık* “üstü açık”, *katını aman* “karısı kötü”

4. Söz dizimlik bağlantı tiplerine göre: Bağımlı, Bağımsız, Karmaşık

Söz dizimlik bağlantı tiplerine göre kelime grupları üç başlıkta incelenir. A. N. Baskakov, “Çağdaş Türkçede Kelime Grupları” çalışmasında sadece bağımlı kelime gruplarını incelenmiştir. Oktay Selim Karaca, bu tasnifteki eksiklikleri tespit ederek “Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları” eserinde Baskakov’un aralarında bağımlılık veya belirtme ilişkisi bulunmadığı için kelime grubu olarak kabul etmediği yapılara bağımsız (sıralı) kelime grupları adını vermiştir.

Bağımlı Kelime Grupları: Kelime grubunu meydana getiren öğeler arasında belirten - belirtilen ilişkisi bulunmaktadır. Öğeler birbirine bağımlı halde bulunur:

iyesiz it “sahipsiz köpek”, *katını aman adam* “karısı kötü erkek”

Bağımsız Kelime Grupları: Kelime grubunu meydana getiren ögeler arasında belirten - belirtilen ilişkisi bulunmaz. Birbirine denk olan ögeler ile bu tip kelime grupları kurulur. Bağımsız kelime grupları da bağlaçlı sıralı kelime grupları ve bağlaçsız sıralı kelime grupları olmak üzere ikiye ayrılır.

Bağlaçlı sıralı kelime grupları: *Caş bla kız* “oğlan ile kız”, *bolluk bla öllük* “olacak ile ölecek”;

Bağlaçsız sıralı kelime grupları: *bir çaprağdan bir çaprağğa* “bir yapraktan bir yaprağa”, *künden künne* “günden güne”

Karmaşık Kelime Grupları: Kelime grubu hem bağımlı hem bağımsız kelime grubundan oluşuyorsa bu bir karmaşık kelime grubudur.

Uzun boylu, kara şinli, köse sakal, kara közli bir adamdı. “Uzun boylu, esmer, seyrek sakallı, siyah gözlü bir adamdır.”

Cümle sıralanma ilişkisi ile birleşmiş çok ögeli, isimli, isimlik (yüklem), bağımlı, birleşik bir kelime grubudur. $\{[(\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I})] + (\dot{I} + \dot{I})\}$ şeklinde formüle edilebilir.

Belirten grup: $(\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I}) + (\dot{I} + \dot{I})$: *uzun boylu, kara şinli, köse sakal, kara közli*

Belirtilen grup: $(\dot{I} + \dot{I})$: *bir adam*

Belirtilen grup bağımlı, basit, isimli, isimlik bir kelime grubudur. Ögeler sıralanma ilişkisi ile birleşmiştir.

Belirten grup ise “*uzun boylu, kara şinli, köse sakal, kara közli*” isimli, sıfatlık, bağlaçsız sıralı bir kelime grubudur.

$(\dot{I} + \dot{I})$ yapı tipinde üç grubun aralarında belirtme ilişkisi olmadan yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Üçü de sıralanma ilişkisi ile birleşmiş sıfatlık, bağımlı, basit birer kelime grubudur.

İşlevsel-semantik plana göre:

1. Söz dizimsel işlevine göre: İsimlik, Sıfatlık, Zarflık

Baskakov’a göre (2011, s. 17), işlevsel-semantik bakımdan kelime grupları isimlik ve belirtmelik olmak üzere iki ana gruba; belirtmelik kelime grupları da sıfatlık ve zarflık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Kelime grubunun belirtilen ögesinin cümledeki/bağlamdaki görevi onun işlevini belirler. Cümlede/bağlamda isim olarak görev yapan kelime gruplarına isimlik kelime grubu, cümlede/bağlamda sıfat olarak görev yapan kelime gruplarına sıfatlık kelime grubu, cümlede/bağlamda zarf olarak görev yapan kelime gruplarını da zarflık kelime grubu denilmektedir.

İsimlik kelime grubu: *Aç ayü* (oynamaz) “Aç ayı (oynamaz)”

Kim oynamaz? “*Aç ayü*” (özne)

Sıfatlık kelime grubu: *Atası ölgen (caş)* “Babası ölen (oğlan)”

Hangi çağ? “*Atası ölgen*” kelime grubu çağ ögesini nitelemektedir.

Zarflik kelime grubu: *Kün tiyginçi* (uyanmaz) “Güneş doğana kadar (uyanmaz)”

Ne kadar süre ile uyanmaz? “*Kün tiyginçi*” (zarf)

“*Katını bla uruşhan kayınına salam bermey edi.*” (Karısı ile kavga eden kayınına selam vermez.) cümlesinde “*katını bla uruşhan*” kelime grubu özne görevindedir; burada kelime grubu isimliktir.

“*‘Katını bla uruşhan’ (adamlı)*” (karısı ile kavga eden adamlar) kelime grubunda ise *nasil adamlı?* sorusunun cevabı “*katını bla uruşhan*” şeklinde olacaktır. “*‘Katını bla uruşhan*” kelime grubu *adamlı* kelimesini nitelemiştir. Burada ise grup sıfatlıktır.

Karaçay-Malkar Türkçesi atasözleri

Toplumların kültürel mirasının bir parçası olarak nitelenebilecek atasözleri, toplumun deneyimlerinden, gözlemlerinden ve halkın yaşamında sıkça karşılaştığı durumlardan türeyerek zaman içinde oluşmuş ve kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar gelmiş sözlerdir. Atasözleri, bir toplum değerlerini, inançlarını ve normlarını yansıtarak toplumun ahlaki, etik ve sosyal kurallarına uygun davranışları teşvik eder. Sözlü kültürün bir parçası olan, kısa ve özlü bir biçimde ifade edilen atasözleri, toplumun ortak bilgeliklerini ve tecrübelerini yansıtarak bir durumu özetler; topluma bir öğüt verir. Uzun olmamalarına rağmen derin anlamlar taşırlar. Karmaşık bir düşünce, atasözleri ile basit bir şekilde ifade edebilir. Somut ve soyut kavramları bir araya getirerek anlam yaratırlar. Bu özellikleri sayesinde de zihinlerde kalıcı bir etki bırakır ve kolayca hatırlanırlar. Atasözleri, sıkça metaforlar ve teşbihler içerir. Bu da somut bir durumu sembolik bir şekilde anlatır ve daha etkili bir şekilde iletişim sağlar.

Türk atasözlerinin derlenmiş ilk hâli Dîvānu Luğātî’t-Türk’te bulunmaktadır. Atasözü için *sav*, *mesel*, *darbimesel*, *atalar sözü* gibi adlandırmalar da yapılmıştır. Türkçe Sözlük’te “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, *mesel*, *sav*, *darbimesel*” (TDK, 2023) şeklinde tanımlanmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde atasözleri için *Nart söz~Ata-babaları* sözleri terimleri kullanılmıştır. Diğer Türk lehçelerinde ise kullanılan terimler şöyledir:

Azerbaycan Türkleri, *Atalar sözü*; Türkmen Türkleri, *Atalar sözi*, *nakıl*; Gagavuz Türkleri, *Söleyiş*; Özbek Türkleri, *Maqol*; Uygur Türkleri, *akal*; Tatar Türkleri, *Makal*, *babalar süze*; Başkurt Türkleri, *Makal*; Kumuk Türkleri, *Atalar sözü*, *ata özü*; Nogay Türkleri, *Ata söz*, *takpak*; Kazak Türkleri, *Makal*; Kırgız Türkleri, *Makal*; Altay Türkleri, *Kep sös*; Hakas Türkleri, *Söspek*, *adalar sözi*; Tuva Türkleri, *Üleger tomak*; Şor Türkleri, *Çajılgı sös* (Naskali, 1997, s. 19).

Karaçay-Malkar Türklerinin de oldukça fazla atasözü vardır. Ancak bu atasözlerinin derlenmesi için çalışmalar geç başlamıştır. Derleme çalışmaları ilk

kez 1923 yılında Umar Aliylanı tarafından yapılmıştır. Aliylanı'nın Moskova'da basılan "Bukvar" (Rus. harflik, alfabe, abece) isimli eserinde 45 atasözü, yine aynı yıl içinde hazırladığı "Birlikte Tirilik" isimli eserinde de 186 atasözü bulunmaktadır. Aliylanı (1935), "Karaçay Dili Sözlüğü"nde de 400 atasözünü derlemiştir. Ashat Bicilanı'nın "Bilim" isimli eserinde de çok sayıda atasözü mevcuttur. 1940'ta basılan "Karaçay Folkloru" isimli kitapta da 310 atasözü ile deyiş bulunmaktadır (Aliylanı, 1963, s. 4).

Karaçay-Malkar Türkçesinin toplumsal, siyasi, kültürel, teknolojik sebeplerle konuşur sayısı her geçen gün azalmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesi, UNESCO'nun "Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası"nda zarar görmeye meyilli, hassas (*vulnerable*) kategorisinde bulunmaktadır (2011, s. 42). Bu nedenle bu kültürün kaybedilmemesi için bu alanda akademik çalışmaların yürütülmesi oldukça önemlidir. Türkiye'de de araştırmacılar tarafından Karaçay-Malkar Türkçesi ile ilgili çeşitli alanlarda çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda Karaçay-Malkar Türklerinin diğer Türk boyları ile ortaklık ve farklılıkları görülmektedir. Türkiye'deki Türk dili çalışmaları incelendiğinde Karaçay-Malkar Türkçesinin kelime grupları ile ilgili çok kapsamlı bir çalışma görülmemiştir. Bu çalışmanın amacı Karaçay-Malkar Türkçesindeki kelime grupları hakkında bilgi vermek ve yeni bir tasnif denemesi ortaya koymaktır. Taranan eserler sonrasında elde edilen verinin fazlalığı sebebiyle makalenin kapsamının sınırlı tutulması gerektiği öngörülmüştür. Bu nedenle bu çalışmanın konusu bağımlı, basit kelime gruplarıyla sınırlı tutulmuştur. Elde edilen verilerdeki bağımlı, birleşik kelime grupları da ileriki çalışmalara konu edilecektir. Çalışmada kullanılmak üzere bağımlı, basit kelime grupları ile ilgili atasözlerini toplamak üzere taranan atasözleri kitapları şunlardır:

Aliylanı S. Ç., (1963). *Nart Sözlüğü*. Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitap İzdahatstvo.

Curtubaylanı H. Ç., (2005). *Karaçay-Malkar Nart Sözlüğü*. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.

Mağulalanı F. L., (2010). *Nart Sözlüğü, Aytıvla, Çam Sözlüğü*. Karaçayevsk: Karaçay-Çerkes Kral Üniversitesi.

Semenova, S. (2006). *Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Atasözleri*. İstanbul: Kaynak.

Zandov A. M., (1965). *Malkar Nart Sözlüğü*. Nalçık: Kabartı-Malkar Kitap Basması.

İnceleme

Bağımlı kelime grupları (Belirtme grupları)

Bu bölümde bağımlı kelime grupları içerisinde yer alan basit kelime grupları atasözleri örnekleriyle incelenmiştir.

İki öge tarafından oluşturulan kelime gruplarına, basit kelime grubu denilmektedir. Basit kelime grupları isimli ve fiilli kelime gruplarından oluşmaktadır.

1. İsimli kelime grupları

Belirtilen ögesi yani temel ögesi isim ya da isim soylu bir sözcük olan kelime grupları isimli kelime grubudur.

1.1. Belirteni İsim Olan, İsimli, İsimlik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında hem belirten öge hem de belirtilen öge isim ya da isim soylu bir sözcüktür. İsimli terimi ile adlandırılmasının sebebi de belirtilen ögesinin isim veya isim soylu olmasıdır. Kelime grubunun cümlede isim görevinde kullanılması yani cümlede özne, nesne, tümleç ya da yüklem görevinde kullanılmasından dolayı isimlik kelime grubu olarak adlandırılmıştır. Bu tür kelime gruplarında sıralanma, istem, ilgi-iyelik, ilgi, iyelik, istem-iyelik ilişkisi bağlantı yöntemleri aracılığıyla kelime grupları meydana gelir.

1.1.1. “İ + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Ögelerin ikisi de ek almaz. İki öge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir:

İsim + İsim

Köget aşathan **köget terek**. (Aliyhanı, 1963, s. 73) “Meyveyi yediren, meyve ağacı.”

Loban **gardoş baçağa** tüzgelgença. (Aliyhanı, 1963, s. 108) “Köstebek, patates tarlasına alışmış gibi.”

Tamada karnaşımız **Orus halk** (Aliyhanı, 1963, s. 28) “Büyük kardeşimiz Rus halkı.”

Çolu usda **altın ayak** bla suw içer. (Aliyhanı, 1963, s. 54) “Eli usta altın çanak ile su içer.”

Altın buruwğa salsañ da, bulbul **tal terekni** unutmaz. (Aliyhanı, 1963, s. 122) “Altın kafese koysan da, bülbül söğüt ağacını unutmaz.”

İsim + Unvan

Nasreddin Hoca kızın mahdağança. (Aliyhanı, 1963, s. 470) “Nasreddin Hoca kızını över gibi.”

Sıfat + İsim

Niteleme sıfatı + İsim

Aç ayü oynamaz. (Aliyhanı, 1963, s. 97) “Aç ayı oynamaz”

Aman awuzdan aman söz. (Aliyhanı, 1963, s. 151) “Kötü ağızdan kötü söz.”

Aman eşek sařaw⁴ bolur, **aman adam** calşaw bolur. (Aliylanı, 1963, s. 57) “Kötü eşek hasta olur, kötü insan tembel olur.”

Aman şatın cuwabçı bolur. (Aliylanı, 1963, s. 174) “Kötü kadın cevapçı olur. (Her şeye cevap verir.)”

Analı şozu ş rcek, **anasız şozu** buzc rek. (Aliylanı, 1963, s. 86) “Annesi olan kuzu hareketli, annesi olmayan kuzu hareketsiz(dir).”

Anasız bala k n körmez. (Aliylanı, 1963, s. 270) “Annesi olmayan  ocuk g n görmez.”

Azıklı at arımaz. (Aliylanı, 1963: s. 81) “Azığı olan at yorulmaz.

Balalı şarga aş aşamaz. (Aliylanı, 1963, s. 121) “Yavrusu olan karga yemek yemez.”

Baş k n **boş k n**. (Aliylanı, 1963, s. 131) “Pazartesi boş g n(dür).”

Biylı  ibin bal eter. (Aliylanı, 1963, s. 148) “Beyi olan sinek bal yapar.”

Cañız taşdan řala bolmaz. (Aliylanı, 1963, s. 67) “Yalnız taştan kale olmaz.”

Eriņcek adam cuşu bolur. (Aliylanı, 1963, s. 59) “Tembel adam uykucu olur.”

İgi almanı şurt aşar. (Aliylanı, 1963, s. 113) “İyi elmayı kurt yer.”

İyesiz itni b r  aşar. (Aliylanı, 1963, s. 101) “Sahipsiz k peği kurt yer.”

Şorkak it arbazında batır bolur. (Mağulalanı, 2010, s. 39) “Korkak köpek bah esinde kahraman olur.”

K getsiz terek uzun bolur. (Curtubaylanı, 2005, s. 157) “Meyvesiz ağa   uzun olur.”

Maşasız k l bolmaz. (Aliylanı, 1963, s. 110) “Kurbağasız g l olmaz.”

 l ms z şazawat bolmaz. (Aliylanı, 1963, s. 32) “ l m olmadan savaş olmaz.”

S ts z iynek  k r v  bolur. (Curtubaylanı, 2005, s. 121) “S ts z inek  ok b ğ r r.”

İşaret sıfatı + İsim

Bu duniyada şuwan   az, a  w k b. (Aliylanı, 1963, s. 25) “Bu dünyada mutluluk az, acı  ok(tur).”

Sayı sıfatı + İsim

Eki harbız bir uwu  a sıyınmaz. (Aliylanı, 1963, s. 73) “İki karpuz bir avuca sığmaz.”

⁴ Bir çeşit at hastalığı, bu hastalıkta at üst solunum yolu enfeksiyonuna tutulduğu i Çin sürekli  ks r r, burun suları dökülür, hırıltılı nefes alır, at gribi de denir (Nevruz, 1991, s. 503).

Bir koy eki soyulmaz. (Aliylanı, 1963, s. 86) “Bir koyun iki kere kesilmez.

Miñ işçiye bir başçı. (Aliylanı, 1963, s. 146) “Bin işçiye bir yönetici.”

Cerinden ayrırlğan **ceti cıl** cılar, curtundan ayrırlğan ölgünçü cılar. (Aliylanı, 1963, s. 23) “Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölene kadar ağlar.”

Bir kere tüşgen soğur, **ekinçi kere** tüşgen teli. (Aliylanı, 1963, s. 236) “Bir kere düşen kör, ikinci kere düşen deli(dir).”

Bir cıl bitmedi deb, **ekinçi cıl** saban sürmey kıoyma. (Aliylanı, 1963, s. 10) “Bir yıl yetişmedi diye, ikinci yıl tarla sürmeyi bırakma.”

Belgisiz sıfat + İsim

Har canıwar da kesini teşigin kıoruydu. (Aliylanı, 1963, s. 95) “Her hayvan kendi inini korur.”

İsim + Edat

Kış degeniñ **kılıç kibik.** (Aliylanı, 1963, s. 130) “Kış dediğın kılıç gibi(dir).”

1.1.2. “İ^{de} + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge, ilgi hâlî dışında bir hâl eki yardımıyla belirtilen ögeye bağlanır. Aralarında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + İsim

Atadan öksüz bir öksüz, **anadan öksüz** eki öksüz. (Aliylanı, 1963, s. 274) “Babadan öksüz bir öksüz, anneden öksüz iki öksüz(dür).”

İsim + Sıfat

Adam bolluk **sıfatından belgili.** (Aliylanı, 1963, s. 158) “Adam olacak görünüşünden belli(dir).”

Akıl **altından bağalı.** (Aliylanı, 1963, s. 196) “Akıl, altından pahalı(dır).”

Cañızlık **cawdan aman.** (Aliylanı, 1963, s. 68) “Yalnızlık düşmandan kötü(dür).”

Til **kılıçdan citi.** (Aliylanı, 1963, s. 432) “Dil, kılıçtan keskin(dir).”

1.1.3. “İ^{il} + İ^{iy}” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ilgi hâlî eki, belirtilen öge iyelik eki olarak yeni bir kelime grubu meydana getirmektedir. Aralarında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + İsim

Adam **duniyanı iyesi.** (Mağulalanı, 2010, s. 9) “İnsan, dünyanın sahibi(dir).”

Baynı közü maldan toymaz. (Aliylanı, 1963, s. 368) “Zenginin gözü mala doymaz.”

Aslan **canıwarlanı biyi.** (Aliylanı, 1963, s. 95) “Aslan, hayvanların beyi(dir).”

Börünü balası da börü. (Zandov, 1965, s. 20) “Kurdun yavrusu da kurt(tur).”

Efendini duası kesine caramaz. (Curtubaylanı, 2005, s. 183) “Hocanın duası kendisine yaramaz.”

Adamnı adamlığın tanthan işdi. (Aliylanı, 1963, s. 47) “İnsanın insanlığını gösteren çalışmasıdır.”

Belirten öge özel bir isim olabilir:

Karaçaynı honşuluğu önküç bolur. (Aliylanı, 1963, s. 405) “Karaçay’ın komşuluğu ödünç olur.”

Karaçaynı rıshısı malda. (Aliylanı, 1963, s. 78) “Karaçay’ın rızkı hayvancılıktadır.”

Adamnı canı topurağ, **terekni canı** çapırağ. (Mağulalanı, 2010, s. 9) “İnsanın canı toprak, ağacın canı yaprak(tır).”

Karılgacı **kuyuğu** ayrı, **cılanı tili** ayrı. (Aliylanı, 1963, s. 122) “Kırlangıcın kuyruğu çatal, yılanın dili çatal(dır).”

Nart söz **halkları sözü**, nart söz **kartları sözü** (Aliylanı, 1963, s. 16) “Atasözü halkların sözü, atasözü yaşlıların sözü(dür).”

İsim + Sıfat

Koynu igisi tumağ bolur, **eçkini igisi** çunağ bolur. (Aliylanı, 1963, s. 87) “Koyunun iyisi boynuzsuz olur, keçinin iyisi kısa kulaklı olur.”

Zamir + İsim

Köbnü işi bereket. (Aliylanı, 1963, s. 143) “Çoğun işi bereket(tir).”

Ekew **birewnü cawu**. (Aliylanı, 1963, s. 26) “İkisi, birinin düşmanı(dır).”

Birewnü onowu birewge caramaz. (Aliylanı, 1963, s. 149) “Birinin fikri, birine yaramaz.”

Sıfat + İsim

Akıllını allında cürü, **akılsızını artında** cürü. (Aliylanı, 1963, s. 235) “Akıllının önünden yürü, akılsızın arkasından yürü.”

1.1.4. “İ + İy” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge bir ek almazken belirtilen öge iyelik eki alarak yeni bir kelime grubu meydana getirmektedir. Aralarında iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + İsim

Erttenbla ertde tursañ, **erkek atın** tay tabar. (Aliylanı, 1963, s. 132) “Sabahleyin erkenden kalkarsan, erkek atın tay doğurur.”

Kart kuş **tal uçuna** konmaz. (Aliylanı, 1963, s. 121) “Yaşlı kuş, dalın ucuna konmaz.”

Başha cerde soltan bolğandan ese, **kesi eliñde** soltan bol.” (Aliylanı, 1963, s. 8) “Başka yerde sultan olmaksana, kendi memleketinde sultan ol.”

Ata curtuñ köz carığındı. (Aliylanı, 1963, s. 23) “Memleketin gözünün aydınlığıdır.”

Tawuq tüşü tarı bürtük. (Aliylanı, 1963, s. 118) “Tavuğun rüyası, darı tanesi(dir).”

Tawuknu azığı **ayaq tübünde**. (Aliylanı, 1963, s. 118) “Tavuğun azığı ayağının dibinde(dir).”

1.1.5. “İ^{il} + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ilgi eki alırken belirtilen öge herhangi bir ek almaz. Aralarında ilgi ilişkisi bulunmaktadır.

Zamir + İsim

Bizni ömür temir ömür. (Aliylanı, 1963, s. 27) “Bizim ömür, demir ömür.”

1.1.6. “İ^{ad} + İ^{iy}” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ilgi eki yerine ayrılma hâl eki alırken belirtilen öge iyelik eki olarak istem ve iyelik ilişkisi ile kelime grubunu meydana getirir.

Sayı sıfatı + Sayı sıfatı

Çanka söznü **beşden biri** kerti. (Aliylanı, 1963, s. 349) “Soylu kişinin sözlerinden beş tanesinden biri gerçek(tir).”

1.1.7. “İ^{iy} + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ilgi eki alırken belirtilen öge herhangi bir ek almaz. Aralarında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + İsim

Ƙolu usda altın ayak bla suw içer. (Aliylanı, 1963, s. 54) “Eli usta (olan) altın bardak ile su içer.”

İsim + Sıfat

Ƙatını aman keçe cılar, **çabırı aman** ertden cılar. (Aliylanı, 1963, s. 172) “Karısı kötü (olan) gece ağlar, çarığı kötü (olan) sabah ağlar.”

1.2. Belirteni Fiil Olan, İsimli, İsimlik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında belirtilen öge isim ya da isim soylu bir sözcüktür. Bu sebeple cümlede kelime grubu isim görevinde kullanılmaktadır. Cümlede özne, nesne, tümleç ya da yüklem görevinde kullanıldığı için isimlik kelime grubu olarak adlandırılmıştır. Belirten öge isim-fiil ya da sıfat-fiildir. Zarf-fiiller belirten olarak bu grupta bulunmazlar. Sıralanma, ilgi-iyelik, iyelik ilişkisi bağlantı yöntemleri aracılığı ile kelime grupları meydana gelir.

1.2.1. “F + İ” Yapı Tipi

Belirten öge fiil ya da fiil soylu, belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Ögelerin ikisi de ek almaz. İki öge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

Sıfat-fiil + İsim

Bişgen alma tereginde kalmaz. (Aliylanı, 1963, s. 193) “Olgunlaşmış elma dalında kalmaz.”

Ölgen eşek bürüden korkmaz. (Curtubaylanı, 2005, s. 150) “Ölmüş eşek kurttan korkmaz.”

Kuturğan it iyesin tanımaz. (Aliylanı, 1963, s. 104) “Kudurmuş köpek sahibini tanımaz.”

Kesilir koy gözenne atılır. (Aliylanı, 1963, s. 87) “Kesilecek koyun kilere atılır.”

Cawar kün issi bolur. (Aliylanı, 1963, s. 133) “Yağacak gün sıcak olur.”

Başlanmağan işde cılan catar. (Aliylanı, 1963, s. 47) “Başlanmayan işte yılan yatar.”

Çıkmağan candan umut kırılmaz. (Aliylanı, 1963, s. 227) “Çıkmayan candan umut kesilmez.”

Uçan kanatlı tutulur, **aytılğan söz** tutulmaz. (Aliylanı, 1963, s. 442) “Uçan kuş tutulur, söylenen söz tutulmaz.”

Oğuğan sabiy okumağan adamdan ulludu. (Aliylanı, 1963, s. 40) “Okuyan çocuk, okumayan adamdan büyüktür.”

1.2.2. “F^{il} + İ^y” Yapı Tipi

Belirten öge fiil ya da fiil soyludur; belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirtilen öge ilgi eki alırken belirtilen öge iyelik eki alır. İki öge ilgi-iyelik ilişkisi yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

İsim-fiil + İsim

İlim **çaşawnu colu**. (Aliylanı, 1963, s. 37) “İlim yaşamın yolu(dur).”

Çaşawnu tatıwun bilmegen, **çaşawnu bağasın** da bilmez. (Aliylanı, 1963, s. 243) “Yaşamın tadını bilmeyen, yaşamın değerini de bilmez.”

Sıfat-fiil + İsim

Bilmezni bilegi avrumaz. (Zandov, 1965, s. 21) “Bilmeyenin kolu ağrımaz.”

Oğuğanı beti carık. (Aliylanı, 1963, s. 40) “Okuyanın yüzü aydınlık(tır).”

İşlegenni aşı tatlı. (Aliylanı, 1963, s. 49) “Çalışanın aşı tatlı(dır).”

Awruğanı castıgında saw ölür. (Mağulalanı, 2010, s. 84) “Hastalananın yastıgında sağ ölür.”

Bilmezni közü körmez, **etmezni kulağı** eşitmez. (Aliylanı, 1963, s. 313) “Bilmeyenin gözü görmez, yapmayanın kulağı duymaz.”

1.2.3. “F + İ^y” Yapı Tipi

Belirten öge fiil ya da fiil soyludur; belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirtilen öge hiçbir ek almazken belirtilen öge iyelik eki alır. İki öge iyelik ilişkisi yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

Sıfat-fiil + İsim

Mağa da **kirgen kölüm** teren bolsun deydi. (Aliylanı, 1963, s. 157) “Kurbağa da girdiğim göl derin olsun der.”

Tuwğan curtuñ altın beşik. (Aliylanı, 1963, s. 7) “Doğduğun ülke altın beşik(tir).”

1.3. Belirteni İsim Olan, İsimli, Belirtmelik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında hem belirten öge hem de belirtilen öge isim ya da isim soylu bir sözcüktür. Kelime grubunun cümlede sıfat ya da zarf görevindedir.

1.3.1. “İ + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Ögelerin ikisi de ek almaz. İki öge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir. Cümlede sıfat ya da zarf görevinde bulunurlar.

Sıfatlık

İsim + Edat

Altın kibik kelbeti. (Aliylanı, 1963, s. 67) “Altın gibi heybeti.”

1.3.2. “İ^y + İ” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ilgi hâli eki alırken belirtilen öge herhangi bir ek almaz. Aralarında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Zarfılık

İsim + Edat

Çomart **çomarlığı için** carlı bolmaz. (Aliylanı, 1963, s. 7) “Cömert, cömertliği için fakir düşmez.”

Tavuk **balası için** canın aldırır. (Aliylanı, 1963, s. 118) “Tavuk yavrusu için canını verir.”

1.3.3. “İ + İ^{ca}” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge ek almazken belirtilen öge eşitlik eki alır.

Zarfılık

Caralı ayüça can-canın talay. (Aliylanı, 1963, s. 97) “Yaralı ayı gibi her tarafını yiyip bitiriyor.”

Cumarık tawuqça sızgıra. (Aliylanı, 1963, s. 120) “Sülün gibi ıslık çalıyor.”

1.3.4. “İ^{il} + İ^{iy+ça}” Yapı Tipi

Belirten  ge ve belirtilen  ge isim ya da isim soyludur. Belirten  ge ilgi h li eki alırken belirtilen  ge iyelik ve eşitlik eki alır.

Zarflık

Ziykunu⁵ itıca, cetmegen ceri coğ. (Aliylanı, 1963, s. 101) “Ziykun’un köpeği gibi, yetmediği yer yok(tur).”

1.4. Belirteni Fiil Olan, İsimli, Belirtmelik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında belirten  ge fiil ya da fiil soylu bir sözcüktür. Belirtilen  ge isim ya da isim soyludur. Cümlede sıfat ya da zarf görevinde kullanılmaktadır.

1.4.1. “ F + İ^{ca}” Yapı Tipi

Belirten  ge isim ya da isim soylu, belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur.

Sıfat-Fiil + İsim

Arığan turnaa boynu sozula. (Aliylanı, 1963, s. 124) “Yorgun turna gibi boynu uzayarak.”

2. Fiili Kelime Grupları

Belirtilen  gesi yani temel ögesi fiil ya da fiil soylu bir sözcükten kurulan kelime grupları isimli kelime grubudur.

2.1. Belirteni İsim Olan, Fiilli, İsimlik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında belirten  ge isim ya da isim soylu bir sözcüktür. Belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur. Cümlede  zne, nesne, tümleç ya da yüklem görevinde kullanılmaktadır.

2.1.1. “İ + F” Yapı Tipi

Belirten  ge isim ya da isim soylu, belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur.  gelerin ikisi de ek almaz. İki  ge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

İsim + Sıfat-fiil

Allah değen a almaz (Aliylanı, 1963, s. 5) “Allah diyen a kalmaz.”

Adam bolluğ ceti cılında baş bolur. (Mağulalanı, 2010, s. 9) “Adam olacak yedi yaşında lider olur.”

Cer s rmegen bayınmaz (Aliylanı, 1963, s. 10) “Toprak sürmeyen zengin olmaz.”

Sıfat + Sıfat-fiil

K b aşağan k bn  k r r. (Aliylanı, 1963, s. 43) “ok yaşayan, çoğu görür.”

Oyumsuz c r gen acalsız ölür. (Aliylanı, 1963, s. 313) “Düşüncesiz yürüyen, ecelsiz ölür.”

⁵ Ziykun: Karaayca bir isim.

Kereksiz uyalğan ülüşsüz kalır. (Aliylanı, 1963, s. 333) “Gereksiz utanan paysız kalır.”

2.1.2. “j^{de} + F” Yapı Tipi

Belirten öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge fiil ya da fiil soyludur. Belirten öge, belirtilen ögeye hâl eki ile bağlanır. Aralarında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-fiil

Aslan **itden kalğanı** aşamaz. (Aliylanı, 1963, s. 95) “Aslan köpekten kalanı yemez.”

Aslandan tuwğan aslan bolur. (Aliylanı, 1963, s. 95) “Aslandan doğan aslan olur.”

Curtundan çıkğanı börü aşar. (Aliylanı, 1963, s. 24) “Sürüden ayrılanı kurt kapar.”

Eşekden tuwğan at bolmaz. (Aliylanı, 1963, s. 90) “Eşekten doğan at olmaz.”

Cerinden ayrılğan ceti cıl cılar, **curtundan ayrılğan** ölgünçü cılar. (Aliylanı, 1963: 23) “Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölene kadar ağlar.”

Sıfat + Sıfat-fiil

İgiden tuwğan igi bolur. (Aliylanı, 1963, s. 185) “İyiden doğan iyi olur.”

2.1.3. “j^{il} + F^{iy}” Yapı Tipi

Belirten öge isim ya da isim soyludur. Belirten öge fiil ya da fiil soyludur. Belirten öge, ilgi eki alırken belirtilen öge, iyelik eki alarak birbirine bağlanır. Aralarında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-fiil

Konağnı kelgeni tınç da ketgeni kıyım. (Aliylanı, 1963, s. 280) “Misafirin gelmesi kolay da gitmesi zor(dur).”

İtni uluğanın börü eşitmez. (Aliylanı, 1963, s. 104) “Köpeğin ulumasını kurt duymaz.”

İyneknı atlağanına karama da, **çelekni tolturğanına** kara. (Aliylanı, 1963, s. 52) “İneğin yürümesine bakma da kovayı doldurmasına bak.”

Sıfat + İsim-fiil

İgini ayıtwu köb bolur. (Aliylanı, 1963, s. 186) “İyinin sözü çok olur.”

Ariwnu awruwu köb. (Aliylanı, 1963, s. 163) “Güzelin ağrısı çok(tur).”

Sıfat + Sıfat-fiil

Akıllını cangılğanı telini ozar. (Curtubaylanı, 2005, s. 7). “Akıllının yanılması deliyi geçer.”

2.1.4. “J^{iv} + F” Yapı Tipi

Belirten  ge isim ya da isim soylu, belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur. Belirten  ge iyelik eki alır, belirtilen  ge ek almaz. Aralarında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-fiil

Atası  lgen at abdırır. (Aliylanı, 1963, s. 204) “Babası  len, at koşturur.”

Ceri bolmağan urluķ tiley edi. (Aliylanı, 1963, s. 71) “Tarlası olmayan, tohum dilenirmiş.”

ibini bolğan bal eter. (Aliylanı, 1963, s. 114) “Arısı olan bal üretir.”

İşi bolmağan itleni suwğa eltir. (Aliylanı, 1963, s. 61) “İşi olmayan, köpekleri suya götürür.”

2.2. Belirteni Fiil Olan, Fiilli, İsimlik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında belirten  ge fiil ya da fiil soylu bir sözcüktür. Belirtilen  ge isim ya da isim soyludur. Cümlede  zne, nesne, tümleç ya da yüklem görevinde kullanılmaktadır.

2.2.1. “F + F” Yapı Tipi

Belirten  ge ve belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur.  gelerin ikisi de ek almaz. İki  ge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

Zarf-fiil + Sıfat-fiil

Atlay bilmegen taşha abınır. (Aliylanı, 1963, s. 42) “Adım atmayı bilmeyen taşa takılır.”

acıkmay k reşgen muratına ceter. (Aliylanı, 1963, s. 53) “Yılmadan uğraşan muradına erer.”

2.2.2. “F^{de} + F” Yapı Tipi

Belirten  ge ve belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur. Belirten  ge, ilgi h li dışında bir h l eki yardımıyla belirtilen ögeye bağlanır. Aralarında istem ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-fiil + Sıfat-fiil

Alrın bilgen beririn da bilir. (Aliylanı, 1963, s. 390) “Almayı bilen, vermeyi de bilir.”

Tuwğandan tuwğan tatlıdan tatlı. (Aliylanı, 1963, s. 226) “Doğandan doğan, tatlıdan tatlı(dır).”

2.3. Belirteni İsim Olan, Fiilli, Belirtmelik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında belirten  ge isim ya da isim soylu bir sözcüktür. Belirtilen  ge fiil ya da fiil soyludur. Cümlede sıfat ya da zarf görevinde kullanılmaktadır.

2.3.1. “İ + F” Yapı Tipi

Belirten öge isim ya da isim soylu, belirtilen öge fiil ya da fiil soyludur. Ögelerin ikisi de ek almaz. İki öge sıralanma yolu ile yeni bir kelime grubu meydana getirir.

Zarflık

İsim + Zarf-fiil

Osal malçı **kün tiyginçi** uyanmaz. (Aliylanı, 1963, s. 80) “Kötü çoban güneş doğana kadar uyanmaz.”

2.4. Belirteni Fiil Olan, Fiilli, Belirtmelik Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında hem belirten öge hem de belirtilen öge fiil ya da fiil soylu bir sözcüktür. Cümlede sıfat ya da zarf görevinde kullanılmaktadır.

2.4.1. “F^{il} + F^{iv}” Yapı Tipi

Belirten öge ve belirtilen öge fiil ya da fiil soyludur. Belirten öge ilgi hâl eki, belirtilen öge iyelik eki olarak yeni bir kelime grubu meydana getirmektedir. Aralarında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

Satıwçunu satıwu başha, somu bir. (Aliylanı, 1963, s. 394) “Satıcının satışı başka, parası bir(dir).”

Sonuç

Sentaksın inceleme alanına dâhil olan kelime grupları, araştırmacılar tarafından farklı inceleme yöntemleri ile incelenmiş ancak ne tasnifte ne terimlerde ortak birliğe varılamamıştır. Türkiye’de yapılan çalışmalar incelediğinde çalışmalarda ekseriyetle Türkoloji’de kullanılan geleneksel ekole bağlı kalındığı; kimi çalışmalarda “bağlantı yöntemi, işlev, temel ögenin morfolojik özelliği, yapı” gibi temel tasnif kriterlerinin ele alınmadığı görülmektedir.

Bu çalışmada kelime grupları, yapısal-gramatik plan (birleşen ögelerin sayısı, temel ögenin sözcük türü, ögeler arası bağlantı yöntemi, söz dizimlik bağlantı tipi) ve işlevsel-semantic plan (söz dizimsel işlev) çerçevesinde Karaçay-Malkar Türkçesi atasözleri örnekleri bağlamında incelenmiştir. İncelenen örneklerde basit kelime grupları içinde 23 yapı tipi tespit edilmiştir.

Yapılan incelemede isimli basit kelime gruplarında belirteni isim olan, isimlik 7, belirtmelik 4; belirteni fiil olan, isimlik 3, belirtmelik 1 kelime grubu tespit edilirken; fiilli basit kelime gruplarında belirteni isim olan, isimlik 4, belirtmelik 1; belirteni fiil olan, isimlik 2, belirtmelik 1 kelime grubu tespit edilmiştir. İncelenen basit kelime gruplarında isimlik kelime grubu kullanımı daha fazla olduğu görülmektedir. İncelenen atasözlerinde sıralanma ilişkisiyle 8, ilgi-iyelik ilişkisiyle 5, istem ilişkisiyle 3, ilgi ilişkisiyle 1, iyelik ilişkisiyle 2, iyelikli sıralanma ilişkisiyle 3, istem iyelik ilişkisiyle 1 kelime grubu kurulmuştur.

Bu yönüyle bu çalışmanın Türkoloji alanında söz dizim çalışmaları içerisinde tasnif gerçekleştiren kapsamlı bir araştırma olarak literatüre katkı sağlama niteliğine sahip olduğu öngörülmektedir. Ayrıca Karaçay-Malkar Türkçesinin UNESCO tarafından hassas ilan edilmiş olması bu ve benzeri çalışmalar doğrultusunda dilin canlı tutulması ve kültürel değerlerin yaşatılması için önem arz etmektedir.

İnceleme sonucunda, Türkiye Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesi kelime grupları arasında şu farklılıklar tespit edilmiştir:

1. Türkiye Türkçesinde, “yaşça büyük” örneğinde olduğu gibi, eşitlikeyi kelime grubunda belirtilen gede kullanılır; ancak Karaçay-Malkar Türkçesinde ek sadece belirten gede değil; belirtilen gede de kullanılmıştır. Örneğin:

Ziykunnı itıa “Ziykun’un köpeği gibi”; *tamışmağan tanaa* “kartlaşmış dana gibi”.

2. Karaçay-Malkar Türkçesinde “-ėan/-gen/-han” sıfat-fiil ekleri ekseriyetle iyelik eki almaz. Türkiye Türkçesinde “girdiğim gl” (F^{iy} + İ) şeklinde ifade edilen kelime grubu bu sebeple Karaçay-Malkar Türkçesinde belirtilen ögenin iyelik eki almasıyla *kirgen klm* (F + İ^{iy})“girdiğim gl” şeklinde ifade edilmektedir.

ıkar atışması: Yazar tarafından çıkar atışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

Ahmatlanı, İ. H., Ketenilanı M. B. (2003). Karaçay-Malkar Tilni Sintaksisinden Tablitsala. Elbrus.

Aktan, B. (2016). Türkiye Türkçesinin söz dizimi. Eğitim.

Aliylanı, S. . (1963). Nart Sözle. Karaçay-Çerkes Kitap İzdatelstvo.

Altun, M. (2011). Türkçede kelime grupları zmleneleri: Türk romanlarından örneklemlerle. MVT.

Banguoğlu, T. (1995). Türkçenin Grameri. Baha.

Baskakov, A. N. (2011). Çağdaş Türkçede Kelime Grupları. Kesit.

- Baskakov, N. A. (1966). Karaçay-Malkar Tilni Gramatikası, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis. Kabartı-Malkar Kitab Basma.
- Bilgegil, M. K. (1984). Türkçe Dilbilgisi. Dergâh.
- Curtubaylanı, H. Ç. (2005). Karaçay-Malkar Nart Söze. Elbrus Kitap Basma.
- Delice, İ. (2003). Türkçe Sözdizimi. Kitabevi.
- Doğan, E. (2012). Türkçe Cümle Bilgisi II. Anadolu Üniversitesi.
- Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2009). Türk Dil Bilgisi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Gencan, T. N. (1974). Dilbilgisi: lise: I, II, III. Kanaat.
- Gökdayı, H. (2018). Türkçede öbekler. Kriter.
- Guzeylanı J. M. (1999). Busağatdağı Malkar Til. Elbrus.
- Hatiboğlu, V. (1972). Türkçenin Sözdizimi. Türk Dil Kurumu.
- Hirik, S. (2020). Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur. Gazi.
- Karaağaç, G. (2009). Türkçenin Söz Dizimi. Kesit.
- Karaca, O. S. (2017). Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri). Efe Akademi.
- Karaca, Oktay Selim (2017). Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri). Efe Akademi.
- Karahan L. (2010). Türkçede Söz Dizimi. Akçağ.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu.
- Mağulalanı, F. L. (2010). Nart Söze, Aytıvla, Çam Söze. Karaçay-Çerkes Kral Universitet.
- Naskali Gürsoy, E. (1997). Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. Türk Dil Kurumu.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2013). Söz dizimi. Akademik Kitaplar.
- Özmen, M. (2016). Türkçenin Sözdizimi. Karahan.
- Semenova, S. (2006). Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Atasözleri. Kaynak.
- TDK, 2023 (<https://sozluk.gov.tr> adresinden 05.06.2023 tarihinde erişilmiştir.)
- Tekin, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu.
- UNESCO, Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000212024> (Erişim tarihi: 11.07.2023).
- Usta, H. İ. (2007). Kelime Gruplarını Nasıl Tasnif Edelim?. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK içinde (s.413-421). İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Uzun, N. E. ve Aydın, Ö. (2006). Sözdizim. A. Kocaman (Ed.) Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar içinde (s. 63-76). Ankara Dil Derneği.
- Üstünova, K. (2014). Türkiye Türkçesinde yapı kavramı ve söz dizimi incelemeleri. Sentez.
- Zandov A. M. (1965). Malkar Nart Söze. Kabartı-Malkar Kitap Basması.

16.-17. Yüzyıl Bâbürlü Kaynaklarında Emir Timur İmajı *The Image of Amir Timur in 16th and 17th Century Mughal Sources*

Ali YILDIRIM

Tarih Bilim Uzmanı, ay973529@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8897-6339

Özet

1370 yılında Maverâünnehir’de tarih sahnesine çıkan Emir Timur kendi döneminin büyük bir devlet adamı ve askeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu devletin banisi Bâbü Şah da Emir Timur’un beşinci göbekten torunudur. Bâbürlüler açısından Emir Timur övünülmesi ve örnek alınması gereken bir şahsiyettir. Bu çalışmada Bâbürlü hükümdarlarının büyük ataları Emir Timur’u nasıl adlandırdıkları izah edilmeye çalışılmıştır. Emir Timur, Bâbürlü historiyoğrafisinde, sanatında ve politik söyleminde vücut bulmuştur. Bâbürlü vekayinâmelerinde Emir Timur’un ekseriyetle Sâhipqıran, Emir ve Gürkan unvanları üzerinde durulmuştur. Emir Timur’un Bâbürlü hükümdarları nezdinde bir meşruiyet kaynağı olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği gibi Emir Timur kendi döneminde meşruiyetini Cengiz Han’ın soyundan almaya çalışmıştır. Bâbürlü döneminde ise Emir Timur’un bizzat kendisi bir meşruiyet kaynağı haline gelmiştir. Bununla birlikte Bâbürlülerin kendi soylarından bir meşruiyet devşirip devşirmediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bâbürlüler politik saiklerle prestijli soylarının yanı sıra gazi sultan imajını da işlemişlerdir. Alt kıtanın bu hükümdarları ayrıca Emir Timur’u bir mit olarak kullanmışlar ve kendisinin mirasına sahip çıkmaya çalışmışlardır.

Anahtar kelimeler: Emir Timur, Bâbürlüler, historiyoğrafı, imaj, soy

Abstract

Amir Timur, who emerged on the historical stage in Transoxiana in the year 1370, appears as a great statesman and military leader of his time. The founder of this state, Babur Shah, is the fifth generation grandson of Amir Timur. For the Baburids, Amir Timur is a figure to be praised and emulated. This study aims to explore how the Mughal rulers referred to their great ancestor, Amir Timur. Amir Timur is manifested in Baburid historiography, art, and political discourse. Mughal chronicles often emphasize Amir Timur’s titles of Sâhipqıran (The Lords of the Auspicious Conjunction), Amir, and Gürkan. It is understood that Amir Timur served as a source of legitimacy for the Baburid rulers. As is known, during his own era, Amir Timur attempted to derive his legitimacy from Genghis Khan’s lineage. In the Baburid period, Amir Timur himself became a source of legitimacy. However, there are different opinions on whether the Mughals derived their own legitimacy from their lineage. The Baburids, for political reasons, have also incorporated the prestigious lineage and the image of a ghazi sultan. Furthermore, these rulers have utilized Amir Timur as a mythical figure, attempting to claim his legacy.

Keywords: Amir Timur, Baburids, historiography, image, genealogy

Fransızca imge kelimesinden gelen imaj Türk Dil Kurumu sözlüğünde imge olarak tarif edilmektedir. İmge kelimesine bakıldığında ilk anlamının; zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, hayal olduğunu görmekteyiz. Kelimenin diğer anlamları; genel görünüş, duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri şeklindedir. Bu bağlamda bir diğer mühim kelime dilimize yine Fransızca kökenli olarak giren ve Türkçe karşılığı etkileyicilik şeklinde verilen karizmadır. Bu iki kelime bilhassa Türkler için çok şeyi ifade etmektedir. Bilindiği üzere Türk toplumunda İslam öncesi devirde yönetici kişi kut sahibi olup sıradan bir insan değildir. Kök Tengri'den kut, yani yönetme yetkisini aldığı inancı hâkimdir. Bu kişi kitleleri etrafında toplayıp ortak bir hedef ve istikamette birleştirebilmeli, karizma ve imaj sahibi olmalıdır. Muktedir olan kağan nezdinde imaj ve karizma, meşruluğunu diğer bir ifadeyle hükmetme hakkının geçerli olma durumunu takviye etmektedir. Hükümdarın imaj sahibi olması konusu İslami dönemde de devam eden bir husus olmuştur.

Kişisel imaj ve karizma Bâbürlü gücünün kurulup yükselişe geçtiği 16. ve 17. yüzyılda da iktidara ruh veren kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Bâbürlü Hanedanı Emir Timur'un soyundan gelmektedir. Dolayısıyla Bâbürlülerin kuruluşuna geçmeden önce Emir Timur'un eylemlerine göz atmakta yarar vardır. Timur 1370 yılında Semerkant'ta emir unvanı ile tahta oturmuştu. Hâkimiyetini Cengiz İmparatorluğu'nun ardıl devletleri üzerine inşa eden Emir Timur'un bu süreçte bir imaj çalışması içerisinde olduğunu görmekteyiz. Timur'un kendi devrinde kullanmış olduğu "sâhipkiran", "emir" ve "Küregen" unvanları bu çalışmanın birer ürünüdür.

Timur devrin astrolojik inancına göre kıran vaktinde ve avucunda kan pıhtısıyla doğduğu düşünülerek sâhipkiran unvanını almıştır. Yukarıda zikredildiği üzere tahta oturduğunda Cengiz Han soyundan gelmediği için gerçek iktidar kendisinde olsa dahi han unvanını kontrolü altındaki Cengiz soyundan birine vermiş ve kendisi emir unvanı ile yetinmiştir. Zira 14. yüzyılın Asya dünyasında meşruiyetin kaynağı Mete Han'ın yanında Cengiz Han soyundan olmaktır. Buna paralel olarak Cengiz soyu ile yakınlaşmak ve bu yolla meşruluk kazanmak isteyen Emir Timur, Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım ile evlilik akdetmiştir. Cengiz soylu bir hanımla gerçekleştirilen bu evlilik Emir Timur'a "Küregen" (Han güveyisi) unvanını kazandırmıştır. (Aka, 2014, s. 10-11). Timur'un soyunun Cengiz Han soyu ile ilişkilendirilmesine yönelik çalışma Emir Timur'un torunu Uluğ Bey devrinde devam etmiştir. Uluğ Bey tarafından dedesinin mezarına dikilen yeşim taşında Timur'un soyu Cengiz Han ile birleştirilmiştir. (Aka, 2014, s. 7). Siyasi sahnede imaj çalışması devletlerin kuruluş ve fetret süreçlerinde veya meşruluğun takviye edilmesi gerektiği durumlarda yürütülen bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Peki Bâbürlü Devleti'nin banisi Bâbür Şah da Hindistan'da devletini kurarken bir imaj çalışması içine girmiş midir? Bâbür Şah kanaatimizce devletini

kurarken tabii olarak bir imaj yakalamak istemiştir. Burada tartışılan esas nokta bu imaj inşasında Moğol - Cengiz Han soyunun mu yoksa Türk - Timur soyunun mu tercih edildiğidir. Bâbü Şah anne tarafından Cengiz Han, baba tarafından Emir Timur soyundan geldiğinden her iki tarafa da yönelebilecek bir serbestiyete sahiptir. Tarihi süreç incelendiğinde Bâbü Şah'ın Türklük ve Emir Timur yönünde bir tercih yaptığı görülecektir. Başından geçen mücadeleler ve Bâbürnâme takip edildiğinde Bâbü Şah'ın kendisini bir Türk olarak kabul ettiği ve Timurlu bilincine sahip olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. 16. yüzyılda Hindistan'da yeni bir devlet kurucu olarak karşımıza çıkan Bâbü Şah kendi hanedanına teveccüh göstermekte haklıdır. Zira siyasi konjonktür bakımından Emir Timur'un yaşadığı devir ile kendi devri arasında farklar vardır. Emir Timur'un çağında hükmetmenin yolu Cengiz soyuna başvurmaktır. Fakat ilerleyen süreçte Timurlu Devleti'nin İran-İslâm geleneğiyle de beslenmeye başlaması ve Emir Timur'un şahsında güçlü bir hanedan geleneğinin inşası söz konusu soya mecburiyeti zayıflatmıştır. (Oruç, 2023, s. 549).

Dolayısıyla Bâbü Şah için gerek Hindistan öncesi gerekse Hindistan saltanatı sürecinde yöneldiği taraf Türklük ve Emir Timur olacaktır. Tarihçiler arasında tartışılan bir diğer mesele de seçilen Timur imajının kullanım dozudur. Makbul Emir Timur miti ne derece de ve hangi alanlarda kullanım bulmuştur? Giriş mahiyetinde eklemek gerekirse bu mitin zamana ve zemine göre farklılık arz ettiği, meşruiyet ve siyaset kavramları çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bâbü Şah'ın ardılları Emir Timur'a saygı ve teveccüh göstermekle birlikte bu miti bilhassa Maveraünnehir'e yönelik iddialarında bir araç olarak kullanacaklardır. İleride bahsedileceği üzere Emir Timur imajına yönelik en büyük vurgu siyaset gereği Şah Cihân devrinde yapılacaktır. Bundan dolayı bir hükümdarın ölümünden iki yüzyılı aşkın bir süre sonra tekrardan imaj kavramlarına sarılı bir şekilde siyaseten kullanılabileneğine şahit olmaktadır.

Çalışmamızda bu tartışma ve sorulara ana kaynakları mukayeseli olarak kullanarak ve güncel araştırmalara da yer vererek cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu araştırmada Emir Timur'un kökeni meselesine ve seferlerine çalışmanın maksadını açacağından dolayı girilmeyecektir. Çalışmada merkeze alınan esas konu Emir Timur'un Bâbürlülerdeki yeri ve önemidir. Bâbürlü Devleti'nde Emir Timur'un algılanma biçimine farklı zaviyelerden bakmak mümkündür. Bu minvalde kaynaklardaki Emir Timur'a hitap şekli, bahsi, kendisine verilen unvanlar, cihangirliği, Bâbürlü şecere mühürleri ve Timurlu mirası zikredilecek hususlar arasındadır.

1. Emir Timur'a Hitap Şekli ve Bahsi

Emir Timur'un Bâbürlü tarih yazıcılığında yer aldığı ilk eser tabii olarak *Bâbürnâme*'dir. *Bâbürnâme* bir asker ve devlet adamı olan Bâbü Şah'ın bu meziyetlerinin yanı sıra sanatçı kimliğini konuşturduğu edebi şaheseridir. Bâbü Şah eserinde Emir Timur'dan haleflerinin yüceltici unvanlarına kıyasla yalnızca

Timur Bey olarak bahsetmektedir. (Bâbü Şah, 2000, s. 10). Emir Timur'dan bu kadar sade bir biçimde bahsedilmesinin arkasında ki gerçek ileride izah edilecektir.

Hümayun Şah'ın saltanatına gelindiğinde zikredebileceğimiz ilk kaynaklardan biri *Kânûn-i Hümayun*'dir. Hândmîr tarafından kaleme alınan bu eser Emir Timur'dan Sâhibkîran ve Timur Gürkan şeklinde bahsetmektedir. (Khwandamir, 1940, s. 10-12). Hümayun Şah'ın ibrikçibaşısı Cevher tarafından yazılan *Tezkiretü'l-Vakiat* adlı eserin içerisinde de benzer şekilde Sâhibkîran unvanının kullanıldığı görülmektedir. (Jouher, 1832, s. 121). Bayezid Bayat'ın *Tezkire-i Hümayun ve Ekber*'inde Hazret-i Sâhibkîran sanıyla geçmektedir. (Bayezid Bayat, 1360, s. 88). Bir diğer önemli eser ise Bâbü Şah'ın kızı Gülbeden'in kaleme aldığı *Hümayunnâme*'dir. *Hümayunnâme*'den başlamak üzere sonraki Bâbürlü metinlerinde daha oturmuş bir gelenek olarak Emir Timur ve Bâbürlü hükümdarlarından bahsedilirken kendilerine bir san verilmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir; Emir Timur için Sâhibkîran, Bâbü Şah için Firdevs-mekân ve Giti-sitan, Hümayun Şah için Cennet-aşyan ve Cihan-ban, Ekber Şah için Arş-aşyan, Şah Cihângîr için Cennet Mekânî ve nihayet Şah Cihân için Sâhipkîran-ı Sâni. Vekayinamelerde Emir Timur'dan ve Bâbürlü hükümdarlarından bahsedilirken isimlerinin yerine hep bu sanlar kullanılmaktadır. Nitekim dördüncü Bâbürlü padişahı Şah Cihângîr (1605-1627) bizzat kendisinin kaleme almış olduğu *Tüzük-i Cihângîrî* adlı eserinin ilk kısımlarında yukarıdaki açıklamayı vererek soyunun sanlarını izah etmiştir. (Jahangir, 1909, s. 5).

Emir Timur, üçüncü Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah'ın saltanatını (1556-1605) konu alan ve veziri Ebü'l-Fazl el-Allâmî'nin yazmış olduğu *Ekbernâme*'de; "Emir Sâhibkîran", "Sâhibkîran Salisü'l-Kutbin Kutbü'd-dünya ve'd-din Emir Timur Gürkan" unvanları ile geçmektedir. (Abu'l-Fazl al-Allami, 2000, s. 204). Müellifin bir diğer eseri olarak kabul edilen *Ayin-i Ekberî*'de ise "Emir Timur Sâhibkîranî" olarak zikredilmektedir. (Abu'l-Fazl al-Allami, 1873, s. 184-185). Ekber Şah devrinin diğer mühim kaynağı olan Abdülkadir Bedâûnî'nin *Müntehabü't-Tevârih* adlı eserinde Emir Timur'dan, "Büyük Emir Timur Gürkan" şeklinde bahsedilmektedir. (Al-Badaoni, 2009, s. 358). Dönemin üçüncü bir müellifi olarak zikredebileceğimiz Nizâmüddîn Ahmed Herevî ise *Tabakât-ı Ekberî*'sinde Emir Timur'u daima "Hazret-i Sâhibkîranî" olarak anmaktadır. (Khwajah Nizamuddin Ahmad, 1927, s. 277). Yine bu devire ait olan ve Hz. Muhammed'in vefatından Ekber Şah'ın saltanatına kadar uzanan bir dünya tarihi çalışması olarak ifade edilebilecek *Tarih-i Elfi*'de Sâhibkîran Emir Timur Gürkan şeklinde geçmektedir. (Golam Mirza Tabâtabâyî Mecd, 1382, s. 2910). Ekber Şah notlarında oğlu Selim (Cihângîr)'e hitaben şöyle demektedir; "Senin damarlarında şanlı atalarımızın, Cengiz Han'ın ve Yedi İklimin Yenilmez Hükümdarı Emir Timur'un kanı akıyor. Benim gibi sen de 'Türk ve Moğol'

savaşçılarının gözü pek cesaretini, Fars hükümdarlarının kurnaz zarafeti ile birleştiriyorsun”. (Şahin, 2020, s. 98).

Emir Timur, Şah Cihângîr devrinin kaynaklarından *İkbalnâme-i Cihângîrî*’de “Emir Timur Gürkan” unvanıyla zikredilmektedir. (Mutemed Han, 1865, s. 178). *Measir-i Cihângîrî*’de “Kutbü’ d-din ve’ d-dünya Sâhipkıran Emir Timur Gürkan” olarak anılmaktadır. (Khwaja Kamgar Husaini, 1968, s. 2). Beşinci Bâbürlü hükümdarı Şah Cihân döneminin (1628-1658) ana kaynağı olan ve Abdul Hamid Lahori’ye ait olan *Padişahname*’de Emir Timur’dan “Sultan-ı Âzam Hâkan-ı Muazzam Mâlikü’l-Hâfîkeyn Salisü’l-Kutbîn Kutbü’ d-dünya ve’ d-din Hazret-i Emir Timur Sâhibkıran Eskenehullahu fi Buhbuhatil Cihân” olarak bahsedilmektedir. (Abdul Hamid Lahori, 1867, s. 43). Şah Cihân’ın saltanatının tümünü ele alan Muhammed Salih Kenbu’nun *Amel-i Salih* adlı eserinde ise “Kutbü’ d-dünya ve’ d-din Sâhibkıran-ı Âzam Emir Timur Gürkan” olarak geçmektedir. (Muhammad Salih Kambo, 1923, s. 27).

Görüleceği üzere kaynaklar ekseriyetle Timur’un “Emir”, “Sâhipkıran” ve “Gürkan” unvanları üzerinde durmaktadır. Timur her ne kadar kendi devrinin büyük bir fatihi olsa da Cengiz Han soyundan gelmediği için “emir” unvanını kullanmıştır. Ayrıca hayırlı bir anda elinde kan pıhtısıyla doğduğu inancından dolayı Sâhipkıran lakabını almıştır. Esasen Sâhipkıranlık Timurlu saltanat mitinin bir ifadesi olup Bâbürlü çağında da kullanılacaktır. Sâhipkıran ve Gürkan unvanları Emir Timur için Bâbürlü kaynaklarında da aynen tasdik edilerek zikredilmeye devam edilmiştir. Ebü’l-Fazl el-Allâmî, Ekber Şah’ın soyunu açıklarken kendisinden “Gürkanlı hanedanının ışığı (furûg-ı hanedan-ı Gürganî)” ve “Timurlu hanedanının ışığı (çerâg-ı düdmân-ı Sâhipkıranî)” olarak bahsetmektedir. (Abu’l-Fazl al-Allami, 2000, s. 17; Balabanlılar, 2007, s. 87). Bâbürlü hükümdarları kendi hanedanları için “Sâhipkıran ailesi” demektedir. Şüphesiz bunu Ekim 1627 tarihli bir fermanın takip etmek mümkündür. (Khadgawat, 1962, s. 6).

Emir Timur’un Sâhipkıranlığı Bâbürlü devrindeki çeşitli şiirlerde de yer bulmuştur. Örneğin Şah Cihân’ın en büyük oğlu Mirza Dârâ Şükûh’un Pir’i Molla Şah, mirza için kaleme aldığı bir gazelinde şöyle demektedir;

“Birinci ve ikinci Sâhibkıran (Büyük Timur ve Şah Cihan) haşmet sahibidirler.

Bizim Dara Şükûh (ise) oldu gönüllerin Sâhibkıranı.

Nihayet o, bu dünyadan iki âlemin metanı.

Gönül dükkânının metandan kendi eline geçirdi.” (Bayur, 1945, s. 18).

Yine Bâbürlüler, Emir Timur’un Cengiz Han soyundan birisiyle evlilik akdetmesi sayesinde aldığı Güregen¹ (damat) lakabına atfen kendilerini Silsile-i

¹ Bu kelime literâtürde Gürkan, Gürkan, Küregen gibi farklı telaffuzlarla da zikredilmektedir.

Güregen/Güreneniyye adıyla anmışlardır. Esasen Bâbü Şah ve halefleri anne tarafından Cengiz Han soyundan gelmekle² birlikte Emir Timur'dan gelen soylarına daha yakınlardı. (Oruç, 2023, s. 555). Zira Bâbü'nâme'deki kayıttan da anlaşıldığı üzere Bâbü Şah Moğolları sevmemekte ve onlardan şöyle bahsetmekteydi; “kötülük ve bozgunluk daima Moğol ulusundan çıkagelmiştir. Şimdiye kadar benimle beş defa düşman oldular.” (Bâbü Şah, 2000, s. 98).

Farsça tarih yazıcılığının en güzide örneklerinden olan *Ekbernâme* Hz. Âdem'den Ekber Şah'a değin meydana gelen olayların anlatıldığı hacimli bir eserdir. Söz konusu kaynakta Emir Timur'dan teferruattan uzak genel bilgilerin hâkim olduğu ve fakat edebi bir tarzda bahsedilmektedir. Bu eserde; Emir Timur'un 9 Nisan 1336'da Şehr-i Sebz'de doğduğu, gençliğinde avcılık ve savaş sanatı ile meşgul olduğu bu süreçte civar memleketlerde genel bir kargaşanın hâkim olduğu aktarılmaktadır. Devamında ise Sâhipkıran'ın 9 Nisan 1370'te cülusunu müteakip Maverâünnehir, Harezm, Türkistan, Horasan, İrakeyn, Azerbaycan, İran, Mazenderan, Deşt-i Kıpçak, Kirman, Diyarbakır, Huzistan, Hindistan, Mısır, Suriye ve Rûm memleketlerine hâkim olduğu ifade edilmektedir. Fakat tüm bu fetihlerin ayrıntılarına girilmemektedir. Eserdeki edebi üsluba değinilecek olursa; Emir Timur'un doğduğu devrin hayırlı çağ olduğu, kendisinin İran memleketini âdeta dikensiz bir bahçeye çeviren işler yaptığı ve nihayet 18 Şubat 1405'te Otrar'da Allah'ın karşı konulmaz emriyle yaşam atını sonsuz dünyaya çevirdiği söylenmektedir. (Abu'l-Fazl al-Allami, 2000, s. 205-212).

2. Bir Meşruiyet Kaynağı Olarak Emir Timur

Bilindiği üzere Emir Timur, Timurlu hanedanının banisi olup, Bâbürlülerde söz konusu hanedanın Hindistan'daki devamı niteliğindedir. Diğer bir ifadeyle Bâbürlüler Türkistan'da çöküntüye uğrayan Timurlu mülkünü Hindistan'da yaşatan hanedan üyeleridir. Bâbürlü Devleti'nin kurucusu Bâbü Şah, Emir Timur'un beşinci göbekten torunudur. Bu minvalde Bâbürlü hükümdarları kendi otoritelerini ve saltanatlarını meşrulaştırmak maksadıyla daimi olarak soylarına vurgu yapmayı ihmal etmemişlerdir. Zira Emir Timur 1398-1399'daki seferi ile Hindistan'ı³ zaptetmişti. Dolayısıyla Hindistan, Bâbü Şah'a fetih noktasında yabancı olmadığı gibi atasından kalma bir haktı. Emir Timur ve onun Hindistan'ı zaptı Bâbürlü hükümdarlarına bu yeni memlekette tam da ihtiyaç duymakta oldukları meşruiyeti sağlamaktaydı. Nitekim Bâbü Şah atasından almış olduğu

² Ebü'l-Fazl el-Allâmî'nin *Ekbernâme*'sine göre Bâbü Şah'ın annesi Kutluğ Nigar Hanım vasıtasıyla Cengiz Han'a uzanan şeceresi şu şekildeydi; Yunus Han bin Veys (Üveys) Han bin Şir Ali Oğlan bin Muhammed Han bin Hızır Hevace Han bin Tuğluk Timur Han bin İsen Buga Han bin Davâ Han bin Barak Han bin Bisun Tava bin Mutakan bin Çağatay Han bin Cengiz Han. Bkz. (Abu'l-Fazl al-Allami, 2000, s. 224).

³ Hindistan tabiri o dönem itibarıyla Kuzey Hindistan'ı tarif etmek için kullanılırdı. Bkz. (Fisher, 2020, s. 41).

bu meşruiyetle Panipat Muharebesi (1526)'ne giden sürecin öncesinde bölgenin hâkimi olan Sultan İbrahim'den topraklarını feragat etmesini isteyecektir. Emir Timur mitine duyulan ihtiyaç yalnızca Bâbürlülere has bir durum olmayıp Bâbür Şah'ın Maverâünnehir'deki en büyük rakibi Şeybanî Han (1500-1510) dahi benzer bir yola başvurmuştur. Kendisi, Cengiz Han soyundan olmasına rağmen Maverâünnehir'de tabiri caizse geçer akçenin Emir Timur ile bağlantılı olmak olduğunu fark etmiş ve Bâbür'ün kız kardeşi Hanzâde Begüm ile evlenmiştir. Zira Türkistan ahalisi nezdinde meşruiyeti bulunan soy Cengiz Han'ın ki kadar Emir Timur'un soyudur. (Balabanlılar, 2007, s. 29).

Emir Timur'un bir meşruiyet kaynağı olarak görülmesi noktasında Prof. Dr. Lisa Ann Balabanlılar'ın görüşlerine bakmak yerinde olacaktır. Balabanlılar'a göre Türkistan'daki anavatanlarından sürülerek Güney Asya'ya yerleşen Timurlu mülteci topluluğu "Bâbür" kimliğini oluştururken Emir Timur'un cihanşümül karizmasını savunmuş ve muhafaza etmişlerdir. Bâbürlü hanedan kimliğinin geliştirilmesinde giderek mitolojikleşen ata figürü yer almaktadır. Kendilerinin Asya tarihinin en büyük imparatorluk kurucuları arasında yer alan Cengiz Han ve Emir Timur soyundan gelmeleri onlara hem Türkistan'daki hem de Hindistan'daki siyasi güçlerinin meşrulaşmasını getirmekteydi. (Balabanlılar, 2007, s. 5-6). Bâbür Şah kendisini Emir Timur'un evladı saymakta, Timurlu hanedanına kuvvetli bir aidiyet hissi duymaktaydı. O bu minvalde Hindistan'a ilerlerken tabii olarak bu coğrafyanın Emir Timur'un mülkü olduğunu ileri sürecektir. "Bâbür, Hindistan istikametinde ilerlerken Timur'un mirasını işaret etmesi, onu siyasi faaliyetlerinin meşruiyet kaynağı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır." (Oruç, 2023, s. 555-556). Prof. Dr. John F. Richards'a göre de Bâbürlü Hanedanı soyunu Emir Timur'a dayandırmakla kusursuz bir meşruiyet sahibi olmuşlardır. (Richards, 2021, s. 29).

Bundan dolayıdır ki Bâbürlü hükümdarları şecerelerin başlangıcında Bâbür Şah'ı değil de Emir Timur'u esas almışlardır. Devletin kurucusu olan Bâbür Şah kendi şeceresini babası Ömer Şeyh Mirza veya önceki mirzalardan değil hanedanın banisi Emir Timur'dan başlatmıştır. Şecerelerde Emir Timur'un milat alınması kendisini mühürlerde, vekayinamelerde ve minyatürlerde göstermektedir.

Bâbürlü hükümdarlarına ait olan soy/şecere mühürleri kendilerinin otorite ve meşruiyetlerini gösteren en somut sembollerden biriydi. Bu tür mühürlerde merkezdeki dairede devrin hükümdarının adı yazarken çevresindeki dairelerde saat yönünde (saat 1'den itibaren) selefinden başlayıp Emir Timur ile nihayete eren bir silsile yer almaktaydı. Bu konuda incelemelerde bulunan Annabel Teh Gallop'a göre bu mühürler genellikle saraydaki begümlerden⁴ birine veya vezire teslim edilirdi. (Gallop, 1999, s. 85). Dairesel mühürler Bâbür Şah başta olmak

⁴ Bâbürlülerde hanedan mensubu kadınlar için kullanılan genel bir ifadedir.

üzere sonraki padişahlar tarafından da benimsenmiştir. Söz konusu mühürler Batı dünyasında ilk olarak 17. yüzyılın ilk çeyreğinde William Baffin tarafından bir Hindistan haritasında yayımlanmıştır. (Gallop, 1999, s. 89).

Bu mühür hakkındaki başlıca bilgi kaynağı, Ebü'l-Fazl el-Allâmî'nin Ayin-i Ekberî'sidir. Buradaki kayda göre mühür oymacısı Mevlana Maksud, çelik bir yüzeyi daire şeklinde keserek Ekber Şah'ın ve Timurleng'e kadar olan şanlı atalarının adlarını rika karakterinde ve daha sonra nesta'lik karakterinde kazımıştır. (Gallop, 1999, s. 79).

Bâbürlü tarih yazımında da tıpkı mühürlerde olduğu gibi bir soy vurgusu yapılmaktaydı. Herhangi bir padişahın saltanatını konu edinen resmi tarihlerde devrin padişahının vak'aları bildirilmeden önce "zıkr-i Emir Timur" başlığı ile ilk olarak Emir Timur ve halefi mirzalar anlatılmaktaydı. Ekbernâme, Amel-i Salih veya Lahorî'nin Padişahnâme'si gibi eserler bu cümledendir. Emir Timur bu eserlere yapılan minyatürlerde de işlenmekteydi. Lahorî'nin Padişahnamesi'ndeki minyatürde de görüleceği üzere Şah Cihân ve Emir Timur yan yana resmedilmiştir.

Bâbürlülerdeki Emir Timur mitinin kapsamını belirttikten sonra bu konuda farklı görüşlerinde bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Corinne Lefèvre'ye göre Bâbürlüler haricinde hakikaten de böylesi prestijli bir soydan yararlanabilecek çağdaş Müslüman hanedan neredeyse hiç yoktu. Yine de, Bâbürlüler alt kıtaya ayak bastıkları andan itibaren, elde edebilecekleri sınırlı meşruiyetin farkına varmışlardı. Zira ne Cengiz Han ve halefleri ne de Emir Timur, Hindistan'da çok iyi hatıralar bırakmamıştı. Bu olumsuz hatıralardan kasıt Emir Timur'un Delhi'yi zaptı, gerek Hindu gerekse Müslümanları öldürmesi ve pek çok zanaatkârın Semerkant'a gönderilmesi veya sürülmesidir. Bu minvalde Bâbürlüler ne soylarından gelen prestijden vazgeçmiş ne de Hint tebaalarına karşı yabancı kalmıştır. (Lefèvre, 2011, s. 414-415). Timurlu soyundan vazgeçmemelerinin bir sebebi de diğer Müslüman hanedanlara, bilhassa Osmanlılara karşı olan tarihi üstünlüğü vurgulamaktır. (Lefèvre, 2011, s. 426). Bu yeni orta yolun ismine "gazi sultan" diyebiliriz.

Tarihçi Prof. Dr. Ali Anooshahr'a göre Bâbür Şah 1527'de Agra yakınlarında Râna Sangâ'ya karşı elde etmiş olduğu zaferini müteakip bastırılmış olduğu sikkelerinden de anlaşılacağı üzere "gâzi" unvanını elde etmiş ve Hindistan'da Hintliler için ikna edici olmayan Timurlu vurgusunu azaltmıştır. Bunun yerine 11. yüzyılda Hindistan'a düzenlemiş olduğu 17 gazası ile ünlenen Gazneli Sultan Mahmud çizgisinde hareket etmeye başlamıştır. Sahiplenilen bu çizgiden kasıt elbette kâfirlere karşı gaza eden, İslam'ın muzaffer savunuculuğudur. Zira Bâbür Şah'ın Hindistan'ın aşırı nüfuzlu Sünnî güçleriyle iş birliği kurmaya ihtiyacı vardır. (Anooshahr, 2022, s. 30-31). Bu sebepledir ki iftihar vesilesi olan ve Türkistan'da kullanışlı bir araç görevi gören Emir Timur, Bâbür Şah'ın yeni kamusal imajını çizme noktasında artık bir yüküdür. Bu durum kendisini

Bâbürnâme’de de göstermektedir. Nitekim Emir Timur Bâbürnâme’nin Türkistan ve Kabil bölümlerinde en az yirmi iki kez geçerken Hindistan bölümünde yalnızca iki kez geçmektedir. (Anooshahr, 2022, s. 73).

Bâbürlü siyasi geleneğinde ve tarih yazıcılığında Emir Timur’u çalışan tarihçi Prof. Dr. İrfan Habib’in görüşleri de Anooshahr ile belirli noktalarda örtüşmektedir. Habib’e göre de Emir Timur, Bâbür Şah ve takipçilerinin nazarında kendi davalarına destek sağlayacak bir isim değildir. Bir tarafta Emir Timur’la olan bağı vurgulamak, bir tarafta ise Emir Timur’un Hindistan’daki olumsuz imajı gerçeği vardır. Bu olumsuz imajın gerçekliğiyle yüzleşmek ise Ekber Şah döneminde daha da belirginleşecektir. Ebü’l-Fazl el-Allâmî eserinde Emir Timur’un Hindistan’ı fethi/işgalinin izahıyla başa çıkmak zorunda kalacak ve bu konuyu bir iki cümle ile geçiştirecektir. Keza Nizâmüddîn Ahmed Herevî’de eserinde meseleyi yumuşatarak anlatacaktır. Emir Timur’a yönelik en büyük vurgu Şah Cihân devrinde yapılacaktır. Bâbür Şah ve bilhassa Ekber Şah’ın zaferleri bu vurguyu azaltırken Şah Cihân, Maverâünnehir’e yönelik taleplerini meşrulaştırmak için Emir Timur kültürünü kullanacaktır. Fakat 1647’de yürütülen başarısız Belh seferi buna bir son verecektir. Bundan sonra artık Emir Timur’dan sembolik şekilde bir prestij nişanesi olarak bahsedilecektir. (Habib, 1997, s. 300-304). Dolayısıyla Timur kültürünün kullanımında zamana ve zemine göre farklılıklar bulunduğunu söylemek mümkündür.

3. Emir Timur’un Mirası

Daha önce Emir Timur’un kendi döneminde almış olduğu ve Bâbürlü devrinde de aynen kabul gören Sâhipkıran unvanına değinmiştik. Bu unvan Emir Timur’dan kalan bir miras olarak Bâbürlü hükümdarları tarafından da sahiplenilmiştir. Nitekim Şah Cihân 1628 tarihinde “Ebü’l-Muzaffer Şehâbeddin Muhammed Sâhibkıran-ı Sanî, Şah Cihân Padişah-ı Gazî” sanı ile tahta oturacaktır. (Inayat Khan, 1990, s. 17). Şah Cihân böyle yaparak esasında atasından sonraki Sâhipkıranın diğer bir ifadeyle cihangirin kendisi olduğunu vurgulamakta ve kendisini adeta ikinci Timur olarak göstermektedir. Şah Cihân’ın Emir Timur’u referans almak suretiyle sahiplenmiş olduğu bu unvan sikkelerde de kendisini gösterecektir. Nitekim bu padişaha ait olan ve Agra’da 1628 (Hicri 1038) tarihli darbedilen sikkelerde yukarıda zikredilen unvana yer verilmiştir. (Whitehead, 1914, s. 173). Emir Timur’a ait olan bu unvanın kullanımının Şah Cihân’ın mührüne ve kişisel eşyalarına da yansıdığını görmek mümkündür.

Emir Timur, Bâbürlü Devleti’ndeki mühim günlerde adı zikredilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 17. yüzyılda Hindistan’a seyahat eden Venedikli seyyah Manucci, Bâbürlü Devleti’nde kurban bayramlarında icra edilen bir gelenekten söz etmektedir. Buna göre;

O gün, saat dokuzda, hükümdar büyük bir teşhir ve heybetle sarayından çıkar ve yedi basamaklı bir kürsü üzerinde duran baş kadının kendisini beklediği ulu

camiyi ziyaret eder. Arkasında elinde kılıcını dimdik tutan bir köle vardır. İlk törenlerden sonra kadı, Timurleng'den başlayarak tüm Moğol⁵ hükümdarlarının adlarını (ve) saltanat yıllarını yüksek sesle ilan etmek zorundadır. Bütün bunları çok güçlü ve belagatli bir şekilde dile getirmelidir. (Manucci, 1907, s. 349). Emir Timur'a atfedilen bu önem yalnızca törenlerle mahdud kalmamış mimariye de yansımıştır. Nitekim Bâbüür Şah, Panipat'ta İbrahim Lûdi'ye karşı zafer kazandıktan sonra Delhi'de inşa ettirdiği bir kasrın adını atasının hatırasına binaen Kasr-ı Timur koymuştur. (Suçıkar, 2022, s. 140).

Emir Timur, Bâbürlü hükümdarları nazarında yalnızca bir ata değil aynı zamanda askeri başarıları ve kişisel karizması ile bir kahramandı. Bu minvalde Hümayunnâme'de Bâbüür'ün gençlik yıllarında vermiş olduğu mücadele ancak Emir Timur'un zamanı ile karşılaştırılmaktadır. Emir Timur'un başarıları her Bâbürlü hükümdarınca öğrenilmesi, örnek alınması ve övünç duyulması gereken cinstendi. Bâbürlülere göre şüphesiz Emir Timur bir cihangîr idi. Dolayısıyla onun fetihlerini içeren Zafername'de kendilerine kılavuz olabilecek bir başucu kitabıydı. Zafername bu yönüyle unutulmamış ve Bâbüür Şah'ın hatıratında bahsettiği üzere Abdullah Mesnevîgûy, İskendernâme'ye karşılık olarak Timurnâme'yi telif etmişti. (Bâbüür Şah, 2000, s. 281). Bâbüür Şah ve daha sonra Ebü'l-Fazl el-Allâmî, Ekbernâmesi'nde sık sık Şerefüddin Ali Yezdî ve Zafername'sinden örnekler vermekteydi. (Bâbüür Şah, 2000, s. 354-469; Abu'l-Fazl al-Allami, 2000, s. 47-237-244.).

Ekbernâme'den anlaşıldığına göre Ekber Şah devrinde Molla Sultan Ali (Andican, 2017, s. 81) tarafından istinsah edilen ve Üstad Bihzad tarafından resimlenen bir Timurnâme padişahın kütüphanesinde yerini almıştı. (Abu'l-Fazl al-Allami, 2000, s. 309-310). Yine Emir Timur'un bizzat kendisi tarafından yazıldığı iddia edilen ve Yemen'de Cafer Paşa kütüphanesinde bulunan Tüzükat-ı Timuri (Vakıat-ı Sahibkırani) 1637'de Ebu Talib Hüseyini et-Türbeti tarafından Türkçe'den Farsça'ya tercüme edilerek Şah Cihân'a sunulmuştur. Ne var ki bu tercümeyle ilgili padişah eserin Yezdî'nin Zafername'si ile uyuşmadığını fark ederek saray kâtiplerinden Muhammed Afzal Buhari'ye bu eseri Zafername'ye uygun hale getirmesini emretmiştir. (Alper, 2022, s. 336). Prof. Dr. A. Ahat Andican'ın da tespit ettiği üzere bu eser hiçbir şekilde Emir Timur tarafından yazılmamış veya yazdırılmamıştır. (Andican, 2017, s. 81). Bu cümleden olmakla birlikte esere Bâbürlü hükümdarı tarafından sahip çıkılmıştır ki bu durum onların Timur algılarının yüksekliğine delâlet etmektedir.

Bu algıyla ilgili bir anekdot da Emir Timur ve Şah Âlemgîr (Evrengzib) ile ilgilidir. 1700 yılında Khawaspur'da seferde olan Şah Âlemgîr ordugâhın Mân Nehri kıyısında kurulmasına karar vermişti. 1 Ekim gecesi yağışlarla birlikte

⁵ Hindistan'a seyahat eden pek çok seyyah gibi Manucci'de Bâbürlülere yanlış bir şekilde Moğol olarak tarif etmektedir.

aniden gelen bir sel ordugâhı bastı. Çadırlara suların dolduğu ve kayıpların yaşandığı bu kargaşa ortamında düşman Marathaların saldırdığını düşünen Bâbürlü hükümdarının bir anlık tökezlemesi sağ dizinin çıkmasına neden oldu. Şah Âlemgîr hekimlerin doğru bir tedavi uygulayamamaları neticesinde hafif topal kaldı. Şah Âlemgîr devrini tetkik eden tarihçi Jadunath Sarkar'a göre hükümdarın gönlünü hoş etmeye çalışan saraylılar bu durumun benzerinin Emir Timur içinde söz konusu olduğunu ve hükümdarın tıpkı atası gibi muzaffer olacağına delalet ettiğini söyleyeceklerdi. Görüleceği üzere Şah Âlemgîr'in bedenen yaşamış olduğu bir kusur Emir Timur ile ilişkilendirilerek bir teselliye dönüştürülmüştür. (Sarkar, 1952, s. 138-139).

Bunun dışında Evrengzîb'in anekdotlarının yer aldığı eserde tarihe düşkünlüğü ile bilinen Şah Cihân'ın bir günlük yaşamı aktarılırken padişahın akşamüstü yatmadan önce bir perde arkasından Emir Timur'un hayatını ve Bâbürnâme'yi okuttuğu ifade edilmektedir. (Bahadur Khan, 1917, s. 174). Bâbürlü hükümdarlarının Emir Timur'un hayatını okumaktan keyif aldıkları bir gerçektir. Üstelik bu konuda Manucci'nin kaydına göre oldukça hassas olabilmekteydiler. Örneğin Şah Âlemgîr, tahta geçtikten sonra hocalarından Molla Salih, talebesi olan yeni padişahın cülusunu tebrik etmek ve karşılığında ihsanlar almak için huzura geldiğinde padişah kendisine; mirza iken boş şeyler öğrettiği, ilminin Hindistan ile sınırlı olduğu, savaş sanatını öğretmediği ve zamanını boşa harcatığı yönünde çıkışacaktı. Bu serzenişlerinde verdiği örneklerden birisi de Emir Timur ile ilgiliydi; *“Bu imparatorluğun kurucuları olan atalarımın, ünlü Timurleng'in ve savaşçı Bâbür'ün isimlerini senden zar zor öğrendim. Bana onların hayatlarının, harika fetihlerinin, savaş tarzlarının, ordularına emir vermelerinin, askerlerine komuta etmelerinin hikâyesini anlatmak için hiçbir girişimde bulunmadın”*. (Manucci, 1907, s. 29-32).

Bu eserler vasıtasıyla ki Bâbürlüler Emir Timur'un zaferleri hakkında malumat sahibiydiler. Bâbürnâme'den anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Emir Timur'un Hindistan seferinden haberdar idiler. Yine Şah Cihângîr atası Emir Timur'un Osmanlı Devleti karşısında üstün geldiğini Tüzük-i Cihângîrî'inde aktarmaktaydı. Buna göre bir gün kendisini Osmanlı hükümdarının elçisi olarak adlandıran Akam Hacı adında mutemed edilmeyen bir âdem elinde okunaksız bir mektup (kitâbet-i meçhul) ile huzura gelmişti. Padişah kendisinin elçi olduğuna inanmamış ve şöyle demişti;

“Timur Rûm'u fethettiğinde ve o yerin hükümdarı Yıldırım Bayezid onun eline geçince, haraç toplayıp bir yıllık geliri aldıktan sonra, Rûm'un tamamını kendi mülküne geri vermeye karar verdi. Tam o sırada Yıldırım Bayezid öldü ve (Timur) devleti oğlu Musa Çelebi'ye teslim ettikten sonra geri döndü. O zamandan bu zamana kadar, bu tür iyiliklere rağmen, ne imparatorlar adına kimse geldi, ne de herhangi bir elçi görevlendirildi.” (Jahangir, 1909, s. 144-145). Buradan da anlaşılacağı üzere Emir Timur'un Ankara'da elde etmiş olduğu zafer hanedanın

hatırasında hala taze bir vaka olarak kalmıştı. Keza Hümayûn Şah'ta kendi saltanatında Gucerât'a sığınan Timurlu mirzalarını Sultan Bahadır'dan geri isterken Emir Timur'a atıf yapmış, Yıldırım Bayezid'in kendisine sığınanları Timur'a iade etmemesinin neticelerini hatırlatmıştır. (Bayur, 1947, s. 39).

Emir Timur'un gözünün nuru olarak kabul ettiği payitahtı Semerkant ve dahi Maverâünnehir, Bâbürlülerin nazarında her vakit özlem duyulan ve bir gün mutlaka istirdad edilmesi gereken topraklar olarak kalmıştır. Bâbürlüler Emir Timur'un soyundan geldiklerinden dolayı bu bölge üzerinde daimi olarak bir iddia sahibiydiler. Bu durum onların bölgeye yönelik askeri girişimlerine de bir meşruluk kazandırmaktaydı. Maverâünnehir, Bâbürlü metinlerindeki ifadeyle bir "mülk-i mevrûs" (ata mülkü) idi. Devletin kurucusu Bâbü Şah bir Sünni olmasına karşın Semerkant'a sahip olabilmek uğruna Şii Safevî hükümdarı Şah İsmail'in adına hutbe okutmayı ve kızılbaş sarığı giymeyi dahi kabul etmişti.

Esasen Bâbü Şah'ın macerasının neredeyse tümü Timurlu mirasını geri kazanmaya dayanıyordu. Nitekim kendisinin ilk hedefi de Semerkant olmuş, bu uğurda ömrünü kazaklıkta geçirmişti. Oğlu Hümayun Şah'ın faaliyetleri ise Bedeşan bölgesinin ötesine geçemeyecekti. Ekber Şah bu minvalde hisler beslemekle birlikte bölgeyi elinde bulunduran Özbek Ubeydullah Han ile herhangi bir çatışmaya girmeyecekti. Keza Şah Cihângîr, oğulları Hüsrev ve Hürrem'in isyanlarıyla uğraştığından bu konuda herhangi bir adım atamayacaktı. (Oruç, 2019, s. 68). Fakat bu konuda belki de en somut adım Şah Cihân dönemine geldiğinde atılacak ve Emir Timur'un mirası Maverünnehir'in istirdadı noktasında devletin kaynakları seferber edilecekti. Şah Âlemgîr'in notlarında da bahsedildiği üzere babası Şah Cihân atalarının eski mülkleri olan Belh, Bedeşan, Horasan ve Herat vilayetlerini fethetmek için büyük bir arzu duyuyordu. (Aurangzeb, 1908, s. 3). Ne var ki düzenlenen Belh seferi bölgedeki Özbek direnişi ve coğrafyanın getirdiği sıkıntılar sebebiyle başarısızlığa uğrayacaktı. Şah Cihân'ın bu hamlesinden sonra ise bir daha söz konusu topraklara yönelik herhangi bir askeri teşebbüste bulunulmayacak ve Semerkant, Bâbürlü hükümdarlarının zihninde bir hayal olarak kalacaktır.

Bununla birlikte Bâbürlü askeri gücünün Maverâünnehir'i ele geçirememiş olması Bâbürlülerin bölgeye yönelik ilgilerinin bittiği anlamına gelmemekteydi. Şah Cihângîr'in Mutribî el-Esam es-Semerkandî ile yapmış olduğu sohbet buna bir örnektir. 1620'lerin sonlarına gelirken Mutribî el-Esam es-Semerkandî Türkistan'dan Lahor'daki Bâbürlü sarayına gelmişti. Padişah ve Mutribî arasında başlayan derin sohbet konularından birisi de tabii olarak Emir Timur ile ilgili olmuştur. Şah Cihângîr atası Timur'un Semerkant'taki kabrinin (Gûr-i Emir) durumunu sormuş, es-Semerkandî cevaben bu konuya ilişkin ayrıntılara eseri Nüşa-yı Zîba'da yer vereceğini söylemiştir. Padişah bundan sonra Emir Timur'un mezar taşının rengine dair ayrıntıları öğrenmek isteyerek kare siyah bir taşın getirilmesini emir buyurmuştur. Taşın getirilmesiyle Mutribî'den bu siyah

taşı kendi zihnindeki mezar taşıyla mukayese etmesini talep etmiştir. Mutribî ise önündeki taşın diğer taşa oranla daha sönük ve renksiz olması nedeniyle bir dizi farklılıklar olduğunu ifade ederek Timur'un kabrinin inşası hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir. (Alam ve Subrahmanyam, 2021, s. 154-155). Bu sohbetten Mutribî'nin Şah Cihângîr nezdinde Maverâünnehir ve Timur konusunda gerçek bir görgü tanığı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Yine Şah Cihângîr “büyük şerefli atasının türbesi için, o mübarek makamın muhafaza edilmesi için” on bin rupilik bir ödenek ayıracaktır. Emir Timur'un Semerkant'taki kabri olan Gûr-i Emir'in bakımına yönelik girişimler 18. yüzyıla kadar devam edecektir. (Balabanlılar, 2007, s. 82).

Diğer taraftan Bâbürlülerin Emir Timur'a duymuş oldukları derin hürmet ve muhabbet komşu devletlerinde dikkatini çekmiş ve Bâbürlüler ile yürüttükleri diplomaside bu muhabbetten faydalanmışlardır. Örneğin Safevî hükümdarı Şah I. Abbas, Şah Cihângîr'in saltanatının on beşinci yılında bir dostluk mesajı ve armağanlarla birlikte elçileri Aka Beg ve Muhib Ali'yi Hindistan'a yollamıştır. Cihângîrnâme'deki kayda göre elçilerin getirdikleri hediyeler arasında Uluğ Bey'in hazinesinden olan ve üzerinde “Emir Timur Gûrgan ibn Mirza Şahruh Bahadır ibn Uluğ Bey” yazılı bir yakut taşı yer almıştır. Bu hediyeyi çok anlamlı bulan Bâbürlü hükümdarı üzerinde atalarının ismi yazılı bulunduğundan bunu hayırlı bir alamet telakki edip kabul etmiş ve taşa “Ekber Şah ibn Cihângîr Şah” şeklinde bir eklemenin yapılmasını buyurmuştur. (Jahangir, 1999, s. 357). Söz konusu taşı daha sonra Şah Cihân'da kendi adını ilave ederek meşhur tahtına ekletmiştir. (Inayat Khan, 1990, s. 147).

Aynı şekilde Ağustos 1619 tarihinde Safevî sarayından ayrılan Han Âlem, Ocak/Şubat 1620 tarihinde Hindistan'a ulaşmış ve Şah Cihângîr'in huzuruna çıkmıştır. Han Âlem, kendi padişahı Şah Cihângîr'e İran'dan oldukça ilginç hediyeler getirmiştir. Bu hediyeler arasında, Halil Mirza Şahruhî tarafından yapılan ve Emir Timur'un Toktamış Han ile mücadelesini gösteren bir minyatür bulunuyordu. “Emir Timur'un, çocuklarının ve mücadeleye katılan beylerin resimlerinin bulunduğu bu çalışmada, 240 figür işlenmiş ve her birinin ismi resminin yanına yazılmıştı.” (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 228). Burada Şah Abbas'ın Bâbürlülerle olan münasebetlere Emir Timur kanalından tesir etmesi son derece zekice bir davranış olarak göze çarpmaktadır. Yine Şah Cihângîr'in divanına gelen bir takım Portekizliler padişaha Emir Timur'a ait olan ve onun Rûm'u fethi sırasında bir Doğu Romalı Hristiyan tarafından çizildiği söylenen portresini takdim etmişlerdir. Fakat padişah söz konusu portrenin hanedan üyeleriyle benzerliğinin bulunmamasından dolayı sahte olabileceği kuşkusunu taşıyarak şu sözleri söylemiştir; “Eğer bu doğru olsaydı, kanaatimce elimde bundan daha kıymetli bir nesne olamazdı.” (Balabanlılar, 2007, s. 121).

Sonuç

Bu çalışmada temel amaç Bâbürlü Devleti'nde Emir Timur imajını incelemektir. Bilindiği gibi Bâbürlülerin banisi Bâbür Şah, Emir Timur'un soyundan gelmektedir. Kendisi Emir Timur'un beşinci göbekten torunudur. Bâbür Şah ve halefleri Maverâünnehir'de çöken Timurlu gücünün Hindistan'daki devamıdır. Timurlu soyu ve imajı bu tarihsel devamlılık içerisinde son derece önemlidir. Bâbürlü Devleti'ne ait olan 16. ve 17. yüzyıl kaynakları incelendiğinde Emir Timur'un Bâbürlü hükümdarlarının gözünde müspet bir imaja sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Emir Timur bu süreçte Bâbürlü tahtına malik olan tüm Bâbürlü hükümdarlarının fermanlarında, mühürlerinde ve vekayinamelerinde yerini almıştır. Bâbürlü vekayinamelerinde Emir Timur zikredilirken genel olarak kendisinin üç unvanı üzerinde durulmuştur. Bunlar Timur'a verilen Sâhipkıran, Gürkan ve Emir unvanlarıdır. Emir Timur'un kendi döneminde kabul ve tatbik edilen bu üç san Bâbürlü tarih yazıcılığında da aynen kabul görmüştür.

Emir Timur kendi döneminde meşruiyetini sağlamak amacıyla başa Cengiz soyundan gelen hanları geçirmiş ve devleti bu hanlar vasıtasıyla yönetmiştir. Al-i Cengiz'e damat olan Timur bu sayede otoritesini takviye etmiştir. Bundan dolayıdır ki kendisi yalnızca "emir" unvanı ile yetinmiştir. Fakat Hindistan'da Bâbürlü dönemine gelindiğinde Emir Timur'un kendisi bir meşruiyet kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle meşruiyet kaynağını başkalarından alan Emir Timur'un zamanla bizatihi kendisi bir meşruiyet kaynağına dönüşmüştür. Bu cümleden olmak üzere Bâbürlü hükümdarları Hindistan'daki yeni iktidarlarını meşrulaştırmak için Emir Timur kültürünü kullanmışlardır. Emir Timur, Bâbürlü hükümdarlarının zihninde Cengiz Han'ın da ötesinde en başta yer almıştır. Bâbürlüler mühürlerinde Timurlu şecerelerine vurgu yapmışlar, tarih kitaplarında ilk olarak kendisini zikretmişler ve nihayet Sâhipkıran unvanına kadar kullanmışlardır. Bu Timur kültürü vurgulanırken sanatta bir araç olarak kullanılarak Emir Timur ve ona inen şecerelere minyatürler de de yer verilmiştir.

Bâbürlülerin kurucusu Bâbür Şah'ın temel hedefi atasının mirasını ele geçirerek devleti tekrar toparlamak üzerine kuruluydu. Onun bu arzusu başarısızlığa uğrasa da kendisi ve halefleri Timurlu köklerini ve vatanlarını asla unutmamışlardır. Bâbürlü hükümdarları Bâbür Şah ile birlikte Emir Timur kültürünü kullanmışlardır. Alt kıtanın hükümdarları zaman zaman bu kültürün yanına gazi sanlarını ekleyerek Hindistan'daki politik söylemlerinde bir denge kurmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte Emir Timur ve onun hatırasına özenle saygı ve sadakat duyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- A Descriptive List of Farmans, Manshurs and Nishans: Addressed by The Imperial Mughals to The Princes of Rajasthan.* (1962). N. R. Khadgawat. (Ed.).
- Abdül Hamid Lahorî. (1867). *Padişahname*, (Cilt 1). M. Kabirüddin Ahmad and M. Abdur Rahim. (Ed.). College.
- Abul-Fazl Al-Allami. (1873). *Ain Akbari*, C. 1, (H. Blochman, Çev.).
- Abul-Fazl Al-Allami. (2000). *The Akbarnāma of Abu'l Fazl*, (Henry Beveridge, Çev.). C. 1, The Asiatic Society.
- Aka, İsmail. (2014). *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu.
- Alam, M. ve Subrahmanyam, S. (2021). *Keşifler Çağında Hint-İran Seyahatleri 1400-1800*, (Nihan Aksoy, Çev.). Albaraka.
- Al-Badaoni. (2009). *Muntakhabu-t-Tawarikh*, (Cilt 1). (George S. A. Ranking, Çev.). İdarah-ı Adabiyat-ı Delli.
- Alper, S. (2022). “Hokand Hanlığı'nın Meşruiyet Dayanakları Bağlamında Tüzükat ya da Vakıat-ı Emir Timur”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 25, 327-345.
- Andican, A. A. (2017). “Tüzükat-ı Timuri Gerçek Mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir Mi?”, *Türkiyat Mecmuası*, 2, 33-83.
- Anooshahr, A. (2022). *Gazi Sultanlar ve İslâmın Sınırları*, (Yahya Kemal Taştan, Çev.). Ötüken.
- Aurangzeb. (1908). *Ruka'at-i-Alamgiri; or, Letters of Aurungzebe*, (Jamshedji Hormasji Bilimoriya, Çev.). Cherag.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2017). “Kandahar Meselesi ve Safevî-Babür Münasebetleri (17. Yy)”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, Musa Şamil Yüksel (Ed.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 221-234.
- Bâbü Şah. (2000). *Bâbürnâme: Bâbü'ün Hatıratı*, (3. bs.). Reşit Rahmeti Arat, (Haz). Kültür Bakanlığı.
- Bahadur Khan. (1917). *Anecdotes of Aurangzib*, (Jadunath Sarkar, Çev.).

- Balabanlılar, L. A. (2007). *Lords of The Auspicious Conjunction: Turco-Mongol Imperial Identity on The Subcontinent*, [Doctoral Thesis], The Ohio State University.
- Bayezid Bayat. (1360). *Tezkire-i Hümayun ve Ekber*.
- Bayur, Y. H. (1947). *Hindistan Tarihi*, C. 2, TTK.
- Bayur, Y. H. (1945). “Evrenzib Alemgir ve Dini Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme”, *Belleten*, 33, 1-62.
- Beach, M. C. ve Koch, E. (1997). *King of the World: The Padshahnama*, Thames and Hudson LTD.
- Fisher, M. H. (2020). *Bâbürlüler / Hindistan’da Bir Türk İmparatorluğu*, (M. Fatih Çalışır, Çev.). Kronik.
- Gallop, A. T. (1999). “The Genealogical Seal of the Mughal Emperors of India”, *Journal of the Asiatic Society*, 1, 77-140.
- Habib, I. (1997). “Timur in the Political Tradition and Historiography of Mughal India”, *Proceedings of the Indian History Congress*, III, 297-312.
- Inayat Khan. (1990). *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan: An Abridged History of The Mughal Emperor Shah Jahan*, W. Begley and Z. Desai, (Ed.). Oxford University.
- Jahangir. (1909). *The Tūzuk-i-Jahāngīrī or Memoirs of Jahāngīr*, (Alexander Rogers, Çev.), Henry Beveridge (Ed.), C. 1, Royal Asiatic Society.
- Jahangir. (1999). *The Jahangirnama / Memoirs of Jahangir Emperor of India*, (Wheeler M. Thackston, Çev.). Oxford University.
- Jouher. (1832). *The Tezkereh Al Vakiāt Or Private Memoirs of the Moghul Emperor Humayun*, (Charles Stewart, Çev.). Printed for The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.
- Khawaja Kamgar Husaini. (1968). *Ma’asir-i-Jahangiri*, Azra Nizami (Ed.).
- Khwandamir. (1940). *Qanun-i-Humayuni*, (Baini Prasad, Çev.). The Baptist Mission.
- Khvajah Nizamuddin Ahmad. (1927). *Tabaqat-ı Akbari*, (B. DE, M. A., L. C. S., Çev.), C. 1, The Asiatic Society of Bengal.
- Lefevre, C. (2011). “In The Name of The Fathers: Mughal Genealogical Strategies From Bābur to Shāh Jahān”, *Religions of South Asia*, V, 409-442.
- Manucci, N. (1907). *Storia do Mogor or Mogul India 1653-1708*, (William Irvine, Çev.), C. 2, The Government India.
- Muhammad Salih Kambo. (1923). *Amal-i-Salih or Shah Jahan Namah*, Ghulam Yazdani (Ed.). C. 1, The Baptist Mission Press; The Asiatic Society.
- Mutemed Han. (1865). *İkbalnâme-i Cihāngîrî*, Mevlevi Abdülhay ve Mevlevi Ahmed Ali (Ed.). College.
- Oruç, C. (2019). *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası*, (Tez No. 555062) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Oruç, C. (2023). “Bâbü’ün İktidar Mücadelesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur ve Timurlu Mirası”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, 547-563.

- Richards, John F. (2021). *Bâbür Türk İmparatorluğu*. (Yasin Tekin Çev.), Selenge.
- Sarkar, Jadunath. (1952). *History Of Aurangzib*. C. 5, The Modern India.
- Suçıkar, T. (2022). *Hindistan Kaplamı Bâbür Şah*, Efsus.
- Şahin, H. H. (2020). *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Dîn-i İlähî'si*, Selenge.
- Tarih-i Elft (Târih-i Hezar sale-i İslam)*. (1382). Golam Mirza Tabâtabâyî Mevd (Ed.). C. 6, Şirket-i İntişarat-ı Ulumi ve Ferhengi.
- Whitehead, R. B. (1914). *Catalogue of Coins In The Panjab Museum*, C. 2, The Clarendon.

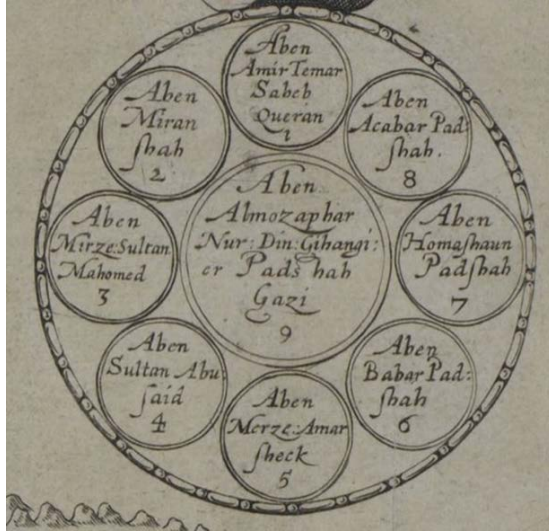
Elektronik Kaynaklar

- Hermitage Museum, "Shah Jahan", <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/69090> [Erişim tarihi: 28.07.2023].
- Victoria and Albert Museum, "Govardhan", <https://collections.vam.ac.uk/item/O17093/timur-babur-and-humayun-painting-govardhan/> [Erişim tarihi: 28.08.2022.].

EKLER

Resim 1: Bâbür Şah'a ait bir mühür. Ortada: Zahirüddin Muhammed Bâbür. Kenarda: İbn Ömer Şeyh ibn Sultan Ebu Said ibn Sultan Muhammed ibn Miran Şah ibn Emir Timur. (Gallop, 1999, s. 107).

Resim 2: William Baffin'in haritasında Şah Cihângir'in dairesel mührü. Ortada: İbn El-Muzaffer Nureddin Padişah-ı Gazi. Kenarda: İbn Ekber Padişah ibn Hümayun Padişah ibn Bâbü Padişah ibn Mirza Ömer Şeyh ibn Sultan Ebu Said ibn Mirza Sultan Muhammed ibn Miran Şah ibn Emir Timur Sâhibkiran. (Gallop, 1999, s. 88).

Resim 3: 1628'lerde sanatçı Govardhan tarafından çizilen bu minyatürde Emir Timur (ortada) Bâbü Şah (solda) ve oğlu Hümayun Şah birlikte tasvir edilmiştir. Kaynak: Victoria and Albert Museum, "Govardhan", <https://collections.vam.ac.uk/item/O17093/timur-babur-and-humayun-painting-govardhan/>

[Erişim tarihi: 28.08.2022.].

Resim 4: Abdul Hamid Lahori'nin Padishahname'sindeki bu minyatürde Emir Timur (sağda) ve Şah Cihân birlikte tasvir edilmiştir. (Beach ve Koch, 1997, s. 14).

Resim 5: Şah Cihân'ın 1636 yılına ait mühürü. Mührün ortasındaki dairede; Ebu'l-Muzaffer Şehabeddin Muhammed Sâhibkran-ı Sâni Şah Cihân Padişah-ı Gazi yazılıdır. (Gallop, 1999, s. 118).

Resim 6: Şah Cihân'a ait bir zihgir. Dış elmas, yakut ve zümrütler ile bezenmiş olan zihgin iç yüzeyinde "Sahibkiran-ı Sani" yazmaktadır. Kaynak: Hermitage Museum, "Shah Jahan", <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/69090> [Erişim tarihi: 28.07.2023].

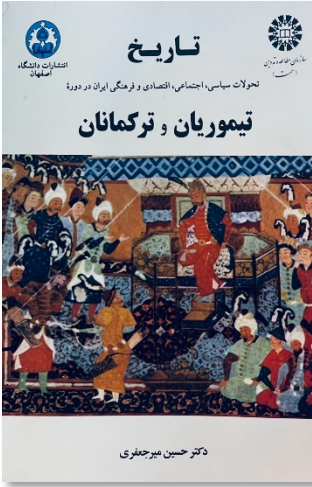

Dr. Hüseyin Mir Caferi, Tarih-i Tahavvûlât-ı Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der Devre-i Timuriyân ve Türkmânân, İntişarât-ı Daneşgâh-ı Isfahan, Tahran 1379 h.ş., 381 s.

Timurlular ve Türkmenler Devrinde İran'ın Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Değişiminin Tarihi

İsmail AKA

Prof. Dr. (E), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ismail.aka.ege@gmail.com ORCID: 0000-0003-1919-563X

Müellif doktorasını Türkiye’de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde tamamladıktan sonra, Isfahan Üniversitesinde görev almış ve buradan emekli olmuştur. O, eserin önsözünde İlhanlıların çöküşünden Timur’a gelen bu devrin İran tarihinde Fetret devri olarak nitelendiğini ifade ile bu devirde irili ufaklı birçok devletin varlığını sürdürdüğünü, fakat bunlar arasında devamlı bir mücadele yaşandığını, bu mücadeleler yüzünden halkın büyük sıkıntı çektiğini, halkın Allah’tan bir kurtarıcı beklediğini ve nihayet Timur’un zuhur edip İran’da hâkim olduğu, onun da Cengiz Han gibi ele geçirdiği ülkeleri tahrip edip, çok kan döktüğü, ancak kısa zaman sonra o ve haleflerinin kültür ve

medeniyet alanlarında önemli katkılarda bulduklarını ifade eder.

Eserde Kara Koyunlular devrinin kısa süreli olup, siyasi karışıklıkların eksik olmadığı, buna karşılık Ak Koyunlular devrinin özellikle Hasan Bey ve Yakub Bey devrinin İran’ın en parlak devirlerinden biri olduğu, onların ayrıca reformları ile dikkat çektiğini, Timurlular devrinin kültür ve medeniyet faaliyetlerini sürdürmeleri bakımından üzerinde durulması gerektiği vurgulanır ve eserin özellikle öğrenciler için yararlı olacağı belirtilir.

2 bölüm ve 16 kısımdan meydana gelen eserin 1. kısmı Mâverâünnehr ve Timur’un ortaya çıkışı başlığını taşımakta olup (s.4-20), burada bu sırada İran ve Mâverâünnehr’in durumu, Timur’un soyu, Emir Hüseyin ile mücadelesi ve hâkimiyeti ele geçirmesi üzerinde durulur.

2. kısım, Timur devrinin siyasi ve askeri olayları ile ilgili olup (s.21-49), Timur'un tahta oturması, Mâverâünnehr dışına seferleri, Üç Yıllık sefer, İsfahan'ın tahribi ve katliam, Beş Yıllık sefer, Hind seferi, Yedi Yıllık sefer, Mısır Memlûkleri ile ilişki, Yıldırım Bâyezid'in yenilgisi, Çin üzerine sefer ve ölümü ele alınır. İsfahan'daki katliam sırasında 70.000 ve 600.000, Bağdad'da 90.000 kişinin öldürülmesi (s. 27-28,37) ile ilgili olarak kaynaklarda nakledilen rakamların kabulü o zamanlar buraların nüfusuna bakılacak olur ise, elbette ki kabulü mümkün değildir. Timur'un ölümü üzerine ardındaki beglerin torunu İbrahim Sultan'ın idaresinde sefere devam kararı verdikleri ifadesi de doğru değildir (s.43). Bu sıradaki olaylar hakkında bkz. İ. Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1991, s.34 v. dv.

3. kısım, Timur'un yaradılış karakteri, siyasi, sosyal, askeri ve saray teşkilâtı bakımından idaresinin özellikleri ile ilgilidir (s.50-82). Burada Timur'un fiziki, ruhi ve ahlaki durumu, dini siyaseti, din ve mezhep ileri gelenlerine karşı tutumu, şeyhler ve bilim adamları ile ilişkisi, imar faaliyetleri, sarayları ve Cengiz Han ile mukayesesi konularına yer verilmiştir.

4. kısım, Timur'un ölümünün ardından hâkimiyet mücadeleleri, halefleri ve devletin sona ermesi konularına ayrılmıştır (s. 83-113).

5. kısımda Timurular devrinde güzel sanatlar incelenmektedir (s.114-136). Burada Timurular devrinde Herat'ın yükselişi, Timurlu devlet adamlarının güzel sanatları teşvik ve himayesi, kitap sanatları, nakkaşlar ve nakkaşlık, sanat hamisi olarak Mirza Baysungur, hattat olarak İbrahim Sultan ve bazı eserler hakkında bilgi verilmektedir.

6. kısım Timurular devrinde kültür, meşhur ilim adamları ve edebi şahsiyetler ile ilgilidir (s. 137-163). Bu bölümde akli ve nakli ilimler, belli başlı medreseler, Uluğ Bey ve ilmi faaliyetleri, musiki, tarihçiler ve eserleri, dil ve edebiyat konuları üzerinde durulmaktadır.

Timurular devrinde din, mezhep ve tasavvuf başlığını taşıyan 7. kısımda (s.164-184), Sünnilik ve Şiilik, dini ve siyasi cereyanlar, Hurufilik, Nurbahşiye, Nakşibendilik, Nimetullahiye ve Sufiye gibi tasavvuf cereyanları üzerinde durulur. Burada resmi mezhebin Hanefilik olduğu da vurgulanır (s. 166). Buna karşılık Nevai'nin Şii olduğu ifadesi ise (s. 167) doğru değildir. Nevai, Şii olmadığı gibi, bir ara Şiiliğe meyleden Hüseyin Baykara da Nevai'nin tesiri ile Sünnilikte karar kılmıştır. Bu kısımda Timur'un cihat gayesi taşıdığı, hilafet fikrine sahip olduğu kaynaklara atfen kaydedilir.

8. kısım Timuruların dış ilişkileri ile ilgilidir (s.185-203). Burada Timur'un Avrupa kralları ile münasebeti, Timur'u ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, Timur'un haleflerinin Avrupa ile münasebetleri, Timuruların Osmanlı Sultanları ile münasebetleri, Timurular devrinde Çin ile münasebetler, Timuruların

Memlûkler ile münasebetleri üzerinde durulur. Avrupa ile ilişkilerde ticari gayenin önde geldiği belirtilir (s. 188).

9. kısım Timurlular devletinin sosyal, idari, iktisadi yapısı ile ilgilidir (s.204-224). Burada Timur devrinde sosyal durum, Yasa ve İslami kanunlar, halkın durumu, hanımlar ve hanedan mensuplarının vaziyeti, vilayetlerin idaresi, mali, iktisadi ve askeri teşkilat hakkında bilgi verilir.

Eserin 2. bölümü Kara Koyunlu ve Ak Koyunlulara Türkmenleri başlığını taşımakta olup, Kara Koyunlulara tahsis edilen 10. kısımda (s. 226-231) Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu adlarının menşei, Kara Koyunluların aslı, Kara Koyunluların Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya göçleri, Kara Koyunluları meydana getiren boy ve oymaklar üzerinde durulur ki bunlar bilinen şeylerdir.

11. kısım Kara Koyunluların Siyasi tarihi başlığını taşımaktadır (s. 232-272). Burada devletin kuruluşu ve begleri hakkında ayrı ayrı bilgi verilir.

12. kısımda ise Kara Koyunlular zamanında İran'da kültür ve medeniyet konusu incelenir (s. 273-277).

13. kısım Ak Koyunlulara tahsis edilmiş olup, Ak Koyunluların yükselişi başlığını taşıyan bu kısımda (s.279-289), Ak Koyunluların soyu, devleti oluşturan boy ve oymaklar, bu sırada İran'ın durumu, Kara Yülük Osman Beg ve Uzun Hasan'ın iktidara gelişi anlatılır.

Ak Koyunluların parlak devrinin incelendiği 14. kısımda (s.290-308), Hasan Beg devrinin önemli olayları, Timurlular, Memlûkler, Avrupa devletleri ve Osmanlılar ile münasebetler, onun ölümü ve şahsiyeti üzerinde durulur.

15. kısım (s. 309-322), Ak Koyunluların çöküşü ile ilgili olup, Sultan Halil, Sultan Yakup, son Ak Koyunlu begleri ve Safevilerin hâkimiyeti ele geçirmesi anlatılır.

16. kısım ise (s.323-330), Ak Koyunlular devrinde kültür ve medeniyet başlığını taşımakta olup müellif, Hasan Beg ve Yakup Beg devrini İran tarihinin en parlar devirlerinden biri olarak nitelendirip, onların ıslahatlarından söz eder ve Sünni olduklarını vurgular (s.328).

Ekler kısmında (s.332-342), Çağatay Hanları, Timurlular, Kara Koyunlu ve Ak Koyunluların soy kütükleri ile incelenen dönem ile ilgili 4 harita bulunmaktadır.

Eserin sonunda Bibliyografya yer almakta olup, bununda ayrı ayrı Farsça kaynaklar, makaleler, Arapça kaynaklar, Türkçe kaynaklar (oldukça eksiktir), Batı dillerindeki araştırmalar verilmiştir. Ayrıca dizin yer almaktadır.

Sonuç olarak ele alınan 3 devlet hakkında verilen bilgiler, bilinen şeyler olmakla birlikte, bu devirdeki dini hareketler ve kültürel durum hakkında verdiği bilgiler bakımından eser güzel ve faydalı bir derlemedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Tanım:

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (kısaca TDİD); Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanındaki çalışmaları kapsayan, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel denetim sürecinde kör hakemlik yöntemini kullanan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde, İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazıları kabul eden Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün yayımıdır.

Amaç:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak, mevcut birikimi revize edecek, sorunsalları derinleştirecek çalışmaları yayımlama, bu alandaki çalışmaları görünür kılma ve yaygınlaştırma alanlarını hazırlama çabasıdır. Özellikle Türk halkları arasında tarihsel ve mekânsal boyutta devamlılık ve kırılmaların konu edildiği çalışmalara tartışma zemini oluşturmayı hedeflemektedir.

Kapsam:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında araştırma, olgu sunumu, derleme, tezden yayın, çeviri, aktarma, kitap incelemesi ve nekroloji türünden çalışmaları; yine bu alanda bilimsel yayınlar üzerine yapılan incelemeleri ve yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmaları yayımlar.

Yazıların kabulü ve değerlendirilmesi:

TDİD yazı kabul ve değerlendirme süreçlerini DergiPark (<http://dergipark.gov.tr/egetdid> adresi) üzerinden yürütür. Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, editör/editörler ve/veya Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri ve yazım kuralları noktasında incelenir, iThenticate sisteminde etik denetimden geçer ve genel hatlarıyla bilimsel değerlendirmeye tabi tutulur. Bu süreçlerde sorun tespit edilmediği takdirde, yazıdaki yazara/yazarlara ait bilgiler olmaksızın (Yayın Kuruluyla ilgili süreçlerde de geçerlidir) editör/editörler tarafından değerlendirilmek üzere, Yayın Kurulunun önerileri dikkate alınarak alanın uzmanı olan iki hakeme gönderilir. Hakemlerle yazar adı, yazarlarla da hakem adı paylaşılmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya editörler ve/veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlardan, hakemlerin ve editörün/editörlerin ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate almaları

beklenir. Yazarlar, bu eleştiri ve önerilerde katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itirazlarını ve/veya hakem raporları, editör(ler) ve Yayın Kurulu görüşleri doğrultusunda revize ettikleri çalışmalarını, <http://dergipark.gov.tr/egetdid> adresi üzerinden tekrar dergiye ulaştırmalıdır. Revize edilmiş metin, hakemlerin talebi, editörlerden ve Yayın Kurulundan herhangi birinin bu yönde görüşü söz konusuysa, tekrar hakem değerlendirmesine sunulur. Editörler, Yayın Kurulu ve hakemler tarafından yürütülen değerlendirme sürecinden onanarak geçen yazılar, yayımlanma sırasına konulur. Bu süreçlerde onanmamış yazılar, yayımlanmaz. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde (TDİD'de) yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı bu dergiye devredilmiş sayılır. Yayımlanan makalelerin tüm hukuksal sorumluluğu yazarlarına aittir.

Etik Kurul İzin (Onay) Belgesi:

TR Dizin 2020 kriterlerine göre etik kurul izni gerektiren çalışmalar dergimize gönderilirken ilgili kurul kararı “.pdf” formatında DergiPark sisteminin dosyalar kısmına yüklenmelidir. 2019 ve önceki yıllarda gönderilmiş makalelerde ve etik kurul kararı gerektirmeyen tüm makalelerde ise etik sorumluluk beyanına yer verilecektir.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Gönderilecek makale, herhangi bir kişi/grup/topluluk ile yapılacak anket ve görüşme-mülakat, gözlem, bilgisayar ortamında test uygulamak, video/film kaydı, ses kaydı, alkol, uyuşturucu ya da diğer herhangi bir kimyasal maddenin katılımcılara kullandırılması, yüksek düzeyde uyarıma (ışık, ses gibi) maruz bırakma, radyoaktif materyale maruz bırakma vb. gibi çalışmaları içeriyorsa/içerecekse “Etik Kurulu Kararı” alınması gerekmektedir. Aksi takdirde makaleler kabul edilmeyecektir.

Çeviri Makale:

Çevirinin değerlendirmeye alınabilmesi için makalenin orijinal dilinde belirli bir (en az 5) sayıda atf almış olması gerekmektedir.

Çevirmen, makalenin yazar veya yazarlarından ve yayıncıdan çalışmanın çevirisinin Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanması için imzalı izin yazısı almalı ve bu belgeyi “.pdf” uzantılı olarak dosyalar kısmına yüklemelidir (İlk dipnotta bu husus belirtilmelidir). Çeviri yazılarda her türlü telif maliyeti çevirene aittir. Ayrıca çeviri yazıların orijinal metinlerinin “.pdf” formatları Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi editörlüğü ile paylaşılmalıdır.

Örnek: [Bu çalışma xxx xxx tarafından kaleme alınan “xxx xxx” başlıklı makalenin (Dergi adı cilt/sayı (yıl), sayfa aralığı) yazar ve yayıncısının (xxx Yayınevi) izniyle tercüme edilmiştir.]

Asıl metinde kullanılan atıf sistemi, metin içi notlar ve kaynakça APA 7 atıf sistemine göre yeniden düzenlenmelidir.

Ayrıca çevirisi yapılan makale sahibinin adının sonuna yıldız (*) eklenerek varsa unvan, kurum/üniversite, şehir, ülke, bölüm/anabilim dalı bilgilerine yer verilmelidir. Çevirmen hakkındaki bu ve benzeri bilgiler de yine (***) eklenerek verilmelidir.

Dergi yayın kurulunca bir sayıda en fazla iki çeviriye yer verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre belirtilen sayı fazlası çeviriler bir sonraki sayıya bırakılır.

Not: TDİD’e yapılacak yazı başvurularında, yazının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış, olması ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı belirtilmelidir. Bunun dışında bilim etiğinin gerekli kıldığı diğer tüm bilgilerin şeffaflık içinde paylaşılması talep edilmektedir.

Yazarlara yardımcı olabilecek diğer hususlar:

Yukarıda belirtilen yayın ilkeleri ve yazım kurallarına göre hazırlanan yazılar, DergiPark sistemi kullanılarak <http://dergipark.gov.tr/egetdid> internet adresi üzerinden gönderilirken yazının; araştırma makalesi, olgu sunumu, tezden üretilen yayın, derleme veya diğer türden hangisine ait olduğu seçilmelidir. Çeviri ve aktarma türünden çalışmalarda, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da iletilmelidir. Yazı içerisinde farklı yazı karakterleri (fontlar) kullanılmış ise bunlar belirtilmeli, makale ile birlikte yazı karakteri de iletilmelidir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar ve süreçler DergiPark üzerinden gerçekleşmekte ve DergiPark’ta arşivlenmektedir.

Yazım kuralları:

Başlık: İçerikle uyumlu bir başlık olmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemeli, sadece ilk harfleri büyük ve koyu harflerle, 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. İngilizce başlık italik ve 11 punto büyüklüğünde, başlığın altında yer almalıdır. Times New Roman yazı tipi kullanılmalıdır.

Başka Bir Bilimsel Çalışmadan Üretilen Yayın

Herhangi bir çalışmadan (projeden, tezden, kitaptan) üretilen çalışmalarda makale başlığı esas alınarak dipnotta (*) belirtilmelidir. Örnek:

*Bu makale Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı’nda hazırlanan “...” adlı devam eden/savunulan doktora tezinden üretilmiştir.

Yazar Adı ve Unvanı: Başlığın altında, sağa dayalı, 11 punto büyüklüğünde, adının ilk harfi büyük, soyadı tamamen büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın

varsa çalıştığı kurumu, unvanı, e-posta adresi ve ORCID bilgisi dipnotta (*) işareti ile 9 punto büyüklüğünde olacak şekilde belirtilmelidir.

Özet: 150 kelimedenden az ve 200 kelimedenden çok olmayacak şekilde kaleme alınmalıdır. Türkçe makalelerde özetin İngilizce tercümesi; Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça kaleme alınan makalelerde ise özetin Türkiye Türkçesine tercümesi yahut aktarması yer almalıdır. İsteyen yazarlar makalelerin sonuna İngilizce yahut Rusça geniş bir özet de ekleyebilirler. Bu özetler makalenin üçte biri oranını geçmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Özette tanımlanan kuralların gerekli kıldığı dil ve lehçelerde ilgili bilim alanının terminolojisi dikkate alınarak en az beş anahtar kelime özetlerin altına yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kâğıtlara, tek satır aralığıyla, Times New Roman yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde, dipnotlar ise 9 punto, tek paragraf aralığıyla, Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır.

Çıkar Çatışması, Teşekkür, Katkı Payı

Metnin sonunda şayet varsa “Çıkar Çatışması”, “Destek ve Teşekkür” eklenmelidir.

Birden çok yazarlı çalışmalarda ise yazarlar tarafından “Katkı Payı” oranı belirtilmelidir.

Kaynakça: Latin alfabesi dışındaki alfabelerle kaleme alınan yazıların bibliyografyasında Latinize biçimi de yer almalıdır.

Kaynak Gösterme:

• Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association 7 (APA 7) stiline hazırlanmalı, kaynaklar dipnot sistemi yerine iç not olarak hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıdaki gibi verilecektir.

Metin İçi Kaynak Gösterimi Aşağıdaki Gibidir:

Doğrudan alıntılarda alıntı 40 kelimedenden daha azsa çift tırnak içine alarak belirtiniz:

“Dönüşüm kavramı zihindeki bir bilginin çeşitli işlemlerden geçilerek sunulmasını içerir” (Kerimoğlu, 2016, s. 77).

40 veya daha fazla kelime içeren doğrudan alıntılarda tırnak işareti içine almadan blok halinde soldan 0.5 inç girintili veriniz:

Birinci ve ikinci tarzdaki bildirme ifadelerinde fiil kullanılmadığı için bunların birleşik fiil ile karışmasından bahsedilemez. Bildirmenin üçüncü şekli olarak verdiğimiz örneklerde er-, tur-, bol- fiilleri cümle ile ilgili bir iş görmüşler;

cümlelerin kuruluşunda vazife almışlardır. O halde bu kullanılışları, birleşik fiil içinde mütalaa etmemek lazımdır (Ercilasun, 2014, s. 75).

- **Yazar Adı Metin İçinde Geçiyorsa**

Metin içinde yazar adı geçiyorsa yazar adından sonra parantez içinde tarih verilir. Sayfa numarası ise alıntı yapılan cümleden sonra yazılır.

Ahmet B. Ercilasun (2010), “Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır” (s. 459).

- **Yazar Adı Metin İçinde Geçmiyorsa**

(Yazar soyadı, yıl, s.)

“Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır” (Ercilasun, 2010, s. 459).

- **Anonim Çalışma**

Atıf yapılan çalışmanın yazarı belli değilse çalışmanın adı yazılır. Çalışmanın adı metin içinde verilecekse italik olarak yazılmalıdır. Çalışmanın adı uzunsa metin içi alıntıda kısaltılarak verilir.

Diğer bir kaynakta (Dünyada Memurlar ve Sendika, 1996, s. 55) da belirtildiği gibi...

Yazarı belli olmayan çalışmalarda yazar adı “Anonim” olarak da kabul edilebilir. Bu durumda kaynakça kısmında da yazar adını “Anonim” kullanın.

Diğer bir kaynakta (Anonim, 1996, s. 55)’da belirtildiği gibi...

- **Metin İçinde Genel Bir Referans Yapılıyorsa**

(Yazar soyadı, yıl)

Gramerleşme, gramatikal yapıların süreç içerisinde nasıl ortaya çıktıklarını göstermektedir (Gökçe, 2013).

- **Aynı Yazara Ait Birden Fazla Çalışma**

Ahmet B. Ercilasun, Bengü taşların, Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan yazılı anıtlar olduğunu (2016, s. 339), bu yazıtlardan da Çoyr yazıtının tarihi bilinen en eski Türk yazıtı olduğunu belirtmektedir (2010, s. 128).

- **Aynı Yıl İçerisinde Yazar Tarafından Yapılan Farklı Çalışmalar**

Yazarın aynı yıl içinde yayımlanmış birden fazla çalışmasına atıf yaparken yayın tarihinden sonra “a, b, c” gibi ibareler konulmalıdır.

Oğuz boylarının her birinin özgün ağız özelliklerini belirleyebilmenin bugün çok daha zordur (Gülsevin, 2010a, s. 1077).

- **İki Yazarlı Çalışma**

Metin içinde yazar adı geçiyorsa:

Doğan ve Koç, Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunduğunu belirtir (2013, s. 18).

Metin içinde yazar adı geçmiyorsa:

“Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunmaktadır” (Doğan ve Koç, 2013, s. 18).

- **Birden Çok Yazarlı Çalışma**

İki yazarlı çalışmalarda her iki yazarın da soyadı verilir:

(Doğan ve Koç, 2013, s. 44).

Üç veya daha fazla yazarlı çalışmalarda “ilk yazarın soyadı ve ark.” şeklinde belirtilmelidir:

(Ali ve ark., 2017, s. 65).

- **Dolaylı/İkincil Alıntılarda**

Eğer dolaylı alıntı yapılacaksa orijinal kaynak kişi metin içinde yazılır; ikincil kaynak kişi ise parantez içerisinde belirtilir.

Salsalname’yi Gülşehrî’den önce de birisinin yazmış olduğu düşünülmektedir (Köprülü, 1991’den aktaran Ercilasun, 2010, s. 439).

- **Birden Fazla Çalışma**

Birden fazla çalışmaya atıf yapılıyorsa:

Yazar soyadlarının alfabetik sıralaması dikkate alınarak noktalı virgülle ayırarak verilir:

(Dilaçar, 2016, s. 30; Güner, 2021, s. 45; Kerimoğlu, 2015, s. 90).

- **Kurumsal Yazar**

Çalışmayı yapan kurum belirtilir: (Türk Dil Kurumu, 2011, s. 65). Şayet kurum adında kısaltma yapılacaksa metin içinde de kısaltılarak verilmeli:

(TDK, 2011, s. 65).

- **Aynı Soyadına Sahip Yazarlar**

(Yazar adının ilk harfi. Soyadı, yıl, s.).

Türk destanlarında aile algısında ad verme ve ad biliminde ad verme...

(H. İ. Şahin, 2012, s. 118; İ. Şahin, 2015, s. 45).

- **Ciltli Çalışma**

Sayfa numarası ve tarihi belirtilir. Sadece atıf yapılan cilt yazılır:

Hümâ, güzelliğin de bir timsâli idi (Ögel, 2014, s. 123).

- **Çok ciltli çalışmalarda:**

(Pflanze, 1963-1990).

- **Daha Önceki Bir Baskının Yeniden Basımı/Yayımları**

Yeniden basılmış, yeniden yayımlanmış eserlerde metin içi atıfta her iki tarih de verilmelidir. İlk yayım yılı / yeniden yayımlandığı yıl şeklinde sıralanmalıdır: (Ercilasun, 1984/2014, s. 35).

- **Antoloji Çalışması**

Antolojiden veya editörden değil, direkt çalışmadan bahsedilir.

“Antolojinin adı” (yıl).

Güneydeki yoksulluk Hurston’un otobiyografisi olan “Karayolundaki Toz İzleri” (1982)’nde ele alınmaktadır.

- **Ansiklopediler**

(Balkans: History, 1987).

- **Sözlükler**

(Develioğlu, 2013, s. 45).

- **Elektronik Ortamdaki Metinler**

- **Video ya da Film**

(Filmin adı, yıl) (Deli ve Dahi, 2019).

Video veya filmin herhangi bir saatine, dakikasına veya saniyesine atıfta bulunurken şu şekilde verilir:

(00:02:15-00:02:35)

- **Podcast/ YouTube**

Eğer video/ podcast yazar adı, unvanı, kayıt tarihi varsa belirtilmelidir. Saat, dakika, saniye olarak referans edilmek istendiğinde şu şekilde verilmelidir: (00:02:15-00:02:35).

Orçun Madran “BBY 262 Web tasarımı dersi uygulaması” (2015)’nda web sayfası tasarımının nasıl olacağı ile ilgili bilgi vermektedir.

(Tunç, 2020).

- **Ders/ Söylev/Konferans**

Teplin ve ark. tarafından Psikoloji-Hukuk, Toplum Toplantısı (2005)’nda gençlerde karşılaşılan şiddet eğilimi ve intihar oranları ele alınmaktadır.

- **Diğer Kaynaklar**

- **Gazete**

Ali Yüksel çocuk gelinlerin sayısındaki artışın çok yüksek oranlara ulaştığını dile getiriyor (Cumhuriyet, 2014).

Metin İçi Alıntılarda Ayrıntılı Bilgi İçin:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/citations>

Kaynakçanın Hazırlanması:

- Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalı ve yazarların soyadlarına veya yazarı bilinmeyen kaynakların başlıklarına göre alfabetik sırayla düzenlenmelidir.

- Kaynakçada yer alan yapıtları yayımlayan yayınevleri belirtilirken yayınevi, yayıncılık gibi sözcükler kullanılmamalıdır. İmge Yayınevi değil İmge, gibi.

- Birden fazla yayınevi gösteriliyorsa, aralarına noktalı virgül konarak tümü belirtilmelidir.

- Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilmelidir.

Temel format: Yazarın Soyadı, Adının Baş harfi. (Basım Tarihi). *Kitabın Başlığı*. Yayınevi/ Basımevi.

Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- **Tek Yazarlı Kitap**

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun.

- **Çok Yazarlı Kitap**

Yakıcı, A., Yücel, M., Doğan, M. ve Yelok, V. S. (2017). *Üniversiteler için Türkçe- 1 yazılı anlatım*. Yargı.

- **Aynı Yazarın İki veya Daha Fazla Çalışması:**

Yıla göre sıralanır.

İnan, A. (1954). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. TTK.

İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Kültür Bakanlığı.

- **Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış İki Çalışması**

İnan, A. (1976a). *Eski Türk dini tarihi*. Kültür Bakanlığı.

İnan, A. (1976b). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. TTK.

- **DOI numaralı Kitap**

Çakıcı, A. (2020). *DEHB ve alternatif tedavi türleri*. Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786257228138>

- **Anonim Kitap**

Yazarı bilinmiyorsa eserin adı verilir. Manas. (1995). TİKA.

- **Çeviri Kitap**

Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen iç Asya*. (Sadrettin Karatay, Çev.). TDK.

- **Çeviri Makale**

Erdurucan, S. M. (2020). Tarihin suret-i tedrisi (S. N. Erdurucan, Çev.). *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 9(2), 647-664). <https://doi.org/10.17497/tuhed.785963> (Çalışmanın ilk yayımı 1910'da yapılmıştır)

- **Editörlü Kitap**

Ekşi, H. ve Yüksel, M. (Ed.). (2018). *Rehberlik ve psikolojik danışma*. Nobel.

- **Editörlü Kitapta Bölüm**

Maden, A. (2021). Yazma eğitiminde bellek ve özellikleri. M. N. Kardeş (Ed.), *Yazma eğitimi içinde* (2. bs., s. 83-100). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786257676335>

- **Birden Çok Baskısı Olan Kitap**

Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk Millî Kültürü* (40. bs.). Ötüken.

- **Sadece Elektronik Basılı Kitap**

O'Keefe, E. (t.y.). Egoism & the cnsts in Western values. <http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item I 135>

- **Kitabın Elektronik Versiyonu**

Moran, B. (2015). *Türk romanına eleştirel bir bakış 3*. <https://books.google.com.tr/books?id=p38wDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=bilge+karasu&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi8qZLz9KThAhW10KYKHZ2FBI0Q6AEILjAB#v=onepage&q=bilge%20karasu&f=false>

- **Erişim tarihi olan bir web sitesindeki web sayfası**

Türk Psikologlar Derneği. (t.y.). Klinik Psikoloji Diploma Tescili Süreç Takibi. 17 Şubat 2020'de <https://www.psikolog.org.tr/tr/haberler/www/klinik-psikoloji-diploma-tescili-surec-takibi-x176/> adresinden edinilmiştir.

- **Elektronik Makaleler**

Karadağ, E. (2020). Kalitenin standardını belirlemek: Türk üniversite sıralama sistemlerinin Berlin prensiplerine göre incelenmesi. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(3). 260-268. doi:10.2399/yod.19.020000

- **Elektronik Haber Makaleleri**

Arat, Ş. (2013, 13 Mart). En iyi 120 liseliye üniversite hayatları boyunca yarım burs. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/en-iyi-120-liseliye-universite-hayatları-boyunca-yarım-burs-22852138>

- **Çok Ciltli Çalışmalar**

Pflanze, O. (1963-1990). Bismarc and the development of Germany (Cilt 1-3). Princeton University Press.

- **Çok Ciltli Çalışmanın Bir Cildindeki Bölüm**

Bozanoğlu, S. (2014). Akademik güdülenme destek programı. S. Erkan ve A. Kaya (Ed.), *Deneyisel olarak sınanmış grupla psikolojik danışma ve rehberlik programlar: C. 3*. (5. Bs., s. 1-58). Nobel.

- **Daha Önceki Bir Baskının Yeni Basımı**

Frazer, James G. (2004). Altın dal dinin ve folklorun kökleri 1. Payel. (Orijinal çalışma 1991 yılında yayımlanmıştır)

- **Bilimsel Dergide Tek Yazarlı Makale**

İnan, A. (1959). Manas destanı üzerine notlar. *Bellekten*, 8(7), 125-159.

- **Bilimsel Dergide Çok Yazarlı Makale**

Malatyalı, M. K. Ve Sunal, A. B. (2020). Evli çiftlerde bağlanma boyutları ile evlilik doyumu arasındaki ilişkide evlilik gücünün aracı rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 35(85), 65-78.

<https://doi.org/10.31828/tpd1300443320181219m000016>

- **Elektronik Dergiden Makale**

Arslan, A. (2014). Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri ve Göçmenlerin Türkiye'de İskânları. *Turkish Studies*, 9 (4). <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6813>

- **Yazarı Belli Olan Gazete ve Dergi Yazıları**

Özbaşaran, N. (2008, 4 Kasım). Küresel iklim savaşçıları: Solucanlar. *Bilim ve Teknik*.

- **Basılmamış Tezler, Posterler, Bildiriler**

Boyalı, C. (2020). *Öz-kontrol ile akademik erteleme arasındaki ilişkide akıllı telefon bağımlılığının aracı rolünün incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Eğer yüksek lisans ve doktora tezleri bir veri tabanında yer alıyorsa;

Karadağ, E. (2009). *Türkiye'de eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik ve metodolojik açıdan incelenmesi: Bir durum çalışması* (Tez No. 250896) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Atılgan, B., Tuncel, B. ve Turan, S. (2020, 12-14 Ekim). “Hekimliği öğreniyorum” programının tıp fakültesi öğrencilerinin üniversite yaşamı uyumuna etkisi [Poster sunumu]. Ulusal Tıp Eğitimi Kongresi, İstanbul, Türkiye. <https://cutt.ly/ek2mNZg>

Alpaydın, Y. (2019, 10-12 Ekim). *Yükseköğretim mezunlarının istihdam edilebilirliğini artırmada kullanılacak politika araçları için gerekli olan veri ihtiyacının değerlendirilmesi* [Bildiri sunumu]. 4. Uluslararası Yükseköğretim Çalışmaları Konferansı, Çanakkale, Türkiye.

- **Ansiklopedi**

Zalta, E. N. (Ed.). (2019). *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Summer 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/>

- **Sözlükler**

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. 15 Şubat, 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

- **Bir Devlet Kurumu veya Başka Bir Kuruluşun Raporu**

Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2009). *Kamuda verimli aydınlatmaya geçiş raporu* (Yayın No. 2009-19). T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/KVAG_Raporu.pdf

- **Haber Makalesi**

Güçlü, A. (2013, 2 Şubat). Matematik ve fen eğitiminin analizi yapıldı. *Milliyet*, s. 17.

• Film/ Dizi

Ceylan, N. B. (Yönetmen). (2018). *Ahlat ağacı* [Film]. Zeynofilm; Memento Films Production.

Güven, B. (Yapımcı). (2007-2011). Arka sıradakiler [Televizyon dizisi]. MinT Prodüksiyon; Best Prodüksiyon.

Kaynakçadaki alıntılarda ayrıntılı bilgi için:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Sayfa düzenine ilişkin esaslar:

Sayfa Yapısı: Üst: 3 cm, Alt: 2,3 cm, Sol: 2 cm, Sağ: 2 cm.

Cilt Payı: 0 cm, sol.

Üst Bilgi: 2 cm.

Alt Bilgi: 1,3 cm.

Paragraf başı: 0,6 cm.

Paragraf Aralığı: Önce ve Sonra 2nk Satır Aralığı: Tek

Tablo ve grafik kullanımına ilişkin esaslar:

1. Metin içerisindeki tablo ve grafiklerin 9 punto büyüklüğünde hazırlanması gerekmektedir.

2. Metin haricinde ek olarak sunulacak tablo ve grafikler, kaynakçadan sonra “Ekler” başlığı altında verilmelidir.

3. Tablo numarası ve isimleri alt kısmına, bu bilgilerin alındığı kaynak açıklaması ise parantez içinde yazılmalıdır.

4. Tablo, grafik ve resimler 10 sayfayı geçmemelidir.

Yazarlara yardımcı olabilecek diğer hususlar:

Yukarıda belirtilen yayın ilkeleri ve yazım kurallarına göre hazırlanan yazılar, DergiPark sistemi kullanılarak <http://dergipark.gov.tr/egetdid> internet adresi üzerinden gönderilirken yazının; araştırma makalesi, olgu sunumu, tezden üretilen yayın, derleme veya diğer türden hangisine ait olduğu seçilmelidir. Çeviri ve aktarma türünden çalışmalarda, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da iletilmelidir. Yazı içerisinde farklı yazı karakterleri (fontlar) kullanılmış ise bunlar belirtilmeli, makale ile birlikte yazı karakteri de iletilmelidir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar ve süreçler DergiPark üzerinden gerçekleşmekte ve DergiPark'ta arşivlenmektedir.

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
Yayın Etiği ve Yayında Suistimal Beyanı

Yayın Etiği ve Yayında Suistimal Beyanı, Code of Conduct and Best-Practice Guidelines for Journal Editors (Committee on Publication Ethics, 2011)'na dayanmaktadır.

1. DERGİ İMTİYAZ SAHİBİNİN SORUMLULUKLARI

Editorial Bağımsızlık

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, herhangi bir kimse veya ticari ortaklarının etkisi olmadan editoryal kararların bağımsızlığının sağlanmasını taahhüt etmektedir.

Fikri Mülkiyet ve Telif Hakkı

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, dergide yayımlanan makalelerin mülkiyet ve telif haklarını korur ve her makalenin yayımlanmış versiyonunun kaydını sağlamaktadır. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yayımlanmış her makalenin bütünlüğünü ve şeffaflığını sağlamaktadır.

Bilimsel Suistimal

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, hileli yayın veya yayıncı intihali ile ilgili olarak daima uygun tedbirleri almaktadır.

2. EDİTÖRLERİN VE YAYIN KURULUNUN SORUMLULUKLARI

Adil Davranış ve Editorial Bağımsızlık

Editörler, gönderilen makaleleri hem akademik değerine göre (önem, özgünlük, çalışmanın geçerliliği, açıklığı) hem de derginin kapsamına uygunluğu temelinde değerlendirir. Bu değerlendirmeyi yaparken, yazarın ırkı, cinsiyeti, cinsel yönelimi, etnik kökeni, hangi ülkenin vatandaşı olduğu, dini inancı, politik görüşü veya hangi kurumda çalıştığını dikkate almaz.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir. Editör, derginin tüm editoryal içeriği ve bu içeriğin yayımlanması zamanlaması konusunda tam yetkilidir.

Editörler, dergi politikası, yayım kuralları ve seviyesine uymayan eksik ve hatalı araştırmaları hiçbir etki altında kalmadan reddetmelidir.

Gizlilik

Editörler, en az iki hakem tarafından değerlendirilen makalelerin çift taraflı kör hakemlik sistemine göre değerlendirilmesini sağlar ve hakemleri gizli tutar.

Yayın Kararları

Editörler haber, çeviri ve kitap incelemesi dışında gönderilen tüm makalelerin yayınlanmak üzere değerlendirildiğini ve bu alanda uzman olan en az iki hakem tarafından hakem değerlendirmesinden geçirilmesini sağlar. Editör, dergiye gönderilen yazıların hangisinin yayınlanacağına karar vermekten, söz konusu çalışmanın onaylanmasına, araştırmacılar ve okuyucular için önemine, hakemlerin yorumlarına ve bu gibi yasal gerekliliklere dayanarak sorumludur.

İfşa ve çıkar çatışmaları

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi editörü yazarlar, hakemler ve editörler gibi taraflar arasındaki herhangi çıkar çatışmalarına izin vermez. Dergiye gönderilen bir makaledeki yayınlanmamış materyaller, yazarın sarıh bir yazılı onayı olmadan herhangi biri tarafından kullanılmamalıdır.

Tarafsızlık

Dergiye gönderilen makaleler daima, herhangi bir önyargı olmaksızın değerlendirilmektedir.

3. HAKEMLERİN SORUMLULUKLARI**Değerlendirme**

Hakemler yazarların kökeni, cinsiyeti, cinsel eğilimi veya siyasal felsefesine bakılmaksızın eserleri değerlendirmektedirler. Hakemler ayrıca, dergiye gönderilen metinlerin değerlendirilmesi için adil bir kör hakemlik süreci sağlamaktadırlar.

Editöre Destek

Hakemler, karar verme aşamasında editörlere yardım ederler ve ayrıca metinlerin iyileştirilmesinde yazarlara yardımcı olabilmektedirler.

Çabukluk

Bir makalede bildirilen araştırmayı değerlendirmek için nitelikli olmayan ya da kısa sürede değerlendirmenin imkânsız olacağını bilen hakem derhal editörü bu durumdan haberdar etmeli ve yeni bir hakem atanması için değerlendirme sürecinden muafiyetini istemelidir.

Gizlilik

Dergiye gönderilen makalelere ilişkin tüm bilgiler gizli tutulmaktadır. Hakemler, editör tarafından yetkilendirilmiş olanlar dışında başkalarıyla müzakere etmemelidir.

Tarafsızlık

Objektif bir karar değerlendirmesi, daima hakemler tarafından yapılmaktadır. Hakemler, uygun destekleyici iddialarla, açık bir şekilde görüşlerini ifade etmektedirler.

Kaynakların Tanınması

Hakemler, yazarlar tarafından alıntılanmayan yayınlanmış çalışmaları bilmelidir. Daha önceki yayınlarda bildirilen bir gözlem, türetme veya tartışma olan herhangi bir ifadeye ilgili alıntı ile eşlik edilmelidir. Bir hakem aynı zamanda editörlere, söz konusu yazı ile kişisel bilgileri olan diğer herhangi bir yazı (yayınlanmış veya yayınlanmamış) arasındaki önemli benzerlik veya örtüşme durumlarını da bildirmelidir. Bunun için ayrıca benzerlik raporu sunan yazılımlarından yararlanarak incelemesini derinleştirebilir.

İfşa ve Çıkar Çatışmaları

Davetli hakemler, inceledikleri makalelerle ilgili çıkar çatışması ortaya çıkması durumunda (rekabetçi, işbirlikçi veya makale yazarları, şirketler veya kurumlardan herhangi biriyle olan diğer ilişkilerden kaynaklanan bağlantılar) derhal hakem davetini reddetmeli, editörlere bildirimde bulunmalıdırlar.

Gönderilmiş bir makalede bulunan yayınlanmamış materyal, yazarların açık yazılı onayı olmadan bir hakem tarafından kendi araştırmasında kullanılmamalıdır. Hakem değerlendirmesi yoluyla elde edilen ayrıcalıklı bilgi veya fikirler gizli tutulmalı ve gözden geçirenin kişisel avantajı için kullanılmamalıdır. Bu, inceleme davetini reddeden hakemler için de geçerlidir.

4. YAZARLARIN SORUMLULUKLARI

Raporlama Standartları

Dergiye gönderilen bir metin özgün olmalıdır ve yazarlar, metnin daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış olmasını sağlamalıdırlar. Araştırmanın verileri, makalede tam olarak belirtilmelidir. Dergiye gönderilen bir metin, başkalarının çalışmayı türetmesine izin vermek üzere yeterli detay ve referansları içermelidir.

Veri Erişimi ve Alınma

Yazarlardan çalışmalarının ham verilerini editör incelemesi için el yazmasıyla birlikte sağlamaları istenebilir ve eğer uygulanabilirse verileri kamuya açık hale getirmek için hazırlanmalıdırlar. Her halükârda, yazarlar, katılımcıların gizliliğinin korunabilmesi koşuluyla, bu verilerin yayınlanmasından en az 10 yıl sonra (tercihen kurumsal veya konu bazlı veri havuzu veya diğer veri merkezi aracılığıyla) diğer yetkili profesyonellere erişilebilir olmasını sağlamalıdır. Tescilli verilere ilişkin yasal haklar yayımlanmasını engellemez.

Özgünlük ve intihal

Yazarlar, yalnızca tamamen orijinal eserler yazdıklarını ve gönderdiklerini ve başkalarının eserlerini ve/veya ifadelerini kullandıysa, bunun uygun şekilde atıf yapılarak belirtildiğinden emin olmalıdırlar. Makalede bildirilen çalışmanın niteliğini belirlemede etkili olan yayınlara da değinilmelidir. İntihal, bir başkasının yayını, yazarınki gibi yazmaktan, başkalarının çalışmalarının önemli kısımlarını (atfetmeden) kopyalamak veya başka bir deyişle, başkaları tarafından yürütülen araştırmaların sonucunu almak için birçok biçime sahiptir. Herhangi bir şekilde yapılan intihal, etik olmayan yayıncılık davranışını oluşturur ve kabul edilemez.

Bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler şunlardır:

a) İntihal: Başkalarının fikirlerini, metotlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini sahiplerine bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmak,

b) Sahtecilik: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayımlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermek,

c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler ve/veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek,

ç) Tekrar yayım: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde veya başka amaçlarla ayrı eserler olarak sunmak,

d) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atıf yapmadan çok sayıda yayım yaparak doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde veya başka amaçlarla ayrı eserler olarak sunmak,

e) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gereksiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek,

f) Diğer etik ihlali türleri: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayımlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayımlarında hasta haklarına saygı

göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmak (YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Madde 8).

İntihal Politikası

Dergimize gelen her inceleme, “iThenticate” intihal programında taranmaktadır. Editörlerin, hakemlerin ve yazarların, uluslararası yayın etik kurallarına uyması ve makalelerin yazım kurallarına uyumlu olması zorunluluğu vardır.

Birden çok, yinelenen, fazlalık veya eşzamanlı başvuru / yayın

Aynı çalışma birden fazla dergide veya birincil yayında yayınlanmamalıdır. Bu nedenle, yazarlar başka bir dergide yayınlanmış bir makaleyi değerlendirmek üzere göndermemelidirler. Bir makalenin birden fazla dergiye aynı anda sunulması etik olmayan yayıncılık davranışıdır ve kabul edilemez.

Bazı makalelerin (klinik kılavuzlar, çeviriler gibi) birden fazla dergide yayınlanması, belirli koşulların yerine getirilmesi şartıyla bazen gerekli olabilir. İlgili dergilerin yazarları ve editörleri, aynı verileri ve ana belgenin yorumunu yansıtmaması gereken ikincil yayını kabul etmemelidir. Birincil referans ikincil yayında belirtilmelidir.

5. FERAGAT

Editörler ve yayın kurulu, yazarların ifade ettiği görüşlerden ve dergideki yayınlanan yazıların içeriğinden sorumlu değildir. Özgünlük, yazıların okunması ve hatalar bireysel yazarların sorumluluğundadır. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde inceleme ve yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar, özgünlük, etik konular ve faydalı katkılar için çift-kör incelemelere tabi tutulmaktadır. Hakemlerin kararları dergide yayınlanacak tek araştırma ve kesindir.

Çağdaş Bulgaristan Türkleri Edebiyatını Eski Harfli Süreli Yayınlardan Okumak Üzerine Bazı Tespitler
Findings on Reading Contemporary Bulgarian Turks Literature from Old Lettered Periodicals
*Atıf AKGÜN

Priskos Yanılıgısı: Margus Barışı'ndan Önce Ne Oldu?
Priscus Fallacy: What Happened Before the Treaty of Margus?
*Okan ÇEKİL

Türk Halk Hukukunun Bir Yüzü: "Doğanın Kanunu" Meselesi
A Side of Turkish Folk Law: The Issue of "The Law of Nature"
*Sevgi DAL

Manavgat Yerleşim Yeri Adlarının Toponimi Açısından İncelemesi
An Etude of Manavgat Toponymies in Terms of Toponymy
*Celâl GÖRGEÇ

Middle Power Foreign Policy Behavior in Peripheral Regions: The Cases of Türkiye and South Korea in Central Asia
Çevre Bölgelerde Orta Büyüklükte Güç Dış Politika Davranışı:
Orta Asya'da Türkiye ve Güney Kore Vakaları
*Fatma Aslı KELKİTLİ

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre İstanbul'da Avcılık
Hunting in Istanbul According to Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme
*Emre KUNDAKÇI

Fonksiyonel Dini Bir Kurum Olarak Mescitler "Azerbaycan Örneği"
Masjids as a Functional Religious Institution "The Case of Azerbaijan"
*Cengiz MÜRSEL

Türk Dünyasında Müze Diplomasisi: Kültürel Mirasın İnşası ve Uluslararası İlişkilerdeki Rolü
Museum Diplomacy in the Turkic World: The Construction of Cultural Heritage and its Role in International Relations
*Yaşar ÖZRLİ

Kırgız Edebiyatında Çeviri Faaliyetleri: 1920'li, 30'lu Yıllar
Literary Translation in Kyrgyz Literature: 1920s and 1930s
*Ayşe ŞENER

Türk Dünyası Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet: "Kadın", "Erkek"
Social Gender in the Proverbs of the Turkish World: "Woman", "Man"
*Fatma TEKİN

Dede Korkut Destanlarında Göçebe Oğuzların Savaş Stratejileri Üzerine Bir Deneme
An Essay on the War Strategies of the Nomadic Oghuzs in the Epics of Dede Korkut
*Abdullah TEMİZKAN

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Şart ve Emir Eklerindeki Kalıplaşmalar
Stereotyping of Conditional and Imperative Suffixes in Kipchak Group Turkish Dialects
*Ahat ÜSTÜNER - Fecri YAVİ

Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağımlı, Basit Kelime Gruplarının Kullanımı
Usage of Dependent and Simple Word Groups in Karachay-Balkar Turkish Proverbs
*Saniye Aybüke VARDAR

16.-17. Yüzyıl Bâbürlü Kaynaklarında Emir Timur İmajı
The Image of Emir Timur in 16th and 17th Century Mughal Sources
*Ali YILDIRIM